

SZŐLŐTERMELÉS ÉS BORKERESKEDELEM

SPECULUM HISTORIAE DEBRECENIENSE 2.
(A Debreceni Egyetem Történelmi Intézete Kiadványai)

Sorozatszerkesztő:

PAPP KLÁRA

Szőlőtermelés és borkereskedelem

Szerkesztette:

OROSZ ISTVÁN és PAPP KLÁRA

DEBRECEN, 2009

A DEBRECENI EGYETEM TÖRTÉNELMI INTÉZETE KIADÁSA

A borítót Abaujszántó kőrajzának felhasználásával tervezte:

SZILÁGYI IMRE
grafikusművész

Szántó. „Term. u. és köre rajzolta: Keleti Gusztáv.

Özvegy Fuchs Györgyné műintézete München.”

In. Tokaj-Hegyaljai Album. Szerkesztők: dr. Szabó József–Török István.

Kiadja a Tokaj-Hegyaljai Bormívelő Egyesület és elnöke báró Vay Miklós. Pest, 1867.

A kötetet lektorálta:

BARTHA ELEK
professzor

Technikai szerkesztő:

Jékel Pál és Molnárné Balázs Zsuzsanna

© Orosz István, Papp Klára (szerk.), 2009

© A szerzők, 2009

Minden jog fenntartva. Bármilyen másolás, sokszorosítás, illetve adatfeldolgozó rendszerben való tárolás a kiadó előzetes hozzájárulásához van kötve.

A kötet kiadását támogatta:

az OTKA K 61 447 sz. pályázata
a Debreceni Egyetem Történelmi Intézete,

ISSN 2060-9213

ISBN 978-963-473-344-7

Nyomta a Kapitális Kft., Debrecen
Felelős vezető: Kapusi József

TARTALOM

Előszó	7
PÓSÁN LÁSZLÓ	
Borkereskedelem a középkori Baltikumban	9
OROSZ ISTVÁN	
Tokaj-Hegyalja a pápai tizedjegyzékekben.....	23
TÓZSA-RIGÓ ATTILA	
Szőlőbirtoklás a 16. századi Pozsonyban	33
VINKLER BÁLINT	
Krakkói vámnaplók tokaj-hegyaljai borokra vonatkozó bejegyzései 1597-ben	55
JENEY-TÓTH ANNAMÁRIA	
Szőlősgazdák, vincellérek és szőlőművesek Kolozsváron a 16–17. század fordulóján	77
KÓNYA PÉTER	
A tokaji bor a 17. századi felső-magyarországi szabad királyi városok (Eperjes, Bártfa és Kisszeben) gazdaságában	97
ULRICH ATTILA	
Kamarai szőlőelkobzások, szőlőbirtokok 1670–1701 között, különös tekintettel a Wesselényi összeesküvés utáni okkupációkra	109
OROSZ ISTVÁN	
Sárospatak úrbéri pere a Trautsohnokkal	129
PAPP KLÁRA	
Az érmelléki szőlőművelés és szőlőbirtoklás a 18. században	147
BÁRSONY ISTVÁN	
A debreceni polgárok szőlőbirtokai Bihar megyében	175
PAPP KLÁRA	
Szőlő- és földbirtoklásból származó konfliktus Vajdán a Csáky és a Dobozy család között	197

IFJ. BARTA JÁNOS	
Szőlőművelés és szőlőből származó jövedelmek Zemplén megyében a 18. század utolsó negyedében.....	207
PAPP IMRE	
A tokajihoz hasonlított borok Franciaországban a 19. században	223
FÜREDER BALÁZS	
A Balassák borfogyasztása a 18. századtól a 19. század közepéig	235
LÉVAI CSABA	
Haraszthy Ágoston mint a „kaliforniai szőlőkultúra atyja”: vélemények és viták az újabb egyesült államokbeli szakirodalom tükrében	249
PAPP IMRE	
A francia szőlő-és bortermelés szerkezeti változásai a 19. században	269
OROSZ ISTVÁN	
Népesség változás és társadalmi átalakulás Hegyalján a 19. században	295
EGYED ÁKOS	
A filoxéravész és következményei Arad-Hegyalján	317
HAJDÚ ILDIKÓ	
Üzemszervezeti formák a tarcali szőlőkultúrában	327
DR.CSÁVOSSY GYÖRGY–FÜLÖP ISTVÁN	
A csombordi iskola virágkora	347
A KÖTET SZERZŐI	383

ELŐSZÓ

Az olvasó annak a kutatásnak az eredményét tartja a kezében, amelynek lehetőségét az Országos Tudományos Kutatási Alapprogramok (OTKA) bíráló bizottsága teremtette meg, amikor elfogadta és anyagilag is támogatta kutatócsoportunk tervét, amely a magyarországi szőlőtermelés múltjának eddig ismeretlen, vagy kevésbé feldolgozott területét kívánta vizsgálni. Terveink közt szerepelt, hogy a személyi feltételeknek megfelelően, nemzetközi kitekintést is adjunk, egyrészt a magyar borok lengyelországi exportjáról, vagy a középkori Baltikum borkereskedelméről, a legnagyobb, sokak számára mintát jelentő európai szőlőtermelő ország: Franciaország termelési rendszerének változásairól s azokról a kísérletekről, amelyekkel tokaji aszúhoz hasonló borokat kívántak készíteni ebben a bor „nagyhatalomban”. De új kutatási eredményeket találhat az olvasó a kaliforniai szőlőtermelés atyjának tekintett magyar Haraszty Ágoston „legendájának” eloszlásában is.

A kötetet forgató olvasó azonban azt is tapasztalhatja, hogy a tanulmányok zöme a hazai szőlőtermelés kérdéseivel foglalkozik, nem is az egész országgal, csak annak északi és keleti felével. Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy a dunántúli, vagy alföldi szőlőtermelés fontosságát e kötet szerzői ne éreznék. A baranyai, szekszárdi, Balaton-felvidéki, vagy alföldi szőlőkultúra szerepe, bizonyára ugyanolyan fontos volt a hazai borkultúra múltjában, mint az érmelléki, kolozsvári, vagy Arad-hegyaljai. Egyszerűen csak arról van szó, hogy munkatársainkat eddigi tudományos tevékenységük arra predesztinálta, hogy az ország keleti felében lévő szőlővidékekkel foglalkozzanak. A debreceni egyetemen dolgozó kollégáink, vagy a debreceni egyetemhez valamilyen formában kötődők természetesen tartották azt, hogy érdeklődésük az ország azon részéhez kapcsolódik, amelynek egyik szellemi centruma Debrecen városa és a Debreceni Egyetem.

Még egy jellegzetességet tapasztalhat az, aki megtisztelti szerzői kollektívánkat azzal, hogy elolvassa a kötetben szereplő tanulmányokat. Több írás is foglalkozik Tokaj-Hegyaljával. Ez sem véletlen. A török hódítás során elpusztult a középkori Magyarország legjelesebb borvidéke: a Szerémség, s helyét Tokaj-Hegyalja foglalta el. Nyilván e kitüntetett helyzet is okozta, hogy szerzői kollektí-

vánkban nem csak e sorok írója, aki már fél évszázada vissza-visszatér kutatásai-
ban e táj múltjához, de mások is fontosnak tartották a tokaji borkultúra jellegze-
tességeinek kutatását.

A kutatócsoport tagjai az elmúlt években több konferencián adtak számot ku-
tatási eredményeikről. 2007-ben Kiskunfélegyházán, 2008-ban Kolozsvárt és
Szilágysomlyón. A kiskunfélegyházi előadások kötetben is megjelentek (Bánkiné
Molnár Erzsébet szerk: Föld és társadalom, Bibliotheca cumanica 7. Kiskunfél-
egyháza 2007), így az ott elhangzottak (Barta János, Egyed Ákos, Georghe Go-
run, Orosz István, Papp Klára, Papp Imre tanulmányai), bár fontos megállapítá-
sokat tartalmaztak a zempléni szőlőkből származó jövedelmekről, az érmelléki
szőlőművelés társadalmi hatásairól, a szőlőföld szerepéről a nagyváradi társada-
lom életében, vagy a bihari bordézsával kapcsolatos társadalmi konfliktusokról,
eredeti változatukban nem kerültek be ebbe a kötetbe. Az erdélyi ülésszakok arra
is alkalmasak voltak, hogy erősítsék a szakmai kapcsolatokat a hazai, valamint a
romániai magyar és nem magyar kutatók között.

Nem véletlen, hogy kötetünk, erdélyi kollégáink és Erdély történetével foglal-
kozó munkatársunk révén foglalkozhatott a mai Magyarország határain kívül eső
szőlőtermelés múltjával is. Ebből a szempontból eredményes volt az együttmű-
ködés a tokaji bor történetében fontos szerepet játszó, felső-magyarországi vá-
rosok szerepének kutatásában is.

A bortermelés a Kárpát-medence történetében kitüntetett helyen állt. Ennek
ellenére sem állíthatjuk, hogy a szőlőhegyek és szőlőskertek múltját, noha orszá-
gos összefoglalások is születtek, alaposan ismernénk. Pedig nemcsak a termelés
technikája és technológiája, de társadalomformáló hatása is megérné a beható
vizsgálatot. Meggyőződésem, hogy mindaddig, amíg az egyes bortermelő tájak
történetét eredeti forrásanyag alapján nem fogjuk tüzetesen feltárni, országos át-
tekintéseink a bortermelés múltjáról nem lesznek megalapozottak. Ez a kötet né-
hány hazai borvidék esetében, mind a termelés, mind az értékesítés és a fogyasz-
tás tekintetében, remélem, megtette azokat a lépéseket, amelyek révén majdan
megalapozott összefoglalás születhet a magyar borkultúra történetéről.

Abban a reményben, hogy ezt a történész szakma képviselői és az érdeklődő
olvasók is így látják, ajánljuk kötetünket mindenkinek, aki fontosnak tartja a ha-
zai szőlőtermelés múltjának megismerését.

Debrecen, 2009 decembere

Orosz István

PÓSÁN LÁSZLÓ

BORKERESKEDELEM A KÖZÉPKORI BALTIKUMBAN

A Balti-tenger keleti térségében a kereszténység terjedésének, a német hódításnak és a telepés mozgalomnak¹ köszönhetően jelent meg a bor, amely a keresztény vallási liturgia nélkülözhetetlen kellékét jelentette. A kenyérhez és olajhoz hasonlóan a kereszténység a bornak is szimbolikus, vallási tartalmat tulajdonított.² Liturgiai okokból az egyháznak szüksége volt borra, és ez állandó keresletet teremtett a Baltikumban. A Visztulától a Finn-öbölíig terjedően pedig nem egyszerűen csak egy keresztény ország, hanem a Német Lovagrend fennhatósága alatt egy szerzetesi közösség által irányított területi állam jött létre: egy érsekséggel, kilenc püspökséggel, káptalanokkal, számos lovagrendi rendházzal, több ciszterci és koldulórendi kolostorral, ispotályokkal,³ és közel 2000 plébánia-

¹ A baltikumi térség meghódításához, ill. a kereszténység itteni terjedéséhez ld. pl. Manfred Hellmann: *Das Lettenland im Mittelalter*. Münster-Köln, 1954.; Christian Krollmann: *Politische Geschichte des Deutschen Ordens in Preußen*. Königsberg, 1932.; William Urban: *The Baltic Crusade*. Northern Illinois University, 1975.; Henryk Lowmianski: Anfänge und politische Rolle der Ritterorden an der Ostsee im 13. und 14. Jahrhundert. In: *Der Deutschordensstaat Preussen in der polnischen Geschichtsschreibung der Gegenwart*. (Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens. Bd. 30.) Hg. Udo Arnold-Marian Biskup, Marburg, 1982. 41–79.; Pószán László: *A Német Lovagrend története a 13. században*. Debrecen, 1996. (továbbiakban Pószán L. 1996.)

² Massimo Montanari: *Éhség és bőség. A táplálkozás európai kultúrtörténete*. Bp., 1996. 27. (továbbiakban M. Montanari 1996.)

³ A középkori Baltikum egyházi viszonyaira ld. pl. Andrzej Radzimiński: Die Kirche im Deutschordensland Preußen in den Jahren 1243–1525: Innere Struktur und Beziehungen zu den Landesherrn. In: *Das Reich und Polen*. (Vorträge und Forschungen Bd. 59.) Hg. Alexander Patschovsky–Thomas Wunsch, Ostfildern, 2003. 215–241.; Marc Löwener: *Die Einrichtung von Verwaltungsstrukturen in Preußen durch den Deutschen Orden bis zur Mitte des 13. Jahrhunderts*. Wiesbaden, 1998.; Jan Oblak: O początkach kapituły katedralnej na Warmii. = *Warmińskie Wiadomości Diecezjalne* 16. (1961) 8–25.; Bruno Pottel: *Das Domkapitel von Ermland im Mittelalter*. Leipzig, 1911.; Kurt Forstreuter: Die Gründung des Erzbistums Preußen 1245/1246. *Jahrbuch der Albertus-Universität zu Königsberg/Pr.* 10 (1960) 9–31.; Brigitte Poschmann: *Bistümer und Deutsche Orden in Preußen 1243–1525. Untersuchung zur Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte des Ordenslandes*. Münster, 1962.; Paul Girgensohn: Die Inkorporationspolitik des Deutschen Ordens in Livland 1387–1397. = *Mitteilungen aus dem Gebiet der Geschichte Liv-, Est- und Kurlands* 20 (1910) 36–41.; Gerhard Matern: *Die kirchlichen Verhältnisse in Ermland während des späten Mittelalters*. Paderborn, 1953.

templommal, kápolnával.⁴ Önmagában már az egyházi intézményeknek ez a széles köre liturgiai téren is komoly borkeresletet jelentett, arról nem is beszélve, hogy a bor a klérus mindennapi életében ugyancsak rendszeresen fogyasztott, hétköznapi italnak számított.⁵ Az aix-i zsinat például már a 9. században előírta, hogy a regula szerint élő kanonokok „*kapjanak minden nap 5 font bort, ha terem a vidéken; ha kevés terem, három fontot kapjanak borból és hármat serből, ha egyáltalán nem terem, kapjanak egy font bort és öt font sert*”.⁶ Ez a szabályozás tehát a bor napi fogyasztását ott is előírta, ahol nem termett szőlő, így a szükséges mennyiséget csak kereskedelem révén tudták beszerezni. Az egyház ily módon komoly ösztönzést jelentett északon a borkereskedelem fellendülésében. De a mennyiségi szükségleten túl minőségi szempontok is szerepet játszottak a borkereskedelem baltikumi kiszélesedésében: a kánoni előírás szerint az eukarisztia ünnepléséhez csak szőlőből sajtolt, adalékanyagokat, ízesítőszeret nem tartalmazó, jó bort lehetett használni. A megsavanyodott, romlott bor liturgiai célokra már alkalmatlanná vált.⁷ A tárolóedények és pincék mikroorganizmusait, illetve az erjedés, valamint a bor biokémiai változásait lényegében egyáltalán nem tudták ellenőrizni és kezelni, ezért a legtöbb bornak viszonylag hamar mellékíze lett. Míg az ókorban egy viasszal jól lezárt amfora, mely ugyanúgy kizárta a levegőt, mint ma az üvegpalack, hosszú ideig megőrizte a bor minőségét, a középkorban a bortárolásra használt, vasabroncs nélküli hordók erre már alkalmatlanok voltak, s tartalmuk hamar romlásnak indult. A középkorban a bor azért ecetesedett meg gyorsan, mert a benne lévő egyes baktériumoknak, különösen az *Acetobacter acetine* csak oxigénre volt szüksége ahhoz, hogy gyorsan elszaporodjon. Az ecetsav ennek a baktériumnak az anyagcseréje során keletkezett, s a középkorban a bor megsavanyodását még nem tudták megakadályozni. Legfeljebb az alacsony tárolási hőmérséklet, illetve a magasabb alkoholtartalom mérsékelhette ezt a folyamatot, mert mindkét körülmény lassította a baktériumok szaporodását. (A kén-dioxiddal történő kezelést, a kénezést csak a 15. század végétől, gyakorlatilag a kor újkortól kezdték alkalmazni, ami elpusztította a mikroorganizmusokat, és megakadályozta az oxidáció miatti romlást, így a bor tovább friss maradt. A kénezés jelentősen javította a bor eltarthatóságát.)⁸ Mivel a középkorban a bor

⁴ A 15. század elején egyedül a négy porosz püspökségben összesen 719 plébánia volt. Lásd. Marian Biskup: Uwagi o problemie osadnictwa i sieci parafialnej w Prusach krzyżackich w wiekach XIV–XV. = *Komunikaty Mazursko-Warmińskie* 160–161 (1983) Nr. 2–3., 205.

⁵ Udo Arnold: Weinbau und Weinhandel des Deutschen Ordens im Mittelalter. In: *Zur Wirtschaftsentwicklung des Deutschen ordens im Mittelalter*. (Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens Bd. 38.) Hg. Udo Arnold, Marburg, 1989. 73. (továbbiakban U. Arnold 1989.)

⁶ idézi M. Montanari 1996. 31.

⁷ U. Arnold 1989. 74.

⁸ Hugh Johnson: *A bor története*. Bp., 2005. 25., 67. (továbbiakban H. Johnson 2005.)

nem volt túl sokáig eltartható, gyakran fűszerezéssel, különböző adalékanyagokkal vagy mézzel történő édesítéssel igyekeztek minél tovább fogyaszthatóvá tenni.⁹ A montpellier-i egyetemen oktató 13. századi neves orvos, Arnaldus de Villanova *Liber de vinis* című könyve például számos receptet tartalmazott a kellemetlen szagú, gyenge színű és erejüket vesztett borok feljavítására.¹⁰ Távoli területekre történő szállítás esetén, mivel alacsony tárolási hőmérsékletet nem tudtak biztosítani, egyedül a nagyobb cukorfokú szőlőből készült, magasabb alkoholtartalmú déli borok jöhettek szóba. Az északibb területek borai sokkal hamarabb megsavanyodtak. Emiatt a középkorban, de sok helyen még a 16–17. században is, az újbor sokkal drágább volt, mint az óbor. 1500 táján például egy hordó bordeaux-i óbor csupán 6 tours-i fontba került, míg egy hordó újborért 50-et is elkértek.¹¹ Mivel a bor romlandó áru volt, a termelők és a kereskedők igyekeztek minél hamarabb értékesíteni. Az északibb, gyengébb borok rövidebb ideig őrizték meg minőségüket, ezért ezeket sokkal hamarabb kellett különböző anyagokkal (zsályával, ürömmel, édesköménnyel, ánizzsal, mézzel stb.) ízesíteni, javítani.¹²

A borok többségének viszonylag rövid idejű eltarthatósága, valamint az bor iránti növekvő kereslet miatt a középkorban a mainál jóval északibb területeken, még a Balti-tenger déli partvidékén is termeltek szőlőt, noha igen rossz terméseredménnyel és silány borminőséggel.¹³ Nem véletlen, hogy északon, különösen a Balti-tenger térségében volt leginkább gyakorlat a bor mézezése,¹⁴ s ezért nem meglepő, hogy a Hanza kereskedők által szállított áruk között, nem kis tételben, a méz is ott szerepelt. Egy 1395-ből származó oklevél szerint például Hermann von der Halle, danzigi kereskedő 6 hordó mézet („*honniges*”) vitt Stockholmba.¹⁵ Az 1368/69. évi hamburgi, lübecki, schoneni és odesloei vámkönyvek feljegyzései arról tanúskodnak, hogy ebben az időszakban a német kalmárok 207 lübecki márka értékben kereskedtek mézzel.¹⁶

⁹ Hoffmann Tamás: *Európai parasztok. Életmódjuk története II. Az étel és az ital.* Bp., 2001. 323.

¹⁰ H. Johnson 2005. 67–68.

¹¹ Fernand Braudel: *Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus, XV–XVIII. század. A mindennapi élet struktúrái: a lehetséges és a lehetetlen.* Bp., 2004. 242.

¹² U. Arnold 1989. 74.

¹³ Otto Pelc: Der Weinbau in Norddeutschland. In: *Lübecker Weinhandel.* Kultur- und wirtschaftsgeschichtliche Studien. Hg. E. Spies-Hankammer (Veröffentlichungen des Senats der Hansestadt Lübeck, Reihe B, H. 6.) Lübeck, 1985. 9–28.; Norman J. G. Pounds: *Európa történeti földrajza.* Bp. 1997. 209.

¹⁴ U. Arnold 1989. 74.

¹⁵ *Die Recesse und andere Akten der Hansetage von 1256–1430.* Bearb. K. Koppmann, Bde. III–VIII. Leipzig, 1875–1897. (a továbbiakban: HR) itt: HR IV. Nr. 292.

¹⁶ Fekete László: A kelet-nyugati kereskedelem struktúrája Európa északi felén a 14. század utolsó évtizedeiben. = *Történelmi Szemle*, 1986/3–4. 475.

A Német Lovagrend államában is termeltek szőlőt, döntően a Visztula mellett, Thorn (Toruń) és Kulm (Chełmno) városok környékén. Kulm város törvényszéki könyveinek feljegyzései például többször is említenek szőlőskerteket, és szőlőműveléssel, borkészítéssel foglalkozó vincelléreket („*vinitor*”, „*wyman*”).¹⁷ A városi polgárok szőlőbirtokai mellett a Német Lovagrendnek is voltak saját szőlői. A christburgi komtúrságból származó ún. Adósságkönyvben (Pfennigschuldbuch) például a Rend tulajdonában álló szőlőskertekről, és általa fizetett vincellérekéről esik említés.¹⁸ A lovagrend borászai között még itáliaiak is előfordultak, akiket Winrich von Kniprode nagymester (1352–1382) hívott be Poroszországba, hogy ismereteikkel, tudásukkal segítsék elő a helyi bortermelést.¹⁹ A 15. század elejéről származó lovagrendi forrásokban ugyancsak gyakran szerepelt a „*wynmann*”, „*weinmann*” foglalkozás.²⁰ A Poroszországban termelt borok többnyire alacsony cukorfokú, rossz minőségű lőrék voltak, ezért nem véletlen, hogy a nagy ritkán előforduló, baltikumi viszonylatban különösen jó évjáratokról a korabeli források külön megemlékeztek. Lucas David krónikája szerint például 1362 és 1363 igen jó évek voltak a porosz „borvidéken”.²¹ Johann Posilge krónikájában az 1379. évet emelte ki különösen jó évjáratként.²² Ugyanakkor Peter von Dusburg lovagrendi krónikás leírása szerint 1323 telén viszont olyan kemény hideg volt, hogy a Baltikumban mindenhol kifagytak a szőlő- és gyümölcsösök, s évekig alig hoztak termést.²³ A 14. század első harmadában gyors lehűlést eredményező klímaváltozás sújtotta Európát, s ez mindenhol, de különösen az északi-északnyugati térségekben zord időjárással párosult, és komoly károkat okozott a szőlőskertekben. Németországban például a 14. századtól a hegyoldalakon 200–300 méterrel alacsonyabbra szorult vissza a szőlőtermelés, és a termés

¹⁷ *Das Kulmer Gerichtsbuch 1330–1430. Liber memoriarum Colmensis civitatis.* (veröffentlichungen aus den Archiven Preussischer Kulturbesitz Bd. 44.) Bearb. Carl August Lückcrath-Friderich Benninghoven, Köln–Weimar–Wien, 1999. Nr. 32., 323., 335., 324.b, 315.b, 312., 309.a.

¹⁸ *Das Pfennigschuldbuch der Komturei Christburg.* Hg. Heide Wunder, Köln-Berlin, 1969. (továbbiakban: PSB) Nr. 4.a, 231.b, 233.b.

¹⁹ Wilhelm Abel: *Agrarkrisen und Agrarkonjunkturen. Eine Geschichte der Land- und Ernährungswirtschaft Mitteleuropas seit dem hohen Mittelalter.* Hamburg-Berlin, 1966. 74.

²⁰ *Das Marienburger Ämterbuch.* (továbbiakban MÄB) Hg. W. Ziesemer, Danzig, 1916. 147., 150.; *Das Ausgabenbuch des Marienburger hauskomturs für die Jahre 1410–1420.* (továbbiakban ABM) Hg. W. Ziesemer, Königsberg, 1911. 76–77.; *Das große Ämterbuch des deutschen Ordens* (a továbbiakban: GÄB) Hg. W. Ziesemer, Danzig, 1921. Register

²¹ idézi Janusz Tandeci: *Uprawa winorośli handel winem w średniowiecznym Torunin.* (=Rocznik toruński 13 (1978) 199–215., itt: 201.

²² Johann von Posilge: *Kronike Prusslant.* In. *Scriptores rerum prussicarum.* Tom. I–V. (a továbbiakban: SRP) Hg. T. Hirsch, M. Toeppen, E. Strehlke, Leipzig, 1861–1874. itt: SRP III. 112.

²³ Petri de Dusburg: *Chronica terre Prussie.* III, 342. Ed. M. Toeppen (Ausgewählte Quellen zur Deutschen Geschichte des Mittelalters. Bd. XXV.) Darmstadt, 1984. 448.

mennyisége is megcsappant.²⁴ Az 1320-as évek első felében a csapadékos, hideg idő miatt Európa számos területén, többek között a Baltikumban is, szinte megsemmisült a szőlő. Ennek következtében jelentősen megemelkedett a bor ára.²⁵ A francia borkivitel radikális csökkenése a 14. század első felében ugyancsak a bortermelés visszaeséséből következett.²⁶ A bor piaci kínálatának beszűkülése, illetve árának jelentős megemelkedése nagy ugyancsak nagy szerepet játszott abban, hogy a késő középkorban a Baltikum déli részein egyre több szőlőt telepítettek, és megpróbálták a bort helyben előállítani. A Thorn környékén termelt bor baltikumi jelentőségét több forrás is megerősíti. 1335-ben például Dietrich von Altenburg nagymester arról értesítette a porosz városokat, hogy az egész országban egységessé tette a súlyokat és mértékeket, s a bor mérésére a thorni pintet („*Mass*”) kell használni.²⁷ 1401-ben a thorni Hauskomtur 245 márka értékben szállított Königsbergbe thorni bort, a következő évben pedig 30 márkaért mustot adott el ugyanott, a Rend fősáfárjának.²⁸ Ez utóbbi adat egyértelműen azt mutatja, hogy az alacsony cukorfokú dél-baltikumi szőlő esetében – a gyorsan bekövetkező ecetesedés miatt – a belföldi kereskedelemben sokszor még azt sem várták meg, hogy az újbor kiforjjon, hanem a préselést követően azonnal, még must állapotban szállították is. 1400 körül 1 akó²⁹ porosz bor 11 Scot 23 dénárba került.³⁰ A *Liber memoriarum Colmensis civitatis*ban a lovagrendi állam pénzrendszerére vonatkozó feljegyzések szerint 1 porosz márka = 4 *fertones* (Vierdung) = 24 *scoti* (Scot) = 60 *solidi* (Schilling) = 180 *quarti* (Vierchen) = 720 *denarii* (Pfennig) volt.³¹ Eszerint 1 akó (kb. 15 liter) thorni borért 353 dénárt kellett fizetni. Ugyanekkor egy ökör el-

²⁴ Hubert H. Lamb: *Climate History and the Modern World*. London-New York, 1982. 187., 195.; Emmanuel le Roy Ladurie: *Times of Feast, Times of Famine. A History of Climate since the Year 1000*. London, 1974. 8–9.

²⁵ William C. Jordan: *The Great Famine. Northern Europe in the Early Fourteenth Century*. Princeton, 1996. 7–8., 33–35.

²⁶ M. M. Postan: *Medieval Trade and Finance*. Cambridge, 1973. 168.

²⁷ *Hansisches Urkundenbuch*. (továbbiakban HUB) Berab. K. Kunze, W. Stein, K. Höhlbaum, H. G. von Rundstedt, Bde. I–VIII., Leipzig-Weimar, 1876–1939. itt: HUB II. Nr. 578.

²⁸ *Die Handelsrechnungen des Deutschen Ordens*. Hg. Carl Sattler, Leipzig, 1887. (továbbiakban SHR) 125., 127.

²⁹ A *Liber memoriarum Colmensis civitatis* feljegyzései szerint (Nr. 273.) 1 akó (*Ohm, omen*) = 10 Stof, (Nr. 18, 171.) 1 véka (*Scheffel*) = 36 Stof. 1 porosz véka közel 55 litert jelentett, így 1 akó 15 liternek felelt meg. A Scheffel mértékéhez ld. Pósnán László: *A Német Lovagrend pénzügypolitikája a kezdetektől a 14. század közepéig*. Debrecen, 2000. 240. (továbbiakban Pósnán L. 2000.)

³⁰ Werner Böhnke: Der Binnenhandel des Deutschen Ordens in Preussen und seine Beziehung zum Aussenhandel um 1400. = *Hansische Geschichtsblätter* 80. (1962) 26–96. itt: 53. (továbbiakban W. Böhnke 1962.)

³¹ *Liber memoriarum Colmensis civitatis* i.m. Nr. 8., 28.b, 36., 37., 242., 246., 253., 296., 385.a, 409., 384.b, 145., 246.

adási ára 1 márka 13 Schilling (876 dénár) volt, két és félszer annyi, mint a boré. Egy tehát 1 márkába (720 dénár) került, ez 1 akó helyben termett bor árának dupláját tette ki. Egy disznó (8 Schilling = 96 dénár) vagy egy birka (4 Schilling 5,5 dénár = 53,5 dénár) ára azonban meg sem közelítette a thorni borét.³² 1467-ben Windau komtúrja (Kurland) arra kérte a nagymestert, hogy rendházába küldessen thorni bort.³³ Amikor tehát a thorni Hauskomtur 245 márka értékben szállított hazai bort Königsbergbe, akkor értékben és mennyiségben egyaránt jelentős tételről volt szó. Ez az érték közel 500 akót (= 7500 liter) jelentett. Az 1375. évi szabályozást követően a Baltikumban 1 hordó = 92 Stof ürméretű volt,³⁴ s mivel 10 Stof tett ki egy akót, 1401-ben Thornból mintegy 55 hordó bort szállítottak Königsbergbe. Ez jelentős tételnek számított, mert a szőlőkertekkel rendelkező egyes lovagrendi majorokban ennél jóval kevesebb bor termett. Wenzlau majorban például az 1437. évi számadáskönyv szerint 8, Kulpin majorban pedig 9 hordó újbor lett.³⁵ A forrásadatok szerint tehát a Visztula-vidéken viszonylag jelentősebb mennyiségben termeltek bort, ami szinte állandó terméke volt a belkereskedelemben forgó áruknak: Königsbergig, sőt Kurlandig szállították. Esetenként még exportra is jutott belőle. Erre minden bizonnyal akkor került sor, amikor a lovagrendi államtól még északabbra fekvő skandináv országokba a jelentősebb szőlőtermelő nyugat-európai térségekből, elsősorban a Rajna-vidékről, egy-egy rosszabb termésű évben kevesebb bort értékesítettek, a Visztula-vidéken pedig jó termésű évet tudhattak maguk mögött. 1395 szeptemberében például egy Hermann von der Halle nevű porosz kereskedő többféle árucikk között 1 Last thorni bort („1 last Thornisch wynes”) szállított Danzigból Svédországba.³⁶ A 14. század első felétől 1 Last 10 hordót jelentett,³⁷ többet, mint a már említett Wenzlau vagy Kulpin majorok egész évi bortermése. Az 1368/69. évi Hanza vámkönyvek tanúsága szerint a „Landwein” megnevezésű, északnémet és porosz területeken termett bor változó tételekben, de rendszeresen szerepelt az egyes városok között szállított áruk listáján.³⁸

³² W. Böhnke 1962. 52.

³³ J. G. Bujack: Die geographische Verbreitung des Weinstocks mit Rücksicht auf den Weinbau in Preußen während der Herrschaft des Deutschen Ordens. In: *Vorträge aus dem Gebiet der Naturwissenschaft und der Ökonomie der physikalisch-ökonomischen Gesellschaft zu Königsberg* 1, 1834. 33–58. itt: 51.

³⁴ *Liv-, Est- und Curländisches Urkundenbuch*. Bde I–XI. Hg. F. G. Bunge, H. Hildebrand, P. Schwartz, Riga, 1852–1905. (továbbiakban LUB) itt: LUB IV. Nr. 1522. §1.

³⁵ Jürgen Sarnowsky: *Die Wirtschaftsführung des Deutschen Ordens in Preußen (1382–1454)*. Köln, 1993. 70. (továbbiakban J. Sarnowsky 1993.)

³⁶ HR IV. Nr. 292.

³⁷ HUB II. Nr. 578.

³⁸ *Die hansische Pfundzolliste des Jahres 1368*. (Quellen und Darstellungen zur hansischen Geschichte, NF Bd. 10.) Hg. Georg Lechner, Lübeck, 1935. (továbbiakban Die hansische Pfundzolliste) Bd. I. nr. 185., 204., 410., 426., 505., 506., 518., 735., 771., 781., 799., 854., 856., 1172., 1193., 1194., 1206., 1257., 1355.

Ebből arra következtethetünk, hogy a 14–15. században az északnémet, baltikumi és skandináv kereslet számára az import bor mennyisége kevésnek, ára pedig gyakran drágának bizonyult.

A baltikumi borkereslet mértékét jól érzékeltetik a Német Lovagrend főkincstárnokának (Trebler, thesaurarius) 1399–1409 közötti számadásai: 10 év alatt a nagymesteri udvar 3847 márkát fordított borvásárlásra, többet, mint gabona- és kenyérbeszerzésre (3645 márka), vagy fűszervásárlásra (2547 márka). A borra fordított összeget egyedül a hús és halfélék együttes beszerzési költsége múlta felül (2117 és 3337 márka), de külön-külön ezek ugyancsak elmaradtak a borvásárlási költségektől. A Rend fegyverek, páncélok vásárlására fordított központi kiadásai (7437 márka) is csak alig a dupláját tették ki a bor beszerzésére fordított összegnek.³⁹ A nagymesteri udvartartás saját fogyasztásán felül a bor reprezentációs célokat is szolgált. A bor ugyanis évszázadokon át a gazdagság és vendégszeretet jelképe volt, kínálása barátságot, udvariasságot, megbecsülést jelentett.⁴⁰ A pogányok elleni kereszties hadjáratokra a Baltikumba érkező nyugati lovagok fogadásánál, vendégül látásánál így soha nem hiányozhatott a bor.⁴¹

A Német Lovagrend borszükségletét – a hazai termelést, majorságainak borát nem számítva – két forrásból szerezte be. Egyrészt a 13. századtól maga a Rend is kiterjedt kereskedelmet folytatott,⁴² és az ezt irányító marienburgi és königs-

³⁹ J. Sarnowsky 1993. 335., 343.

⁴⁰ Fernand Braudel: *Franciaország identitása II. Az emberek és a dolgok*. Bp., 2004. 235.

⁴¹ Az ún. „litván utazásokról”, a nyugati lovagság baltikumi kereszties vállalkozásairól Ld. Erich Maschke: Burgund und der preussische Ordensstaat. Ein Beitrag zur Einheit der ritterlichen Kultur Europas im späten Mittelalter. In. E. Maschke: *Domus Hospitalis Theutonicorum*. (Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens Bd. 10.) Bonn, 1970. 15–34. (továbbiakban E. Maschke 1970.); Werner Paravicini: *Die Preußenreisen des europäischen Adels*. Bd. I. Sigmaringen, 1989.; Dieter Rüdibusch: *Der Anteil Niedersachsens an den Kreuzzügen und Heidenfahrten*. (Quellen und Darstellungen zur Geschichte Niedersachsens Bd. 80.) Hildesheim, 1972. Henrik, Derby hercege (Anglia későbbi királya IV. Henrik néven) kétszer is járt Poroszországban, hogy a pogány litvánokkal hadakozzon (1390-ben és 1393-ban). IV. Vilmos, Holland grófja 1344-ben vállalkozott „litván utazásra”, Albert osztrák herceg pedig 1377-ben. IV. Károly német-római császár fiatal korában kétszer is részt vett litván hadjáratban. Ld. Kurt Forstreuter: *Deutschland und Litauen im Mittelalter*. (Studien zum Deutschtum im Osten) Köln-Graz, 1962. 5.; A 14. századból még három „litván utazással” kapcsolatos elszámoláskönyv is fennmaradt: Vilmos holland grófé 1344-ből, Östervant grófjéé 1386-ból, és Henrik Derby grófjéé 1390-ből és 1393-ból. Ld. Fritz Gause: *Die Geschichte der Stadt Königsberg in Preußen. Band I. Von der Gründung der Stadt bis zum letzten Kurfürsten*. Marburg, 1996. 151. (továbbiakban F. Gause 1996.)

⁴² A Német Lovagrend magánkereskedelméről Ld. pl. W. Böhnke 1962. 26–96.; Bernhart Jähnig: Zur Wirtschaftsführung des Deutschen Ordens in Preußen vornehmlich vom 13. bis zum frühen 15. Jahrhundert. In. *Zur Wirtschaftsentwicklung des Deutschen Ordens im Mittelalter*. (Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens Bd. 38.) Hg. U. Arnold, Marburg, 1989. 113–147. (továbbiakban B. Jähnig 1989.); Erich Maschke: Die Schäffer und Lieger des Deutschen Ordens in Preußen. In. E. Maschke 1970. 69–81.; Fritz Renken: *Der Handel der Königsberger Großschäfferei des Deutschen ordens mit Flandern um 1400*. Weimar, 1937. (továbbiakban F. Renken 1937.)

bergi fősáfárok (*Großschäffer*) szállították az egyes rendházakba, illetve a nagymesteri udvarba a bort, másrészt pedig kereskedőket bízott meg azzal, hogy meghatározott mennyiségű (és gyakran minőségű) bort vásároljanak és szállítsanak számára. 1402-ben például a königsbergi *Großschäffer* az elbingi, thorni és danzigi konventeknek szállított mézet, sört és bort.⁴³ 1411-ben Osterode komtúrja számára vásárolt rajnai bort.⁴⁴ A főkincstárnok 1405-ben 57 márkát utalt ki a marienburgi pincemesternek, hogy a marienburgi *Großschäffertől* rajnai vagy itáliai bort vásároljon.⁴⁵ A lovagrend szükségleteinek kielégítésére a fősáfárok Európa számos szőlőtermelő térségéből vásároltak bort: Elzászból, Alsó-Lausitzból, Görögországból, Itáliából, Magyarországról, és mindenek előtt a Rajna-vidékről.⁴⁶ A középkori fogyasztásban presztízs tekintetében az édes és erős mediterrán borok álltak az első helyen (ide sorolták a magyar bort is), másodikon a rajnaiak álltak, míg a franciák – köztük a bordeaux-i – csupán hétköznapi italok voltak.⁴⁷ A 15. században a fősáfárok mellett a Német Lovagrend thorni pénzverő mestere (*Münzmeister*) is gyakran vásárolt a nagymesteri udvar számára itáliai (*welisch*) és rajnai (*reynfals*) borokat, sőt még hazai termésű (*thornisch*) bort is.⁴⁸ A *Großschäfferek* megbízottai elsősorban a balti- és északi-tengeri kikötővárosok piacain szerezték be a kívánt mennyiségű és minőségű borokat. A drága és jó minőségű spanyol és görög borok mellett olcsóbb francia, sőt még gyenge angol, walesi és ír borok egyaránt előfordultak.⁴⁹ Lengyel források szerint Magyarországról szárazföldi úton, majd a Visztulán lehajózva, Krakkón keresztül szállítottak bort a Baltikumba.⁵⁰ A délről, Lengyelország felől a lovagrendi államba érkező borról már Primuslaw és Boleslaw hercegek 1243. évi oklevelében is szó esett.⁵¹ A főkincstárnok feljegyzései szerint 1407-ben fuvarosok Magyarországról bort és vasat szállítottak Marienburgba.⁵²

⁴³ A *Großschäffer* borszállításaira ld.: SHR 122, 124-126.

⁴⁴ SHR 288.

⁴⁵ B. Jähnig 1989. 142.

⁴⁶ *Das Marienburger Treßlerbuch der Jahre 1399–1409*. Hg. E. Joachim, Königsberg, 1896. (továbbiakban MTB) itt: Register s. v. Wein

⁴⁷ H. Johnson 2005. 84.

⁴⁸ MTB 10, 56, 235, 285, 317, 368, 378, 383, 389, 476, 520.

⁴⁹ Spanyol borra („*dou royaume de Galice vient...vin*”): HUB III. Nr. 419; görög borra: HUB IV. Nr. 980.; gascogne-i borra: HUB II. Nr. 252., HUB IV. Nr. 990.; La Rochelle-i borra: HUB IV. Nr. 806.; Poitou-i borra: HUB III. Nr. 499., HUB IV. Nr. 968.; angol, walesi és ír borra („*vina rubea et alba, que regnum nostrorum Angliae ac terras Walliae et Hibernie*”): HUB III. Nr. 424.

⁵⁰ *Documenta ex archivo regionomontano ad Poloniam spectantia* 22. Ed. C. Lanckorońska (Elementa ad fontium editiones 52) Rom, 1981. Nr. 491., 511.

⁵¹ HUB I. Nr. 328.

⁵² MTB 423–424.

A Német Lovagrend által importált bor túlnyomó többsége a Rajna-vidékről származott, azaz saját tagjainak előkelő helyen „jegyzett” borokat igyekezett biztosítani. Ugyanakkor a rajnai borok viszonylag tág határok, akónként 5,5 és 9,5 márka között mozgó poroszországi árából arra következtethetünk, hogy minőség szempontjából itt igen széles volt a választék. A legjobb rajnai borok, mint például a Pfalz térségéből származók ára megegyezett az itáliai borokéval.⁵³ Egy akó 9,5 márka értékű pfalzi bor („*reynfals*”) áráért például több mint 2 Last rozst (= 2550 kg)⁵⁴ lehetett venni. 15 liternyi pfalzi bor 1 Last bornholmi sózott heringet ért, ezért már 7 ökröt lehetett venni, 9 tehenet, vagy 71 disznót. 1400 táján 6 márkába került egy csataló, 4-be egy tenyészkanca, s 2 márkába egy igásló. De egy egész hordó olajért is csak 3 márkát kértek, s 1 akónyi borért több mint egy vég holland posztóhoz lehetett jutni (az amszterdami fekete posztó például 8, a leideni posztó pedig 7 márkába került)⁵⁵ A 14. század utolsó harmadának és a 15. század első harmadának ingatlanárai szintén a minőségi bor csillagászati árát mutatják. 1368-ban például a Német Lovagrend 9 Hufe erdőt adott el a Schiffenburg testvéreknek, Huféként 12 márkáért.⁵⁶ Egy Hufe 30 holdat jelentett, mai területmérték szerint pedig 16,8 hektárt.⁵⁷ 1371-ben Matthias Sinerites Damerau faluban 1 Hufe művelésre alkalmas földet 20 márkáért adott el.⁵⁸ 1391-ben Nicolaus Grudencz „*der statschrywer*” Neustadt Thorn városában 22 márkáért vett egy boltot.⁵⁹ Néhány hordónyi rajnai bor tehát a Baltikumban már kész vagyont jelentett.

A lovagrend által importált bor többsége azért a Rajna-vidékről származott, mert a Großschäffereket itt jóval kedvezőbb áron tudták beszerezni, mint más kereskedőket. A Rend ugyanis a Középső- és Felső-Rajna, a Mosel, a Majna, a Tauber és Neckar folyóknál jelentős szőlőbirtokokkal rendelkezett, így saját kezelésű és részes bérletbe kiadott földjeiről jórészt a saját borát szállította a Baltikumba.⁶⁰

⁵³ W. Böhnke 1962. 53.

⁵⁴ Harald Witthöft: Scheffel und Last in Preußen. Zur Struktur der Getreidemaße seit dem 13. Jahrhundert. = *Blätter für deutsche Landesgeschichte* 117. (1981) 335–372. itt: 359.

⁵⁵ W. Böhnke 1962. 52.

⁵⁶ *Preußische Urkundenbuch*. (a továbbiakban: PUB) Bd. VI. 2. (1367–1371) Hg. Klaus Conrad, Marburg, 2000. Nr. 639.

⁵⁷ Pósnán László: A paraszti birtokok mérete és szolgáltatási kötelezettségei a középkori Poroszországban. = *Agrártörténeti Szemle* 2004–2005. 1–4. sz. 25–49. itt: 27.

⁵⁸ PUB VI. 2. Nr. 1013.

⁵⁹ *Księga Ławnicza Nowego Miasta Torunia (1387-1450)*. (Toworzystwo naukowa w Torunin, Fontes 63.) wydała Karola Ciesielska, Warszawa-Poznań, 1973. Nr. 169.

⁶⁰ A Német Lovagrend rajna-vidéki bortermelésére Ld. R. Schmidt: *Die Deutschordenskommanden Trier und Beckingen 1242–1794*. (Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens Bd. 9.) Marburg, 1979. 51.; K. O. Müller: *Beschreibung der Kommanden der Deutschordensballei Elsaß-Schwaben-Burgund im Jahre 1393*. (Veröffentlichungen der Kommission für geschichtliche Landeskunde in Baden-Württemberg, Reihe A, Bd. 3.) Stuttgart, 1958. 12., 16., 23.

A kedvezőbb beszerzési ár másik összetevője az volt, hogy a különböző privilégiumoknak köszönhetően a 13. század közepére a Német Lovagrend saját és vásárolt borát egyaránt vámmentesen szállíthatta végig a Rajnán, egészen a tengeri kikötőig.⁶¹ Mindemellett a rajnai bor egy része ellentételezés nélkül, ún. „kamarai cenzus” formájában érkezett a lovagrendi államba. A nagymesteri udvartartás költségeinek fedezésére ugyanis a 14. században, Németországban négy ún. nagymesteri kamarai rendtartományt alakítottak ki, majd a 15. században ezek száma ötre emelkedett.⁶² A németországi kamarai birtokok közül a koblenzi évi 40 hordó rajnai bort volt köteles cenzusként fizetni.⁶³

A fősáfárok által behozott rajnai bor alapvetően a Német Lovagrend saját szükségleteinek kielégítésére szolgált, de esetenként előfordult, hogy a baltikumi piacokon bizonyos mennyiséget értékesítettek is. A főkincstárnok számadáskönyve szerint például 1402-ben a kincstárnak 117 márka bevétele származott rajnai bor poroszországi eladásából. Ugyanebben az évben a Rend összes poroszországi bevétele 28 588 márka volt, azaz az importbor hazai értékesítéséből származó bevétel a 0,5%-ot sem érte el.⁶⁴ Ha figyelembe vesszük a rajnai bor korabeli 5,5–9,5 márka között mozgó árait, a 117 márka 21, legfeljebb 12 akónyi bort jelentett, azaz olcsóbb fajták esetén két és fél, drágábbnál pedig alig több, mint egy hordót.

Jóllehet a litván hadjáratokra vállalkozó, Baltikumba jövő nyugati nemeseket a Német Lovagrend pazar lakomákkal vendégelte meg, és számos más módon is kifejezte megbecsülését (ajándékokkal, zenészekkel, vadászatokkal, lovagi tornákkal stb.), a keresztesek költségeiket, ellátásukat mégis maguk fizették, és ebbe bele tartozott a rendszeresen fogyasztott bor megvásárlása is. Amikor például Henrik, Derby hercege 1390-ben először járt Poroszországban, közel fél évig tar-

⁶¹ 1224-ben a kölni érsek adott a lovagrendnek az érsekség területén 100 hordó borra vámmentességet. Ld. *Urkundenbuch des Deutschen Ordens*. Bd. I. (a továbbiakban: UB) Hg. J. H. Hennes, Mainz, 1845. Nr. 66.; Példáját Holland grófja, Utrecht püspöke, Geldern grófja, majd 1242-ben Kleve grófja is követte. Ld. *Inventaris van het archief van de Ridderlijke Deutsche Orde Balije van Utrecht 1200-1811*. Hg. G. van Hinsbergen, Utrecht, 1982. Nr. 102. (= Holland grófjának adománylevele); *Archieven der Ridderlijke Duitsch Orde, Balie van Utrecht*. Bd. II. (a továbbiakban: Archieven) Hg. J. J. de Geer tot Oudegein, Utrecht, 1871. Nr. 43. (= Utrecht püspökének kiváltságlevele); UB Nr. 377. (= Geldern grófjának kiváltságlevele); UB Nr. 109. (= Kleve grófjának adománylevele). A Német Lovagrend vámmentességét Hollandi Vilmos német (ellen)király 1248-ban Ammiens és Niemansvriend vidékére is kiterjesztette. (= *Archieven* Nr. 70.); Mindezt 1249-ben általános császári privilégium követte, ami mentesítette a Rendet a rajna-parti uralkodói vámok fizetése alól. (= UB. Nr. 133.)

⁶² Klaus Militzer: *Die Entstehung der Deutschordensballein im Deutschen Reich*. (Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens Bd. 16.) Marburg, 1981, 158.

⁶³ Hans Limburg: *Die Hochmeister des Deutschen Ordens und die Balie Koblenz*. (Quellen und Studie zur Geschichte des Deutschen Ordens bd. 8.) Bad Godesberg, 1969. 50–52.

⁶⁴ B. Jähnig 1989. 136.

tózkodott Königsbergben. Ott házat bérelt, és szinte teljesen berendezkedett: kifesttette a konyhát, edényekkel szerelte fel, napi szükségleteit pedig a helyi kereskedőktől szerezte be. Elszámoláskönyve szerint a königsbergi piacon gyakran vásárolt spanyol bort.⁶⁵ A Großschäfferek mellett a lovagrend is gyakran fordult a porosz vagy livóniai kereskedőkhöz borszükségletének biztosítására. Többnyire megrendelőként megbízta őket azzal, hogy meghatározott mennyiségű (és fajtájú) bort szerezzenek be, és szállítsák is el a kívánt renkházba. Egy 1429-ből származó adat szerint például a Treßler a danzigi polgármestert, Gerd van der Boke-t bízta meg azzal, hogy a nagymesteri udvar számára sót és bort vásároljon.⁶⁶ 1437. január 16-án Paul Frost danzigi kereskedő arról értesítette a kulmi komtúrt, hogy a megrendelt bor, só és hal már úton van a renkház felé.⁶⁷ A baltikumi borkereskedők számára a Német Lovagrend volt a legnagyobb és leggyakoribb megrendelő, de a tehetősebb patriciusok, világi birtokosok rétegét megcélözva szintén importáltak jó minőségű és drága borokat. A viverói Affonso de Ferrol és a danzigi Johann Westfal 1375. január 15-i szerződése értelmében például a portugál kereskedő 50 hordó ibériai bort és sót szállított porosz üzletfelének Brugge kikötőjébe, Sluis-ba.⁶⁸ A baltikumi borimport 14–15. században kialakult kapcsolatrendszere továbbélt a kora újkorban is. Az 1568–1570 közötti időkből fennmaradt königsbergi elszámoláskönyv szerint egy bizonyos Matthis Spilmann nevű kereskedő jelentős tételben importált bort Spanyolországból.⁶⁹ Az 1368/69. évi Hanza vámkönyvek bejegyzése szerint egy Hunrich Luchow nevű kereskedő 100 lübecki márka (= kb. 130 porosz márka)⁷⁰ értékben szállított rajnai bort Danzigba, egy másik kalmár, Kurt Paleborne pedig 90 lübecki márka értékű bort vitt Revalba (a mai Tallinba).⁷¹ A balti-tengeri kereskedelemben a késő középkorban áruban történő adósságtörlesztés esetén nem volt szokatlan az az eljárás, hogy az adós meghatározott időre, adott helyre köteles volt bizonyos árut szállítani, köztük gyakran bort.⁷² A városi könyvek tanúsága szerint a céhek, gildék, vagy egyes polgárok egyházi adományként készpénz helyett gyakran olajat, viaszt és

⁶⁵ F. Gause 1996. 151.

⁶⁶ J. Sarnowsky 1993. 333.

⁶⁷ HUB VII.1. Nr. 280.

⁶⁸ HUB IV. Nr. 488.

⁶⁹ F. Gause 1996. 136.

⁷⁰ A lübecki és porosz pénz közötti váltási arányhoz ld. Pósan L. 2000. 96., 240.

⁷¹ *Die hansische Pfundzollisten...* Bd. I. Nr. 1069., 1102.

⁷² Henryk Samsonowicz: *Untersuchungen über danziger Bürgerkapital in der zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts.* (Abhandlungen zur Handels- und Sozialgeschichte Bd. VIII.) Weimar, 1969, 105–107.

bort adtak, ami sok esetben jóval magasabb értéket képviselt, mint az esetleges pénzadomány.⁷³

A borkereskedelemhez szorosan kapcsolódott a viaszkereskedelem is. A hordók belsejét ugyanis a középkorban, amikor még nem voltak abroncsos hordók, méhviasszal kenték be, hogy a dongák ne eresszenek, s ne szivároгjon a bor.⁷⁴ A viasz iránti nagyarányú keresletnek ez volt a legfőbb oka, de emellett gyertyát készítettek belőle, levelek lepecsételésére, viaszos írotáblák készítéséhez és edények légmentes lezárására is használták.⁷⁵ Az 1368/69. évi vámkönyvekben szereplő áruk között igen gyakori volt a viasz. Johannes de Halteren 1368. május 22-én 102 lübecki márka (= 133 porosz márka) értékű viaszrakományt hozott Danzigból Lübeckbe.⁷⁶ Johannes Schymme danzigi kereskedő 525 (= 682,5 porosz márka), Gerhardus Midwech 158 (= 205 porosz márka), Johannes de Norden pedig 165 lübecki márka (= 215 porosz márka) értékben szállított Poroszországból viaszt.⁷⁷ 1387-ben Peter Gerhardesson kapitány hajóján hat porosz kereskedő kizárólag viaszt szállított Németalföldre, összesen 72 frustum mennyiségben.⁷⁸ (1 frustum = kb. 637,62 kg.)⁷⁹ Egyedül ez a hajó 45 908,64 kilogramm tömbökbe öntött viaszt vitt Nyugat-Európába. 1390 és 1404 között a Német Lovagrend königsbergi fősáfára 12 000 lübecki márka (= 15 600 porosz márka) értékű viaszt értékesített Brugge piacán, azaz évente átlagosan 857 lübecki márkányit.⁸⁰ Míg a Hanza kereskedők többsége elsősorban Novgorodból származó viaszt szállított Flandriába, a poroszok és livóniaiak inkább a saját országukból, valamint lengyel és litván területekről szerezték be az exportra szánt viaszt.⁸¹ A Német Lovagrend Großschäfferei szintén jelentős viaszfelvásárlóként léptek fel, emellett azonban a Rend alattvalói cenzus- és ún. elismerési járadékai révén ugyancsak nagy mennyiségű viaszhoz jutott.⁸² A 15. század elején 1 font viasz (1 porosz font = 380 gramm) ára 6 Schilling volt.⁸³ Ebből kiszámolható, hogy a königsbergi Groß-

⁷³ *Liber memoriarum Colmensis civitatis* i.m. Nr. 48, 164.

⁷⁴ U. Arnold 1989. 74.

⁷⁵ J. O. Hüsing: *Honig, Wachs und Bienengift*. Wittemberg, 1956. 38.

⁷⁶ *Die hansische Pfundzollisten...* Bd. II. Nr. 3.

⁷⁷ Uo. Nr. 8., 20., 48.

⁷⁸ HR I. Nr. 185.

⁷⁹ A korabeli mérték mai viszonyításáról ld. Wilhelm Stieda: *Revaler Zollbücher und -Quittungen des 14. Jahrhunderts*. (hansische geschichtsquellen V.) Halle, 1887. 122.

⁸⁰ F. Renken 1937. 83.

⁸¹ W. Böhnke 1962. 79.

⁸² A viaszban történő járadék befizetésekre ld. *Das Marienburger Konventsbuch der Jahre 1399–1412*. Hg. W. Ziesemer, Danzig, 1913. 38–39, 64., 244., 266.

⁸³ M. P. Lesnikov: Die livländische Kaufmannschaft und ihre Handelsbeziehungen zu Flandern am Anfang des 15. Jahrhundert. = *Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* 6. (1958). 292.; A súlymértékre vonatkozóan ld. Pósn L. 2000. 240.

schäffer évente átlagosan 443,35 kilogramm viaszt exportált. Az 1387-ben Németalföldre szállított 72 frustum viasz értéke 12 012 márkát tett ki.

Úgy tűnik, hogy a balti-térség a borimportot viaszexporttal ellentételezte, sőt az is előfordulhatott, hogy a viasz kivitel értéke meghaladta a borbehozatalét. A borsos árú importborok csak egy szűk fogyasztóréteg számára voltak megvásárolhatók (elsősorban a lovagrendnek), ellenben az exportált viasz iránt mindig nagy kereslet mutatkozott. Ebben az összefüggésben a baltikumi bor- és viaszkereskedelem a lovagrendi állam számára általában pozitív külkereskedelmi mérleget eredményezett: a viasz kivitel értéke többnyire felülmúlta a behozott bor értékét.

OROSZ ISTVÁN

TOKAJ-HEGYALJA A PÁPAI TIZEDJEGYZÉKEKBEN

Mai ismereteink szerint a Hegyaljának nevezett tájegységet országos törvény csak 1638-ban említi meg, amikor III. Ferdinánd 1638. évi I. decretuma arról intézkedik, mivel „a tokaji vár közönségesen „Hegyaljának” nevezett vidékén lévő mezővárosokban és falvakban” („in oppida et villas, in tractu arcis Tokaj vulgo 'Hegyalja' vocato adjacentes”) olyan visszaélések fordultak elő, hogy az ottani bírák a szőlők és más örökségek adásvétele során nem fogadták el a hiteles helyek és a rendes bíróságok ügyvédvalló leveleit, s ezáltal megsértették a törvényt. A 68. paragrafus arra kötelezi e településeket, hogy fogadják el ezeket az ügyvédvalló leveleket is.¹

Ugyanakkor a „hegyaljai városok” kifejezés szerepel 1622-ben Alaghy Menyhért egyik utasításában, aki hatalmat ad hét hegyaljai városában lévő esküdt bíráknak, hogy meghatározhassák a szőlőművesek bérét és ezt a vidéki nemes emberekkel is betartassák.² 1641-ben Mádon 13 hegyaljai város és falu (Tokaj, Tarcál, Mád, Tállya, Szántó, Zombor, Szerencs, Ond, Rátka, Bénye, Tolcsva, Liszka, Keresztúr) „nemes és polgári” rendjei szabályozták a szőlőművelés rendjét, megerősítve az 1613-ban, illetve 80 évvel korábban 1580-ban alkotott szabályokat.³ 1719-ben a hegyaljai mezővárosok (oppida submontana) közös statutumokat alkotnak.⁴ 1737-ben Zemplén vármegye a király által jóváhagyott rendeletben határozza meg azokat a településeket (Tokaj, Tarcál, Keresztúr, Zombor, Kisfalud, Mád, Ond, Rátka, Tállya, Golop, Szántó, Bénye, Szegi, Vámosújfalú, Zsadány, Tolcsva, Horváthi, Liszka, Olaszi, Patak, Újhely, Kistoronya), amelyek hegyaljai bort ter-

¹ Magyar Törvénytár 1638. I. törvény 68. §

² Kalmár János: *Mád Tokajhegyaljai község élete a XVI–XVIII. században*. Mád falukönyve h. é. n. 164–165.

³ Adalékok Zemplén vármegye Történetéhez /AZT/ 1915: 155–161, 266–269, 336–339, illetve 1916: 52–55. Vö: Orosz István: *Hagyományok és megújulás*, Debrecen, 1995. 87. Égető Melinda: *Hegytörvények forrásközléseinek gyűjteménye*. Budapest, 2002. 23–41.

⁴ AZT 1896: 160–161, 191–193, 233–235, 258–260, 292–294, 324–325, 1897: 21–22, 47–48, 92, 121, 155, 190–191, 215–216. Vö. Németh Gábor: *Hegyaljai mezővárosok „törvényei”*. Budapest, 1990.

meltek, s ezáltal Tokaj-Hegyaljából zárt termelési körzetet hozott létre.⁵ A 19. század végén Hegyalja területe újabb településekkel (Szerencs, Bekecs, Legyesbénye, Monok, Makkoshotyka, Szőlöske) bővült, boraikat azonban a hagyományos hegyaljai táj falvai és városai továbbra sem tekintették valódi tokaji bornak.⁶

Az elmondottak arra utalnak, hogy a 16. század előtt, bár szőlőtermelés folyik az említett dél-zempléni településeken, Tokaj-Hegyalja még nem létezik s csak fokozatosan alakul ki.

Azoknak a településeknek a helyzetét, amelyek a 16–17. században zárt szőlőtermelő körzetet alkottak, a 14. században jól jellemezhetjük azzal az összeggel, amit plébánosaik a 14. század negyedik évtizedében pápai tizedként fizettek. Ezt a tizedszedést, mint ismeretes, az 1311–1312. évi viennei zsinat rendelte el. Annak ellenére, hogy az európai országok többsége e rendelkezéseket már az 1330-as évek előtt végrehajtotta, Magyarországon 1332 előtt beszedésére nem került sor. Ekkor és a következő években azonban Magyarországon is végrehajtották a zsinat rendelkezéseit, a beszedési listák révén becses forrásanyagot hagyva az utókorra.⁷

A települések rangját természetesen az is jelezte, hogy, hogy egyházas- vagy egyház nélküli falvak voltak-e? Az a településcsoport, amelyet a későbbiekben hegyaljai mezővárosoknak nevezhetünk, négy kivétellel szerepel a tizedjegyzékekben, azaz saját egyházuk és plébánosuk volt. Az első és második év tizedjegyzéke nemcsak a plébános nevét, de 1332-ben az egyház patrocíniumát is közölte.⁸ A négy hiányzó település: Sárospatak, Sátoraljaújhely, Tokaj és Tarcal a későbbi évszázadokban Tokaj-Hegyalja legjelesebb városai közé tartoztak s aligha szabad arra gondolnunk, hogy 1332-ben még nem voltak egyházas települések. Annál inkább, mert ha Sárospatak nem is Újhely (Sátorhalom), Tarcal (Tarcal hegye) és Tokaj (Himesudvar) szerepelnek Anonymus Gestájában.⁹ Patak falu (villa Potok) létezése bizonyosan igazolható 1221-ben, de bizonyító erejű az is, hogy az Olasziban 1201-ben hospes kiváltságokat szerző lakosok, településüket az oklevél átírása során Patak mellettinek (prope Potok) nevezték.¹⁰ A Sátoralján élő hospesek 1261-ben – többek között olyan kiváltságokat nyertek, hogy

⁵ Bodó Sándor: Tokaj-hegyalja körülhatárolása = *Ethnographia*, 1979. 4. sz. 480–491. Vö. Balassa Iván: *Tokaj-hegyalja szőleje és bora*. Tokaj, 1991. 18.

⁶ Uo. 17.

⁷ Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia Rationes collectorum in Hungaria 1281–1375. series I–IV. Budapest, 1885–1891. I. k., Bevezetés LVI. l. (Mon. Vat.)

⁸ Uo. I. k. 249–250., 340.

⁹ *Magyar Anonymus Béla király jegyzőjének könyve a magyarok cselekedeteiről*. Ford. Pais Dezső. Budapest, 1926. 44–45, 48.

¹⁰ Szűcs Jenő: Sárospatak kezdetei és a pataki erdőuralom = *Történelmi Szemle*, 1993/1–2 5. (továbbiakban Szűcs 1993.)

szabadon választhatják meg papjukat és neki kötelesek a dézsmát megfizetni ugyanúgy, mind a pataki hospesek.¹¹ Kétségtelen tehát, hogy mind a két településnek saját egyháza és papja volt már a 13. században. Kőrév (Kuurew) és Tarcál (Torchol) neve is szerepel már egy 11., illetve 13. századi oklevélben, mint a Bodrog és a Tisza összefolyásánál szereplő átkelőhely, illetve a királyi pecérek lakóhelye.¹² E négy település nem azért hiányzik a pápai tizedjegyzékből, mert nem voltak egyházas falvak, hanem azért, mert nem az egri püspöknek, illetve a káptalannak fizették tizedjüket, mert ún. „exempta plebaniák” voltak s közvetlenül az esztergomi érsek joghatósága alá tartoztak.¹³

A későbbi Tokaj-Hegyalja területén lévő településeknek azonban nem mindegyike volt egyházas falu a 14. század 30-as éveiben. Hiányzik közülük a Tállya, Ond és Mád szomszédságában lévő Rátka, annak ellenére, hogy vámszedő hely volt, a tállyai vár aljában lévő, Tállyával, Rátkával és Máddal határos Koldó, vagy Koldu, amely a 15. században még lakott falu volt.¹⁴ Erdőbénye és Bodrogkeresztúr között Meszes, amely egy 1255-ből származó határjárásban szerepel,¹⁵ a Sárospatak határában lévő Markteleke, Ketelpatak, Szentvince, Szőlős (Petraho-Bodroghalász), a Zsadány határában lévő Csomorteleke, a Sátoraljaújhely melletti Kovácsai.¹⁶ De nem találjuk közöttük a Tolcsva szomszédságában lévő Horvátit, az Újhely melletti Kistoronyát és Zsadányt sem. Aligha kétséges, hogy

¹¹ A kiváltságlevél magyar fordítása: *Zempléni históriák*. Összeállította: Högye István, Miskolc-Sátoraljaújhely 2002. 11–12. (továbbiakban Högye 2002.)

¹² Révész László: Tokaj a magyar honfoglalás és államalapítás korában. In: Bencsik János-Orosz István szerk.: *Tokaj Várostörténeti tanulmányok*. Tokaj, 1995. 41. Németh Péter: Tarcál története a honfoglalástól a mohácsi vészig. Uo. 13. (továbbiakban Németh 1995.), Kun László 1278-ban kiadott oklevelének caniferi (kutyapecérek) kifejezését Borsa Iván téves olvasatnak tartotta a cruciferi (keresztesek) helyett. E keresztesek pedig azonosak voltak az ispotályos johannita renddel. Módy György: Tokaj története 1200–1526 között. Uo. 53. (továbbiakban Módy 1995.), Szűcs Jenő szerint viszont az oklevélben négy ízben is egyértelműen caniferi szerepelnek, akik a vadászatokon alkalmazott kutyafalkák királyi gondozói voltak, magyar nevükön (kutyap)ecérek. Szűcs 1993. 14. (76. jegyzet).

¹³ Szűcs 1993. 9., Sátoraljaújhelyre: Högye 2002. 12., Tokaj és Tarcál, mint az esztergomszentkirályi kanonokok dézsmabirtoka élvezett kiváltságot, így nem szerepelnek abban az adománylevélben, amely szerint Katapán egri püspök (1198–1216) a dél-zempléni tizedjövedelmeket az egri káptalannak engedte át. Németh 1995. 17.

¹⁴ Rátka a 13. század derekán már szerepel egy oklevélben. Árpádkori új okmánytár (AUO) Codex diplomaticus Arpadianus continuatus. Közzéteszi Wenzel Gusztáv Pest-Budapest, 1860–1874. VII. k. 480. 1459-ben Mátyás a tokaji birtokot, benne Rátka fél vámját és még jó néhány települést elzalogosít Szapolyai Imre kincstartónak és testvéreinek 15 ezer forintért. MOL DI. 15.374. 1456-ban a Kállói János birtokában lévő Koldó-n még 3 lakott és 5 deserta jobbágytelek található. DI. 15.063.

¹⁵ Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis (CD) I–XI. Studio et opera Georgii Fejér Budae, 1829–1844. Mádra vonatkozó részének magyar fordítása: Vinnai Szusanna szerk.: *Mád Mád*, 2001. 7. Vö. Szűcs 1993. 29.

¹⁶ Uo. 20, 22, 25.

az egyházas falvakat kell népesebbnek tekintenünk, bár közülük is többen már a Mohács előtti korszakban pusztává változtak.¹⁷ Az a tény, hogy 1332–1337 között valamennyi, később mezővárossá fejlődő hegyaljai település az egyházas falvak között volt s Mohács előtt egyik sem vált desertává, arra utal, hogy szerepük az átlagosnál jelentősebbnek tekinthető. Közöttük olyan is akadt, amelynek két plébániája volt. Az Abaúj megyéhez, de a szerencsi esperességhez tartozó Szántó és a Szántó részének, egészen a 18. századig külvárosának tekinthető Marcinfalva (Marcellfalva) egyaránt egyházas település volt.¹⁸

Nem hagyható figyelmen kívül, hogy több olyan falu, illetve korai mezőváros is volt, amelyben szerzetesi monostor volt található. A szent Péter apostolról elnevezett szerencsi bencés apátság alapítója bizonyára a possessió és az apátság kegyura, a Monaki család volt. 1332-ben, az alsó-zempléni kerületben „Mathias abbas monasterii Sancti Petri ordinis Sancti Benedicti” (Mátyás, a Szent Benedek rend Szent Péter monostorának apátja) 8 garas pápai tizedet fizetett. Benedek a Szent Györgyről elnevezett szerencsi egyház plébánosa a következő évben 6 garast.¹⁹

Tokajban a magyar alapítású pálos rend monostoráról első ismereteink a 15. század elejéről vannak. 1411-ben már működött a szent Annáról elnevezett pálos rendház. Az idők folyamán azonban valószínűleg elnéptelenedett, mert 1476-ban Szapolyai Imre kincstartó Gyümölcstó Boldogasszony tiszteletére nemcsak újra alapította, de megadományozta a Szabolcs megyei Tardos birtokkal is, amelyet néhány héttel korábban vásárolt meg 500 aranyforintért,²⁰ valamint átengedte a kolostornak a birtokain található szőlők tizedét és kilencedét, és a Bodrog folyón épült malmát.²¹

¹⁷ Így nemcsak a felsoroltak, de az ismeretlen helyen lévő Bacska (Bachka: DI. 15.063), a Monok határába beolvadt Ola egyházas falvak is eltűntek, már 1526 előtt. Mon. Vat. I. k. 344–345. A parasztfalvak pusztásodására és „megdőbentő arányú megritkulására” Szabó István: *Jobbágyok, parasztlak. Értekezések a magyar parasztság történetéből*. Sajtó alá rendezte és a bevezetést írta: Für Lajos (Hanyatló jobbágyság a középkor végén) Budapest, 1976. 169.

¹⁸ A 13. század végén már szereplő Szántó (1275: Zamtho) a 14. század elején gyakran szerepel Nagyszántó, Kétszántó, Felszántó (Felzantow, Zantou superior, Nogzanto, Kethzantow, amborum Zantow) néven. Felszántó birtokosáról, Felszántai Marcellról az ő birtokrészét Marcellfalvának, később torzultan Marcinfalvának nevezték. Györfly György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza* I. k. (harmadik kiadás) Budapest, 1987. 142–143. (továbbiakban Györfly 1987.) Szántó a 14. század elején Abaúj vármegye (Kassa és Gönc után) harmadik legnépesebb települése volt. Csánki Dezső: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*. Budapest, 1890–1913. (továbbiakban Csánki 1890–1913.)

¹⁹ Mon. Vat. I. k. 251, 324. A szerencsi apát tizede 1334-ben 24 garas Uo. I. k. 356.

²⁰ DI 17.844

²¹ DI 17.866 Bándi Zsuzsa: Északkelet-magyarországi pálos kolostorok oklevelei (regeszták) In: *Borsodi Levéltári Évkönyv* V. k. (szerkesztette: Csorba Csaba) Miskolc, 1985. 686. (továbbiakban Bándi 1985.)

Érintettek voltak a hegyaljai településeken a regéci szent Fülöp és Jakab apostolokról, valamint a terebesi Szűz Máriáról elnevezett pálos monostorok szerzetesei is.²² A legnagyobb hatása azonban a vidék falvaira és városaira az újhelyi szent Egyed rendháznak volt. Működéséről már a 14. század elejétől kezdve vannak adataink. Számos oklevél maradt ránk azokról a kegyes adományokról, amelyeket a végrendelkezők „pro remedio salutis animae”, lelki üdvösségük megnyerése érdekében tettek a rendház javára.²³ Ezekből értékes adatokat nyerhetünk nemcsak az újhelyi szőlőtermelés történetéről, de az anyagi javakkal való rendelkezés szabadságáról is.²⁴

A szerzetesrendi monostorok tekintetében a főhely Sárospatakot illeti meg, mert a városban a 15. században három rendház is volt: a Szent Vincéről elnevezett domonkos rendi, a szent Annáról elnevezett klarissza és a Szűz Máriáról elnevezett franciskánus rendház. Sárospatak közelében volt a darnói monostor is. Ferences rendház volt még a 15. században Abaújszántón is, így a rendházak, amelyek nemcsak hitéleti, de kulturális központok is voltak, hozzájárultak az adott település felemelkedéséhez.²⁵

E körülményeket figyelembe véve kell elemeznünk a 14. század harmincas éveinek pápai tizedjegyzékeit, azzal az előzetes megjegyzéssel, hogy összesen három és fél év adatai állnak rendelkezésünkre. A plébánosok által fizetett pápai tized 1332–1333-ban a teljes összeget tartalmazza, 1334-ben két félévi adat adja az éves összeget, 1335-ben pedig csak a féléves befizetéseket ismerjük.²⁶

Táblázatunk, Sátoraljaújhely, Sárospatak, Tokaj és Tarcal kivételével azokat a településeket tartalmazza, amelyek a 14–17. században mezővárosi jogállást szereztek, vagy magukat irataikban mezővárosnak nevezték.

²² Uo. 671–684.

²³ 1307-ben pl. Sada és felesége Karachuna újhelyi lakosok végrendelkeznek a pálosok javára arról a szőlőről, amelyet „saját költségükön és fáradságukkal” ültettek. U. 690. I. Dl. 1709. Anjou-kori okmánytár (AO) Codex diplomaticus Hungariae Andegravensis (szerk. Nagy Imre és Nagy Gyula) Budapest, 1879–1920. I. k. 129–130.

²⁴ Nemcsak a szőlők, de a háztelkek, irtásföldek, szántók elidegenítéséről is szó esik ezekben az ügyletekben, bizonyítva azt, hogy a 16–18. századi körülmények már a Mohács előtt i időszakban is érvényesek voltak. Bándi 1985. 690–721.

²⁵ Csánki 1890–1913. I. k. A ferences kolostorok magyarországi történetére: Karácsonyi János: *Szent Ferencz rendjének története Magyarországon 1711-ig*. Budapest, 1922–1924. I. k. 352–384. A sárospataki és abaújszántói obszerváns ferencesek ideológiai szerepéről a 15–16. század fordulóján, valamint a parasztháborúban és a reformáció elterjedésében: Szűcs Jenő: A ferences obszervancia és az 1514. évi parasztháború. Egy kódex tanúsága. = *Levéltári Közlemények*, XLIII (1972) 242–243. Uő: Ferences ellenzéki áramlat a magyar parasztháború és reformáció hátterében. = *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1974/4. 426.

²⁶ Az adatok felhasználásában Györffy György eljárását követtük, aki példamutató módon dolgozta fel a tizedjegyzék adatait. Sajnos aempléni jegyzékek feldolgozását már nem végezhetette el. Györffy 1987. I. k. 54.

A pápai tized nagysága garasban²⁷

Település	1332	1333	1334/1	1334/2	1335/1	évi átlag
Szerencs ²⁸	–	6	8	5	6	10
Szántó+						
Marcinfalva ²⁹	10	4	–	5+3	6+3	10,3
Tállya ³⁰	–	16	12	6	9	17,2
Mád ³¹	8	–	8	2	3	8,4
Zombor ³²	8	6	8	–	–	8,6
Keresztúr ³³	–	–	20	6	10	24
Bénye ³⁴	–	–	8	4	2	9,3
Liszka ³⁵	12	8	12	3	5	11,4
Tolcsva ³⁶	10	3	10	3	9	10
Átlag						12,1

A táblázat többféle következtetés levonására is alkalmas, bár a Zemplén megyei települések átlagát nem ismerjük, hiszen a zempléni történeti földrajz kötete nem készült el. Borsod megyében ez az átlag 10,5, Beregben 5, Abaújban 13,5 garas volt. Ez utóbbi azonban Györfly György szerint országos viszonylatban a legmagasabbak közé számított.³⁷ Ezt figyelembe véve a vizsgált zempléni települések átlagát magasnak tarthatjuk és talán azt a következtetést is megkockáztathatjuk, hogy a leendő hegyaljai mezővárosok a fejlettebb települések közé tartoztak. A pápai tizedjegyzékek tehát megerősítik azt a következtetést, amit a települések egyházas jellegéből és a szerzetesrendi monostorok szerepéből levontunk.

Lehetőség nyílik arra is, hogy összehasonlításokat tegyünk azok között a helységek között, amelyekből a későbbi századokban Tokaj-Hegyalján mezővá-

²⁷ Mon. Vat. I. k. 214. l. 249–250., 323–324., 340., 344–345., 351., 360–361.

²⁸ 1333-ban: Zerenchech, 1334-ben: Zeremph, Zerech, 1335-ben: Zerech

²⁹ 1332-ben: Villa Malselhin (Marselli), Szántó hiányzik 1333: Zamathov (Marcinfalva nélkül), 1334: Zamko, Marcellfulud, 1335-ben: Zamkon, Marcellfolua

³⁰ 1333-ban: Tala, 1334-ben: Tholya, Thalia, 1335-ben: Talya

³¹ 1332-ben: Mag, 1334-ben: Maad, Mad, 1335-ben: Mad

³² 1332-ben: Zambor, 1833: Zombur, 1834: Zomber Zumbur

³³ 1334-ben: villa Kurczthur, Kerestur, 1335-ben: Kerestwr

³⁴ 1334-ben: Erdeubenie, Herdeubeka, 1935-ben: Erdeubenia

³⁵ 1332-ben: Liska, 1332-ben: Lizka, 1334-ben: Lyzke, Liska, 1335-ben: Lyska

³⁶ 1332-ben: Lagatolchoya, 1333-ban: Tolchwa, 1334: Thilthia, Thotna, 1335-ben: Tolchua. A Lagatochoya azonosságát Tolcsvával az erősíti meg, hogy a Tolcsva nemzetség egyik feje Langius volt (Langius nobilis de Tolchwa), nyilván az ő Tolcsvájáról van szó Szűcs 1993. 27, 29. Thilthia, Thotna azonosságára Tolcsvával: Csánki 1890–1913. I. k.

³⁷ Györfly 1987. I. k. 54, 524.

rosok lettek s azok között, amelyek a későbbiekben is kiváltságok nélküli települések maradtak.

*Oppidum jogállást nem szerző szőlőtermelő helységek
pápai tizede garasban*

Település	1332	1333	1334/1	1334/2	1335/1	évi átlag
(Bodrog)olaszi ³⁸	18	24	18	35	0	23,75
Ond ³⁹	10	10	–	4	6	10
Golop ⁴⁰	11	–	11	1	0	9,2
(Vámos)újfalu ⁴¹	8	6	8	3	6	8,85
Szegi ⁴²	–	–	–	2	6	8
Átlag						11,96

A helységek két csoportja között olyan minimális a különbség (12,1, illetve 11,96), hogy ebből messzemenő következtetést nem lehetne levonni, főleg azt nem, hogy a később mezővárossá váló települések már ekkor is jelentősebbek voltak azoknál, amelyekből soha nem lett oppidum. Látható azonban, hogy ezt az átlagot Olaszi emeli meg még akkor is, ha az 1335. év első felében egyáltalán nem fizetett pápai tizedet. Bodrogolaszi nélkül a megmaradó négy település átlaga csak 9,01 garas s ez már három garassal kevesebb a mezővárossá váló falvak átlagánál. (Arról nem is szólva: ha ismernénk Sárospatak, Sátoraljaújhely, Tokaj és Tarcál adatait, bizonyára sokkal magasabb átlagot nyernénk.) Nem azt kell tehát megmagyarázni, hogy miért kicsi a különbség a leendő mezővárosok és a falunak maradó szőlőtermelő települések között, hanem azt, hogy miért magas az Olaszi által fizetett pápai tized s miért nem lett belőle a későbbiekben mezőváros?

Feltűnhet, hogy a vallon telepítésű helységek: Bodrogolaszi, Tállya, Liszka, viszonylag magas összegű pápai tizedet fizetnek (Olaszi: 23,75, Tállya: 17,2, Liszka: 11,4, együttesen 17,45) csaknem öt és fél garassal többet, mint a mezővárosok elődei. Aligha kétséges, hogy a telepített falvak hospesei viszonylag jó módúak voltak, ez tükröződik a telepítés után még 6–13 évtizeddel később is. Arra, hogy Olasziból nem lett mezőváros, Patak közelsége adhat magyarázatot.

³⁸ 1332-ben: Olasi, 1333-ban: Alazay, 1334-ben: Olozy, Olazi, 1335-ben: Alasy

³⁹ 1332-ben: Ond, 1333-ban: Ond, 1334-ben: Ond, 1335-ben: Ond

⁴⁰ 1332-ben: Galuk, 1334-ben: Sulup, Kulup, 1335-ben: Kolup

⁴¹ 1332-ben: Nova villa, 1333-ban: Tolcsohatu, 1334-ben: Woyfoln, Wyfolu, 1335-ben: Wyfolu Tolcsohatu = Tolcsvató. Vámosújfalu ott helyezkedett el, ahol a Tolcsva patak beleömlött a Bodrogba, ezért a 14. század elején itt kialakuló falu neve még felváltva: Tolcsvató, vagy Újfalu, illetve Nova villa. Szűcs 1993. 26. 148. jegyzet

⁴² 1334-ben: Zeg, 1335-ben: Zeg

Vámosújfalú magasabb szintre lépését Tolcsva és Liszka, Ondét Szerencs és Tállya közelsége indokolhatja. Azt, hogy nem Ondból, hanem Szerencsből lett mezőváros, magyarázhatja a bencés monostor, de arra, hogy Tolcsvából és nem a hasonló adottságokkal rendelkező Tolcsvató, Vámosújfalú emelkedett az oppidumok szintjére azonos helyzet mellett, legfeljebb Tolcsva korábbi alapítása és nemzeti birtokközpont volta adhat magyarázatot.⁴³

Ha eltekintünk Olaszi sajátos helyzetétől, kétségtelenül tapasztalhatjuk, hogy a majdani mezővárosok gazdasági ereje meghaladja azon településeket Tokaj-Hegyalfán, amelyekből nem lett oppidumok.

Még élesebben megmutatkoznak a különbségek, ha adatainkat azoknak a szomszédos falvaknak pápai tizedével vetjük össze, amelyekben nem volt jelentős szőlőtermelés.

Gabonatermelő települések pápai tizede garasban

Település	1332	1333	1334/1	1334/2	1335/1	évi átlag
Báj ⁴⁴	4	–	4	0	2	4
Ladány ⁴⁵	6	–	6	–	–	8
Meggyaszó ⁴⁶	11	12	11	–	–	13,6
Ola ⁴⁷	5	–	–	1	2	4
Imár ⁴⁸	9	–	–	–	–	9
Monok ⁴⁹	–	3	–	2	0	2,5
Lúc ⁵⁰	5	–	5	–	3	6,5
Kesznyéten ⁵¹	7	7	–	4	0	6
Hidvég ⁵²	–	–	–	12	11	23
Bazsi ⁵³	–	–	–	0	2	2
Átlag						8,4

⁴³ Szűcs 1993. 29–30.

⁴⁴ 1332-ben: Bay, 1334-ben: Bay, 1335-ben: Bay

⁴⁵ 1332-ben: Ladan, 1334-ben: Ladan

⁴⁶ 1332-ben: Mediffo, 1333-ban: Mediezo, 1334: Megezen

⁴⁷ 1332-ben: Ola, 1334: Ola, 1335-ben: Ola

⁴⁸ 1332-ben: Imar

⁴⁹ 1333-ban: Monac, 1334-ben: Monak

⁵⁰ 1332-ben: Luc, 1334-ben: Luch, 1335-ben: Luch

⁵¹ 1332-ben: Kesneche, 1333-ban: Kezneten, 1334-ben: Kestatun, 1335-ben: Kezenten

⁵² 1334-ben: Hindueghe, 1335-ben: Hiduege

⁵³ 1334-ben: Bos, 1335-ben: Bos

A tokaj-hegyaljai települések déli szomszédjainak átlag 8,4 garas, ami elmarad a 12,1-es átlagtól, bár e falvak közül Megyasszó és Lúcs is mezőváros lett a későbbi századokban. Lúcs tiszai átkelőként is fontos szerepet játszott. Úgy tűnik a Hegyaljától délre fekvő zempléni körzet gazdasági ereje már a 14. század első harmadában sem volt akkora, mint Tokaj-Hegyaljai vidékének településeiben.

A fenti összehasonlítások mellett érdekes összefüggések figyelhetők meg az eredeti táblázat települései között is. A kilenc helység közül öt (Szántó, Tállya, Keresztúr, Liszka, Tolcsva) már a 15. században mezőváros lett.⁵⁴ E települések pápai tizedének éves átlaga 14,6 garas, míg a többi négyé, amelyek csak a 16–17. században jutottak el a mezővárosi szintre, csak 9,1. Ez arra utal, hogy a pápai tizedjegyzék alapján következtetések vonhatók le a fejlettség színvonalára is. Tállya és Liszka esetében a vallon örökség szerepére már utaltunk. Feltűnő Keresztúr kitüntetett helyzete. Valószínű, hogy a tokaji hegy lábánál fekvő mindhárom település nagyon gyorsan eljutott a városiasság szintjéig. Tokaj 1476-ban már bizonyosan mezőváros,⁵⁵ Tarcal pedig az 1430-as években szintén lépéseket tett a mezővárosi joghatóság elnyerése felé.⁵⁶

Milyen következtetésekre juthatunk Tokaj-Hegyalja mezővárossá emelkedő településeinek 14. századi történetéről a pápai tizedjegyzékek elemzése alapján? Az a tény, hogy valamennyi település egyházas hely volt a 14. század harmincas éveiben, önmagában is azt mutatja, hogy már ekkor sem voltak jelentéktelen helységek. Erre utal az is, hogy a terület öt településén működött összesen hét szerzetesrend, két pálos, egy bencés és négy koldulórendi.⁵⁷ Az évi 12,1 garas pápai tized valószínűleg már ekkor is magasnak számított, hiszen a szomszédos, nem szőlőtermelő falvakban csak 8,4 garas volt. Megállapítható az is, hogy a kilenc vizsgálható, már ekkor is szőlőtermelő falu közül azok fizettek több tizedet, átlagosan 14,6 garast, amelyek már a következő évszázadban elérték a mezővárosi szintet. Annak a kérdésnek az eldöntése azonban, hogy ebben a társadalmi, gazdasági emelkedésben milyen szerepet játszott a szőlőtermelés, további vizsgálatokat igényel.

⁵⁴ Szántó már 1427-ben mezőváros. Thallóczy Lajos: *A kamara haszna története*. Budapest, 1879. Abaúj vármegye portális adórajstroma 1427-ből. 176. 1459-ben abban az adománylevélben, amelyben Mátyás király 12 ezer forint fejében elzálogosítja tokaji birtokát Szapolyai Imrénének Szántó is (mező)városként szerepelt. Dl. 15.374 Tállya 1498-tól mezőváros, de Csánki Dezső megjegyzése szerint már korábban is lehettek városi privilégiumai (Csánki 1890–1913. I. k.) Keresztúr egy bizonyoságlevelét kiadójaként már 1440-ben mezővárosnak nevezi magát. DF, 250.165. 1466-ban hasonlóan Dl 16.394. Liszka 1461-ben jelenik meg oppidumként (Csánki 1890–1913. I. k.) 1474-ben is mezőváros DF. 214.648. Tolcsva 1449-től mezőváros Dl. 55.435 Vö. Bácskai Vera: *Magyar mezővárosok a XV. században*. Budapest, 1965. 24–28.

⁵⁵ Dl. 17.866. Vö. Módy 1995. 60.

⁵⁶ Németh 1995. 24.

⁵⁷ Felvetődött az is, hogy Tarcalon szintén működött valamilyen szerzetesrend a Szentkereszt nevű hegyen, ezt azonban a kutatások eddig nem erősítették meg. Németh 1995. 21.

TÓZSA-RIGÓ ATTILA

SZŐLŐBIRTOKLÁS A 16. SZÁZADI POZSONYBAN**A SZŐLŐMŰVELÉS SZEREPE A KORAÚJKORI POZSONYBAN**

A Magyar Királyságnak különböző gazdaságföldrajzi adottságú régiók találkozásánál és jelentős kereskedelmi utak metszéspontjában elterülő északnyugati határvidékén, a Kis-Kárpátok térségében már a 13. század első felétől kimutatható a szőlőtermesztés térhódítása. Az első írásos adat pozsonyi szőlőről 1246-ból származik.¹ A 14. század általános társadalmi- és gazdasági krízisének részfolyamataként, a század második felében kibontakozó agrárválság egyik legfontosabb jellemzője a drasztikus gabonaár-zuhanás volt. Ennek következményeként viszont megnőtt a szőlőművelés és a bortermelés jelentősége. A gabona kedvezőtlen értékesítési feltételei miatt a szántókkal szemben a szőlők sokkal inkább rentábilisnak ígérkeztek. Ehhez járult még az a tényező is, hogy a szőlők a feudális tulajdonviszonyok rendszerén belül különleges jogi státusszal bírtak. Ezek az ingatlantípusok ugyanis szabadon eladhatók és örökíthetők voltak.² A szőlők sajátos jogállása megművelésük munkaigényes voltából fakadt. Ebből kifolyólag tulajdonosuk csak nagyon korlátozottan érvényesíthette jogát a használó fölött.³ Az ingatlanforgalomban további kiemelendő sajátosság volt a szőlők bérbeadási gyakorlata. Utóbbi lehetőség – főként a megfelelő anyagi eszközökkel rendelkező városi közép- és felső rétegek körében – tovább növelte az ingatlantípus népszerűségét.

¹ A szőlőkultúra széleskörű elterjedésére a legfontosabb bizonyíték a III. András által 1291-ben a városnak adományozott privilégium idevonatkozó része. *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. II. k. 4. füzet 1290–1301.* Szerk. Borsa Iván–Szentpétery Imre, Bp., 1987. 87. Az 1464-es átíráshoz: *Zlatá bula bratislavská.* Szerk. Richard Marsina, Bratislava 1991. 13. A privilégium mentességet adott a pozsonyiaknak a királynak a bor után fizetendő adó alól, ösztönözve ezzel a további szőlőtelepítést. A szőlősgazdák jogot nyertek arra is, hogy borukat saját házukban eladásra kínálják. A királyi privilégium valószínűleg egy korábban elfogadott gyakorlatot szentesített, tehát a bor eladásának ilyen formája már a korábbi évtizedekben is létezett.

² Erich Landsteiner: Weinbau und bürgerliche Hantierung. Weinproduktion und Weinhandel in den landesfürstlichen Städten und Märkten Niederösterreichs in der frühen Neuzeit. In: *Stadt und Wein.* Beiträge zur Geschichte der Städte Mitteleuropas. Bd. XIV. Szerk. Ferdinand Opll, Linz, 1996. 17–50. (továbbiakban Landsteiner 1996.) 214.

³ Vissza nem vehette, csak akkor, ha nem fizették meg a föld után járó bért vagy szolgáltatást. Kubinyi András: Weinbau und Weinhandel in den ungarischen Städten im Spätmittelalter und in der frühen Neuzeit. In: *Stadt und Wein.* Beiträge zur Geschichte der Städte Mitteleuropas. XIV. Szerk. Ferdinand Opll, Linz, 1996. 67–84. 74.

A nemesi és egyházi birtokosok mellett a bortermelés fontos előmozdítói voltak a városok lakosai, akik az árucserre és a pénzforgalom központjaiban élve rendelkeztek a szükséges mozgástérrel ahhoz, hogy a város határában lévő földeket ne gabonatermesztésre használják föl, hanem a szőlőkultúra és a bortermelés szolgálatába állítsák. A bor, amellett hogy fontos élvezeti és ételmezési cikk volt, egyben státusszimbólumként is funkcionált, a bortermelés és a borkereskedelem pedig, mivel megkövetelte, de legalábbis elősegítette a jelentősebb piaci központok kialakítását, nagyban hozzájárult a városfejlődés folyamatához.⁴ A szőlő- és borkultúrának a késő középkorban megindult dinamikus fejlődése a 16. század második felében érte el tetőpontját. A közép-európai bortermelésre az 1587-től több éven át tartó rossz termés és az emelkedő gabonaárak együttesen gyakoroltak negatív hatást, amely a 17. század első felétől a szőlőtermesztésre szánt területek fokozatos visszaszorulását eredményezte.⁵

Amint azt később látni fogjuk, az egy kézen felhalmozott szőlők gyakori elemei voltak a korabeli polgári befektetési stratégiának. A borkimérés és a borkereskedelem már a 14–15. század fordulóján a pozsonyi polgárság egyik kiemelkedő jövedelemforrásának számított. A kedvező értékesítési feltételeknek és az ingatlanforgalomban képviselt szerepnek köszönhetően már a 15. század első harmadára kialakult a várost egy Dévénytől Récséig félkör alakban körülölelő, szőlővel beültetett terület. Ezen „szőlőöv” létrehozásához kiváló körülményeket biztosítottak a Pozsonytól észak-északnyugatra húzódó Kis-Kárpátok déli fekvésű lejtői. Az itt vázolt folyamatok és a kedvező gazdaság- és természetföldrajzi tényezők együttesen alapozták meg a pozsonyi régióban az intenzív monokulturális szőlőtermesztés és bortermelés kiteljesedését. Az így kialakult szőlőkultúra természetesen szervesen beépült a késő középkori- és kora újkori város gazdasági struktúrájába és elválaszthatatlanul összefonódott a korszak polgári életformájával, gondolkodásmódjával.

⁴ Landsteiner 1996. 18. A szőlőtermelés fellendülésének volt köszönhető, hogy a 15. század elejére a pozsonyi polgároknak már csak mintegy 10%-a birtokolt a város határában szántóföldeket. Szende Katalin: *Otthon a városban. Társadalom és anyagi kultúra a középkori Sopronban, Pozsonyban és Eperjesen*. Társadalom- és Művelődéstörténeti Tanulmányok 32., Bp., 2004. (továbbiakban Szende 2004/a) 30.

⁵ Tovább erősítette ezt a tendenciát a sör és az égetett szesz jelentette növekvő konkurencia. Roman Sandgruber: Wein und Weinkonsum in Österreich. Ein geschichtlicher Rückblick. In: *Stadt und Wein. Beiträge zur Geschichte der Städte Mitteleuropas*. Bd. XIV. Szerk. Ferdinand Opll, Linz, 1996. 1–30. 10.; Erich Landsteiner: Wien – eine Weinbaustadt?. In: *Wien. Geschichte einer Stadt*. Bd 2. Szerk. Peter Csendes – Ferdinand Opll, Wien–Köln–Weimar, 2003. 141–146. (továbbiakban Landsteiner 2003.) 145. A bor értékesítési feltételeit támogatva, az 1497-es pozsonyi bormérési statútum még büntette a pálinkafőzést. Tózsza-Rigó Attila: Az 1497-es pozsonyi borkimérési statútum. = *Agrártörténeti Szemle*, 2006. 1–4. sz. 202–222. 18. A városi számadáskönyvek egyértelműen mutatják, hogy a sör értékesítéséből a városnak befolyt összegek a 16. század első felében a bormérésből származó bevételekhez képest elenyészők voltak.

A címben megjelölt téma vizsgálatát az ingatlanbirtoklás kérdéskörével kell kezdenünk. A szőlőket érintő 16. századi tulajdonviszonyok elemzéséhez érdekes előjáróban megvizsgálunk a 15. századi adatokat. Elemzésünkben támaszkodhatunk az 1435-től vezetett telekkönyvre, amely 2003 szőlőt említ, 114 dülőnévvel.⁶ František Kalesný számításai szerint ebben az időszakban 474 olyan család élt Pozsonyban, amelynek volt szőlője. Ebből Kalesný arra következtet, hogy a kb. 4700–5000 fős lakosságnak mintegy a fele foglalkozott szőlőműveléssel.⁷ A szőlőművelésnek a város életében elfoglalt helyét vizsgálva a Kalesný-féle becsléshez hozzá kell még számítanunk azt a réteget, amely nem volt szőlőtulajdonos, mégis mint hosszabb-rövidebb időszakokra alkalmazott munkaerő részben vagy egészében a szőlőkben végzett munkákból tartotta fenn magát, vagy más módon kapcsolódott a bor előállításának, vagy értékesítésének folyamatához. Gondolhatunk itt többek között a vincellérekre, kapásokra, fuvarosokra, vagy olyan kézművesekre, akik a szőlőműveléshez, bortermeléshez elengedhetetlen eszközöket állították elő. Összességében tehát nyilvánvaló, hogy a városi lakosság az 50%-ot jócskán meghaladó arányban volt szoros kapcsolatban a vizsgált termelési szférával.⁸ Ezt a kb. 60–70%-ot mindazonáltal nem szabad úgy értelmeznünk, hogy a város egyfajta agrárjellegű településsé változott volna. A további újkori fejlődési tendenciák szempontjából hangsúlyozandó, hogy a szőlőtermesztést és a bortermelést sokkal inkább – a piaci viszonyokhoz messzemenőig alkalmazkodó módon – egy adott termékfajtát előállító specializált „városi iparágnak” tekinthetjük.

Bár a 16. századi Pozsony forrásadottságai a többi magyar város hasonló mutatóihoz viszonyítva kiemelkedően jónak mondhatók, a szőlőbirtoklás elemzésénél mégis nehéz helyzetben vagyunk. Nem rendelkezünk ugyanis a korszakból az ingatlanforgalomról „közvetlenül” tudósító telekkönyvi információkkal.⁹ Vi-

⁶ Szende 2004/a. 29.

⁷ František Kalesný: Über den Weinbau und den Weinverkauf in Pressburg bis Ende des 15. Jahrhunderts. In: *Städte im Donauraum*. Szerk. Richard Marsina, Bratislava, 1993. 184–193. (továbbiakban Kalesný 1993.) 188–189. A 15. századi, illetve a 16. század első harmadára jellemző szőlőbirtoklást jelenleg Majorossy Judit vizsgálja. Szociotopográfiai kutatásai nem csupán a szőlőbirtoklást, hanem a ház- és telekbirtoklást, valamint a telekszerkezetet is érintik.

⁸ Szűcs Jenő szerint a század elején a pozsonyi polgárok 65–70%-a birtokolt szőlőt, ebből valószínűsíthetőleg kb. 45–50% termelt ténylegesen bort. A szerző sajnos nem adja meg a számításaihoz használt adatok pontos forrását. Szűcs Jenő: *Városok és kézművesség a XV. századi Magyarországon*. Bp., 1955. 130–131.

⁹ Létezett egy városkönyv, amelyben ilyen jellegű bejegyzések szerepelnek. Archiv mesta Bratislavy (a továbbiakban AMB) 4. I. 1. – ein Fragment nur über Weingärten. Karoly Goda–Judit Majorossy: *Städtische Selbstverwaltung und Schriftproduktion im spätmittelalterlichen Königreich Ungarn: Eine Quellekunde für Ödenburg und Pressburg. = Pro Civitate Austriae: Information zur Stadtgeschichtsforschung in Österreich*, Neue Folge 13, 2008. 62–100. 95. 96. Ezt a dokumentumot azonban csak rendszertelenül vezették, így nem nyújt átfogó képet az érintett kérdéskörrel. Utóbbi információ Majorossy Judit szíves szóbeli közlése alapján, akinek ezúton is szeretnék köszönetet nyilvánítani segítségéért.

szonylag jól felhasználható adat-csoportokat leginkább a korszak végrendeleti könyvéből nyerhetünk.¹⁰ A teljes ingatlanforgalom ugyanis nem kizárólag adásvételi aktusok összességéként értelmezhető, hiszen az örökhatyók rendelkezései is a vizsgált vagyონrészek forgalmát eredményezték, amennyiben elfogadjuk, hogy a testálók rendelkezései az esetek többségében megvalósultak. Továbbá az örökhatyók, mint tulajdonosok vizsgálatával kiváló pillanatképet nyerünk a tulajdonviszonyok szőlőket érintő jellemzőiről. Ebből a szempontból a Végrendeleti Könyv adatbázisa nem pusztán „közvetett” információs bázisként definiálható, hanem a valós tulajdonosi kör és az ingatlanforgalom egy szeletét tárja elénk.

Az ingatlantulajdonlási viszonyokban, az ingatlanforgalomban, illetve a polgárok által követett befektetési stratégiákban a 16. század második harmadában is jelentős szerepet töltek be a szőlők. Erre szolgál bizonyítékként, hogy az 1529 és 1557 között született 388 pozsonyi végrendeletben a 276 testáló legalább 785 szőlőről, vagy szőlőrésről rendelkezik, és összesen mintegy 223 dülönévről tesz említést. A forrásban előforduló szőlők számának meghatározása bizonytalan, mert sokan csak általában rendelkeznek szőlőikről, de azok számát nem adják meg pontosan, az előforduló dülők számát pedig a nevek következtlen használata, vagy egyes névváltozatok közötti átfedések miatt nem lehet teljes pontossággal meghatározni. Az örökhatyókról rendelkezünk megbízhatóbb információkkal. A polgárságnak ez a része a testamentum lejegyeztetésének pillanatában tulajdonképpen tulajdonosi körként értelmezhető. Elsőként ezt a csoportot fogjuk vizsgálni. Vizsgálatunk elsősorban a század második harmadára terjed ki, a század utolsó évtizedeiben bekövetkező strukturális változásokat nem érinti.

A TULAJDONOSI KÖR

A pozsonyi Végrendeleti Könyv második kötete 388 testamentumot foglal magába.¹¹ Összességében megállapítható, hogy a végrendeletek közel háromnegyedében szerepel szőlő, ami már önmagában is az ingatlantípus jelentőségére hívja fel figyelmünket. A szőlőről rendelkező testálók vizsgálhatók nem-, vagyoni helyzet és részben foglalkozás szerint is. A nemspecifikus megoszlást vizsgálva a férfiak közel kétharmados többségét regisztrálhatjuk, azaz a 276 tulajdonosból 169 férfit (61,2%) és 107 nőt (38,8%) találunk. Ezt az aránypárt nyilván annak fényében kell elemeznünk, hogy az összes végrendelkező körén belül milyen a

¹⁰ AMB 4 n 2 Protocollum Testamentorum (a továbbiakban PT) II.

¹¹ Összesen 391 végrendelkezővel számolhatunk, mivel a kötet tartalmaz négy „közös” testamentumot is, amelyekben férj és feleség közösen végrendelkeznek egymás javára. Az említett négy testamentumhoz így módon nyolc végrendelkező sorolható. Ugyanakkor egy polgár 1553-ban kétszer is bejegyeztette utolsó rendelkezését, így ebben az esetben két végrendelethez egy testáló sorolható.

két nem megoszlása. A teljes adatbázist figyelembe véve elhanyagolható eltérést tapasztalunk, mivel a közel 400 végrendelező 40,2%-át tették ki a nők. Kijelenthető tehát, hogy a korabeli polgárasszonyoknak a vagyonról alkotott gondolkodásában – a férfiakéhoz hasonlóan – kiemelt helyet foglalt el a vizsgált ingatlantípus.

A családi állapot tekintetében szintén nem mutathatók ki jelentős eltérések a teljes adatbázishoz viszonyítva. Az összes örökgyó körén belül és a szőlőbirtokosok között is a nős férfiak vannak jelen a legnagyobb arányban (51,8%), a szőlőről rendelkezők mintegy negyede férjezett nő (26,4%). Az özvegy nők aránya közel kétszerese a hasonló családi állapotú férfiakénak (12,3, illetve 6,9%), végül a legkisebb csoportot az egyedülálló férfiak alkotják (2,5%), míg hajadon lányok nem rendelkeztek szőlőről. Az itt vázolt arányok egyik esetben sem térnek el három százaléknál nagyobb mértékben az összes örökgyón belüli részesedéstől.

A vagyoni megoszlás is hasonló aránypárokat mutat. A közel 400 örökgyó közül 106 végrendelezőt soroltunk a vagyoni elithez.¹² A szőlőt említő testálók körében 77 ilyen személy szerepel. Ennek alapján mindkét esetben mintegy 27%-os a vagyoni felső réteg aránya. A szőlőnek tehát kiemelt szerepe volt egzisztenciális háttértől függetlenül, mind a felső-, mind a középső rétegre jellemző vagyoni struktúrában.

A továbbiakban áttérünk a foglalkozásbeli megoszlásra. Az egyik legfontosabb foglalkozási ágba történő besorolásnál ugyanis jelentős szerepe volt a szőlő- és a borhagyatékoknak.¹³ Bár a város határában elterülő földek egy szeletén a legtöbb polgár birtokolt szőlőt, s ezáltal bekapcsolódott a borkereskedelembe, elkülöníthetünk egy olyan réteget, amelynek tagjai döntő részben a szőlők, vagy más mezőgazdasági ingatlanok terményének feldolgozásából és értékesítéséből éltek. Ezeket a gazdapolgárokat végrendeleteik alapján úgy „ismerhetjük fel”, hogy egyrészt a szőlők és a megtermelt bor, ritkábban egyéb mezőgazdasági ingatlanok és termények, állatok stb. átörökítése kiemelt hangsúlyt kapott utolsó rendelkezésükben.¹⁴ A gazdapolgárok fő megélhetési forrásának itt vázolt definíciós módszeréből következően azonban félrevezető lehet, ha a szőlőről rendelkező pozsonyiak között nagy arányban jelenik meg ez a csoport. Összesen 99 ilyen személy regisztrálható a vizsgált tulajdonosi körben, továbbá ide soroltunk még egy borkimérőt is, mint olyan személyt, akinek fő megélhetési forrása a borérté-

¹² A felső réteg elhatárolásánál az ingatlanról és az ékszerekről tett rendelkezések, ill. a pénzhagyatékok játszották a legfontosabb szerepet. A Végrendeleti Könyv információi mellett bevontuk az elemzésbe az 1542/43-as pozsonyi adójegyzék (AMB Taxa Registrum 3 d 3) és az 1538–1566 közötti pozsonyi Tiltáskönyv (Verbotbuch a i 1 – a továbbiakban VB a i 1) idevonatkozó adatait is. Mindezek alapján elkülönítettünk egy 106 főből álló vagyoni elitet (27,1%), a fennmaradó 285 örökgyót (72,9%) a városi középréteghez tartozónak vélhetjük.

¹³ A nők besorolása férjük, vagy volt férjük foglalkozása alapján történt.

¹⁴ A foglalkozási ág meghatározása Szende Katalin definíciós módszerét követi. Szende 2004/a 88.

kesítéshez – és ezen keresztül – a szőlőtermesztéshez kötődik. Hangsúlyoznunk kell, hogy bár a foglalkozási ágak szerinti megoszlásban a gazdapolgárok alkotják a legnagyobb csoportot (36,2%), arányuk mégis csak néhány százalékponttal magasabb az összes végrendelkezőn belüli arányuktól (29,7%). Mindez annak tekintetében meglepő, hogy a szőlőbirtokosok között jelentősebb súlyponteltolódásra számítanánk a gazdapolgárok javára. A gondolatsort megfordítva megállapítható, hogy a kézművesek és a kereskedők vagyoni struktúrájában ugyancsak kiemelt helyet foglaltak el a szőlőskertek.

A többi foglalkozási ág nál már nem fenyeget minket a besorolásból eredő anomáliák veszélye. A kézművesség és a szolgáltatás szférájában tevékenykedő személyeknél az esetek nagy többségében rögtön a testáló neve után megjelölték foglalkozását.¹⁵ Összesen 99, szőlőről rendelkező testálót sorolhatunk ide. A vagyoni helyzet és a foglalkozás metszéspontját vizsgálva megállapítható, hogy ebből a csoportból mindössze huszan tartoztak a vagyoni elitbe. A nagyobb számban megjelenő kézművesek közül egyedül a szücsöknél voltak többségben azok, akik a vagyoni felső réteg tagjai voltak. A gazdapolgárok esetében még alacsonyabb a vagyoni elit részesedése: 13 örökagyó. A második pozsonyi Végrendeleti Könyvben megjelenő szőlőtulajdonosok gerincét tehát a középrétegbeli kézművesek és gazdapolgárok alkották mintegy 60%-os részesedéssel.

A kézművesek csoportját tovább vizsgálhatjuk szakmák, illetve foglalkozás-csoportok alapján. Összesen 28 szakmát azonosítottunk (húsz esetben hiányos információk miatt egyszerűen „csak” kézműves besorolást kapott a testáló). A textil- és bőrfeldolgozás szférájában dolgoztak a legtöbben, 25 testáló sorolható ide. A jelentősebb szakmák: varga (7 örökagyó), szücs (6), tímár (3), szabó (3). Az élelmiszeripar alkategóriájának viszonylag magas részesedése (19) két szakmának köszönhető. A kézművesek közül a legnagyobb számban halászsok (9) fordulnak elő a szőlőtulajdonosok között, illetve jelentős még s mészárosok csoportja hat végrendelettel. A fém- és fafeldolgozás alkategória csak kevéssel marad el ettől: 17 örökagyó. Az alkategória jelentősebb szakmái: kovács (6), ács (5) és ötvös (4). A szolgáltatás szférájából a borbélyokat és a fürdősöket emelhetjük ki három-három végrendelettel. Végül témánk szempontjából érdemes külön figyelmet szentelnünk azoknak a szakmáknak, amelyek közvetve vagy közvetlenül kapcsolódtak a szőlőműveléshez és a borászathoz, esetleg az említett gazdasági ágak „háttérszakmaiként” értelmezhetők. Összesen hat ilyen testálót különíthetünk el. Ezen szakmák közül kiemelhető a kádároké (3).¹⁶

¹⁵ Hasonló megélhetésre következtethetünk céhek vagy céhtagok kiemelt említéséből, rokonokra hagyott műhelyről, szerszámokról, kézműipari (fél)késztermékekről, valamint nyersanyagokról szóló információkból.

¹⁶ Egy alkalommal szerepel még a *vassziehe* kifejezés. Sajnos nem derül ki pontosan, hogy utóbbi és a kádár szakma között mi lehetett a különbség.

A következő csoport a kereskedőké. Összesen 45 öröknyománál állapíthatunk meg ilyen fő megélhetési forrást (16,3%). Ezzel némiképp a foglalkozási ágak az összes testáléhoz viszonyított aránya (19,4%) alatt marad részesedésük. A szőlőt említő kereskedőknek több mint a fele (53,3%) a vagyoni elit tagja volt. Vagyonosságuk mellett néhányuknál a kereskedelmi forgalom mértékére is következtethetünk. Hat esetben minden valószínűséggel közép- vagy kiskereskedő került a látókörnkbe. A *hueter* (4), *gwandschneider* (1), vagy a *saffar* (1) megnevezések utalhatnak erre.¹⁷ A szerényebb forgalomra enged következtetni, hogy ezen testálónál olyan vagyoni elemekről olvashatunk, amelyek alapján egy kivételével a középréteghez sorolhatók be.

A politikai elit is képviselteti magát a szőlőbirtokosok között. Nyolc esküdt tanácsos mellett három bírót és négy jegyzőt, vagy jegyző-feleséget találunk a vizsgált végrendelet-csoportban. Ezeken túl a tisztviselői karból szerepel még városi kamarás, vásárbíró és hegymester. Utóbbi tisztségnél érdemes egy kicsit hosszabban „elidőznünk”. Kezdetben a szőlőhegyen felmerülő vitás kérdések eldöntésére a gazdák választották maguk közül az ún. hegy mestert, vagy hegybírót (*Bergmeister*, vagy *perigmeister*). Később a hegybírót már a tanács nevezte ki. Fizetését az ún. *Vogtrecht*-ből kapta, amely egy, a gazdák által a parcellák száma után befizetett összeg volt. A hegybíró a szőlőhegyen érvényes szabályzat rendelkezései ellen vétő személyekkel szemben bírságotlási joggal bírt.¹⁸ A 15. században már megjelenik a *Hauptbergmeister* tisztsége, amely jelentős pozícióként értékelhető a városi vezetés hierarchiáján belül, hiszen a bíró negyedik helyettesének számított. Jogosult volt megszabni az egyes művelési fázisoknak elsősorban az adott év időjárás viszonyaitól függő időpontját, többek között a szüretét is. A vitás kérdések eldöntése mellett tehát fő feladata immáron a szőlőhegyen végzett összes munka szakszerű megszervezése volt, amelyben segítségére voltak a *Bergmeister*ek.¹⁹ A tisztség jelentőségét mutatja, hogy források a *bergmeister*(e)k)t gyakran a külső tanács tagjaként említik.²⁰

¹⁷ A fenti kifejezések pontos definiálásához ld. részletesebben Tózsá-Rigó Attila: A pozsonyi Tiltáskönyv információs bázisa. Különös tekintettel a pozsonyi felső- és középréteg városon túlnyúló kapcsolatrendszerére. = *Századok*, 2008. 5. sz. 1135–1186. 1160.

¹⁸ Fizetését a beszedett bírságokból is kiegészíthette, illetve ebből az összegből kellett fizetnie az irányítása alatt dolgozó csöszöket. Király János: *Pozsony város joga a középkorban*. Bp., 1894. 61–62.

¹⁹ A *Bergmeister*ek száma a szőlővel beültetett terület nagyságától, illetve a városi közigazgatás mindenkori anyagi lehetőségeitől függött. Kalesny 1993. 193.

²⁰ Ismerünk olyan személyt, aki pályáját hegymesterként kezdte, s utána a belső tanácsba is bekerült. Nevezetesen Caspar Fuchsl, aki a század első éveiben volt bergmeister, majd a tízes években legalább négyszer a belső tanácsban is részt vett. Lásd bővebben Tózsá-Rigó Attila: A pozsonyi politikai elit a XVI. század első két harmadában. = *Fons* 2007. 2. sz. 187–277. 1/4. sz. archontológiai tábla. Az összes öröknyomán belül közel öt százalékos részesedéssel szereplő értelmiségi szakmák a szőlőtulajdonosok között elenyésző arányban jelenik meg. Négy testáló sorolható ide.

Általános jelenség volt, hogy a szőlők egy része nem az adott város polgárainak a kezén volt, azaz más települések lakosai, vagy esetleg nemesek (összefoglaló néven *extranei*) birtokolták. A Végrendeleti Könyvben is találunk ilyen adatot. Wolfgang Kornmetz szücs 1551-ben említi egy szőlőt, amely egy bizonyos Philip Moderer szőlőjének szomszédságában feküdt („*im Purgstall neben dem Philip Moderer gelegen*”).²¹ A térségben egyébként is jó minőségű szőlőkkel rendelkező modoriaknak tehát Pozsony határában is voltak szőlőskertjei. A végrendeleti anyagban egy olyan Pozsonyon kívüli személy szerepel, aki említi szőlőket. A récsei Peter Fellenprunner testamentumában azonban olyan dűlőnevek szerepelnek, amelyek más (pozsonyi) polgárnál nem fordulnak elő, így elképzelhető, hogy Fellenprunner récsei szőlőket sorol fel, tehát nem Pozsony környékén volt – récseiként – extraneus, hanem valamilyen okból (például hirtelen bekövetkezett betegség) Pozsonyban volt kénytelen végrendeletét lejegyeztetni, de szőlői Récse határában kerültek el.²² A pozsonyiak is birtokoltak szőlőt a közeli települések határában.²³ Két dűlőnév nagy valószínűséggel récsei szőlőt jelöl: *Plahen geleg Ratzesdorf*, illetve *Kutner im Ratzesdorf*.²⁴

Nemcsak természetes személyeknek volt lehetőségük ingatlanra szert tenni, vásárolhattak szőlőt céhek, testvérületek, ispotályok, vagy a város is. Az örökhatóság között – magától értetődő módon – nem találunk ilyen tulajdonost. Az örökösök között viszont előfordulnak nem természetes, vagy közelebbről nem azonosítható személyek. Így Caspar Leopold bíró 1531-ben egy-egy fél szőlőt hagy a szegényekre. Utóbbi adományt ún. „*közvetett adományként*” értelmezhetjük, ugyanis az ingatlan tulajdonjoga nem szállt át ténylegesen, hanem Leopold eladásra szánta a szőlőt. A befolyt összegből „*lelki fürdőt*” (*seelpad*) rendelt a rászorulóknak.²⁵ Kétszer rendeltek közvetett adományt örökmécsesre a Szent Márton székesegyházba, illetve egyszer adományozták meg az ún. „házi szegénye-

²¹ AMB PT II. f. 237v.

²² AMB PT II. f. 319v-320r. Az extraneusokra az 1538–1566 közötti pozsonyi Tiltáskönyvben is találunk közvetett adatokat. A tartozás behajtását célzó tiltások 27 esetben vonatkoznak az adós személy szőlőjére. Három bejegyzésnél nagy valószínűséggel nem pozsonyi személy szőlőjét tiltják. Sajnos arról nincs megbízható adatunk, hogy a három kérdéses adós személy honnan származott.

²³ Szende 2004/a. 30.

²⁴ A jó termőterülettel rendelkező városok igyekeztek kiszorítani saját piacukról a más polgárok által behozott borokat. Az eladást tiltó rendelkezések közvetve jó kereseti lehetőséget nyújtottak a városban élő, és egyébként is szőlőműveléssel, illetve bor eladásával foglalkozó gazdapolgároknak, mivel ők már eladhatták olyan személyek áruját, akik nem rendelkeztek a városi polgárjoggal, viszont jelentős mennyiségű eladható boruk volt.

²⁵ A testamentumos uraknak fürdőzési lehetőséget kellett biztosítani a városi szegényeknek. AMB PT II. f. 42v.

ket.²⁶ Egy-egy alkalommal szerepel örökösként ispotály, a szt. Pál-, illetve a szt. Sebestyén kegyes társulat. Az ilyen jellegű jótékonykodás inkább a vagyoni elit tagjaira volt jellemző.

Nem természetes személy szőlőbirtoklására további példaként említhető még a város ingatlanszerzési törekvése. A 14–15. század fordulóján Pozsony megszerzte a közeli kisebb településeket, jobbágyfalvaivá téve azokat.²⁷ Ettől az időszaktól kezdve a város már nem csak regionális, hanem országos szinten is komoly konkurenciát jelentett a nagyobb települések számára, s bortermelési kapacitása olyan méreteket ért el, amelyek – a kedvező közlekedési helyzetet kihasználva – lehetővé tették a külföldi piacokon történő értékesítést.²⁸ A Végrendeleti Könyvben egy alkalommal jelölik meg a várost szőlőskert örököséneként. Egy másik bejegyzésből ismert még ilyen jellegű szőlő-birtoklás: a rendelkezés azon ritka esetek közé tartozik, amikor említik az előző tulajdonost, Hans Repf gazdapolgár ugyanis közli testamentumában, hogy a lányára hagyott szőlőt előzőleg a várostól vásárolta meg („*die ich von gmainer Stadt erkaufi*”).²⁹

INGATLANKONCENTRÁCIÓ – INGATLANAPRÓZÓDÁS

Az ingatlankoncentrációt, azaz hogy egy végrendelező hány szőlőről tesz említést, az örökagyó családi állapotának, vagyoni háttérének és foglalkozásának fényében érdemes vizsgálni. A forrás nyújtotta lehetőségekhez mérten elemezhető még az ingatlanaprózódás kérdése is, azaz hogy a testáló az ingatlanokat milyen módon osztotta fel a megjelölt örökösök között.

Átlagosan mintegy 2,4 szőlőt említenek. A vagyoni felső- és középréteg körében tehát 2–3 szőlő volt jellemző. Az ingatlanok átlagos száma a valóságban nyilván inkább a felső érték felé közelített, vagy túl is lépte azt, hiszen könnyen elképzelhető, hogy a tulajdonosok nem említettek meg minden szőlőt, illetve a végrendeletek között is 42 olyan esetet találunk, amikor csak általánosságban rendelkeztek szőlőkről, konkrét számadat közlése nélkül.

²⁶ Azokat a szegényeket nevezték így („*hausarmen leuten*”), akik házról házra jártak koldulni. Szende Katalin: „Nemzedékről nemzedékre”. Tanulásra vonatkozó adományok a pozsonyi végrendeletekben. In. „*az élet tanítómestere*”. *Ünnepi tanulmányok Gyapay Gábor 80. születésnapjára*. Szerk. Nagy B. Szálka Zs.–Szende K., Bp., 2004. 119–142. 126.

²⁷ Szende Katalin: *Beziehungen zwischen Pressburg und Ödenburg im späten Mittelalter*. In. *Städte im Donauraum*. Szerk. Richard Marsina, Bratislava–Preßburg, 1993. 135–148. 140.

²⁸ Jozef Baďurík: *Westslowakische Städte und der Weinbau im 13–15. Jahrhundert (mit besonderer Beachtung von Bratislava/Pressburg und weiteren kleinkarpatischen Weinstädten)*. In. *Stadt und Wein*. Beiträge zur Geschichte der Städte Mitteleuropas. Bd. XIV. Szerk. Ferdinand Opll, Linz, 1996. 85–98. 92.

²⁹ AMB PT II. f. 242r.

A tulajdonosok közel 40%-a (legalább) egy szőlőről rendelkezik. A férfiak és a nők aránya 4:3. Ugyancsak jelentős a két szőlőt birtokló polgárok csoportja (77 testáló), 46 végrendeletben említenek három szőlőskertet, 19-ben pedig négyet. Utóbbi három kategóriában a nők száma közel fele a férfiakénak. Figyelemreméltó változás, hogy az öt fölötti szőlőt említő testálók között viszont már többségben vannak a nők: tíz férfi tulajdonossal szemben 11 nő sorolható ebbe a sávba. Bár az elemzés alapját képező metszet szűk, mégis az arányeltolódás jól mutatja, hogy a korabeli polgárasszonyoknak a vagyronról alkotott gondolkodásában jelentős helyet foglaltak el a szőlők, s ennek megfelelően vagyonuk leírásánál nagyobb hangsúlyt fektettek ezekre az ingatlanokra. Ennek alátámasztására szolgál az a tény is, hogy közel húsz esetben fordul elő olyan kitétel, amelyben pontosan elhatárolják a házastársak saját vagyonrészét, s ebben a körben mindössze egy férfit találunk, az összes többi esetben a nők érezték szükségét a kérdéses vagyonrészek pontos definiálásának.

A vagyoni megoszlás tekintetében az átlag alatti számú szőlőt birtokló polgárok között a vagyoni elit részesedése 27% alatt marad (1 szőlőt említők között 23%, két szőlőről rendelkezők körében 15%). A három szőlőt említők között a vagyoni elit aránya (28%) durván az összes szőlőbirtokos közötti részesedésüknek felel meg. A négy szőlőt birtokló csoportban ez az arány már 33%-ra emelkedik, s az átlag feletti szőlőt említő ingatlantulajdonosok között már egyértelműen a vagyoni felső réteg tagjai vannak többségben. Öt vagy annál több szőlőt 21 örökgyógyó említ, közöttük csak három olyan személy található, akik a középrétegbe nyertek besorolást. Az arányokat nyilván befolyásolja, hogy a vagyoni csoportok definiálásánál az ingatlanok között szerepet kaptak a szőlők is, mégis a fenti arányok így is jól érzékeltetik a felső- és a középső réteg vagyoni struktúrájában tapasztalható mennyiségi különbségeket.

A korábbiakhoz hasonlóan a vagyoni csoportok mutatói mellett vizsgálhatók még a foglalkozási csoportok is. A kereskedők által birtokolt szőlők átlagos száma (2,4) megfelel a korábban említett általános középértéknek. Hét esetben rendelkeznek öt, vagy annál több ingatlanról. Mindez beleillik a kereskedőkről kialakítható képbe, hiszen számukra nem a szőlők jelentették a fő megélhetési forrást. A közép- és kiskereskedőként definiált személyek pedig egy esetben sem említenek kettőnél több szőlőskertet. A kézművesek ingatlanainak a száma szintén az átlag alatt volt. Egyedül a kovácsok, a szücsök, a kádárok és a mészárosok körében találunk a középértéknél magasabb számú ingatlant. Egy család többsikű bevételi forrásainak szemléltetésére érdemes két kiragadott példát részletesebben is bemutatni. Margaretha Pogenhauserin, Jörg Pogenhauser kovács felesége nyolc, más-más dűlőben elhelyezkedő szőlőről rendelkezik. Magdalena Haindlin, Wolfgang Haindl mészáros özvegye, szintén nyolc szőlőt oszt szét fiai között. A még tőkén lévő borból befolyó összeget fiainak a szőlők fenntartására kell fordítaniuk. Ezen túl is rendelkezik – minden bizonnyal korábbi év(ek)ből származó –

borkészletről. Utóbbi értékét 20 guldenra becsüli, amely összeg nagy részét ispotályra, kegyes társaságokra, illetve a mészáros céhre hagyja.³⁰ Az említett ingatlanok tekintetében tehát nyilvánvaló, hogy a családfő szakmája után kézművesként besorolt családnak jelentős bevétele származott a szőlőkből is. A jövedelem-szerző tevékenységben a céhes munka mellett tehát számottevő tételként jelentkezett a szőlőkből származó bevétel is. A gazdapolgároknál – némileg meglepő módon – csak kevéssel találunk magasabb értékeket: átlagban 2,5 szőlőről rendelkeztek. Őt olyan személyt ismerünk ebből a csoportból, akiknek legalább öt szőlőjük volt, a legnagyobb tétel nyolc szőlőskert volt.

A nagyszámú szőlőt birtokló tulajdonosok között ott találjuk a politikai elit kiemelkedő tagjait (vagy azok családtagjait) is. A város tekintélyes családjának feje, Wolfgang Vorster (hat hivatali évben bíró, háromszor polgármester) 1529-ben hat szőlőről rendelkezett.³¹ Őt követi a Végrendeleti Könyvben Michel Klee (hat évben bíró, ötször polgármester) felesége, Barbara asszony testamentuma, amelyben hét szőlőskert szerepel.³² Hat szőlőről rendelkezik Michel Vischer (hatszor választották bírónak) felesége, Barbara asszony 1536-ban.³³ Végül a teljes adatbázisban a legtöbb ingatlant (10) Sebastian Eisenreich említi, aki a politikai elit alsó rétegéhez tartozott, kamarásként kezdte pályáját, majd kilenc hivatali évben került be a belső tanácsba, ezen belül három évig városkapitány volt.³⁴

Az ingatlankoncentráció szempontjából vizsgálható még az a kérdéskör is, hogy az egyes ingatlantípusok milyen kombinációban fordultak elő a leggyakrabban. Itt leginkább a ház- és a szőlőtulajdonosok csoportja közötti átfedésre érdemes figyelmet fordítanunk. A legnagyobb számban olyan esetekkel találkozunk, amikor házat és szőlőt együtt említenek. Összesen 221 testáló sorolható ebbe a körbe. Más szempontú megközelítés szerint tehát a háztulajdonosok döntő többsége (81,6%) egyben szőlőt is birtokolt, s – végrendeletük tanúsága szerint – csak nagyon kis részük nem volt egyben szőlőtulajdonos is. Ez jelentős eltérést mutat a bécsi viszonyokhoz képest, ahol a háztulajdonosoknak csak az 53%-a rendelkezett szőlővel.³⁵ Mindez alátámasztja azt – a korábban már részletezett – megállapításunkat, miszerint a korabeli Pozsony polgárságának életében kiemelkedő jelentőséggel bírt a szőlőtermesztés és a bortermelés. A szőlőről rendelkezők között 20% azok aránya, akik házról vagy házrészről nem tesznek említést. Itt nem kell feltétlenül a korábban már tárgyalt extraneusokra gondolnunk, inkább az esetek nagy többségében azt valószínűsíthetjük, hogy a testáló valami-

³⁰ AMB PT II. f. 78v-79r és AMB PT II. f. 348r-348v.

³¹ AMB PT II. f. 2r-4r.

³² AMB PT II. f. 4v-6v.

³³ AMB PT II. f. 80v-82r.

³⁴ Végrendelete: AMB PT II. f. 211r-213r.

³⁵ Landsteiner 2003. 143.

lyen praktikus megfontolásból nem említette pozsonyi házáat.³⁶ Mindössze négy olyan ingatlanról rendelkező testamentumot ismerünk, amelyben házról és szőlőről nem esik szó. Ezekben kert, bolt, raktár, illetve műhely szerepel.

Az ingatlanok felosztása, azaz „elaprózódása” terén már korlátozottabbak az elemzés lehetőségei. Ennél a kérdéskörnél leginkább azt vizsgálhatjuk, hogy a testáló egészben, vagy részekre osztva örökíti ingatlanait. Mindez természetesen döntő mértékben a családi viszonyok függvénye volt és nem feltétlenül fejez ki minden esetben szándékos örökítési-stratégiát. Az esetek nagy többségében egész szőlőről rendelkeznek az örökhagyók: 491 szőlőhagyaték sorolható ide. A másik leggyakoribb „eljárás”, amikor két részre osztva örökítik a szőlőt, másképp fél szőlőt hagynak az örökös(ök)re. Utóbbira 201 rendelést ismerünk.³⁷ Negyedrészesel 87 esetben találkozunk, míg nyolcad-, illetve háromnegyed rész csak elvétve fordul elő. Mindez összességében azt mutatná, hogy a tulajdonosok igyekeztek „egyben tartani” a szőlőskerteket. Alaposabb elemzéshez azonban átfogó vizsgálatra lenne szükség, amelybe be kell vonni a tulajdonosok családi viszonyait is. Jelen tanulmányban nincs mód ilyen elemzés részletes kifejtésére. Annyit azonban röviden megjegyezhetünk, hogy abból a közel 500 esetből, amikor egész szőlő szerepel, legalább 96 rendelésnél egynél több örököst jelöl meg a testáló (pl. gyermekeit, házastársát és gyermekeiket, egyéb rokon gyermekeit, vagy általában a rokonokat). A szőlők egyben tartását célzó törekvésnek tehát ennek fényében már csökken a súlya. Végül további problémát jelent, hogy még csak hozzávetőleges adatunk sincs arra, hogy milyen kiterjedésű ingatlant értettek egy szőlő alatt. Az ingatlanfluktuációnak, azaz a szőlők örökítésének kérdésköre a közeljövőben egy későbbi kutatás részét kell majd képezze. Jelen tanulmányban a végrendeletekben megjelenő szőlők „pillanatnyi” állapotát igyekszünk vizsgálni.

A SZŐLŐK ELHELYEZKEDÉSE A TULAJDONOSOK VAGYONI HELYZETÉNEK FÉNYÉBEN

A szőlőskertek további minőségi mutatóit illetően is kevés felhasználható információval rendelkezünk. A mai viszonyokhoz hasonlóan egy korabeli szőlő termésének minőségét, hozamát is nagyban meghatározta a szőlőskert fekvése. A dűlők elhelyezkedése lényeges tényező a talaj összetétele, nedvesség- és ásványianyag-tartalma vagy a fényviszonyok szempontjából. Ennek tekintetében mindenképp vizsgálnunk kell a dűlőneveket. Amint azt korábban már említettük,

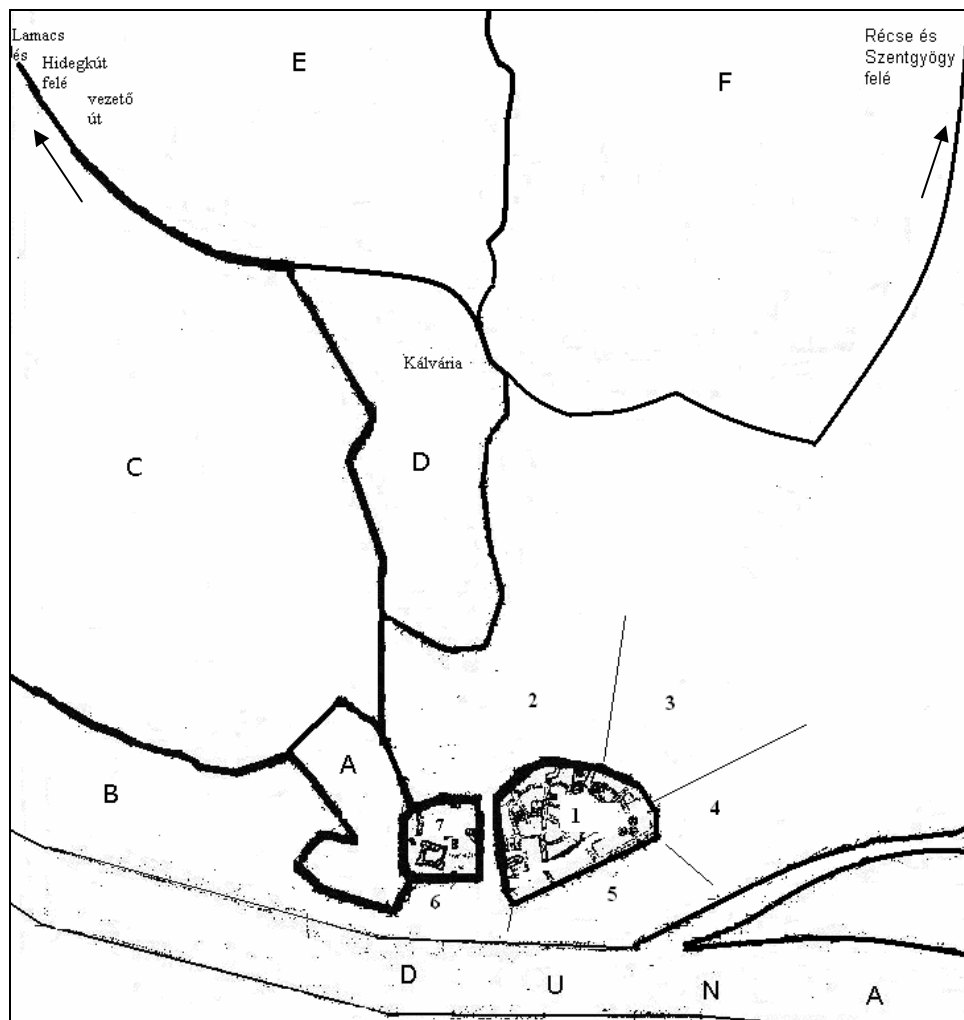
³⁶ Öt vagy hat személyt tudunk biztosan nem pozsonyiként azonosítani. Közülük csak a korábban már említett récsei Peter Fellenprunner rendelkezik szőlőről.

³⁷ Bizonytalansági tényezőt jelent, hogy sokszor nem is közlik a pontos hányadot. Gyakran előfordul például házastársi rész említése „*mein tail*” kifejezéssel. Az ilyen esetekben fél szőlőként értelmeztük a birtokrészt.

össességében mintegy 223 dűlőnevet regisztrálhatunk a vizsgált végrendeleti anyagban. Valójában inkább a 200-hoz közelít a dűlők száma, mivel sok esetben nagy valószínűséggel ugyanazt a dűlőt jelölő névváltozatokról van szó. További bizonytalansági tényezőt jelent, hogy gyakran nem lehet eldönteni, hogy az *innern*, *ausser*, *unter*, *ober* stb. kifejezésekkel jelölt nevet külön dűlőként, vagy inkább egy dűlőn belüli pontosításként kell-e értelmeznünk. A dűlők elhelyezkedését illetően sok esetben nem rendelkezünk pontos információval, s azoknál a dűlőneveknél, amelyeket sikerült topográfiailag pontosítanunk, még mindig nem tudunk meg közelebbit az illető terület minőségi mutatóiról.

A szőlőbirtoklás vizsgálatánál azonban nem tekinthetünk el a topográfiai információk feldolgozásától, még akkor sem, ha utóbbiak csak korlátozottan állnak rendelkezésünkre. A 223 dűlőnévből, vagy névváltozatból 48-nak sikerült azonosítani az elhelyezkedését.³⁸ A pozsonyiak által említett dűlők topográfiai szempontból két nagy csoportra osztható. A várostól nyugati irányban a Duna vonalát követve terül el a dévényi Vár-hegy kelet felé húzódó nyúlványa, ennek déli-, dél-keleti lejtőin számos dűlő lokalizálható. Ezt a hegység részt a Hidegkút és Lamacs (majd innen tovább Stomfa és Malacka) felé elnyúló völgy választja el az ugyancsak a Kis-Kárpátok déli nyúlványának számító Zerge-hegytől. Utóbbi tömb a várostól északra terül el és déli lejtőin számos dűlőnév azonosítható. Ezt a lankás területet keletről a récsei út zárja le. Elkülöníthetjük tehát a dűlőknek egy keleti csoportját, illetve a hidegkúti völgy, valamint a Récse felé tartó út által határolt északi csoportját. A térbeli elhelyezkedést az alábbi sematikus ábrával szemléltethetjük:

³⁸ A topográfiai azonosításhoz sajnos csak újkori ábrázolások állnak rendelkezésünkre. A szőlőhatárok képi ábrázolásához: Valdimír Horváth: *Bratislavský topografický lexikon*. Bratislava, 1990. (továbbiakban Horváth 1990.) 3. ábracsoport. További kilenc esetben a forrásokban szereplő dűlőnevekhez hasonló névváltozatokat találtunk, ezeket a téves azonosítások elkerülése végett nem emeltük be elemzésünkbe.



I/1. sz. ábra. Szőlőhegyek Pozsony határában

Dülőcsoportok: A = Várhegy nyugati-délnyugati oldala; B = A Dunapart mentén elterülő dülő; C = A Várhegytől keletre elterülő szőlőhegy; D = A Kálvária déli lejtője; E = Északi szőlőv, nyugati oldal; F = Északi szőlőv, keleti oldal

Városrészek: 1. Belváros; 2. Szt. Mihály külváros (*Neustadt vor St. Michel Thor*); 3. Széplaki külváros (*Schöndorff*); 4. Szt. Lőrinc külváros; 5. Dunai külváros (*Thonaw Neusidl / New Stat vor Vischer Thor*); 6. Vödric (*Wedritz*); 7. Várhegy

A várostól nyugat-északnyugatra eső térség tovább osztható négy kisebb dűlőcsoportra. Az alábbiakban a lokalizálható dűlőneveket közöljük a következő módon:

- Dűlőnév [említések száma vagyoni elit részéről – említés középrétegből]

A (pozsonyi) Várhegy nyugati- délnyugati oldalán a következő dűlőneveket említik (délről északra haladva).³⁹

- Burgstall (/Purgstall) [2 – 4]
- Wolfer (/Wolffel) [1 – 2]
- Hausberg [8 – 10]
- Gaisweg⁴⁰ [2 – 0]
- Goldfues im Schlosberg⁴¹ [1 – 0]

A Dunapart mentén fekvő dűlők (kelet-nyugati irányban):

- Feigeltal (/Veigelthal) [2– 3]
- Donauleiten (/Thonawleuten/Thunaleiten) [14 – 18]

A Várhegytől keletre elterülő szőlőhegy, a Hausberg 246 m-es magaslatával (kelet-nyugati irányban, a Duna vonalát követő sávonként):

- Esel [0 – 5]
- Schönhirsch [1 – 0]
- Gumblierer (/Gumlirer) [0 – 1]
- Tümler (/Timler) [0 – 7]
- Hochgängl (/Hochgangel) [2– 1]
- Heilig Brunn (/H. prunn) [3 – 5]
- Schiller (/Shilher) [3(/4) – 1]
- Motzengrund (/Wotzengrund) [0 – 6]
- Fuchsleiten (/Fugsleuten/Fuchslucken) [3 – 11]

A Kálvária déli lejtője, illetve annak déli irányban (a Várhegy felé történő) meghosszabbítása (dél-kelet – észak-nyugati irányt követve)⁴²

- Rappel (/Rapl) [0 – 2]

³⁹ A dűlőnevek írásmódjának gyakran több verziója is volt. A nevek közlésénél a mai német nyelv alaki szabályaihoz próbáltunk igazodni, zárójelben megadtuk a gyakran előforduló további névváltozatokat.

⁴⁰ Besorolása kérdéses.

⁴¹ Lokalizálása kérdéses lehet.

⁴² A Kálvária tulajdonképpen a két nagy (északi és nyugati) dűlőcsoport közé ékelődik be.

- Haffner [3 – 0]
- Viertziger [1 – 0]
- Merzl (/Märzeln) [1 – 0]
- Bistritzer (/Pistritzer)⁴³ [4 – 4]
- Himmelparts (/Himmelperzl) [1 – 0]
- Hirschmandel [1 – 10]
- Freund [1 – 0]
- Kittseber (/Ketseber/Kutseber) [3 – 4]
- Löffler (/Leffler) [0 – 7]

A továbbiakban a Hidegkút és Lamacs felé vezető völgy észak- észak-keleti oldalán található dűlők kerülnek felsorolásra. Ez a „szőlőv” a Malom-völgy középső szakaszától, egészen a Mihály-kaput a külső védőövben található Széplaki-kapuvál összekötő Széplaki-külváros északi előteréig húzódott. A területet egy észak-déli irányú vízmosás osztja ketté, ennek mentén – a jobb áttekinthetőség végett – mi is két dűlő-csoportot különítünk el.

Nyugati oldal (nyugatról kelet felé):

- Kramer (/Kremer) [1 – 3]
- Rutschengraben [1 – 0]
- Königl (/Künigl/König) [0 – 3]
- Koller [1 – 0]
- Steinbügel (/Steinpuchel) [0 – 2]

Keleti oldal (nyugatról kelet felé):

- Spitaler [6 – 2]
- Pöllén [4 – 8]
- Wachsmaster [2 – 3]
- Pfaffen [5 – 2]
- Weigel [1 – 1]
- Patzen [2 – 9]
- Fingerhut [1 – 4]
- Rebstockh [0 – 2]
- Goldfuss (/Goldfues) [3 – 5]
- Siebenhandel (/Sibenhandl) [0 – 1]
- Wiener [2 – 0]
- Thiergarten [1 – 0]
- Fuchsel [0 – 1] (Elképzeltető, hogy *Fuchsleitennel* azonos)
- Schöndorfer [6 – 18]

⁴³ Lokalizálása kérdéses lehet.

- Wimmernuss (/Windbernus) [3 – 0]
- Fletzer [1 – 2]
- Flantscher (/Pflantscher) [0 – 4]
- Ölweingarten (/Öllerin) [0 – 2]

A továbbiakban a szőlők elhelyezkedését a tulajdonos vagyoni háttérének fényében vizsgáljuk. Egy dűlőnév átlagosan három említésben fordul elő. Annak érdekében, hogy a további vizsgálathoz megfelelően elemezhető adat-csoportokat kapjunk, az alábbi elemzésben csak a viszonylag gyakran, legalább öt alkalommal említett dűlőnevek szerepelnek.

I/1. sz. táblázat.

Dűlőnevek gyakoriság és a tulajdonos vagyoni helyzete

*A – F: ld. I/1. sz. ábra; n. l. = nem lokalizálható

Dűlőnév	Tulajdonos vagyoni helyzete		Összes említés	Dűlő elhelyezkedése *
	Vagyoni elit	Vagyoni középréteg		
Burgstall	2	4	6	A
Hausberg	8	10	18	A
Feigeltal	2	3	5	B
Donauleiten	14	18	32	B
Esel	0	5	5	C
Tümler	0	7	7	C
Heilig Brunn	3	5	8	C
Motzengrund	0	6	6	C
Schiller	3(/4)	1	4(/5)	C
Fuchsleiten	3	11	14	C
Bisritzer	4	4	8	D
Hirschmandel	1	10	11	D
Kittseber	3	4	7	D
Löffler	0	7	7	D
Spitaler	6	2	8	F
Pöllen	4	8	12	F
Wachhmaister	2	3	5	F
Pfaffen	5	2	7	F
Patzen	2	9	11	F
Fingerhut	1	4	5	F
Goldfuss	3	5	8	F
Schöndorfer	6	18	24	F
Donausatz (/Thonawsatz)	1	6	7	n. l.
Eisgrueb	9	6	15	n. l.

Dűlőnév	Tulajdonos vagyoni helyzete		Összes említés	Dűlő elhelyezkedése *
	Vagyoni elit	Vagyoni középréteg		
Freiheit (/Frahath)	0	8	8	n. l.
Gaudersakh	2	4	6	n. l.
Gfang	12	18	30	n. l.
Hochweingarten	6	4	10	n. l.
Hohenau (/Hohenay)	11	13	24	n. l.
Kestenbaum (/Kestenpaum)	0	8	8	n. l.
Kienhartzgraben	2	5	7	n. l.
Kniesatz	2	5	7	n. l.
Ottag; alt Ottag	4	3	7	n. l.
Poshait	2	13	15	n. l.
Ratzesdorf	3	2	5	n. l.
Rösler	5	5	10	n. l.
Scharlerberg (/Schallaperg)	1	4	5	n. l.
Welser	3	7	10	n. l.
Wolfgrund	1	4	5	n. l.

A legalább ötször említett és lokalizálható dűlőnevek esetében megállapítható, hogy a Várhegy (dél)nyugati oldalán húzódó dűlőöv esetében a vagyoni elit mintegy 40%-os részesedése regisztrálható. A *Burgstall* dűlő szőlőkertjei Horváth szerint eredetileg a Szt. Márton székesegyházig terjedtek. Nagy valószínűséggel tehát a Várhegynek a vödrici külvárosra néző déli oldalán át húzódott a dűlő keleti része. A 17. században is még szőlőművelés alatt állt a terület (valószínűleg már csak a nyugati oldala).⁴⁴ A vagyoni elit magasabb részesedése a *Hausbergre* még inkább jellemző. Említése 13 személyhez köthető, 1530 és 1553 között folyamatos az előfordulása az anyagban. Sajnos semmi közelebbit nem tudunk a dűlőről, elhelyezkedéséről a korai források azt emelik ki, hogy egészen a Várhegy felső részéig felnyúlott.⁴⁵

A Duna-menti dűlőövben is hasonló a vagyoni elit részesedése (43%), tehát mindkét eddig vizsgált területen viszonylag jelentős számban képviselteti magát a vagyoni felső réteg, azaz a vagyonosak is törekedtek itt ingatlant szerezni. A Horváth által közölt, korábban már említett térképi ábrázolások azt mutatják, hogy a *Donauleiten* viszonylag nagy kiterjedésű dűlő lehetett. Ezt közvetve a végrendeleti anyag is alátámasztja. Már önmagában figyelemreméltó a tény, hogy ez a leggyakrabban előforduló dűlőnév, továbbá több esetben szerepel itt

⁴⁴ 1443-ban valószínűleg tűzvész miatt sérült a dűlő, egy 1665-ös adat pedig arról tudósít, hogy őriztették az ottani szőlőket. Horváth 1990. 120. Ezúton szeretnék köszönetet mondani Kőmíves Tibornak a szlovák nyelvű irodalom fordításában nyújtott segítségéért.

⁴⁵ Horváth 1990. 121.

elhelyezkedő szőlő pontosítása (pl. *Thonawleuten gegen der stat*, vagy *Thonawleuten neben dem weg*), ami arra utal, hogy a dülő nagy területe miatt közelebről is lokalizálni kellett a kérdéses ingatlant.

A következő nagyobb csoport a Dévényi-Kapu és a pozsonyi Várhegy között elterülő hegytömb nyugati nyúlványán létesített dülőké. A tulajdonosok vagyoni háttere az előzőekhez képest itt már más képet mutat. Az ezen a területen lokalizált dülőnevek összesen 39 alkalommal fordulnak elő. Mindössze kilenc származik a vagyoni felső réteghez tartozó személytől. Az *Esel* (öt említés), *Tümler* (7) és *Motzengrund* (6) dülőkből kizárólag középrétegbeli birtokost találunk. Utóbbi a *Donauleiten*hez hasonlóan nagyobb kiterjedésű lehetett, három részre osztották (Alsó-, Középső- és Felső-Motzengrund). A várkatonaság is birtokolhatott itt szőlőt, ugyanis a dülő állandó viták tárgyát képezte a katonák és a polgárok között.⁴⁶ A vagyoni elit tagjai csak a *Heilig Brunn* és a *Schiller* dülők esetében jelennek meg számottevő arányban. Kiemelhető, hogy a kizárólag középrétegbeli tulajdonosok által említett három dülőhöz képest a *Heilig Brunn* és a *Schiller* a területnek a városhoz felé eső határán feküdt. A Szent Kútról elnevezett dülő külön érdekessége, hogy vízvezeték vitte innen a városba a friss vizet. A területen 1516-tól kezdve kertek is megjelennek, majd a 17. század hetvenes éveiben lakóházakkal kezdik beépíteni.⁴⁷

A kálvária déli lejtőin elterülő szőlőskertek említói között még alacsonyabb a vagyoni elit aránya. Itt a *Löffler* dülőnél mutathatók ki kizárólag középrétegbeli tulajdonosok, illetve a *Hirschmandeln*él is jelentős az arányeltolódás utóbbi réteg javára. Az északi szőlőv nyugati oldaláról sajnos nem rendelkezünk nagyobb számú említéssel. Az itt lokalizált öt dülőnév összesen csak 11 alkalommal fordul elő. Az említések alacsony száma talán a város és a dülőv közötti nagyobb távolsággal magyarázható.

Az északi öv nyugati oldalán már számos olyan dülőnévvel találkozunk, amelyek említése megfelelően elemezhető metszettel szolgál. Az itt vizsgált 81 említésből 30 származik a vagyoni elit tagjától, utóbbi csoport részesedése az első két dülőövhöz hasonlóan itt is 40% körüli. A *Spitaler*, a *Pfaffen* és a *Goldfuss* szőlőiben a legmagasabb a részesedésük. Az első kettő esetében többségben is vannak a vagyonosabb tulajdonosok. Bár kis számú metszet alapján tehát, de elképzelhető, hogy ez a két dülő nagyobb népszerűségnek örvendett a felső réteg körében, esetleg az itteni szőlők nagyobb értéke miatt. Az mindenképpen feltételezhető, hogy az északi terület keleti oldala jobb termést hozhatott, mint a nyugatin lévő szőlők (ld. még a Récse felé fekvő dülők kérdését). A *Pfaffen* esetében érdemes

⁴⁶ Horváth 1990. 176.

⁴⁷ Horváth 1990. 193.

megjegyezni, hogy 1600-ban már, mint elhanyagolt területet említik.⁴⁸ A dülőcsoport leggyakrabban említett tagja a terület délkeleti részén található nagy kiterjedésű *Schöndorfer*, amely minden bizonnyal a város Széplaki külvárosához csatlakozott. Egy 1550-ből származó leírás szerint a dülőnek jól kiépített árkai voltak, amelyeknek a vízelvezetésben volt nagy szerepük, 1552-ből egy patakot is említenek a területen, s 1561-ben egy fahíd ívelt át a patakon. Egy 1563-as adat szerint a dülőbe vezető utat folyamatosan karban tartották.⁴⁹

Néhány esetben nem tudjuk pontosan behatárolni a dülő helyét, a megnevezés azonban adhat némi támpontot. Így például a *Thonawsatz* dülő minden bizonnyal a Duna-parton helyezkedett el. Találkozunk olyan utalással, amelyből arra következtethetünk, hogy a kérdéses szőlő a Récse felé vezető út közelében lehetett. Öt-ször fordul elő a *Ratzesdorf* dülőnév. A táblázatban is olvasható *Goldfuss* dülőből valószínűleg kettő lehetett. Az egyik a Várhegyen (*Goldfues im Schlosberg*), a másik a Récse felé vezető út közelében, erre utal a *Goldfues zu Ratzesdorf* elnevezés. Hasonló pontosítást mutatnak a *Rösler zu Ratzesdorf*, a *Walcher zu Ratzesdorf* és a *Zerer zu Ratzesdorf* dülőnevek. Nagy valószínűséggel ebben a térségben helyezhető el a 24 alkalommal említett *Hohenau* dülő is. Horváth szerint az első írásos adat még a 14. századból említi, s ekkor récsei személy tulajdonában volt itt egy szőlő. 1456-tól Pozsonyból külön út vezetett a dülőbe, s a pozsonyiak őrizték, mivel a terület miatt gyakran összetűzésbe kerültek a récseikkel.⁵⁰ A pozsonyiak récsei szőlőbirtoklását a korábbiakban már említettük. A végrendeleti anyagban a második leggyakrabban előforduló név a *Gfang*. Tudjuk róla, hogy 1572-től fokozatosan elpusztásodott.⁵¹ Térképen sajnos nem tudtuk közelebről lokalizálni. Annyi minden esetre bizonyos, hogy vagy a *Donauleiten*hez hasonlóan nagy kiterjedésű dülő lehetett, vagy esetleg – a *Goldfues*hoz hasonlóan – egymástól távolabb több ilyen nevű dülő is lehetett. Számos névváltozatban fordul ugyanis elő: *Gfang am Königsberg*, *Gfang gegen der stat*, *Gfang im preim glocken*, illetve *Gfang auf Thebner Grund*. Utóbbi változatból arra következtethetünk, hogy a Dévény felé eső szőlőhegyek egyikén terülhetett el.

Ritkább esetben a művelés alá vont terület minőségéről nyerünk információt. A *Gfang* és a *Pfaffen* dülők esetében már érintettük a pusztásodás folyamatát. A 16. század második harmadából is van adatunk pusztaszőlőre. Összesen négy al-

⁴⁸ Később esőzések nyomán fellépő áradások végleg tönkreteszik az egykori dülőt, a 18. században már legelőként használják a területet. Horváth 1990. 66.

⁴⁹ Horváth 1990. 229.

⁵⁰ Horváth 1990. 209.

⁵¹ Horváth 1990. 70.

kalommal említenek ilyen ingatlant. A négy előfordulásból három az 1550-es évek második felére esik.⁵²

A SZŐLŐK ÉRTÉKE

A vizsgált ingatlanok pénzbeli értékére csak korlátozott információk állnak rendelkezésünkre. Mindössze kilenc alkalommal közölnek erre vonatkozó adatot. A legnagyobb értékben a vagyoni elit tagja, Sebastian Eisenreich említ egy 200 arany forintra becsült szőlőt a *Pfaffen* dűlőben („den ich um 200 guld ungu schetz”) és egyet a *Spitalerben*, amelyet 100 arany forintra tart.⁵³ További hét esetben – nagy valószínűséggel – kamarai forintban közlik a szőlők értékét. Egy ugyancsak a felső réteghez tartozó ötvös-feleség 1557-ben jegyzi meg, hogy a *Kittseberben* lévő szőlőjét szülei 170 forintért adták el („von meinen eltern ist verkauft worden per 170 fl ung”).⁵⁴ Három ingatlan értékét is közli ebből az évből egy középrétegbeli ács: a *Spitalerben* 140 forint-, a *Rebstockh* dűlőben 85 forint-, a *Freiheitban* pedig egy 35 forintra becsült szőlőről rendelkezik.⁵⁵ Végül három esetben jelölik még meg a szőlő értékét: *Pader* dűlőben 50 forint; a *Weintegel* dűlőben 37 forint, s végül a *Kutner* dűlőben 36 forint értékben. A becsült értékeknél valószínűsíthető, hogy az örökhagyó inkább pozitívan tért el a valós értéktől. Továbbá figyelmet kell fordítanunk arra is, hogy az értékek nem fedik le a teljes vizsgált időszakot, hanem az 1549 és 1557 közötti évekből származnak. Az itt közölt adatok alapján tehát azt feltételezhetjük, hogy az 1550-es években egy pozsonyi szőlő felső értéke 280–250 (kamarai) forint körül mozoghatott, alsó határa pedig 30–35 forint magasságában. Mindazonáltal a rendelkezésre álló szűk keresztmetszetből nem vonhatunk le messzemenő következtetéseket.

Gyakran előfordult, hogy a szőlőket – mai fogalmaink szerint – jelzálogszerű tartozásokkal terhelték meg. Az esetek nagy többségében ezek az összegek nyilván nem fedték a valós értéket. Ezt támasztja alá, hogy legtöbbször 5–15 forint között mozogtak az adósság-összegek. Három végrendeletben szerepel szőlőre felvett 100–140 forint közötti hitelösszeg.

A szőlők értékéről közvetve nem csak a végrendeleti anyagból nyerhetünk információkat. A korszak Tiltáskönyvében a szőlő második leggyakrabban előforduló ingatlantípus, amelyre tartozások követelésénél elidegenítési tilalmat je-

⁵² A szőlőművelés és az állattartásra használt legelő-használat váltakozásával is találkozunk, legalábbis valószínűsíthetjük, hogy egyes dűlőnevek erre utalnak, ilyen például a *Kühtreiben* (*Kuetreiben*), amely korábban valószínűleg legelőként szolgált, esetleg legelőre vezető út mentén alakították ki.

⁵³ AMB PT II. f. 213v.

⁵⁴ AMB PT II. f. 352r.

⁵⁵ AMB PT II. f. 363v.

gyeztettek be. Összesen 27 tiltás vonatkozik szőlőkre.⁵⁶ Tizenhét esetben ismerjük az adósság mértékét. Ebből öt tiltásnál 10 (arany)forint alatt van az összeg, nyolc esetben 10–35 aFt közé taksálják a tartozást, egy-egy tiltásban szerepel 40-, illetve 80 aFt, végül két tételnél találunk 100 forint adósságot.

A kutatást a jövőben ki kell terjeszteni az ingatlanfluktuáció vizsgálatára, illetve a szőlőbirtoklás és a szőlőművelés kérdéskörét össze kell majd kapcsolni a bor értékesítésének részletes bemutatásával, hogy átfogó képet nyerjünk a pozsonyi szőlőművelés és bortermelés minden mozzanatáról.

⁵⁶ Szerepel többek között a *Hohenau*, a *Donauleiten*, a *Löffler*, a *Hausberg* és a *Schöndorfer* dűlő.

VINKLER BÁLINT

**KRAKKÓI VÁMNAPLÓK
TOKAJ-HEGYALJAI BOROKRA VONATKOZÓ
BEJEGYZÉSEI 1597-BEN¹**

A Tokaj-Hegyaljáról Lengyelországba történő 16–17. századi borkivittel foglalkozó szakirodalmunk igen bőségesnek mondható. A témával a 19. század végén Takáts Sándor,² a 20. század derekán Komoróczy György,³ a II. világháborút követően Fügedi Erik,⁴ Granasztói György,⁵ Bur Márta,⁶ Gecsényi Lajos,⁷ Kiss István,⁸ és Balassa Iván⁹ foglalkoztak, az ezredforduló után pedig kitér rá város-történeti munkájában Németh István¹⁰ is. Lengyel részről Roman Rybarski¹¹ és Krystyna Pieradzka¹² nevét érdemes megemlíteni. A borkereskedelem elsődleges forrásaiul a magyar és a lengyel vámnaplók szolgálnak.

¹ A tanulmány a szerző készülő doktori disszertációjának részeredményeit tartalmazza.

² Takáts Sándor: Borkivitelünk Lengyelországba 1637–1641-ig. = *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*, 1898. 5. sz. 113–116.; Uő: Borkivitelünk Lengyelországba 1610 és 1611-ben. = *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*, 1899. 6. sz. 86–87.

³ Komoróczy György: *Borkivitelünk észak felé*. Kassa, 1944.

⁴ Fügedi Erik: Magyarország külkereskedelme a XVI. század elején. = *Agrártörténeti Szemle*, 1969. 11. sz. 1–19.

⁵ Granasztói György: A kassai kereskedelem a 16. században. In: *Gazdaság, társadalom, történetírás. Emlékkönyv Pach Zsigmond Pál 70. születésnapjára*. Szerk. Glatz Ferenc. Budapest, 1989. 63–82.

⁶ Bur Márta: A balkáni kereskedők és a magyar borkivitel a 18. században. = *Történelmi Szemle*, 1978. 21. sz. 295–296.

⁷ Gecsényi Lajos: Városi és polgári szőlőbirtok és borkereskedelem a Hegyalján a XV–XVI. század fordulóján. = *Agrártörténeti Szemle*, 1972. 14. sz. 340–352.

⁸ N. Kiss István: Nagybirtokok árutermelése és külkereskedelme a XVII. századi Magyarországon. In: *Magyar Mezőgazdasági Múzeum közleményei. 1967–1968*. Szerk.: Für Lajos. Budapest, 1968. 135–156.; Uő.: Az agrár monokultúrák és Magyarország aktív külkereskedelmi mérlege. In: *Magyar Mezőgazdasági Múzeum közleményei. 1981–1983*. Szerk.: Für Lajos. Budapest, 1983. 209–227.

⁹ Balassa Iván: *Tokaj-Hegyalja szőleje és bora*. Tokaj, 1991.

¹⁰ H. Németh István: *Várospolitikai és gazdaságpolitika a 16–17. századi Magyarországon*. Budapest, 2004. 2. k. 91–32.

¹¹ Roman Rybarski: *Handel i politika handlowa Polski w XVI. stuleciu*. Poznań, 1928. 1–2. k.

¹² Krystyna Pieradzka: *Handel Krakowa z Węgrami w XVI. wieku*. Kraków, 1935.

Magyarországon a külkereskedelmi vám a harmincad volt, melynek felügyelete a Szepesi Kamara hatáskörébe tartozott.¹³ A harmincad iratanyagát a Habsburg bürokrácia a 18. és 19. században folyamatosan kiselejtezte, így csak kevés évből maradtak fenn olyan kimutatások, amelyek támpontot nyújthatnak a lengyelországi borkivitelünk mennyiségének meghatározásához. Ezzel szemben a jó állapotban megmaradt lengyel dokumentumok bőséges kutatási anyagot kínálnak a témával kapcsolatban.

Itt elsősorban a krakkói városi vámanyagra kell gondolni, amelyet a város 1589-től 1767-ig vezetett különféle híd- és kereskedelmi vámok szedéséről. A kéziratok napi részletességgel tudósítanak a városi kereskedelemről – a kereskedők és áruik részletes feltüntetésével – egy 180 évet felölelő időszakból.¹⁴ A vámszedés gyakorlatából kifolyólag éppen az esetünkben fontos távolsági kereskedelem követhető jól nyomon, és azon belül is a magyar és sziléziai kereskedelem.

Egy rövid tanulmányban – a forrás bősége miatt – csupán arra vállalkozhatunk, hogy a naplók egy évének, az 1597-es évnek a magyar borokra, azon belül is elsősorban a tokaj-hegyaljai borokra vonatkozó bejegyzéseit vizsgáljuk meg.¹⁵ Elsősorban arra összpontosítva, hogy milyen jellegű adatok kerültek rögzítésre, ill. ezek alapján milyen kimutatások készíthetők éves, több éves, vagy esetleg több évtizedet átfogó időkereten belül.

Az 1597-es év eseményeivel a 2120-as kézirat foglalkozik. A kéziraton egy eredeti és egy későbbi számozás is szerepel. A korábbi kétoldalanként, a későbbi oldalanként számoz. A pontosság kedvéért hivatkozáskor a későbbi számozást vettük figyelembe. Mielőtt azonban az 1597-es vámnapló krakkói borkereskedelmét tárgyaló bejegyzéseire rátérnénk, nézzük meg, mit is érdemes tudni általában ezekről a dokumentumokról.

A KRAKKÓI VÁMNAPLÓK

A fennmaradt vámnaplók az 1589-től 1638-ig tartó időszakban az „öreg vám” bevételeit jegyzik. Az öreg vám már a 13. századtól létezett, és királyi vám volt, amelyet csak az 1589. évi varsói szejm adományozott Krakkó városának. A naplók egyébként éppen annak köszönhetőek megmaradásukat, hogy 1589-től krakkói városi iratoknak számítottak, és így a királyi kincstár levéltárával nem kerültek Varsóba, ahol az 1944-es harci események során minden megsemmisült. Az

¹³ Szűcs Jenő: *A szepesi kamarai levéltár 1567–1813*. Bp., 1990.

¹⁴ A Krakkói városi vámnaplók kiváló minőségben, 159 kéziratban maradtak ránk a Krakkói Állami Levéltárban, Archiwum Państwowe w Krakowie (a továbbiakban APK), ahol három egy-egy bontva őrzik őket a 2115–2273 jelzet alatt.

¹⁵ A kézirat jelzete: APK. 2120.

iratsoportot lengyel részről Roman Rybarski és Krystyna Pieradzka, magyar részről Komoróczy György és Bur Márta használta eddig forrásként. A naplók részletes feltárása azonban egyértelműen Jan Małeckı nevéhez fűződik.¹⁶

A fennmaradt krakkói naplók mindegyike szöveges feljegyzés. Ez a forma az írnok számára lehetővé tette, hogy az előálló kétes helyzeteket (vámmentesség, tartozás, törvényileg nem egyértelmű esetek) az őt felügyelő városi hatóságok előtt részletesen tisztázza. A szöveges feljegyzés egyébként sokkal több részletre derít fényt a kereskedelem és szállítás gyakorlatáról, mint ha a vámos az anyagot inkább táblázatba foglalta volna.

A naplók szerkesztése kronologikus elvet követ. A jegyző a nap elején fölírta a dátumot, majd ez alá a városkapun áthaladó szállítmányokat iktatta. A városi vám két tételből állt: kereskedelmi vámból és hídvámból. A kereskedelmi vámot csak külföldi kereskedők fizették (elsősorban magyarok), illetve azok a lengyel alattvalók, akik áruikat a városból Lengyelország határain túlra vitték. A hídvámot a lovak száma után mindenki fizette, kivéve azokat a lengyel alattvalókat, akik saját lóval fuvaroztak.

A SZÁLLÍTMÁNY LEÍRÁSA

Egy bejegyzés mindig a kereskedő nevével, és származásával kezdődik, ezt követi a szállított árucikk(ek) ismertetése.¹⁷ A vámos aprólékosan csak a vámköteles (külföldi és külföldre tartó kereskedők) szállítmányát részletezi, hiszen a vámot a szállítmány értéke alapján kellett megállapítani. Itt ismerhetjük meg az egyes árucikkek korabeli mértékegységeit, csomagolási egységeit (hordó, bála, láda), gyakran pedig még a hatóságilag limitált árát („taksa”) is. A szállítmány után fizetett kereskedelmi vám a hatóságilag taksált ár kb. 1%-ával volt egyenlő.¹⁸

Kevésbé részletes a csak hídvámot fizető kereskedők áruinak leírása. Általában az áru nevén kívül csupán a csomagolási egységek darabszáma szerepel, vagy esetenként az sem. Az áru mennyiségére ilyenkor a szekerek és a lovak számából következtethetünk, hiszen egy szekérre csak meghatározott számú csomagolási egység fért fel. Előfordul, hogy egy, vagy több krakkói polgár faktort bíz meg a kereskedelemmel. Ilyenkor nemcsak az áruért felelő faktort vezetik a könyvbe, hanem azokét a kereskedőket is, akik részére a szállítás történik. Egy szállításban egyébként 5–6 krakkói polgár is érdekelt lehetett.

¹⁶ Jan Małeckı: *Krakowkie księgi celne i problem ich wydania*. = *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej*, 1961. 9. sz. 251–273.

¹⁷ Lásd: 1. és 2. kép.

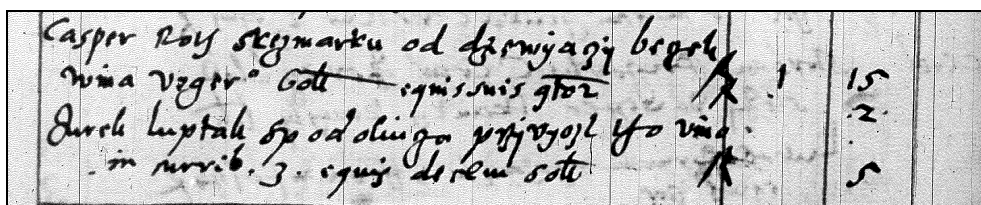
¹⁸ A vámtétel meghatározásáról és a hatósági árlimitációról bővebben lásd alább „A vám kirovása” és „A tokaji bor ára Krakkóban” címszó alatt.

A FUVAR LEÍRÁSA

Hídvámot az köteles megfizetni, aki a szállítást lebonyolító lovak és szekerek tulajdonosa. Ez alól csak azok a lengyel kereskedők mentesek, akik árujukat saját lovaikkal bonyolítják le. Ha a kereskedő nem fogad külön kocsist, hanem maga szállít lovaival, akkor a fuvar paraméterei (lovak, szekerek száma) közvetlenül a szállítmány leírása után következnek, így egyértelmű, hogy övék a szállítóeszközök. A külföldi (pl. magyar) kereskedők saját lovaik után kötelesek voltak hídpénzt fizetni.

Ha a kereskedő kocsist bíz meg, akkor ezt a kocsist, vagy fuvarost külön bejegyzésben vámolják meg a lovai száma alapján.¹⁹ Ilyenkor iktatják a nevét, származását, leírják, hogy a „föntiek” szállítását bonyolította le, vagy fogja lebonyolítani. Jelzik, hogy Krakkóba behozza, vagy onnan kiviszi az árut. Ezután következik a szekerek száma és a szekér elé fogott lovak száma. Ha a lovak egy része a kereskedő tulajdona, akkor azokat a kereskedőhöz tartozó bejegyzésben tüntetik föl. A magyar kereskedő fizet, a lengyel nem fizet hídvámot saját lovai után.²⁰

Krakkóból való elszállítás esetén gyakran megesik, hogy a kereskedő elvámolja áruját, de még nem tudja, hogyan fogja elszállíttatni. Erre a „*kogo się trafi*” bejegyzésből következtethetünk, ami annyit tesz: „akit sikerül találnia”. Ha egy kereskedő egy másik kereskedővel állapodik meg, akinek még van hely a szekérén, akkor az áru megnevezése és vámolása után azt is iktatják, hogy kihez teszi be rakományát. Ezt a „do” (hoz- hez-, höz) prefixum és a szállító nevének lengyel genitivus alakja jelzi. Például: *do Janusza ZKoszicz*, azaz a kassai Jánoshoz [teszi be áruját].



1. sz. kép²¹

„Casper Roth SKezmarku od dziewyaczy beczek wina veger^o solvit Ft1; gr15; equis suis qtor Ft 0; gr 2; Jurek Luptak Spodolincza przyvyozl tho vino in curris 3 equis decem solvit Ft 0, gr 5.”
[Casper Roth Késmárkról 10 hordó magyar borért fizetett 1 Ft 15 garast; négy saját ló után 2 garast Jurek Luptak Podolinból hozta ezt a bort 3 szekérrel, 10 lóval fizetett öt garast]

¹⁹ 1597-ben egy ló után fél lengyel garast kellett fizetni.

²⁰ Lásd a 2. sz. képet.

²¹ APK. 2120. Fol. 65. (jan. 27.)

A VÁM KIROVÁSA

A szállítmány és a fuvar részletes leírását követi a vám kirovása a „forint-garas-dénár” vegyes helyértékű, hármasszoros számmezőben.²² A kereskedelmi vám értéke minden lengyel márka után fél garas. A hídvám összege minden ló után fél garas volt. Mivel 1 márka 48 garas,²³ ezért a krakkói kereskedelmi vám megegyezik az áru alacsonyan taksált értékének egy százalékával. Ezek az árak tehát nem piaci értéket jelentenek, hanem hatósági árlimitáció révén keletkeztek. A naplóban előforduló pénzek aktuális árfolyamait táblázatban is összefoglalhatjuk.

1. sz. táblázat.

A naplóban előforduló lengyel pénznemek árfolyama 1597-ben²⁴

Pénznem	Lengyel dukát ²⁵	Lengyel márka (grzywna)*	Lengyel tallér	Lengyel forint (złoty)*	Lengyel garas	Lengyel dénár
lengyel dukát	1,00	1,21	1,61	1,93	58	54 120 960
lengyel márka*		1,00	1,33	1,60	48	933 120
lengyel tallér			1,00	1,20	36	19 440
lengyel forint*				1,00	30	540
lengyel garas					1	18
lengyel dénár						1

*számítási pénz

²² A pénzek árfolyamára lásd az 1. sz. táblázatot.

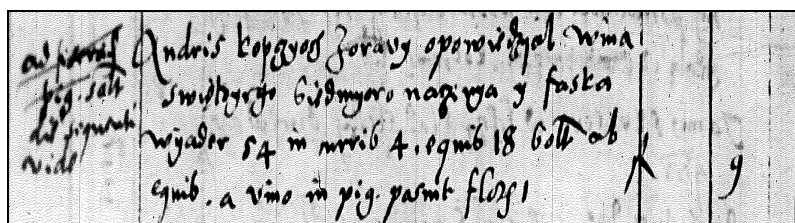
²³ Uo.

²⁴ A lengyel dukát és lengyel tallér garasban kifejezett értékéhez lásd: Gumowski, 1960. 212.

²⁵ A lengyel dukát értéke megegyezett a körmöci magyar dukátéval. Lásd: Rybarski 1928. 242. A lengyel és a magyar dukát hasonló kurzusához vö. Gumowski lengyel és Buza magyar dukátra vonatkozó árfolyamtábláit: Marian Gumowski: *Handbuch der Polnischen Numismatik*. Graz, 1960. 212.; Buza János: *Az aranyforint felső-magyarországi árfolyama a 17. század első felében.* = *Numizmatikai Közöny*, 2001–2002. 100–101. szám 149.

AZ ADÓSSÁG FORMÁI

A szállítmányt tárgyaló bejegyzést gyakran valamilyen közlemény zárja le. Ha a kereskedő vámmentes, akkor ezt egy „lib” (mentes) bejegyzés jelzi. Ezzel indokolják, hogy a számmezőbe miért nem rótták ki a vámot az áruk után. Ha az áruk után „solvit” bejegyzés szerepel, akkor az illető kereskedő vámköteles volt és azonnal fizetett. Amennyiben az illető a kirótt vámot nem fizette ki, akkor a napló jelzi, hogy milyen biztosítékot adott. Ha zálogot adott, akkor ezt a „pignus”, ha egy krakkói polgár kezéskedett érte, akkor a „cavit” (+ a polgár neve) bejegyzéssel jelzik. Az is előfordult, hogy a kereskedő semmilyen biztosítékot nem adott; ilyenkor egy „debitum creditum” (meghitelezett adósság) szerepel a bejegyzés végén. Az adósság eltörlését, a kezesség feloldását, vagy a zálog visszaadását utólag a napló bal oldalán található margóra iktatják az eredeti bejegyzés mellé.



2. sz. kép²⁶

„ad fiseram... pig. sotti die sequenti vide | Andrisz Koczyczo Zorawy opowiedzial wina swetoyrgo siedmyro naczynya y faska wyader 54 in curris 4 equis 18 solvit ab equis, a vino in pig. posuit flor 1 | Ft 1 | gr9”

[Mérésre megy a bor, addig zálogot adott, kifizette: lásd a következő napon | Andrisz Koczyczo Arvából vallott hét edény és egy hordó szentgyörgyi bort, amiben 54 wia dro van. 4 szekéren, 18 lovon hozta, fizetett a lovak után 9 garast, a bor után 1 Ft zálogot tett le.]

AZ 1597-BEN RÖGZÍTETT MAGYAR BORFAJTÁK

Az 1597-es év bejegyzéseiben összesen 11 fajta bor szerepel. Ezek előfordulásuk gyakoriságának sorrendjében a következők: tokaji (węgierskie), soproni (edeburskie),²⁷ morva (morawskie), szentgyörgyi (swetoyrskie), malvázia (malmazia), erdélyi (siedmogrodskie), osztrák (rakuskie), tengeren túli (zamorskie), olasz (włochskie), francia (francuskie) és spanyol alikán (alikanka).

A naplóba az 1597. év során több mint 500 olyan bejegyzés történt, amelyek valamilyen borszállításhoz kapcsolódnak. A szállításra utaló bejegyzéseken kívül

²⁶ APK. 2120. Fol. 46. (jan. 20.)

²⁷ Sopron német nevééről (Ödenburg).

vannak adósság kifizetését, a bormérő hivatal jelentését és a szállítás leírásának módosítását tartalmazó bejegyzések is. Ezeket leszámítva, a tényleges szállítások száma 439. Ha arra vagyunk kíváncsiak, hogy egy adott borfajta egy év alatt hányszor került a városkapu másik oldalára, azaz egy borfajta hány tranzakcióban vett részt, akkor minden szállítmányt annyi tranzakciónak kell értelmezni, ahány fajta bor szerepel benne. A 439 szállítás így 445 tranzakciónak felel meg, ami a fent ismertetett borfajták között a következő táblázat szerint alakul:

2. sz. táblázat,
A Krakkóba történő szállítások száma és aránya 1597-ben
egy-egy borfajtára vonatkozóan

Borok származása	Krakkóba be	Krakkóból ki	Összforgalom	Összforgalom %-a
hegyaljai	126	28	152	34,16
soproni	81	3	84	18,88
morva	44	6	50	11,24
szentgyörgyi	29	0	29	6,52
malvázia	22	6	28	6,29
osztrák	7	0	7	1,57
erdélyi	9	0	9	2,02
francia	2	0	2	0,45
olasz	2	0	2	0,45
alikán	1	0	1	0,22
kanári	1	0	1	0,22
tengerentúli	4	0	4	0,90
ismeretlen	20	54	76	17,08
összesen	348	97	445	100,00

Már a tranzakciók számából is látható, hogy ebben az évben a város piacán a magyar származású borok domináltak. A „wegier”-nek titulált tokaji bor a durván 35%-os részesedésével messze megelőzi a 2. helyen szereplő sopronit. Ez utóbbi a tranzakciók egy ötödét „birtokolja”. A tokaji és a soproni együttvéve kb. 52%-ot tesz ki, tehát a szállítások számának abszolút többségét. A magyar borok összesen – a szentgyörgyit és az erdélyit is ideszámítva – 61%-os többséget élveznek a más országokból származókkal szemben.

Az erdélyi borok szállításairól tanúskodó adat egyébként cáfolja Komoróczy azon állítását, miszerint: „Az egész 16. század folyamán mindössze egyszer [!] szál-

lított egy krakkói kereskedő rendelésre 25 hordó erdélyi bort 1597-ben Lengyelországba.²⁸ Erdélyi bor tehát nem egyszer, hanem kilencszer érkezik Krakkóba, egyébként pedig nem egy, hanem öt krakkói polgár részére, és nem csak megrendelésre – amint Komoróczy állítja –, mert a város piacára árulni hozta azt januárban Debrecenből Kecskeméti Mihály,²⁹ vagy júniusban Kolozsvárról Luter Mihály.³⁰

Az ismeretlen eredetű borok esetében a kivitel dominál. Ez logikus, hiszen azért nem tüntették fel a nevüket, mert a kivitelre szánt borok nagy része vámmentes volt, ezért a hatóságok sem tartották fontosnak a szállítmány részletezését. Milyen borok lehettek ezek? Ha megnézzük a kivitelben az ismert eredetű borok arányát, azt látjuk, hogy elsősorban tokajit, malváziát és morva bort szállítottak ki Krakkóból.

A morva bor kivitelében a zsidó kereskedők játszottak nagy szerepet. A morva borok élénk tranzitforgalmának oka a Krakkótól keletre található zsidó közösségek borfogyasztási szokásában keresendő. Ilyen közösség Lublin, melynek kereskedői gyakran tűnnek elő morva borral. A naplók szerint egyébként ebben az évben Morvaországból származott minden kóserbor.

A TOKAJ-HEGYALJAI BOR (WINO WĘGIERSKIE)

A tokaj-hegyaljai bor a többi magyar borral ellentétben már szabványhordóban érkezett Lengyelországba, hiszen vámolás előtt sosem mérte le a mérőhivatal, amint az a soproni és szentgyörgyi esetén megfigyelhető. A *beczka*, vagy vasa névvel illetett hordófajta ürtartalmáról tudható, hogy tokaji bor szállítása esetén egy *pólkufkával* egyezett meg. A *beczka* és *pólkufka* egyaránt előfordul a bor vámolásakor, néhány bejegyzésben olykor egyszerre mindkettő.³¹ A vámtétel bármelyik megnevezés szerepel is, egységként 5 garas.

A *pólkufka* feltehetően a mértékegységet,³² a *beczka* pedig az edényt jelölte. A másik hordófajta, az *achtel*, *achtelka*,³³ *antalka*,³⁴ *pólbeczka* (*félhordó*), vagy

²⁸ Komoróczy 1944. 15. Ezt a megállapítást érdekes módon ennek a vámnaplónak a bejegyzéseire alapozza.

²⁹ APK. 2120. Fol. 57. (jan. 24.)

³⁰ Uo. Fol. 329. (jún. 12.)

³¹ November 14-én (Fol. 551.) a kisszebeni Márton 20 *beczka* azaz *pólkufka* „magyar” bort hoz. Szabó Miklós Kassáról dec. 26-án (Fol. 626.) 15 *beczka* magyar borért azaz *pólkufkáért* fizet vámot.”

³² Márc. 20-án (Fol. 92.) a kolozsvári Luter Mihály megfizeti adósságát két *kuffa* erdélyi bora után, amiben a mérés szerint összesen 5 *pólkufka* (tehát mértékegység) volt.

³³ A *barla* és *achtelka* egyezésére lásd a lipnicai Wiethna szállítását: APK. 2120. Fol. 549. (nov. 12.)

³⁴ Szabó Miklós dec. 22-én (Fol. 615.) 5 „kis” *antalka* bort hoz utántöltésre vámmentesen 14 *pólkufka* bora mellett.

*barila*³⁵ névalakokat viseli. Ezek a *pólkufka* felét tették ki.³⁶ Ez a két hordó a Bogdán által ismertetett *2,5 budai akós tokaj-hegyaljai hordóval* és az annak felét tartalmazó *félhordóval* azonosítható. Ezek szerinte a 17. század elején 134,29, illetve 67,15 literesek voltak.³⁷

A napló nem mindig írja ki, amikor a szállításban *félhordó* is szerepel, hanem kettő *félhordót* egy nagyként könyvel el. Erre akkor derül fény, amikor a hordók száma a feljegyzésben nem egészre, hanem félre végződik. Ez csak a szállítványban szereplő, de külön fel nem tüntetett *félhordó(k)* jelenlétével magyarázható.³⁸ Később ez a kisebb hordófajta a jobb minőségű aszúborok szállítására szolgált. (Lehet hogy már ekkor is?) A bártfai Stanisław Swietlik december 22-én mindenesetre másfél hordó bor után 7,5 garast fizet, tehát a vám a *félhordóban* szállított bor után is csak fél illeték (2,5 garas). A két kis hordót egy nagynak számító eljárás egyébként amúgy sem tenné lehetővé az átlagos és a kiváló borok szétválasztását, arányuk meghatározását.

A tokaji borok kereskedelmére vonatkozó mennyiségi adatokat az 1597-es naplóhoz hasonlóan én is hordóban adom meg, és az egyszerűség kedvéért egy hordónak számítok két *félhordót*, ha a napló külön is veszi azokat. Fontos továbbá a volumen mellett a fuvarok számát is jegyezni. Nem biztos ugyanis, hogy a legtöbb bort szállító kereskedő szállít a legtöbbször.

Komoróczy 1382 hordós borkivitel ad meg adatsorában az 1597-es évre.³⁹ Ebbe bele számítandók az erdélyi, soproni és szentgyörgyi borok is. Ezt az adatot veszi át a Magyar Történelmi Kronológia is, azzal a különbséggel, hogy ezt kizárólag tokaji borként tünteti föl. Fontos kérdés tehát, hogy a krakkói vámnapló 1597-es bejegyzései alátámasztják-e ezt a mennyiséget.

³⁵ A barila és pólbeczka egyezésére bizonyíték az ólublói Jurek bejegyzése: Uo. Fol. 320. (júni 26.)

³⁶ Luter Mihály 3 *kuffa* mézet is hoz, amelyben egyenként 3 *pólkufka* van, ha a *pólkufkát* 2 *achtelnek* vesszük. Lásd 27. jegyzet.

³⁷ Bogdán István: *Magyarországi őr-, térfogat-, súly-, és darabmértékek 1874-ig*. Budapest, 1991. 155–157; 186.

³⁸ Stanisław Niemcowicz krakkói polgár jan. 20-án (Fol. 45.) 9,5 hordót, Julio Delpar krakkói polgár febr. 8-án (Fol. 92.) *fél hordót*, Ludwikowa Hipolitowa krakkói polgár júl. 28-án (Fol. 395.) *3,5 hordót*, a bártfai Swietlik Szaniszló dec. 22-én (Fol. 617.) *1,5 hordót* hoz.

³⁹ Komoróczy 1944. 250.

3. sz. táblázat.

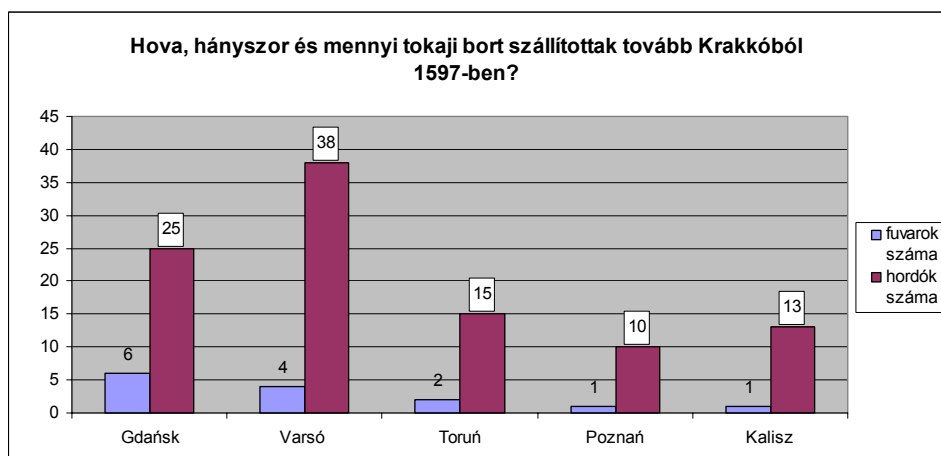
A tokaji borok forgalma Krakkóban a kivitel és behozatal szerint 1597-ben

	Hordó	Fuvar	Liter
Behozatal Krakkóba	1265,5	126	167046
Kivitel Krakkóból	168	28	22176
Összesen	1433,5	154	189222

Amint a fenti táblázat mutatja, a Krakkóba beérkező borok felülmúlják a Komoróczy által egész Lengyelországra becsült mennyiséget, ha figyelembe vesszük, hogy a táblázatban szereplő 1265,5 hordós szállítás mellett még 119 fuvar egyéb magyar bor (soproni, szentgyörgyi, erdélyi) is érkezett Krakkóba, ráadásul a vámkönyvek nem jegyezték fel a királyi udvar szállításait.⁴⁰ Eszerint Komoróczy és a Történeti Kronológia adatai jóval alábecsülik a borkereskedelem ez évi teljesítményét.

A táblázat egyébként Malecki feltételezését sem erősíti meg, miszerint tokaji borral Krakkó más távolabbi lengyel városokkal nem kereskedett. Szerinte az északabbra fekvő lengyel városokba csak a határmenti lengyel kisvárosok szállítottak tokajt.⁴¹ Diagramra vetítve a következő öt városba történt jelentősebb szállítás Krakkóból:

1. sz. diagram



⁴⁰ Jan Malecki: *Studia nad rynkiem regionalnym Krakowa w XVI. wieku*. Warszawa, 1963. 34.

⁴¹ Uo.

Érdekes kérdés, hogy hogyan alakult a Krakkóba szállító országrészek aránya a kereskedők, ill. szállító személyek lakhelye szerint. Tudjuk ugyanis, hogy kincstári megfontolásból mind a magyar, mind a lengyel politika igyekezett eltüntetni saját alattvalóit a borkereskedelemről. Az ok egyszerű: a saját alattvalók a külkereskedelemben mindkét országban adókedvezményeket élveztek, tehát a másik ország kereskedőitől több hasznot remélhettek. A két ország a saját kereskedőinek teljes eltüntetése érdekében a teljes határzáról sem riadt vissza.⁴²

Különös a szepességi lengyel városok lakóinak helyzete (Ólubló, Gnédza, Podolin), hiszen őket lengyel alattvalóknak tekintették és a lengyel kereskedőkhöz hasonlóan, a krakkói vámnaplók szerint vámmentesek voltak. A jelek azonban arra utalnak, hogy mégsem ebben a határ menti övezetben alakult ki a tokajival való kereskedelem magyarok és lengyelek között.

4. sz. táblázat
A tokaji borok behozatala Krakkóba a szállítók lakhelye
és a kereskedelem

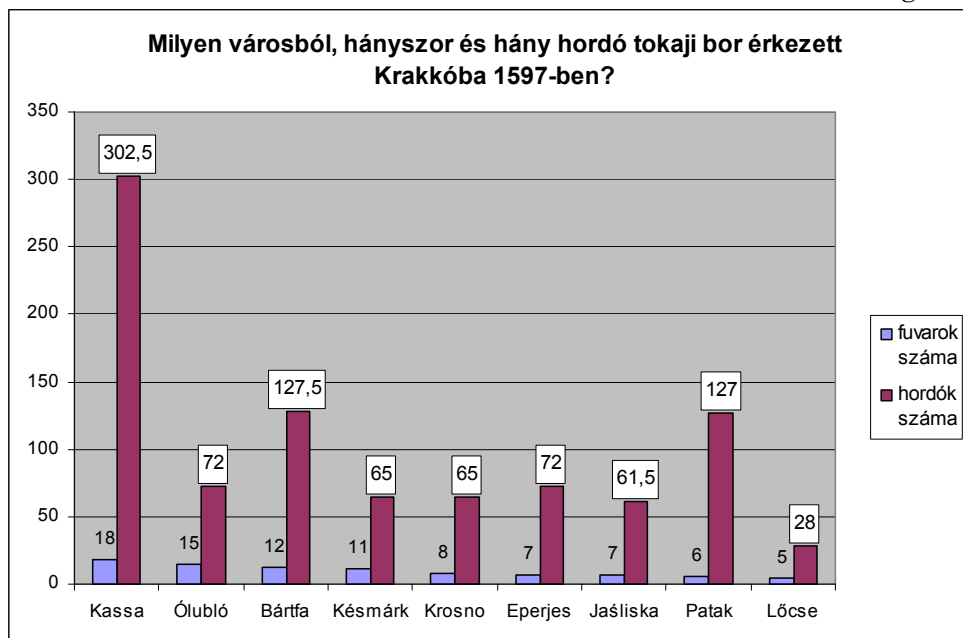
	Magyar szállító		Szepesi lengyel szállító		Lengyel szállító	
	fuvar	hordó	fuvar	hordó	fuvar	hordó
Faktor	6,00	34,50	3,00	14,00	31,00	280,00
Önálló kereskedő	73,00	873,00	13,00	64,00		
Összesen	79,00	907,50	16,00	78,00	31,00	280,00

A táblázat alapján úgy tűnik, hogy a magyar érdekeknek és a lengyel vámpolitikának megfelelően a magyar kereskedők uralták a piacot a tokaji behozatalában úgy a szállítások számát, mint a borok mennyiségét tekintve. Az összes szállítás 62,5%-a, az összvolumen 72,7%-a fűződik a nevükhöz. Feltűnően kevés a megbízásra teljesített tranzakciók száma, ami arra utal, hogy Krakkó a magyar boroknak valódi piaca volt ebben az időben.

A lengyelek által lebonyolított szállítások egyébként jórészt Krosnóból és Jaśliskából érkeztek azokban a nyári és kora őszi hónapokban, amikor magyar kereskedők nem jártak boraikkal a város piacát. Ebben a két határhoz közeli lengyel városban egyébként borlerakat működött. Ha nem csupán a régiókra, hanem városokra lebontva vizsgáljuk meg a tokaji behozatalát 1597-ben, újabb tanulságokat vonhatunk le:

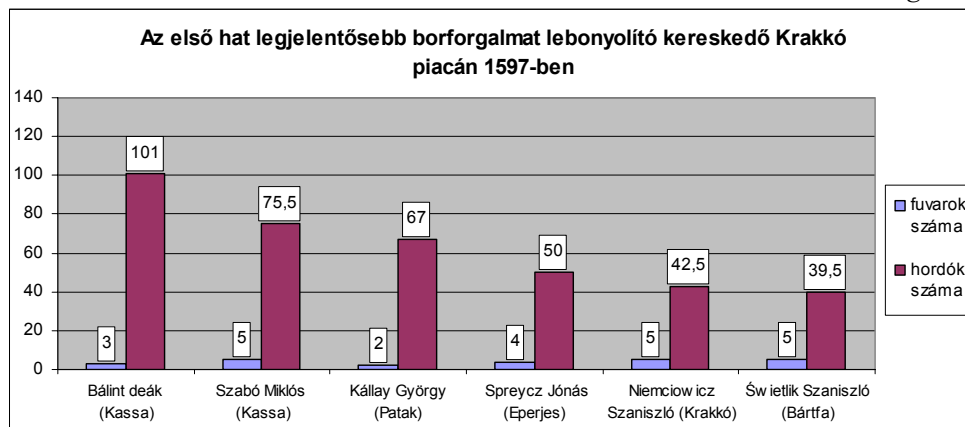
⁴² A magyar kamarai szervek magtartásához lásd: Németh, 2004. 2. k. 89–91; A lengyel kereskedelempolitikára lásd: Komoróczy 1944. 37–44.

2. sz. diagram



Kassa 300 feletti hordószámmal valóban Krakkó legfontosabb partnere lehetett a tokaji borral folytatott kereskedelemben, és ezzel a volumennel egyben az éves városi behozatal durván egynegyedét tudhatta magáénak. A második helyen – egy újabb méretbeli kategóriát alkotva – közel azonos mennyiséggel Bártfa és Sárospatak áll, jócskán lemaradva Kassa mögött. Érdekes, hogy Sárospatak ugyanazt a kb. 127 hordós tételt 6 fuvarral, Bártfa 12-vel bonyolította le. Hasonló jelenség figyelhető meg a harmadik kategóriába sorolható Ólubló és Eperjes viszonylatában. Ebbe az osztályba tartoznak a már említett Krosno és Jaśliska, valamint Késmárk. A sort Lőcse zárja 28 hordós kereskedelmével, utalva arra, hogy a régióban egykor vezető szerepet játszó szabad királyi város a 16. század végére milyen sokat veszített jelentőségéből. A behozatali arányt érdemes megvizsgálni a kereskedőkre lebontva is:

3. sz. diagram



Az első két legjelentősebb kereskedő magyar és kassai. (Ez a már tárgyalt 2. sz. diagram alapján korántsem meglepő.) Harmadik helyen az a Kállay György szerepel, akinek a nevéhez az 1597-es kereskedelmi év legnagyobb borszállítmánya fűződik. 45 hordóból álló rakománya december 29-én érkezik be feltehetően Sárospatakról⁴³ 12 szekéren, vagy szánon, amit összesen 72 ló húzott. Egy szekérre (vagy szánr) tehát 3–4 hordó fért, egy teherszállító eszközt pedig 6 ló húzott. 45 hordó bor után egy hordó bort hozott utántöltésre. Ezt onnan tudhatjuk, hogy a töltelék bor vámentes volt, ezért a vámos külön feltüntette. A borkereskedelemben ma is ismert *leakage*, a térfogat és minőségvesztés a 16. század végén tehát a Sárospatak Krakkó útvonalon kb. 1:44-hez arány lehetett. Átlagosan 12 hordós szállításaival az eperjesi Spreycz Jónás a negyedik. A szállítások gyakorisága és a volumen tekintetében hasonló teljesítményt produkáló Stanisław Niemciowicz krakkói polgár, és a bártfai Świetlik Szaniszló zárják a hat legjelentősebb tokajit forgalmazó kereskedők névsorát. A diagramon feltüntetett nevek közül Niemciowicz az egyedüli, aki nem fizetett kereskedelmi vámot, és borait elsősorban a Krakkótól délkeletre fekvő lengyel városokból (főleg Jaśliskából és Krosnóból) hozatta.

A Krakkóból más városba történő kereskedelmet személyekre lebontva nem érdemes táblázatba foglalni. 10 hordónál többet exportáltak: Malcher Tilis krakkói polgár (16),⁴⁴ Wojciech Koczanowski krakkói polgár (14),⁴⁵ Piotr Gwiazdy

⁴³ APK. 2120. Fol. 631.; Kállay György egyéb, nem borral kapcsolatos bejegyzések alapján sárospataki kereskedő.

⁴⁴ Uo. Fol.12. (jan. 8-án Rawa-Mazowieckába 1 hordó); Fol. 243. (máj. 2-án Toruńba 8 hordó); Fol. 590. (dec. 12-én Toruńba 7 hordó)

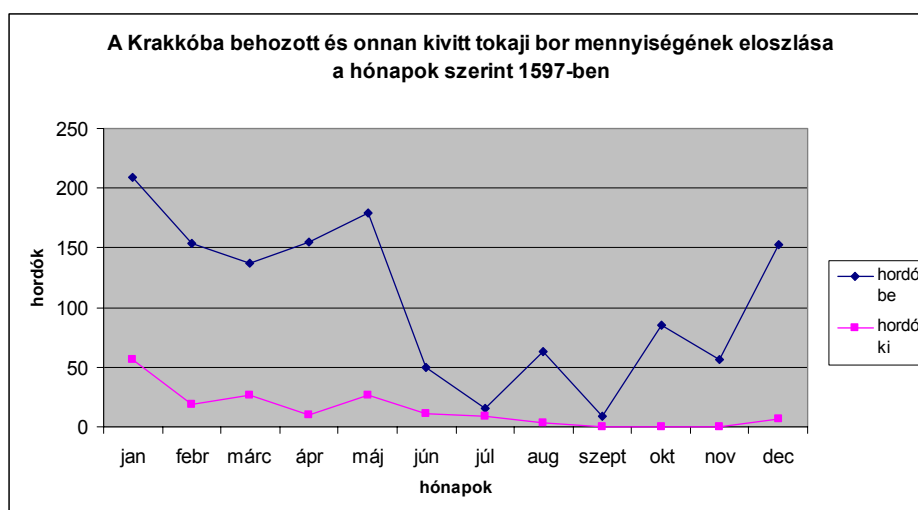
⁴⁵ Uo. Fol. 25. (jan. 13-án Varsóba 10 hordó); 220. (ápr. 9-én Skierniewicébe 2 hordó); Fol. 221. (ápr. 9-én Varsóba 2 hordó); Komoróczy olvasata szerint Wojciech Koczanowski „Roganowski Béla”. Lásd: Komoróczy, 1944. 168.

kaliszi polgár (13),⁴⁶ Węgrziczka asszony varsói polgár(18),⁴⁷ Casper de Kobelino Łowiczból (12).⁴⁸ Vámost fizetett Krakkóban vásárolt és továbbvitt bora után (tehát nem lengyel alattvaló) Lenart Hoffman Gdańskból (6),⁴⁹ és Tomas Henk Gliwicéből (5).⁵⁰ Érdeemes megjegyezni, hogy a Krakkóból exportáló kereskedők másfajta szekéren szállítják ki a bort, mint a Krakkóba beszállítók. Ezek egylovas szekerek, amin csak egy hordót visznek. Általános gyakorlatot követ a fenti łowiczi Casper szállítási módja, aki 12 hordó tokajit 12 szekéren 12 lóval visz.

A TOKAJIVAL VALÓ KERESKEDELEM HÓNAPOKRA LEBONTVA

A borral való kereskedelem intenzitását érdemes a tárgyalt éven belül hónapokra lebontva is megvizsgálni, annál is inkább, mert a bor szezonális termék és ebben a korban még különösen könnyen romlandó.

4 sz. diagram



⁴⁶ APK. 2120. Fol. 279. (máj. 13-án Kaliszba)

⁴⁷ Uo. Fol. 37. Vall 18 hordóról, amit 1596 jan. 21-én és április 27-én Martin Dubowickitől vett, és amiből elszállít 16-ot 1597. jan. 17-én; Fol. 92. Febr. 8-án szállítja el az itt maradt két hordót; Mindkét szállítmány Varsóba és nem Vlnóba ment. Vö.: Komoróczy 1944. 168.

⁴⁸ APK. 2120. Fol. 88. (febr. 5-én Łowiczba)

⁴⁹ Uo. Fol. 36. (jan. 17-én Gdańskba)

⁵⁰ Uo. Fol. 104 (febr. 16.)

5. sz. táblázat

	Január	Február	Március	Április	Május	Június
Hordó be	209,5	154	137	154,5	179	50
Fuvar be	17	11	17	13	15	9
Hordó ki	56	19	27	10	26	11
Fuvar ki	9	3	3	3	4	2
	Július	Augusztus	Szeptember	Október	November	December
Hordó be	15,5	63	9	85	56	153
Fuvar be	4	7	2	13	7	12
Hordó ki	9	3	0	0	0	7
Fuvar ki	3	1	0	0	0	1

A diagram jól érzékelteti, hogy a téli és tavaszi hónapok számítottak a borszállítás és kereskedelem igazi szezonjának. A december és január forgalma elsősorban annak köszönhető, hogy ekkor érkeznek meg az előző évi szüret újborai, amelyeket a vámos (administrator telonei) Joachim Cziepielowski fontosnak tartotta megkülönböztetni a „mlode” (új) jelzővel az egy évvel korábbi óboroktól.⁵¹ A vámos egyébként a tárgyalt év decemberében még nem jegyez fel újbort az 1597-es szüretből. Karácsony előtt feltehetően nem érkezett még újbor, hiszen maga a szüret a hagyomány szerint Simon Júda napján (okt. 28.) kezdődött, a mustnak pedig egy hónap kellett, míg a seprőről leszedve szállítható állapotba került, hacsak nem a seprővel együtt vitték. Az első újbor januári megjelenését erősíti a krakkói kiviteli arány is. A kilenc kiszállítás lebonyolítója közül öt nem krakkói. Az idegen borvásárlók tehát csak januárban tartották érdemesnek messzi földről Krakkóba lejönni a borvásárra.

A januári forgalom idején minden bizonyosan hótakaró borította az utakat, amiben valószínűleg könnyebb volt a szállítás szánnal, mint az őszi, vagy tavaszi hónapokban a sáros úton szekérrel. Talán a jobb, téli útviszonyok is közrejátszottak abban, hogy a borkereskedelem éppen januárban volt ilyen kimagasló. A forgalom a január utáni hónapokban átlagosan 50 hordóval visszaesik, jóllehet május a bártfai Malcher Krezel 30 hordós szállításának köszönhetően élénkebb forgalmat mutat.⁵²

Júniustól szeptemberig viszonylagos csend uralkodik a tokaji bor piacán. Ebben az időszakban a nagykereskedők közül Baldi Dziulo krakkói polgár Nowy

⁵¹ A legkorábbi ilyen feljegyzés a bártfai Szaniszló nevéhez fűződik, aki jan. 5-én 11 hordó *újbor*t hoz a város piacára. APK. 2120. Fol. 9.

⁵² Uo. Fol. 301. (máj. 26.)

Saçzból két alkalommal összesen 32,⁵³ és Kállay György Sárospatakról két alkalommal összesen 36⁵⁴ hordó tokaji bort hozat. Az augusztusi 63 hordós forgalom 85%-a egyébként az ő nevükhöz fűződik. A kisebb kereskedők közül az ólublói kereskedők érdemelnek figyelmet, akik június elejétől augusztus végéig 8 alkalommal 31 hordó tokajit hoznak Krakkóba.⁵⁵

A borkereskedelemben megfigyelhető június és november közötti pangás nem magyarázható csupán az újbor hiányával. A hóolvadás feltételezhetően márciusban jött el, amit egy esősebb tavasz követhetett. A diagram szerint viszont sem az áradások, sem a sáros utak nem szabtak gátat a vállalkozó kedvnek. Nyáron pedig, amikor az utak szárazak és jobban járhatók, még mindig lehettek 1596-os borok a magyar pincékben. Mégis, a forgalom drasztikus visszaesésének lehetünk tanúi. Az ok feltehetőleg a tizenöt éves háború hadi eseményeiben keresendő, hiszen Magyarország a háború lázában égett, és történelme egyik legnehezebb időszakát élte.

Ha figyelembe vesszük, hogy az ágyúkat csak a nyári hónapokban tudták vontatni, taktikai okokból a nagyobb, nyílt téri hadakozás is csak ekkor volt lehetséges. Bár az 1597-es esztendőben a Hegyalja és Lengyelország közötti térségben nem került sor hadműveletekre, a felső-magyarországi városok szállítóeszközeit és lovait azonban eddig nem tapasztalt mértékben vette igénybe a hadsereg. Az egyébként borral és posztóval megrakott városi szekerek nyáron ágyúkat, lőszerket és egyéb hadifelszerelések szállítottak *vectura* gyanánt a Kassán székelő felső-magyarországi főkapitány parancsára.⁵⁶ Nem meglepő tehát a távolsági kereskedelem intenzitásának csökkenése 1597 nyarán.

A nyári időszakban megfigyelhető pangás harmadik magyarázata lehet az is, hogy a borok a nyári melegben romlandóbbak voltak, mint a hűvösebb időszakokban, ezért a drága, de romlandó „kincsel” kevesebben kockáztattak meg egy nagy utat. A bártfai Malcher Krezel május 22-i szállítása kapcsán mindenesetre a napló megjegyzi, hogy négy hordójából az úton egy „megdőglött”.⁵⁷ Hidegebb időben ez talán nem fordult volna elő.

⁵³ Uo. Fol. 422. (aug. 16.); Fol. 422. (aug. 17.)

⁵⁴ Uo. Fol. 313. (jún. 2.); Fol. 415 (aug. 11.)

⁵⁵ Hoz jún. 6-án (Fol. 320.) Benedikt Myesz Sipowski úr részére 8 hordót; jún. 6-án (Fol. 320.) Balczer Feledi 2 szekéren (ólublói szekerek méretét átlagul véve) 4 hordót; Jún. 26-án (Fol. 352.) Jurek 2 pólbeczkát, vagy barilát; jún. 30-án (Fol. 358.) Andrisz Pyethko 6 hordót; Uő. júl. 16-án (Fol. 381.) 3 hordót; júl. 25-én (Fol. 392.) Simon Zyto 3 hordót; aug. 19-én (Fol. 423.) Hanns Czarny 3 hordót; Andrisz Pyethko aug. 19-én (Fol. 424.) 2 hordót.

⁵⁶ A tizenöt éves háború során megemelt városi vectura terhek kérdéséhez lásd Németh 2004. 1. k. 354–357.

⁵⁷ APK. 2120. Fol. 296. (máj. 22.) „zdechł na drodze”

Még a szeptembert is teljes „uborkaszezon” jellemzi Krakkóban, bár most már nem csak a borkereskedelem terén. Az év során ekkor születik a legkevesebb vámbejegyzés (csupán 29 oldal). Tokaji bort mindössze két krakkói polgár hozat kis tételben. Bernat Galar Jaśliskából 3,⁵⁸ Barbara Gorzina Krosnóból 6 hordóval.⁵⁹ A kereskedés október hónapban minden téren helyreáll, ami a tokaji vonatkozásában is érzékelhetővé válik. A Hegyalján eközben már készülődnek a szüretre.

A novemberi egyharmados visszaesés után decemberben a tavaszi hónapok színvonalára emelkedik a tokaji forgalma, ami a karácsonyi ünnepkör nagyobb fogyasztására enged következtetni. Az erre utaló bejegyzések híján viszont ezek feltehetőleg nem újborok. A borforgalmat esetleg a decemberi hó is ösztönözhet az út szánnal való megtételének lehetőségével. A borok továbbvitele viszont még nem jelentős, a beérkező 153 hordóra ekkor még csak 7 hordó kivitel esik. Ez a januári aránynak csupán egyötöde. Az egyetlen toruńi kiszállítás sem idegen, hanem a krakkói Malcher Tilis nevéhez fűződik.

A diagramon jól megfigyelhető a behozatal és a kivitel görbéjének viszonylagos együttmozgása (4. sz. diagram), ami arra enged következtetni, hogy Krakkóban nem tároltak két hónapnál hosszabb ideig bort. Sőt, a fentiek alapján azt látjuk, hogy a szűkebb nyári hónapokban más lengyel városok játszanak közre Krakkónak a tokajival való ellátásában, ha a szükségletet már nem tudják fedezni a város borforgalmát kezükben tartó magyar kereskedők. Kivitel Krakkóból feltehetően akkor történik, ha a kínálat felülmúlja a keresletet, ezért a nagyobb haszon reményében a lengyel polgároknak érdekesebb a bort más városba vinni, mint helyben olcsóbban kimérni.

A behozatal-kivitel közel állandó arányát az is okozhatta, hogy Krakkóban még nem állt rendelkezésre ekkora borforgalom lebonyolításához elegendő tárolóhely (pince). A behozatalból kivonva a kivitelt a következő eredményt kapjuk: A tokaji iránti szükséglet 1597-ben Krakkóban 1097 és fél hordó. Ez havi átlagban 91,45 hordó, ami télen és a húsvéti ünnepkör hónapjaiban valamivel több, nyáron és ősszel nyilván kevesebb lehetett. Átlagosan ez lehetett tehát az a mennyiség, ami felett – tároló hely hiányában – „kifolyt” a tokaji Krakkóból.

⁵⁸ Uo. Fol. 451. (szept. 21.)

⁵⁹ Uo. Fol. 456. (szept. 27.)

AZ ÚT KRAKKÓBA

A kereskedelem a 16. század második felétől földrajzilag is szélesebb utakra terelődött, mind Felső-Magyarországon, mind a Krakkói, vagy Lembergi vajdaságban. A középkori gyakorlattal szemben nem egy vagy két, hanem számtalan utat választhatott a kereskedő, ha tokaji borát Lengyelországban akarta eladni, mert a szabad királyi városok (elsősorban Kassa és Lőcse) egyre kevésbé tudták érvényesíteni árumegállítói jogaikat. A kamarának járó harmincad megfizetése a 16. század végére már nemcsak a szabad királyi városokban lehetséges, hanem az országrész szinte minden fontosabb mezővárosában.

Felső-Magyarországon, a Szepesi Kamara illetékességi területén a következő helyen fizethettek a Krakkóba bort szállítók: Tokaj, Szepesi, Kassa, Eperjes, Késmárk, Lőcse, Szepesófalú, Lubló, Palocsa, Bártfa, Kurima, Sztropkó, Varannó, Csertész, Ungvár.⁶⁰ A harmincadhelyek nagy száma arra utal, hogy a kameralista gazdaságpolitika minden ösvényt igyekezett szemmel tartani, miközben az egyes városok árumegállító jogaival többet nem törődött, ha a kereskedők a harmincadot megfizették.⁶¹

A napló alapján nehéz megállapítani, hogy pontosan merre haladtak az utak. A 126 krakkói szállításra vonatkozó bejegyzés alapján mindenesetre a következő magyarországi városokból szállítottak tokaji bort: Arknecht(?), Bártfa, Debrecen, Eperjes, Héthárs, Szepesalmás (Jablonov) Kapi, Kassa, Késmárk, Kisszeben, Lőcse és Sárospatak. A lengyel települések közül pedig Barcice, Bóbrka, Dukla, Grybów, Jaśliska, Krosno, Przemyśl (!), Złota szerepelnek.

Egyes szállítások esetén a kocsis származási helyéről következtethetünk arra, hogy a kereskedők milyen útvonalon szállíthattak. Ebből kitűnik, hogy a Magyarországról Krakkóba szállító borkereskedők nagyjából egy úton haladhattak. A kassai Golup István például január 23-án héthársi kocsissal fuvaroztat(?),⁶² míg a kassai Szabó Miklós két alkalommal is jastrabiei (mai Šarišské Jastrabie) kocsist fogad.⁶³ Február 28-án Szegedi Tamás kassai polgár zlotai kocsissal küldi borát Krakkóba,⁶⁴ a Sárospataki Imre diák pedig nowa wieśivel.⁶⁵ Varga Jakab eperjesi polgár borát az uszewi Matias hozza.⁶⁶ Ha a kereskedők és kocsisok la-

⁶⁰ Zimányi Vera–Harald Prickler: Konjunktúra és depresszió a XVI–XVII. századi Magyarországon az ártörténet és a harmincadbevételek tanúságai alapján. = *Agrártörténeti Szemle*, 1974. 14. sz. 136–138.

⁶¹ Németh 2004. 75–88.

⁶² APK. 2120. Fol. 56.

⁶³ Uo. Fol. 221.; 500.

⁶⁴ Uo. Fol. 139.

⁶⁵ Uo. Fol. 175. (márc. 11.)

⁶⁶ Uo. Fol.: 209. (márc. 28.)

kóhelyeit térképen összekötjük, egy nagyjából egységes útvonal rajzolható meg, függetlenül attól, hogy honnan szállították a bort: Kassa–Eperjes–Kisszeben–Hét-hárs–Felsőkánya (Šarišské Jastrabie)–Muszyna–Nowa Wieś–Nowy Sącz–Złota–Uszew–Kobyle–Bochnia–Krakkó. Feltehetően a Bártfáról és a Szepességből szállítók is ebbe a fővonalba csatlakozhattak be valahol, csakúgy mint a Barcicéből és Grybówból induló szállítók.

Más a helyzet azokkal a borokkal, amelyek a keletre fekvő jaśliskai, vagy krosnoi lerakatokból kerültek Krakkóba. Jaśliskába és Krosnoba Magyarországról a zempléni utakon érkezhettek Mezőlaborcig, és Csertésznél kelhettek át a határon. Innen Małeckí 1565-ös térképe szerint Duklán Bieczén és Bochnián keresztül vezetett a legrövidebb út Krakkóba.⁶⁷ Egy naplóbejegyzés alapján azonban mégis egy Krosno-Tarnów-Bochnia útvonal valószínűsíthető – esetleg Jasło kikerülésével Januszkowice felé –, ha figyelembe vesszük, hogy Stanisław Niemcowicz krakkói polgár januszkowicei kocsist bíz meg egy Jaśliskából történő fuvar lebonyolításával.⁶⁸ Bár a Krosnóból szállító kocsisok lakhelyét nem ismerjük, ebből az évből, feltehetőleg innen is, és a vele szomszédos Bóbrkáról is erre vezetett a magyar bor útja Krakkóba. Dukláról nagyobb valószínűséggel érkezett a bor Jasłon és Bieczén keresztül, de itt sem kizárt a kerülő Krosno és Tarnów felé.

A legnagyobb kitérőt a Hegyaljáról az a szállítmány tette meg, amely Przemysłból érkezett Krakkóba.⁶⁹ Innen kereskedelmi út Małeckí térképe szerint csak Jarosławon, Rzeszówon és Tarnówon keresztül vezetett.⁷⁰ A Zemplén, esetleg Ung megyén keresztül érkező borok egyébként a tokaji bor jó szállíthatóságáról és eltarthatóságáról is bizonyítékul szolgálnak, nem is beszélve a jó szállítóedényekről, amelyek a 6–700 km hosszú, szekéren való zötykölődés során is képesek voltak megőrizni tartalmukat.

A TOKAJI BOR ÁRA KRAKKÓBAN

A borok krakkói árára a napló 1597-i bejegyzései alapján csak a már ismertett vámolási eljárásból következtethetünk, miszerint a krakkói kereskedelmi vám megegyezett az áru értékének kb. 1%-ával. Krakkóban egy hordó tokajira ebben az évben 5 garas vámot vetettek ki. A hordó becsült értéke tehát 10 lengyel marka (grzywna) = 480 lengyel garas, ami 8,2644 lengyel dukát. A magyar dukát értéke megegyezett a lengyel dukáttal, a magyar forint árfolyama pedig a magyar

⁶⁷ Małeckí 1963. 203–204.

⁶⁸ APK. 2120. Föl. 220. (ápr. 8.)

⁶⁹ Uo. Föl. 44. (jan. 20.)

⁷⁰ Małeckí 1963. 203–204.

dukáthoz képest 1:1,6.⁷¹ Egy hordó ára Krakkóban ezek szerint 13,22 magyar kamarai forint volt.

Ez semmiképpen nem felelhetett meg a bor kereskedelmi értékének, ha figyelembe vesszük az alábbiakat: Orosz szerint 1695-ben egy hordó tokaji termelői költsége kb. 10 magyar kamarai forint.⁷² Ulrich adatai szerint a jobb minőségű borokat ugyanekkor 50 és 80 magyar kamarai forint árban adták el Lengyelországban.⁷³ Ha figyelembe vesszük a kamarai forint romlását a körmöci dukáthoz képest a száz év során,⁷⁴ akkor 1597-re vetítve ez az összeg a termelői költség tekintetében 5,7 kamarai forint, a kereskedelmi ár tekintetében pedig minimum 28,5 kamarai forint. Ha a kereskedők már ekkor is ilyen nagy haszonkulccsal dolgoztak, akkor a vámnapló semmiképpen sem piaci, hanem egy hatóságilag erősen limitált ár volt. Ezt Rybarski is alátámasztja könyvének az árszabás kérdésével foglalkozó fejezetében.⁷⁵

Az árlimitációnak, vagy „taksálásnak” Lengyelországban is több évszázados hagyománya volt, 1565-től egyébként kizárólag vajdai jogkör.⁷⁶ A vajda évente kétszer tette közzé a hivatalos árak jegyzékét, amivel a lengyel nemesi érdekeket védte a városiakkal szemben. Ugyanakkor Rybarski azt is elismeri, hogy maguk a nemesek, sőt még a királyi udvar sem mindig vette komolyan ezt az árlistát bevásárlásai alkalmával. A limitált árakból Rybarski szerint a tényleges piaci árra vonatkozóan komoly következtetést nem vonhatunk le, hiszen ezeket a piaci árak olykor kétszeresen is felülmúlták.⁷⁷ A hivatalos árak jegyzéke mindenesetre a városi hatóságok által irányított vámszerveknek viszonyítási alapot nyújthatott a kereskedelmi vám kirovásához. Mivel a naplók csak limitált árakkal dolgoznak, ezek alapján mi sem mondhatunk többet a tokaji bor krakkói áráról 1597-ben.

⁷¹ Lásd az 1. táblázatot

⁷² Idézi Ulrich Attila: *A tokaji uradalom gazdálkodása a XVII. század második felétől a napóleoni háborúk koráig*. Tokaj, 2003. 113–115.

⁷³ Uo.

⁷⁴ A körmöci dukát 1586 és 1603 között 160 magyar dénár, 1695-ben kb. 350. Lásd Huszár 1989. 51–59.

⁷⁵ Rybarski 1928. 250–262.

⁷⁶ Uo. 251–252

⁷⁷ Uo. 253.

KITEKINTÉS

Az eddigiek során számos megállapítás történt, amelynek megerősítésére, vagy elvetésére további, lehetőleg egymást követő évek, feldolgozása szükséges. Ilyen probléma a kereskedelmi utak területén, hogy vajon minden magyar város a fent említett útvonalon szállított-e bort Krakkóba. Elsősorban Bártfa és a szepesi városok kérdésesek. Megerősítésre vár az a tétel is, miszerint Krakkó borfogyasztása átlagosan havi 91,5 hordó, amit ha a piaci kínálat két hónapon keresztül meghalad, törvényszerűvé válik a bor továbbvitele más városba, a piaci hiány esetében pedig a lengyel lerakatokból történő behozatal. Újabb vizsgálódások szükségessé teszik továbbá háborútól mentes időszakokból ahhoz, hogy a nyári borszállítások megritkulásának jelenségét megnyugtatóan tisztázzuk.

Érdekes kérdés továbbá, hogy hogyan alakultak a soproni, szentgyörgyi, valamint erdélyi borok krakkói mutatói még ugyanebben az évben. Elsősorban a kivitel mennyiségi paraméterei lesznek érdekesek, bár ezek meghatározása a tokaji boréhoz képest nehezebb, hiszen ezek a borok nem szabványhordóban érkeztek és mérésüket egy mindmáig vitatott és kellően fel nem tárt mértékegység szerint mérték: krakkói *wiadro*-ban. Mivel a soproni és szentgyörgyi borok bejegyzéseinek feldolgozása némileg eltérő megközelítési módot kíván, a kérdés tisztázása egy következő tanulmányra tartozik.

JENEY-TÓTH ANNAMÁRIA

**SZŐLŐSGAZDÁK, VINCELLÉREK
ÉS SZŐLŐMÍVESEK KOLOZSVÁRON
A 16–17. SZÁZAD FORDULÓJÁN**

A SZŐLŐSGAZDÁK

Kolozsvár városa a fejedelemség kialakulása utáni, megváltozott és leszűkülte keretek között kereste helyét és védte gazdaságát. A megváltozott között keretek között a kolozsvári polgárok mindennapjaiban kiemelkedően fontos szerepet töltött be mind a szőlő, mind pedig a bor. A szőlő már a középkori városokban az ingatlanvagyon azon formája volt, amelyből minden polgár annyit birtokolhatott, amennyire gazdasági ereje módot adott és biztos hasznot hozó gazdasági befektetésnek számított, s az maradt a kora újkorban is.¹ Így volt ez Kolozsváron is, s a bor nemcsak a mindennapok szükségletét jelentette, hanem a belőle származó jövedelem a polgárság bevételeinek fontos részét képezte.

A szőlőtulajdonos, a városban bor árulási joggal rendelkező polgárról pontos „leírást” kapunk a százférfiak 1602. szeptemberi jegyzőkönyvéből: „Senkinek penigh semmiféle idegen bort más idegen határról, se zállagh szőlőnek borát, se afféle szőlőnek termése, kinek csak az hasznát vötte meg, hanem csak saját afféle szőlőknek borát, akiknek az tövét is örökösön bírja, nominanter penigh valaki az városnak elvégezése és régi meghregzett szokása és törvénye szerénth az városnak nem hütös és itt nem örökös lakos, hanem jövevény külső zsellér, afféléknek semmi némő borát be ne engetessék hozni.”²

A szőlőt, mint az ingatlanvagyon egyik formáját, gyakran említették a városi könyvek is. Végrendeletek az adott korszakból nem maradtak fenn, az osztálylevelek kiadásán pedig Kovács Kiss Gyöngy még dolgozik, azokba még nem állt módunkba beletekinteni. Így vizsgálódásainkat ki kellett terjesztenünk a törvénykezési jegyzőkönyvekre is. Az említett források alapján részlegesen rekonstruálható, hogy kik is rendelkeztek szőlőbirtokkal, és azok mekkora értékűek lehettek.

¹ Szende Katalin: *Othón a városban*. Budapest, 2004. 120. (továbbiakban Szende 2004.)

² KvTanJk I/5. 212. A tanulmány lábjegyzeteiben található hivatkozások rövidítései a következők szerint oldhatóak fel: KmOL = A Román Országos Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága, Kolozsvár (Archivele Naționale, Direcția Județeană Cluj); Kv = Kolozsvár; KvLt = KmOL Kolozsvár város levéltára, KvSzám = KvLt Számadáskönyvek , KvTanJk = KvLt Közgyűlési jegyzőkönyvek , KvTJk = KvLt Törvénykezési jegyzőkönyvek

A birtoklásnak több formája létezett. Mindenekelőtt a magántulajdonban, vagyis a polgárok saját művelésében vagy műveltetésében lévőkről kell szólnunk. Az András kovács öröksége és adóssága tárgyában 1597. márciusában zajló perben vallotta Csiszár Péter, hogy „mikor András kovács meghala (...) halála uthán az Zamosfalvi határon egynehány köblön való vetése maratt vala, azonkívül házánál annyi szene volt, hogy hatvan forintnál jobb volt, azonkívül vala egy wizketys (?) és három szőleje, melynek ketteit adosságért becsüllötték.”³

A Kajtár István és Farkas Demeter mészárosok közötti perben is megemlítették a szőlőt. 1608. április 23-án Kádár Gergely, Magyar utcai kapitány azt vallotta, hogy Mészáros Pál szőlőjét egykor 17 forintra becsülték, majd halálát követően szomszédja, Farkas Demeter nem élt elővásárlási jogával, így vásárolta meg Kajtár István 16 forintért. A vásárlást végül Farkas Demeter ellenezte, ezért került sor a perre.⁴ Többször mint könnyen mobilizálható ingatlan jelentkezett a szőlő, így például 1607-ben Gebel Kádár Péter vallotta: „minthogy házat cseréltem vala Holczapel Jánossal és készpénzzel fel nem érem, úgy adám azt az szőlőt Holczapel Jánosnak.”⁵

A magántulajdonban levő szőlőket ugyanakkor nem mindig a tulajdonos vagy családtagjai művelték vagy műveltették, hanem részes művelésbe (szakmány) vagy bérletbe is kiadhatták. A bérletben folyó művelésről tanúskodik egy szíjgyártólegény pere 1611-ben, akinek egy szolgáló miatt támadt kellemetlensége, s emiatt Kolozsvárott bíróság előtt állt. Az egyik tanú állította, hogy a vagyonát „pénzecskejét és ezüstművet, ruházattját, borát is volt, mert szőlőt is műelt magának”⁶ utána kellett Szebenbe küldeni, ahova elköltözött. Ő tehát valószínűleg csak bérelhetett egy szőlőterületet.

A polgárok tulajdonában lévők mellett egyes városi intézmények, iparos testületek is rendelkeztek szőlőbirtokkal. Arról, hogy a szőlőművelés, műveltetés nem volt mindig kifizetődő, hasznot hozó vállalkozás, a Szent Lélek ispotály forrásai tanúskodnak. Az ispotálymester 1578-ban feljegyezte, hogy a szőlők „puszták és kárára vannak, és nagy költségére az Espotálnak, semmi haszna pedig nincsen”.⁷ A veszteség csökkentésére a szőlőbirtok egy részét eladták, árát pedig, a jegyzőkönyv szerint, a sütőházra és ispotályra fordították.

Az iparos testületek közül 1622-ben a szabók a Kőmálon, a vargák és a kádárok a Tűzokmálon és mészárosok a Brétfőn birtokoltak szőlőt.⁸ A művelésről

³ KvTJK II/9. 46–47.

⁴ KvTJK II/10. 225–226.

⁵ KvTJK II/10. 148. 1607. március 23.

⁶ KvTJK II/11. 16–17.

⁷ KvTanJk I/3. 162.

⁸ KvSzám 15b/XX. 61.

csak a szabóknak maradtak fenn későbbi számadásaik, ezek szerint a céhnek, a már említett kómáli mellett, volt egy „túlsó darab”-ként említett szőlője is.⁹ A megművelést vincellérre bízta, de a szüret egyfajta céhes összejövételre teremtett lehetőséget, erről árulkodik az 1646. október 8-i bejegyzés is: „Az szüreten két nap beletelvén, költöttünk ételünkre is italunkra, mert ugyan számosan is voltunk, forint 30 dénár 92.”¹⁰ A bor egy részét céhes lakomákon fogyasztották el, a maradékot pedig csaplárt fogadva kimérték.

A tulajdonos halála miatt a városra vagy annak intézményeire háramló szőlőket ideiglenesen városi tulajdonban kezelték, de igyekeztek mielőbb újra értékesíteni: 1580-ban a közgyűlés kimondta, hogyha Lakatos Miklós nem fizeti ki mihamarabb a megvásárolni kívánt szőlő árát, adják el másnak.¹¹

A kolozsvári szőlőskertek a Szamos folyását követő domboldalakon húzódtak a Szent György hegytől kezdve, a Kajántói út mellett, a Brétfűn, a Nádasterén, a Nádas völgyén fel a Túzokmálig, a Kómálon és tovább nyugatra a Bornyúmálon s a Hója oldalában, valamint a gyalui uradalomhoz tartozó fenesi domboldalakon. Még a kevésbé napsütötte, északra néző Házsongárd egy részébe és a Békás patak mentére is telepítettek szőlőt.¹² A 19. században, a filoxéra pusztítása előtt, Kőváry László még mintegy 470 holdra tette a kolozsvári szőlők kiterjedését.¹³

1622-ben a dézsmajegyzék a szőlők mintegy 40%-ának elhelyezkedését is megadja, eszerint fele Kómálban, ¼-e a Nádasterén feküdt, a többi pedig elszórtan.¹⁴ Az összes szőlőbirtok mintegy 4%-át kerti szőlőként nevezte meg, az ezek terméséből préselt must nem haladhatta meg a 80 vedret, a ház melletti szőlőskertek után ugyanis csak az ennél nagyobb termés esetén kellett dézsmát szolgáltatni.

A szőlőskertek kimérését, vagyis a „szőlőmérést” választott tisztségviselők végezték a városban. 1601. március 24-én Kádár Gergelyt és Fodor Mártont választották meg erre a tisztségre.¹⁵ Arról is tudunk, hogy ezek a tisztségviselők néha „hivatali túlkapasokat” követtek el, ezért „foroghván ökegyelmek előtt bizo-

⁹ Rajka Géza: *A kolozsvári szabó céh története a XV–XVII. században*. Kolozsvár, 1913. 115–123.

¹⁰ KmOL Céhiratok Magyar Szabó Céh, nr. 34. Számadások (Breasla croitorilor maghiari nr. 34.) 1646 – 9^v.

¹¹ KvTanJk I/3. 227. 1580. július 8. „Az mely szőlőt Lakatos Miklós bír, kinek árával tartozik az városnak, ha meg nem akarja az tizenyolc forintot fizetni, vegye el bíró uram tanácsával az szőlőt tőle, és aggya annak mingyárt, aki az árrát megaggya.”

¹² *Kolozsvári emlékirók 1603–1720*. A bevezető tanulmányt írta és az időrendi áttekintést összeállította Bálint József. A forrásokat válogatta és jegyzetekkel ellátta Pataki József. Bukarest, 1990. 31.

¹³ Pataki József: Szőlőtermesztő középkori Kolozsvár. In. *Igazság*. Kolozsvár, 1970. július 18. XXI. évf. 166. sz.

¹⁴ KvSzám 15b/XX. 1–65.

¹⁵ KvTanJk I/5. 195. – 1601. március 24.

nyos embereknek panaszolkodásából az szőlómérők dolga, azért ökegyelmek így végeztenek városul, hogy az mi eleink szokások szerint, akár hova és akár kinek menjenek, akár szőlőt, akár szántóföldet, akár egyebet mérjenek, de többet embertől egyik földmérő ne vegyen egész napestigh is d 12, úgy mint egy nap-számmal.”¹⁶

A MŰVELÉS KÉRDÉSEI

A szőlő megmunkálása igen sokféle és igen különböző műveletet igényelt, melyet nem minden kolozsvári szőlősgazda tudott vagy akart saját maga, vagy családja segítségével elvégezni. Ekkor vincellért fogadhatott, akinek feladatát, sőt, bérét is a város közgyűlése szabályozta. Az első nagyobb szabályozásra 1580-ban került sor. Ekkor nem csak a szőlőmunkások napi munkabeosztását és bérét határozták meg pontosan, hanem az ezeket megszegők büntetését is: „Ha mely vincellérek penigh, az fellyül meghírt végezésekbe és azok ellen megesnek, azokat meghfogják, és az pellengérhöz kössék és harmadnapigh éjjel-nappal oth hagyják.” 1621-ben a vincellérek fizetését két hold műveltetése esetén 1 forintban határozták meg, ennél nagyobb terület esetén saru és a vincellér feleségének gyołcs is járt. Emellett megtiltották a napszamosok helyett teljesítménybérben dolgozók alkalmazását.¹⁷ Kevés vincellért ismerünk név szerint, ezeket többségében Balásfi Bálint ötvös naplóbejegyzéseinek köszönhetjük, így Matza János fenesi vincellért, Déssi Jánost és Bernád Istvánt. A források szerint ők akár 28–30 homlító, kötöző, karozó vagy kapás munkáját szervezték meg és irányították.¹⁸

A vincellérek fent említett, 1581-ben kiadott statútumából kiderül az is, hogy a város részletesen szabályozta a szőlőművesek, vagyis a szőlőmunkások optimális napirendjét. Eszerint reggel, ahogy kiértek a szőlőbe, a munkások nekiláttak dolgozni, a reggeli ideje fél óránál tovább nem tarthatott, délben rézdob, később trombitaszó jelezte az ebédszünet, amely egy óráig tartott, az uzsonna idő a reg-

¹⁶ KvTanJk I/6. 332.

¹⁷ KvTanJk I/6. 315. 1621. Die 26 Mensis Januarii, Vincellérek limitációja „1) Egy vincellérnek, az ki többet nem műeltet akár itt colosvári határon, akár penigh másutt, úgy mint Fenessen és az monostori hegyen, kétt hold szőlónél, többet ne kér[jen] holgyától, ne adgyanak f 1 d – És ez mellett se süveget maghának, se sarut és gyołcsot maghának, feleségének ne adgyanak. 2) Ha penig akar itt az határon, aki penigh másutt többet műveltett kétt hold szőlónél, hol egytől egy-egy forintot adván, id est f 1 d. – Magghának az vincellérnek egy hattvan pénzes sarut adgyanak, az feleségének egy főre való gyołcsot. Valaki ez ellen meghtapasztalódik cselekedni, kedvezés nélkül büntetődgyenek f 10 d. – 3) Egy vincellér is többnek egy gazdánál ne vincellérkedgyék, és szőlejét fel ne fogadgya és ne műveltesse, mert ordine szerént városi leszen, megh büntetik. 4) Szakánban is penigh, senki szőlejét eladni az előbbi végezés ellen, és büntetés alatt senki ne merészszelje. 1 poena extat in Domino Anno 1606. die 21 Martii”.

¹⁸ Jeny-Tóth Annamária: *Műves emberek a kincses Kolozsvárott. Iparostársadalom a 17. századi Kolozsváron*. Kolozsvár, 2004. 67–68.

gelihez hasonlóan fél óránál nem lehetett hosszabb; a munkanap végét szintén rézdob jelezte. A szőlőművesek számára tiltották a karó, a szőlőtöke behozatalát a városba.¹⁹ A statútumok bármely előírását be nem tartókat egyre magasabb bírságokkal büntették. 1591. március 12-én a korábbi 1 forintot 5 forintra emelték,²⁰ később ez tíz, a tanácsi rend számára pedig 20 forint lett.²¹

Azt, hogy kik is voltak a gazdák, illetőleg a vincellérek által foglalkoztatott szőlőművesek, mivel név szerint nem említették őket, pontosan nem tudjuk. Az adókönyvekben csak néha szerepelt foglalkozásnévként, többnyire azonban csak a házakban lakó bérlőket („inquillinus”) jelölték vele, 1621-ben pl. található az

¹⁹ Jakab Elek: *Kolozsvár története II.*, Budapest, 1888. 253.; 1580. március 14. „Az szőlőművesek dolgáról való végezés. Miérthogy az szőlő mibe és szőlők műveltetésében az vincelléreknek szabatlansága miatt az kösségre sok külömb-külobm féle kárvallás esett eddig is, tecett ökegyelméknek egész városul, hogy ennek a rendtartatlanságnak elejít vennék. Azert ökegyelmék egész városul végezték, voxot kérdvén eképpen felölle: Legelőször végezték ökegyelmék, hogy regvel, mikor az vincellér ki viszi az mívest, otth a szőlőben le ne hagyga ülni, hanem amígh kosztját, szűrit le teszi és elhelyezteti, az míves addig nyughatik, de mingyárt az műhöz kezdessenek vellek. Másodsor végezték, hogy mikor felestekömre leülnének az mívessek, tehátgh fél órával tovább ott ne ülljenek, hanem mingyárt egyék és az munkához kezgyenek esmét. Harmadsor végezték, hogy délbe tizenkét órákor, mikor az rézdobot megh ütik, akar ülljen le délbe az míves, vagy iszik, vagy alszik, de tovább ne mulathasson délbe is, hanem egy óráigh, az az mikor az réz dobot másodsor megütik, mingyárt fel kelljenek és az műhöz fogjanak. Negyedsor végezték, hogy ossonára ha mikor leül a míves, tehátgh tovább ne ülhessen fél óránál, fel kelljen és az műhöz fogjan. Ötödsör végezték, hogy az szőlőből senki mívessével el ne indulljan, se vincellér el ne indicsa míwessit, mígh az rézdobot megh nem ütik estvére. Senkinek penigh vincellére az férfi mívesnek 12 pénznél többet ne ígérjen, aszszony embernek nyolc pénznél többet. Hatodsor végezték, hogy az vincellérnek az mívest szorgalmaztassák és ne hagyják henylni, karót, darabot penig és szőlőtörzseket ne hagyga az vincellér az míveseknek haza hozni, se ő magok ne hozzanak. Ha mely vinczellérek penigh az fellyül meghírt végezésekbe és azok ellen meg esnek, azokat meghfogják, és az pellengérhöz kössék és harmad napigh éjjel nappal otth hagyják. Ha penigh valamely míves vakmerőképpen ez ellen cselekednék és az vincellérnek intessét nem fogaggyja, tehátgh annak napszáma vesszszék el s tartozzék bemandani az vincellér az gazdáinak az ollyant, az megírt büntetés alatt. Miérthogy penigh minden míves tartozik mívéhöz illendő műszert tartani, az míves penigh immár ugyan nem akar kapát ingyen is tartani, végezték ökegyelmek, hogy senki ingyen kapát senkinek ne aggyon, se ássót, hanem az régi mód szerént, ha kinek kapát adnak az egy-egy pínzt tarcsák be napszámából, az gazdája tíz [?] forint büntetés alatt. Senki az mívesnek se ételt, se italt ne aggyon se ne adasson az előbbi rendelt büntetés alatt, az tíz forint büntetésse alatt, és az mívesnek férfinak 12 pénznél és az aszszonynépeknek nyolc pínznél többet senki ne merészellen adni, azon előbbi büntetés alatt.” KvTanJk I/3. 214–215.

²⁰ KvTanJk I/5. 81. 1591. március 12. „Az szőlőműves ételadás dolgáról végheztenek ezelőtt, hogy mindent meghbüntessenek ha vagy ételt ad vagy többet fizet a régi bérénel, most is azért azonban hatták, sőt kapitány uraimat s meghintettek, hogy a tizedessek által egész kösséghet commonestaciállják, bíró uram penig ne csak száz pénznél, hanem erősebben öt forinttal büntesse, akit szófogadatlanságba találtatnak. Gondviselőket és circálókat választottak erre ökegyelmek plenía autoritate illyen uraimat: Aztalos Istvánt, Zilassy Mihályt, Girtler Mihályt és Kerekes Mihályt, ezeknek penigh vigyázásokért a büntetéseknek fele része járjon.”

²¹ KvTanJk I/5. 81v.

adójegyzékben: „szőlőműves asszony”-t.²² Többnyire azonban nem jegyezték fel a bérlők foglalkozását.

A közgyűlési jegyzőkönyvek tájékoztatnak arról, hogyan vélekedtek a szőlőművesekről a város vezető testületei. Eszerint „talátnak oly emberek, aki őmagok az kenyérben sem ehetnek, mégis két-három szolgát tarthának házuknál evégre, hogy az idő eljövén, ez szőlőműre jártassák az olyanok”.²³ Az ilyen visszaélések megszüntetése érdekében négy tisztviselőt választottak.²⁴ 1600-ban, jegyzőkönyv tanúsága szerint, a város úgy rendelkezett „minden rendbeli jövevény emberek, szőlőművesek és kuldusok magoknak kívől, az hostátban szállást szerezzenek, senki az városban, piacon, ucákon, házak alatt ne heverjenek, mert valakit harangozás uthán afféle helyeken kinn találunk, mindeneket személyvágatás nélkül meghbüntetnek. Egészséges embernek penigh kudulástól meghszönnjenek, mert valakit abban meghtapasztalnak, büntetlen nem szenvedik, hanem minden ember munkája uthán éljen.”²⁵ Ennek alapján valószínűsíthető, hogy a városba érkező idénymunkások száma igen jelentős lehetett. 1622. szeptember 3-án a jegyzőkönyvben már „az idegen szegénységnek, de kiváltképpen az tótságának ide való confluálását” jegyzi fel, valamint a korábbiakhoz képest magasabb munkabérek követelését, ami a korabeli nagy pénzrontással és inflációval is összefüggésbe hozható.²⁶

*1. sz. táblázat.
A szőlőművesek bére 1577–1621 között Kolozsvárott²⁷*

Év	Szőlőműves bére	
	férfi	asszony
1577	12	8
1578	12	8
1579	12	

²² Luporum negyedben 1621-ben. KvSzám 17b/XXV. 10.

²³ KvTanJk I/5. 150–151.

²⁴ KvTanJk I/5. 151.

²⁵ KvTanJk I/5. 184. 1600. július 1.

²⁶ 1622. szeptember 3. „De értvén ökegyelmek az napszámmal való abutálásokat [visszaéléseket], úgy hogy 15–16 pénzt kívánnának napszámokban és annak felette ételt is. Tetcett ökegyelmeknek communi consensus [a százférfiak akaratából], hogy bíró uram ökegyelme az holnapi napon ki kiáltassa, hogy senki az régi szokás ellen napszámokban többet 12 pénznél adni ne merészelljen senkinek, sub poena mulcta fr 10 [10 forint büntetés terhe alatt], ez mai napságtól fogva, sőt ha afféle emberek magokat árulván, 12 pénzért napjára dologhra menni nem akarnának, az olyanokat bíró uram az kalitkában tétesse, és az nap ott tartassa s úgy erőltesse őket az dologhra.” KvTanJk I/5. 366–367.

²⁷ Jakab II. 253, KvTanJk I/6. 9., 62, 97, 102, 149, 2, 62, 97, 102, 149, 241, 261, 327. Jakab II. 545.

Év	Szőlőműves bére		
	férfi	asszony	
1580	12		8
1585	12		8
1589			8
1591	12		8
1603	14		10
1606	12	10	8
1609	12	10	8
1611	12	10	9
1611	12	10	8
1613	vincellér		
1617	szedő, bothordó, nyomó		
1620	13–16		9
1621	vincellér		
1621	12		10
1622	12		10

A Szent Lélek ispotály mestere, Fodor Gergely szücsmester 1604-ben igen részletes számadást készített,²⁸ feljegyezve a vincellér által ellenőrzött összes munkák pontos dátumát. Ez alapján tudjuk, hogy az ispotály Kajántói úti és Szent György hegyi szőlőjében március 30. és április 4-e között venyigét hordattak és karóztattak, majd április 5. és 11. között a karózást és a hajtást folytatták. Május 3-án, 22-én és 24-én a homlítás,²⁹ majd 25–26-án a levelezés³⁰ következett. Június 1–17. között a kötözés, június 19–21. és július 4–15. a keverés, azaz szőlőkapálás, majd augusztus első napjaiban (2–3-án, 7-én és 24-én) másodszori kötözés zajlott, október 3-án volt a szüret. Október 4–13. között pántfejtést³¹ és metszést végeztek el, ezt követte október 14–20. között a fedés.

²⁸ *Szent Lélek Ispotály számadáskönyvei 1601–1650.* A számadások szövegét közléteszi Márton Tünde és Mihály Ágnes. A kötetet szerkesztette, jegyzetekkel ellátta, és a mutatót készítette Flóra Ágnes. A bevezetőt írta Rüszt-Fogarasi Enikő. Budapest, 2006. 67–73. (továbbiakban: Ispotály számadás)

²⁹ jelentése: szőlőt bújtat. *Erdélyi Magyar Szótörténeli Tár* (továbbiakban: EMSZT) V. kötet. Anyagát gyűjtötte és szerkesztette Szabó T. Attila. Budapest–Bukarest, 1993. 246.

³⁰ jelentése: szőlőlevél/hajtás ritkítás. EMSZT VII. kötet. Anyagát gyűjtötte és szerkesztette Szabó T. Attila. Budapest–Bukarest, 1995. 1125–26.

³¹ jelentése: szőlőtőke (téli) fedésre való előkészítése. EMSZT X. Anyagát gyűjtötte: Szabó T. Attila, főszerkesztő: Vámszer Márta. Budapest, 2000. 436.

A szőlőművesek karózóként, bothordóként, nyomóként,³² kötözőként vagy szőlőkapásként keresték meg a napszámukat. Munkaeszközeikről a százérfiák testülete kimondta, hogy „az kapásnak saját kapája legyen, és úgy kapálja nap-estigh”.³³ A közgyűlés vasárnapi szüreteléséről hozott határozatát 1607. szeptember 28-án jegyezték fel: „Az alhegyekre penigh az jövendő hétfőn költözzenek ki (vasárnap penigh senki ne méreszelljen költözni),”³⁴ majd 1618. október 13-án a következőt határozták el: „vasárnapokon penigh senki ne szedgyen” – hiszen a vasárnap az Istené kellett legyen mindenki számára az unitárius városban, így a szőlőműveseknek is.³⁵

A szőlőpásztorok munkájáról szintén számos alkalommal intézkedett a város,³⁶ 1621 augusztusában egy igen részletes, mindent pontosan szabályozó határozat született: „Az szőlőpásztorok dolgát ökegyelmek szemek eleiben vevén, mind ez colosvári határon, mind penigh az monostori és fenessi határon levő őrizéstől való fizetésekről így concludáltak egy értelemből: hogy holgyától mind itt az határon, mind az külső határon levőtől egy-egy kenyeret és egy-egy font húst adjanak, többet nem, se penigh porra [!] való pénzt is senki ne adgyon. Ut seqiturus.

Az Monostori és fenessi határon holgyától d 25

Az itt való határon Zentgyörgy hegyen d 25

Aszszú patakban d 25

Kómálban d 25

Békáspatakban d 20

Az derékhegyekben mind Kajántóban is d 18

Hársongártban d 16

Mely dolgokat bíró uram ökegyelme kiáltás által publicáltassa. Az pásztorok penigh, minden hegyeken levők, hütösök legyenek az előbbi juramentum formája szerint, tanácsbeli uraim által erre penigh szorgalmatosan vigyázzanak ökegyelmek, és az forma juramentumábann is inferállják, hogy az pásztorok az kártétel felől senkivel az gazdák híre nélkül megh ne alkugyanak, hanem bíró uramnak és tanácsbeli uraimnak tartozzanak értésére adni, hogy így az kárvallásért az gaz-

³² Bothordó: puttonyos, szüreti cseberhordó. EMSZT I. Szerkesztő: Szabó T. Attila. Bukarest, 1976. 1051.; nyomó: szőlőt préselő munkás. EMSZT IX. Anyagát gyűjtötte: Szabó T. Attila, főszerkesztő: Vámszer Márta. Budapest, 1997. 830.

³³ KvTanJk I/6. 97. 1611. április 16.

³⁴ KvTanJk I/6. 40.

³⁵ KvTanJk I/6. 261.

³⁶ KvTanJk I/5. 122. – 1594. október 7., I/5. 135. – szőlőpásztor, I/5. 267 1605. augusztus 23., I/6. 69. – 1609. október 6. szőlőpásztorok addig ne vállaljanak más munkát míg a szőlő szedés be nem fejeződik. KvTanJk I/6. 241. 1617. okt. 7., I/6. 368. 1622. október 8.

daghnak fizessenek, mindazonáltal az vigyázáshoz képest semmissé ne tegyék az pásztorokat is.³⁷

A kolozsvári szőlősgazdák számára a szőlőmunkások bére és a szőlőműveléshez szükséges eszközök mellett a szőlőkarók vásárlása jelentett számottevő kiadást, így nem véletlen, hogy erről a kérdésről igen sok közgyűlési határozat intézkedett. Az 1578. február 28-i határozat száz darab karó árát 25 dénárban limitálta, aki ennél többért vette meg, azt egy forintra büntették.³⁸ 1579-ben már 28 pénzért lehetett ugyanezt a mennyiséget megvásárolni, aki ennél többért vette, az 10 forint büntetéssel számolhatott, sőt „ha tanácsi rend, (...) húsz forint”-tal.³⁹ 1580. márciusában a karók hosszáról intézkedtek: „Miérthogy az szőlő karókat felette röviden csinálják, mely felette igen káros az szegény kösségnek, végezték azért ökegyelmek, hogy az karónak hosszát csinálja az vidék előbbi szokás szerinti tíz lábra.⁴⁰ Annak mértékét penigh minden kapuban felfüggeszszük, hogy ki-ki mind láthassa és mentséget ne vehessen. Az mely karót ekéddig csinálták röviden, ezt Szent Antal-napigh be hagyják hozni, de annak utánna az régi rend szerént és mérték szerént valaki nem csinálja az karót, annak nem hagyják behozni az városra. Ez fejjül meghírt szántás, szőlőmív és karó dolgát penigh bíró uram ökegyelme, mikor az vármegye begyül, vagy ómaga, vagy két uraink által az nemességnek jó móggya szerént aggya eleibe, hogy semmi mentséget senki ne vehessen az ökegyelmék végezesse ellen.”⁴¹

A közgyűlés tíz évvel későbbi, 1590. január 27-i határozata újra a karó méretével való elégedetlenségről szól: „Ami az karókat illeti ... az eghész Colos vármegyei ... nemesség és jobbágy az karónak penigh hosszát öt singre,⁴² és ha ezen kívül hozattatnék, tehát elégettetnek, ökegyelmek semmiképpen ez mellől sem egyfelé, sem másfelé nem tehetnek, hanem egyenessen hírral, gondviseléssel akarják őriztetni. Az mi nézi azt, hogy titkon színek alatt meghveszik és vettetik, mind itt az határon, s mind más határon való szőlőkben alattomban bevitetik, sőt mégh lovokon szekereken eleikben is mennek, végesztenek városul, hogy ... engedetlen tíz-tíz⁴³ forintot vehessenek rajta, akikhez penigh kétséggh volna, hittel

³⁷ KvTanJk I/6. 328. szőlőpásztorok dolga 1621. augusztus 1.

³⁸ KvTanJk I/3. 183 v.

³⁹ KvTanJk I/3. 215.

⁴⁰ Bogdán István: *Magyarországi hossz- és földmértékek, 1601–1874* (MOL kiadványai 4. sorozat: Levéltár- és történeti forrástudományok 6. 1990.) 1 láb = 31,26 cm (10 láb = 3,126 m) 34.

⁴¹ KvTanJk I/3. 215–215v.

⁴² Bogdán István: *Magyarországi hossz- és földmértékek a XVI. század végéig* (MOL kiadványai 4. sorozat: Levéltár- és történeti forrástudományok 3. 1978.) 106. 1 sing (róf) = 62,2 cm; 5 sing = 3,11 m

⁴³ öt-öt áthúzva

mencse ártatlanságát, minden személyválogatás nélkül.”⁴⁴ 1591-ben már a fenyőből készült karókat különböztetik meg a határozatban, vagyis a karó ára marad 25 pénz, a „fenyő karóé” pedig 20 dénár. A karók minőségére és árára látómesterek felügyeltek, 1591-ben Hannes Krawsz és Paul Schuler, valamint Balázs és Péter kovácsok,⁴⁵ s ők kapták meg a büntetéspénz (10 forint) harmadát is. 1592-ben további megkülönböztetésről – rövidebb, illetve hosszabb karókról – olvashatunk, eszerint a rövidebb ára 25 pénz, a hosszabbé – talán ez a korábban is említett 3 méteres (10 láb) méret – 40 pénz.⁴⁶ 1598-ban statútumban tiltotta meg a százférfiak testülete, hogy akár a saját, akár az idegen szőlőkből a karókat bárki is behozza a városba, ezt a tizedesek és az utcakapitányok ellenőrizték.⁴⁷ 1613-ban már azt is pontosan meghatározták, hogy a karókat – melynek száz darabját 25 pénzért adták ekkor is – „ide be az városban, az kenyér szere eleiben, és Magyar utca eleiben hozassák,” és tilos volt a karót árulók elé a városon kívülre menni. Az ezt megszegőket első alkalommal egy, majd második alkalommal öt, harmadik alkalommal tíz forint büntetésre büntették, csakúgy mint az eladót.⁴⁸ Ugyanezt a határozatot 1619. február 27-én is megerősítették, a végrehajtásért a vásárbírák feleltek.⁴⁹ 1622-ben a jó minőségű karó ára 25 dénár volt, a rosszabb minőségűé 22–23 dénár. A két vásárbíró mellé rendelték Pal Almert és Ferencki Györgyöt „tisztebben, hogy szorgalmatosson eljárjanak, kériük ökegyelméket.”⁵⁰

SZÜRET – DÉZSMA

A szőlőművelés munkálatai a szüretben csúcsosodtak ki. Kolozsvárott a szüret rendjét is pontosan szabályozták, és szükség esetén évenként megújították. A szüret fontosságára utalt az, hogy időpontjához igazították az adófizetés idejét is: így 1604. október 11-én és 1617. október 7-én. A lakosoknak – vélték a város vezetői – mustjuk illetve boruk értékesítéséből jövedelmük származik, és így ké-

⁴⁴ KvTanJk I/5. 63v.

⁴⁵ KvTanJk I/5. 79. – 1591. január 12.

⁴⁶ KvTanJk I/5. 91. – 1592. március 31.

⁴⁷ KvTanJk I/5. [166]? 1598. november 8.

⁴⁸ KvTanJk I/6. 149. 1613 jan. 26.

⁴⁹ KvTanJk I/6. 269–270.

⁵⁰ KvTanJk I/6. 344–346. 1622. január 22.

pések lesznek az adó megfizetésére is.⁵¹ A közgyűlési jegyzőkönyvben 1614. október 8-án a következőt rögzítették: „Mivelhogy peniglen az Úr Isten immáron szüretnek idejét is előhozta, végeztek ökegyelmék várossul, hogy az ispotálymester ugyan az mai napon, ha akar, szedgyen. Minthogy peniglen az szőlő igen el kezdett veszni, kihez képest az szüret haladékat nem szenved, azért az holnapi napon reggel az alhegyekre kiköltözvén, mingyárt ki akar, szedgyen is, nyomónak tizenkét pénzt, botthordónak tíz pénzt, szedőnek három pénzt fizessen, senki szőlőt ne adgyon se szedőnek, se botthordónak. Ezeket bíró uram peniglen megkiáltassa.”⁵² A szüretet tehát mindenkor az ispotálymesterek kezdték meg, általában harmadnapra költözhetek ki a kolozsváriak családotól, illetve ha ők befejezték, a szőlőművesek, hogy a termést leszedjék. Az egész város aggódva figyelte, hogy a tanács a megfelelő, tehát az alkalmas napot jelölje ki, nehogy még a tőkén tönkremenjen a termés. 1595-ben a köd és a hideg,⁵³ 1609-ben a hideg és a madarak, 1610-ben pedig a rothadás miatt rettegtek, ugyanekkor viszont a seregélyek és más madarak is igen ették a szőlőt.⁵⁴ A hideg 1615-ben is károkat okozott, 1616-ban a cserebogár tette ugyanezt, 1627-ben a termés elrothadt, 1628-ban nem ért be. Segesvári feljegyzése szerint ekkor „Felette keserű bor lött, hogy alig ihatta meg az ember; két hétig is alig árulhatott az ember némely bort ki senkinek.”⁵⁵ A szüret kezdete az 1577–1632 közötti években, a tanácsulési jegyzőkönyvek tanúsága szerint, szeptember 12. és október 26. közöttre tehető.

⁵¹ KvTanJk I/5. 243. „1604. die 11. Octobris Domini Centumpatres congregati deliberarunt: Miérthogy az szüret instál az szegénységnek, arra vagyon kiváltképpen gongya, onnét várhat külséget is magának. Az summára való tekintetét ökegyelmek az szegénységeknek fogyatkozásra és szüret előtt nem vehetni adót, hogy így felszegh árrán az szegénységhe kevis mustoskáját az arra való tekintetben el ne vesztgesse. Az szüret elmúlván, mingyarást első gyűlésbe azon lesznek, hogy elegendő és elegendő üdő adót vehessenek, kiből meghfizessenek azoknak uraimnak, a kiktől kölcsönpénzt kértenek.” KvTanJk I/6. 241 „Anno 1617. Die 7 Octobris Domini Centumpatres solemniter convocati et congregati deliberarunt ea quae sequuntur: Ami az adó dolgát illeti, várossul mostan ökegyelmek differálják, minthogy az szegény kösséghe mostan felette fogyatkozott állapattal vagyon, hanem az szüreten az szegénységhe pínzt szerezvén, az után ökegyelmek várossul bíró uramat ökegyelmét nem akarják meghfogyatkoztatni.”

⁵² KvTanJk I/6. 181.

⁵³ KvTanJk I/5. 135. 1595. szept. 29.

⁵⁴ KvTanJk I/6. 69–70, 86.

⁵⁵ Segesvári 149, 151, 156–157.

2. sz. táblázat.
*A szüret kezdete Kolozsváron 1581–1632 között.*⁵⁶

Év	Szüret kezdete
1581	szeptember 26.
1586	szeptember 16. után
1588	október 1.
1589	szeptember 22.
1591	október 11.
1592	október 13.
1593	október 01.
1594	október 08.
1595	október 06.
1598	október 06.
1599	október 06.
1600	október 25. és november 1.
1601	október 9.
1602	szeptember 27.
1604	október 16.
1605	október 03.
1606	október 03.
1607	szeptember 28.
1608	szeptember 12.
1609	október 16.
1610	szeptember 17.
1611	október 3.
1612	október 15.
1613	október 15.
1614	október 08.
1615	október 12.
1616	szeptember 19.
1617	október 14.
1618	október 20.
1620	október 05.
1626	október 10.
1631	október 26.
1632	október 11.

⁵⁶ KvTanJk I/3. 243., I/4. 19., I/5. 45v, 59, 86, 101, 113, 122, 135, 164, 174, 186, 199, 212, 243., Ispotály számadás 101, 124, 137, 160, 172.

A szőlőbirtokosok közül a dézsmálás csak azokat nem érintette „akiknek kert szőleje vagyon házánál, ha ötven, hattvan vagy 70 veder bora leszen, az az nyolcvan vederre nem telik, hát abból dézsmával nem tartozik, de ha 80 vederigh leszen, vagy több is leszen, tehát igaz dézsmával tartozik”.⁵⁷ 1592-ben tiltották, hogy „némely kolosvári uraim az monostori és fenessi határon szőleik borát éppen behozták és annak dézsmáját monostori és fenessi embertől pénzen vött mustból szokták meghadni”, az ezt elkövetők büntetésére fej- és jószágvesztést helyeztek kilátásba, illetve kimondták, hogy a szőlőben kell kiadni a dézsmát.⁵⁸

1580. február 27-től városi polgárok végezték a dézsmálást, akiket a későbbiekben quartas-nak neveztek.⁵⁹ A közgyűlési jegyzőkönyvből tudjuk azt is, hogy mindez a szürettel egyidőben zajlott, így 1607-ben is: „hétfőn kezgyenek, az nap az dézsmálást is elkezdgyék az dézsmások.”⁶⁰ 1608-ban pedig „inthik szeretettel az quartas uraimat, hogy az dézsma színeken prospiciálják úgy, hogy semmi fogyatkozás miattok ez szegénységünk kárára ne következzenek”.⁶¹ A megszokott módról így írnak 1622-ben a városi források: „Az dézsmálási az régi jó rendtartás szerént legyen: tudniillik, az hásongárti szőlőkből szúrt mustnak dézsmálása Szén-ucza kis ajtó előtt, az Békás-pataki szőlőnek pedig közép-kapunál, az Szentgyörgyhegynek az téglá csúrnél, az Kómált és az derék hegyeket Híd-kapunál dézsmállják. Az dézsmások pedig fenn a mustot ne vehessenek fél vedren, hanem azon alól valóhoz, úgy mint negyedfél ejtelből, háromból, kettőből és egy ejtelből.”⁶² Nem mindig sikerült ez a régi rendtartást betartani, háborús időkben különösen nem. Segesvári Bálint történeti feljegyzéseiben nagyon gyakran ír a szőlőtermelésről. Kivételesnek írta le az 1613. évi szüretet, eszerint: „Ezen esztendőben felette kevés és igen keserű bor lött; szabad volt a szőlőjét minden embernek házához vinni, az sok pogányság miatt a dézsmát ki-ki, mint lelkiismerete szerént vitte a dézsmára, az Kispiacra”.⁶³ Állítását a közgyűlési jegyzőkönyvek is alátámasztják, eszerint akinek lehetősége van rá, a régi mód szerint adja a mustot. Akinek nincs, az a kipréselt szőlőt kivételes behozhatta a városba kádakban is.

⁵⁷ 1 kolozsvári vödör = 8 kolozsvári ejtel = kupa = 10,90 l. Helyiből lett országos mérték. Bogdán István: Magyarországi ür-, térfogat-, súly- és darabmértékek 1874-ig (MOL kiadványai 4. sorozat: Levéltár- és történeti forrástudományok 7. 1991.) 264. KvSzám I/5. 59. 1589. szeptember 13.

⁵⁸ KvTanJk v. I/5. 101–101v.

⁵⁹ Jakab 1888. 236.

⁶⁰ KvTanJk I/5. 40.

⁶¹ KvTanJk I/6. 54. 1608. szeptember 4.

⁶² KvTanJk I/6. 369. 1622. október 8.

⁶³ Segesvári Bálint történeti feljegyzései (1606–1654). In. *Kolozsvári emlékirók 1603–1720*. A bevezető tanulmányt írta és az időrendi áttekintést összeállította Bálint József. A forrásokat válogatta és jegyzetekkel ellátta Pataki József. Bukarest, 1990. (továbbiakban: Segesvári) 147.

A kinyomást követően jegyezték fel a must mennyiségét.⁶⁴ 1616. szeptember 27-én engedélyezték azt is, hogy 20 vödör mustnak való szőlőt haza lehetett vinni, de fel kellett jegyeztetni. Ez azoknak volt igen nagy segítség, akiknek sajtója nem volt kinn a szőlőhegyen,⁶⁵ s otthon egyszerűbb volt a munka elvégzése. 1622-ben arról rendelkeztek, hogy „Az hol penighlen jó öregh sajtók vadnak, az kiben sajtolhatni, oda senki apró sajtokat vinni ne merészelljen, az hol pedig nincsenek arra való öregh sajtók, oda ökegyelmek meghengedik az apró sajtóknak kivitelét.”⁶⁶

A város levéltárában fennmaradt két részletes dézsmajegyzék a 17. századból, 1605-ből, illetve 1622-ből. A fent már említett szőlőhegyekről 1605-ben két külön jegyzéket készítettek, az elsőben a Híd-kapu előtti szőlőhegyek, valamint a különben a gyalui váruradalomhoz, most pedig a városnak járandó dézsma felét, a másokban pedig a Közép-kapu előtti alsó szőlőhegyeken lévő szőlőtulajdonosokat írták össze.⁶⁷

Az 1605. évi dézsmajegyzékekben 1035 név szerepel, közülük 51-nek több szőlője is volt, a mintegy félszáz fő közül 9 özvegyasszony volt, tehát 984 fő adott dézsmát. Az adójegyzékek Kolozsvár 5 fertályában (negyedében) ugyanebben az évben 2089 polgárt és bérlőt, vagyis mai szóval élve adóalanyt soroltak fel. Ez azt jelenti, hogy az adójegyzékben felsoroltak⁶⁸ mintegy 45,9%-a, vagyis majdnem minden második kolozsvári adóalany rendelkezett kisebb-nagyobb szőlővel, közülük tehát a háztulajdonosok 90,7%-nak volt szőlője. (Tizenhat főnek nem kellett dézsmát fizetni ebben az évben, vagyis mentességet kapott.) A dézsmát fizetők mintegy 10%-a adott 20 vedernél nagyobb dézsmamennyiséget, a többi 90%-é ennél alacsonyabb volt. 20–40 veder közötti dézsmamennyiséget 9%-uk adott.

⁶⁴ 1613. október 15. „[...] Annak okáért tetcett városul, hogy az előbbi rendtartásunk felett, melyet most az nagy félelmetes háborúság miatt meg nem tarthattunk, ilyen móddal nyúljunk hozzá, hogy mindnyájunkon valami véletlen résszel ne történnék. Tudniaillik, kinek alkalmatossága vagyon abban, az ott kinn az szőlő alatt nyomossa ki, ha akarja, és az régi mód szerént hozza be a mustját. Az kinek viszontagh olyan módgya vagyon benne, hogy kádakban nyomatlan szőlőül hozhatja be, az olyan szabadon mégis behozhassa, melyet először azérton felírasson, hány káddal legyen. Az város kapu előtt az sántzon belől, az olyan dézsma szín lévén. Az nyomatlan szőlőt minek utána gazdája kinyomattja az dézsmának gondvisselőinek mennyi must legyen, melyből vegyék meg az igaz dézsmát. [...]” KvTanJk I/6. 160.

⁶⁵ KvTanJk I/6. 222.

⁶⁶ KvTanJk I/6. 369. 1622. október 8.

⁶⁷ KvSzám 11/XXII. 177–225.

⁶⁸ 1605. évi adójegyzékek: KvSzám 13b/I. 83–114., 13a/VII. 39–77., 11/XIV. 33–68., 17b/XXXI.b. 23–44., 10/X. 95–130.

3. a. táblázat.

Kimutatás 1605-ből a kolozsvári szőlődézsma befizetéséről

Veder	Fő	%	Mennyiség/veder (össz.)
0,5–9,5	646	63,5	3162,7
10–19,5	271	26,6	3741,4
20–29,5	71	7,0	1685,0
30–39,5	19	1,9	611,5
40–49,5	6	0,6	259,0
50–	5	0,5	265,5
Összesen	1018	100,0	9725,1

3. b. táblázat.

Kimutatás 1622-ből a kolozsvári szőlődézsma befizetéséről

Veder	Fő	%	Mennyiség/veder (össz.)
0,5–9,5	236	34,4	1285,0
10–19,5	236	34,3	3315,0
20–29,5	112	16,3	2695,0
30–39,5	55	8,0	1849,0
40–49,5	18	2,6	788,5
50–	30	4,4	2009,0
Összesen	689	100,0	11941,5

1622-re a szőlőbirtokok koncentrálnálódhattak, hiszen a korábbi, 1605. évi tulajdonosszámhoz képest ekkor mindössze 689 fővel találkozunk. Eszerint ebben az évben az összes kolozsvári adóalany (1621)⁶⁹ 35%-a rendelkezett szőlővel, de a bérlőknél mindez ritkább lehetett, így ha csak a háztulajdonosokat számítjuk, akkor ez az arány már 45,5%. Ennek mintegy harmada volt olyan szőlőtulajdonos kezében, aki 10 veder alatti dézsmamennyiséget adott, a második egyharmad pedig 10 és 20 veder közöttit. A 20 és 30 veder közötti mennyiséget adók aránya a 16%-ot haladta meg, 8% volt a 30–40 veder közötti mennyiséggel adózó, s 6,6% tartozott a 40 veder fölötti dézsmát adók közé. Az szőlőtulajdonosok között egy társadalmi-szociális csoport létszáma igen magas, ez pedig az özvegyasszonyoké. E tekintetben Kolozsvárra is érvényes Szende Katalinnak a középkori Eperjes, Sopron és Pozsony hagyatkozóinak vizsgálata kapcsán tett megállapítása, miszerint „a szőlő egyben az özvegyek számára is biztos lehetőséget adott az önálló

⁶⁹ KvSzám 17b/XIII. 1–43., 17b/XXV. 1–37., 17a/XIX. 1–37., 17b/XXXV.b. 1–27., 17a/VII. 1–35.

megélhetésre”.⁷⁰ 1605-ben a szőlőbirtokos között az özvegyek aránya elérte, sőt meg is haladta a 15,7%-ot, 1622-ben az arány 12%-ra csökkent. Mindenesetre nagyon magas az özvegyek aránya, éppen a fejedelemség időszakának legnehezebb évtizedében.

KORCSMÁLÁS, AZ IDEGEN BOR BEHOZATALÁNAK TILALMA ÉS AZ AZT MEGSZEGŐK

A fent említett nagy mennyiségű must egy része borként értékesítésre került. 1578-ban a bor ejtelenkénti ára négy pénz volt, Segesvári Bálinttól tudjuk, hogy 1619-ben a bor ejtelét már tíz pénzen, sőt tizenkettőn is adták.⁷¹ A többi árról a százférfiak jegyzőkönyvében levő árlimitációkból szerezhetünk tudomást. (Lásd. az alábbi táblázatot).

4. táblázat.

*A bor ejtelenkénti ára Kolozsvárott 1577–1625 között*⁷²

Bor ára	Ejtelenként / pénz (dénár)
1577	6 pénz
1594	8 pénz
1602	24 pénz
1604	20 pénz
1616	12 pénz (óbor)
1619	10 pénz
1623	6 pénz
1624	6 pénz
1625	10 pénz

1578-ban intézkedtek arról is, hogy szüretig a városon egy nap három bornál többet ne kezdjenek meg, azaz naponként összesen három korcsomaházban mérhessenek ki bort. A kocsmáltatás rendjét pontosan szabályozta város. Ha a borgazda kifüggesztette a cégért, az azt jelentette, hogy nem adhatta a szabott árnál drágábban a borát. (1577 után cégér nélkül is lehetett árulni, arra nem volt érvényes a szabott ár.) Ha pedig kifogyott a bor, a borgazda 1 órára köteles volt bevenni a cégért és csak ezt követően árulhatott újra. Tiltották azt is, hogy a meg-

⁷⁰ Szende 2004. 120.

⁷¹ Segesvári 151.

⁷² KvTanJk I/3. 147.v., KvTanJk I/5. 120, 209, 243., KvTanJk I/6. 223.; Segesvári 151.

kezdett jó bor után rosszabbat áruljanak, s egy helyen egy nap alatt egy hordó bornál többet árulni nem volt szabad.⁷³

1584-ben újra intézkedtek a bor kiadásának, tehát a korcsmárlás időtartama felől, amely szerint a harangszó elhangzása (9 óra) után már tilos volt a bor kiadása.⁷⁴ Később pedig a vásárnapi korcsmáról döntöttek többször is, hogy „valami részeges törvésszóló emberek miatt tumultus ez városon ne indíttassék, kik ha lennének, bíró uram büntetés nélkül ne szenvedgye.”⁷⁵

Még 1560-ban statútum rendelte el, hogy a csaplár csak örökséges személy lehet, vagyis kolozsvári ingatlantulajdonos vagy örökséggel bíró személy, 1584-ben pedig újra szabályozták a borgazda és a csaplár kötelességeit. A csaplár köteles volt ahhoz a borgazdához beállni, akit a vásárbírák kijelöltek számára. Az 1560. évi szabályozás szerint korcsomaházakban tilos volt étel felszolgálása vagy hozatása is. 1584-ban ez annyiban módosult, hogy ezután a jó atyafiak vagy szomszédok hozhattak húst a korcsomaházba, amit ott megfőzhetnek és el is fogyasztathattak.⁷⁶

A csaplárok feladatait, 1584-et – a már fent említett instrukció kiadását – követően többször szabályozták, így 1589-ben,⁷⁷ majd 1591-ben, amikor megtiltották a sokadalom idején való bor árulását a csaplároknak, az engedély nélkül csaplárkodókat kalitkába zárták, a gazdát pedig, akinek a borát kimérte, tíz forintra büntethették.⁷⁸ A gazdák és a csaplárok helyzetét megkönnyítendő 1591-ben elrendelték azt is, hogy „hogy valamely csaplár valamely jámbornak kötelezi magát, tehát szabadsága legyen annak az csaplárt úgy, mint saját szolgáját meghtartani, de ez esztendő által több csaplárt annál ne fogadhasson, az csapláros senkinek másnak ne korcsomálhasson.”⁷⁹ 1595-ben azt jegyezték fel a tanácsülési jegyzőkönyvekben, hogy a csaplárok mindegyike a piacon akar árulni, másutt kevésbé. A helyzet rendezését a százférfiak a két vásárbírára bízta.⁸⁰ Legközelebb csak 1614-ben hoztak részletesebb határozatot a csaplárok ügyében. Ebben újra leszögezték, hogy a csaplárok oda menjenek bort mérni, ahová a vásárbírák

⁷³ Kovács Kiss Gyöngy: A játékos város. In. Uő: *Rendtartás és kultúra. Századok, mindennapok, változások Erdélyben*. Marosvásárhely, 2001. (továbbiakban Kovács Kiss 2001.) 13–19.

⁷⁴ KvTanJk I/4. 15. 1584 március 17.; A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye = *Corpus statutorum Hungariae municipalium / összegyűjtötték ... és utaló jegyzetekkel ellátták* Kolosvári Sándor és Óvári Kelemen/ Budapest, 1885. I. k. (továbbiakban: Kolosvári–Óvári 1885.) 20–200.

⁷⁵ KvTanJk I/5. 146 v. 1596. december 31.; KvTanJk I/5. 148v. 1597. január 27.; KvTanJk I/5. 184. 1600. július 1.

⁷⁶ Kovács Kiss 2001. 13–19. valamint Kolosvári–Óvári 1885. 185–186, 200–201.

⁷⁷ KvTanJk I/5. 58. 1589. június 2.

⁷⁸ KvTanJk I/5. 84 v. 1591. május 31.

⁷⁹ KvTanJk I/5. 123. 1594. szeptember 29.

⁸⁰ KvTanJk I/5. 134 v. 1595. szeptember 5. valamint Kolosvári–Óvári 1885. 242.

rendelik őket, a „szófogatlan csaplárokat bíró uram meghfogassa, az Toronyba vitesse és az büdösben harmadnapigh tartassék.”⁸¹ Munkájukról a százférfiak instrukciója a következőket tartalmazza: „minden ember, az ki bort akar kezdeni, az vásárbírákkal az megkezdendő bort megmérése, kitől két pénzt adgyon, és úgy adgya az csaplár kezében. Valaki penigh megh nem méretné az borát, az melyet meg akar kezdeni, és méretlent adna az csaplár kezekben, hogy megkezzgye, tehát comperta rei veritate minden engedelem nélkül három forinttal megbüntesék, kinek két részt tanácsul ökegyelméké, harmadrésze penigh az vásárbíráké legyen.”⁸² „Minden reggel peniglen az csaplárok mindnyájan az hagyott helyre előgyüljenek és az mint az vásárbírák eleikben adnak, ahhoz tarcsák magokat, az fellyül megírt büntetés alatt. Az csaplárok peniglen senkitől több fizetést ne merészelljenek venni, hanem az régi mód szerént minden vedertől egy-egy fillért vegyenek. Ha ez ellen cselekednének, az fellyül megírt poenával, megfogtatással büntetessenek meg.”⁸³

A minőség ellenőrzését már 1614-ben előírták, ezt a határozatot a későbbiekben is igyekezett a város betartatni, az ún. „kiskapukat” pedig kiiktatni. Az 1620. április 25-én hozott statútum szerint „Végezték annak okaiért ökegyelmek városul, hogy mind az abusus tolláltassék, mind penigh, hogy valami dolus és fraus ne essék, hogy senki addig borát ne merje kezdeni, valameddigh az vásárbírákkal megh nem kóstoltattják, meghkóstoltatván penigh, az árrát ugyan az vásárbírák limittálják megh, mit ér, és az szerint az mely bort meghkóstoltatnak, ugyan azon és nem más bort kezgyenek ki. Mert ha kit abban kapnak, hogy mást kezdené megh, nem azt, az kit meghkóstoltatott, (...) mingyárást az bort az vásárbírák az város számára confiscállják. Mely dolgot bíró uram tanácsával egygyütt publicáltasson.”⁸⁴

A korábbi közgyűlési jegyzőkönyvekben maradtak fenn feljegyzések ilyen kihágásokról, melyekkel maguk a százférfiak foglalkoztak. 1582-ban Palástos István, később jelentős tisztségeket viselő polgár ügye kapcsán derült ki, hogy borát Maglas Tamás korcsomáltatta ki, de a március 13-át megelőző napok valamelyikén a jó bor után rosszabb minőségű hordót bontatott meg, és azzal folytatta a korcsomálást. Az ügy kapcsán merült fel Kötélverő Tamás neve is, aki hasonló vétséget követett el.⁸⁵ Legközelebb 1588. februárjában mondta ki a tanács, hogy a jó bor után „szegényebbet” ne adhasson senki.⁸⁶

⁸¹ KvTanJk I/6. 181–182. 1614. október 8.

⁸² KvTanJk I/6. 182.

⁸³ Uo.

⁸⁴ KvTanJk I/6. 294.

⁸⁵ KvTanJk I/4. 7. 1583. március 13.

⁸⁶ KvTanJk I/5. 34v. 1588. február 17., KvTanJk I/5. 120. 1594. március 18.

A borgazdák jövedelméről Balásfi Bálint ötvösmester feljegyzéseiből kapunk képet, ő 1625–26 folyamán 228 forintot árult ki saját boraiból.⁸⁷

A szabad királyi városokba tilos volt máshonnan bort behozni, így Luxemburg Zsigmond király már 1414-ben megtiltotta az erdélyi püspökség árendátórának, hogy a tizedbort behozza a városba, és itt adassa el. 1458-ban Mátyás király tiltotta meg az idegen borok behozatalát. Ha kevés volt a termés – mint pl. 1578-ban – előfordult, hogy a városból senki sem adhatott el kivitelre bort, a százférfiak rendeletének megfelelően.⁸⁸ A jezsuitáknak 1580-ban megengedték, hogy monostori szőlők dézsmaborát behozzák a városba,⁸⁹ de nem volt szabad hordóstól értékesíteniük.⁹⁰ Ugyanekkor a város egyik polgárát, Grwz Péter is felelősségre vonták, hogy idegen bort vett meg, ezért végezték: „miért az nemes ember idegen, és az bort meghvötte Cálmán uramtul és úgy mint szálagul vagy on csak nálla, azért idegen bornak ítélik és semmi úton nem engedik Grwz Péternek, hogy meghvegye, ezért legyen üres tölle. Az nemes ember valahová akarja, szinte oda viszi, és ide be való ember senki meg ne vehesse.”⁹¹ Különösen nagy vétségnek számított az idegen bor bevitele Herczeg Gáspár korábbi főbíró esetében is, aki így mentette magát: „az város előtt nagy hitre az ő Istenére megesküve, hogy nem tudta volna azt, hogy Felekre azonképpen tiltva lött volna az bornak bevitele korcsomálásnak okáért, amit az városba, hogy tiltva vagy on.”⁹² A százférfiak kimondták, hogy a tudatlanság nem mentheti az egykori főbíró, és így ítélték: „ez városban benn lakó embereknek holt díja 66 forint, és ha ilyen közember volna, díja szerint való büntetést vetnének ökegyelmek az olyan személyre, de Herczeg Cáspar uram, az város főbírája esett az vétekben, azért az vétkesnek méltóságához képest ítülték ökegyelmék, hogy Cáspar uram az ilyen vétket két annyi fizetéssel, százharminckét forinttal emendálhassa megh, minden engedelem nélkül és kétszer való díja szerint fizetésével bünthetőggyéék”. Megjegyezték azt is, hogy „ez büntetés kívől is régi szokás szerint az átalagocskának

⁸⁷ „Bor árulás 1626

1626 6 Julii Kétt általag borból árultunk fr 27 d 50

az előtt is egy fenesi borból fr 21 d

Egy általag kómáli óbort fr 14 d

Én magam is szürettől fogva ittam meg [?]

Az mint eszemben vehetem Nro 7 vedrett, mellyet d 8 számlálva teszen fr 44 d 80

Summa tavalyi szürettől fogva az mennyi bort kiárultunk

és az menyit meg ittam teszen egy summában fr 228 d 3.” KvTJk II/18 296.

⁸⁸ Kovács Kiss 2001. 14.

⁸⁹ Jakab 1888. 269.

⁹⁰ KvTanJk I/3. 230. 1580. október 1.; megerősítés – I/3. 245 v–246. 1581. szeptember 31.

⁹¹ KvTanJk I/3. 230. 1580. október 1.

⁹² KvTanJk I/5. 4v. 1585. január 30.

fenekét kivágatták volna és a bort a földdel emésztették volna meg, hogyha Herczegh Cáspar eszében vevén az vétket, a tilalmas helyről el nem vitette volna, és Feleken meg találhatott volna.”⁹³ Egy 1593-as számadáskönyvi bejegyzés szerint kivételt Báthory Boldizsárral, a fejedelem unokatestvérével sem tettek, így nem hozhatott be a városba bort, inkább ott vásároltatott maga és kísérete számára.⁹⁴

1593. november 20-án,⁹⁵ majd december 31-én is megújították az idegen bor behozatalára vonatkozó tilalmat, ekkor kimondták, hogy „ilyen szabadsághöröknek kinyilatkoztatnak, azokat is személyválogatás nélkül törvin nélkül ne hagyják.”⁹⁶ Minderre szigorúan vigyáztak, de 1595. februárjában külön kérte a százférfiak tanácsa, hogy „nem csak az kapukra, hanem kívül az hóstátokra is vigyáztasson reá szorgalmatosan, hogy senki se sert, se bort ez városra be ne hozhasson.”⁹⁷ A vétkezőket tíz forint bírsággal büntették. 1599-ben a tilalmat újra megerősítették, és kimondták, hogy „senkinek idegennek csak egy veder bort is ne legyen szabad venni, valakinek itt a városon öröksége nincsen, (...) tehát afféléktől elvétezzék a must.”⁹⁸ Ezt az előírást 1602-ben részletezték, mely szerint „régie meghregzett szokása és törvénye szerénth, az városnak nem hütös és itt nem örökös lakos, hanem jövevény kölső zsellér, afféléknek semminémő borát be ne engettezzék hozni.”⁹⁹

Összefoglalásként elmondhatjuk, hogy a kolozsvári polgárok életében a szőlő és szőlőbirtoklás kiemelkedő szerepet játszott. Azt a könnyen mobilizálható vagyont jelentette ugyanis, amit akár házcsereénél beszámítottak kevésbé értékes ingatlan mellett, de ugyanakkor jól is jövedelmezhetett, kiegészíthette a polgárok jövedelmét is. Nem meglepő, hogy a 470 holdon elterülő szőlőkből a vizsgált korszakban a város adóalanyainak mintegy 46% részesült. A szőlők fontosságát jól mutatja, hogy a város a művelés és értékesítés minden területét részletesen és rendszeresen szabályozta.

⁹³ KvTanJk I/5. 4v–5. 1585. január 30.

⁹⁴ „20 die Octobris Báthory Boldizsár hozatott volt ½ hordó bort Monostorra, melyet ide az városban akart volt hoznia. Bíró uram vetetett velem ezen két hordó borért most, hogy mivel az városban nem hozhassa, úgy vettem Eppel Péter uramtól egy hordó bort Báthory Boldizsárnak f 36 d –.” KvSzám 5/XXIII. 92^r.

⁹⁵ KvTanJk I/5. 113v–114. 1593. november 20.

⁹⁶ KvTanJk I/5. 115.

⁹⁷ KvTanJk I/5. 129 v–130. – 1595. febr. 25.

⁹⁸ KvTanJk I/5. 174.

⁹⁹ KvTanJk I/5. 212. – 1602. szeptember 22.

KÓNYA PÉTER

**A TOKAJI BOR A 17. SZÁZADI
FELSŐ-MAGYARORSZÁGI SZABAD KIRÁLYI
VÁROSOK (ÉPERJES, BÁRTFA ÉS KISSZEBEN)
GAZDASÁGÁBAN**

A bor jelentős szerepet játszott az európaiak kora újkori táplálkozásában. A kontinens nagyobb területén a szegényebb lakosság állandó életszükségletének részét alkotta,¹ miután a síkságon, a nagyobb városokban és a katonai táborokban az ivóvizet a gyakran és könnyen fertőzhető talajvízi kutakból vagy forrásokból szerezték, amelyek a higiénia alacsony színvonala mellett a különböző betegségek forrásai lehettek. Így gyakran a vízből eredtek olyan betegségek, mint a vérhas, tífusz, stb., főleg ott, ahol nagyobb embertömegek tartózkodtak (városok, erődök, táborok). Ezért a borfogyasztás már a középkortól ott is hagyományá vált, ahol nem termelt a szőlő, s a külkereskedelem egyik legfontosabb cikke lett. A bor jelentősége még jobban megnőtt a kora újkorban, a számos s hosszán tartó háború következtében (a törökellenes háborúk, a harmincéves háború vagy a Habsburg-ellenes felkelések), amikor már nemcsak a lakosság szükségletére, hanem a hadsereg ellátására is szolgált.²

A bor, mint fontos kiviteli cikk emelkedő értéke folytán nőtt a minőségi borokat termő borvidékek jelentősége. Ezek egyike Felső-Magyarországon, a hegyaljai borvidék volt. Tokaj-Hegyalján annakidején a hagyományos, a középkor óta ismert szőlőfajtákat termelték, s borai sikeresen megnyerték mind a hazai, mind a külföldi piacokat. A nagy geopolitikai, területi változások folytán a borvidék kiviteli fontossága különösen a 16. századtól növekedett jelentősen. Amikor a mohácsi csata után a törökök fokozatosan megszállták a déli vármegyéket, az ország elveszítette a Szerémséget, s más addig jelentős bortermő területeket. Így helyükre az északi borvidékek kerültek, amelyek még képesek voltak jó minőségű borokat produkálni. Ezért a bortermelés és a borkivitel súlypontja a törökök által

¹ A Magyarországon általános mindennapi borfogyasztásról több külföldi szerző munkája is tájékoztat pl. DE L' HOMMEAU: Mémoire sur un voyage fait en Hongrie en 1704 et 1705. *Rákóczi tükrök II.* (ed. Köpeczi Béla–R. Várkonyi Ágnes) Budapest, 1973. 99.

² Kónya Péter: Vínó a pivo v zásobovaní vojska v slobodných kráľovských mestách koncom 17. a začiatkom 18. storočia. In. *Nápoje v minulosti a prítomnosti Slovenska* (Ed.: Baďurík, J., Kónya, P., Pekník, R.). Prešov, 2001. 90–96.

megszállt déli vármegyékből (Szerémség) csakhamar az északnyugati (Kis-Kárpátok és Sopron) és az északkeleti (Tokaj-Hegyalja) területekre helyeződött át.³

Tekintettel a Tokaj-Hegyalja földrajzi fekvésére, mint a Magyar Királyság egyik legjobb északon fekvő bortermő területére, bortermése a hazai fogyasztás mellett (a városi vagy földesúri kimérésekben) elsősorban a szomszéd Lengyelországi piacokra volt szánva. A borkivitelben kulcsfontosságú szerepet játszottak a felső-magyarországi szabad királyi városok, mint ebben a régióban a távolsági kereskedelem hagyományos központjai.⁴ A tokaji bor a városok külkereskedelmi forgalmában már a középkortól jelentős helyet foglalt el. Egyúttal ezek a városok, úgymint Kassa, Eperjes és Lőcse már az előző, a 15. században, a mágnások és nemesek mellett, a hegyaljai szőlőbirtokok legnagyobb tulajdonosai közé tartoztak. A magasabb keresletre a 16–17. században a városi kereskedők a kivitel nagyobb mennyiségével reagáltak. Ezt új, nagyobb területű szőlők vásárlásával biztosították, valamint a nemességtől és a helybeli termelőktől szokásos borvásárlás mennyiségének növelésével.⁵ A tokaji borok forgalmazásával foglalkozó távolsági kereskedelemben a Pentapolis, (az öt felső-magyarországi szabad királyi város szervezete) többi városai közül Eperjes foglalta el a vezető helyet, azonban Bártfa és közülük a legkisebb, Kiszzeben is intenzíven részt vett benne.

A legjelentősebb és minden szempontból a legfejlettebb e három város közül Eperjes volt, amely éppen a 17. század közepén élte virágkorának utolsó éveit. A városi gazdaságban a bornak már a középkortól fontos a helye, amely jelentős fogyasztási- és kiviteli cikk volt. Ebben a városban a bort a polgárok közül hagyományosan jóval többen kedvelték a több városban elterjedt sörnél. A Tokaj-Hegyaljáról származó minőségi borok lengyelországi kivitele jelentős pénzforrást jelentett a város számára. Emellett viszont a városi kereskedők a hazai piacokra is szállították, és nem csekély mennyiségben a helybeli kimérésekben és vendéglőkben is fogyasztották. A városi gazdaságban éppen a borkivitelből, főleg közvetlen eladásából, kiméréséből és a vendéglőkből származtak a legnagyobb jövedelmek.⁶

Az 1690-es évek első felében – az 1670-től tartó negatív gazdasági fejlődés és a városi szőlők egy részének elvesztése ellenére is – az eladott és kimért borból származó bevételek még mindig a városi jövedelmek legnagyobb részét alkották. Csak a három legnagyobb vendéglőből évente több mint 10 000 forint folyt be a városi pénztárba: 1691-ben 11 372 Ft és 92 dénár, 1692-ben 10 964 Ft és 48 dé-

³ Baďurík, Jozef: *Malokarpatské vinohradníctvo v 16. storočí*. Bratislava, 1990. 52–53.

⁴ A 16. században Kassa, Eperjes, Lőcse, Bártfa és Kiszzeben, a 17. század második felétől Késmárk is.

⁵ ŠA Prešov, Pob. Prešov, Mag. Prešov, B-12: Különböző nyugták, számlák, szerződések s más töredékes, a bor vásárlására és a szőlők vezetésére vonatkozó iratok.

⁶ ŠA Prešov, Pob. Prešov, Mag. Prešov, Knihy 7: Városi számadási könyv 1661–1673.

nár,⁷ és 1695-ben 26 463 Ft és 76 dénár.⁸ 1694-ben csak a bor közvetlen eladásából nyert a város 27 661 Ft-ot.⁹

A 18. század elején, a Rákóczi szabadságharc éveiben, a városi bejövetelek legnagyobb része a vendéglőkből és a bor eladásából származtak. Csak 1708-ban ezek a bevételek 18 589 Ft-ot és 60 dénárt ezüstpénzben és 1971 Ft-ot és 24 dénárt a rézpénzben tettek ki, akkor, amikor a város összes jövedelmeit a következő összegre tehetjük: 39 831 Ft-ot és 70 dénárt ezüstpénzben és 3486 Ft-ot és 5 dénárt a rézpénzben. Ez a összeg a következő, az 1709. évben (az összes jövedelem 44 376 Ft és 19 dénár) 27 446 Ft és 63 dénárra nőttek. A szabadságharc utolsó évében (1710-ben) a 36 788 Ft és 81 dénárnyi összes városi bevétel mellett a borból származó jövedelmek 24 034 Ft-ot és 14 dénárt tettek ki.¹⁰ Ezekből az adatokból világos, hogy ebben a korszakban, a minimális létbiztonság és az utána következő válság alatt a bor a városi pénztár egyetlen állandó pénzforrása maradt.

A kora újkor kezdetén Eperjes a magyar borkivitel egyik jelentős központja lett, és a 17. században hosszú időre elsőbbséget szerzett a lengyelországi borexportban.¹¹ Például 1624-ben az összes Magyarországból származó 6537 hordó borból Krakkóba az eperjesi kereskedők vittek 1006 hordó bort.¹² A század 30-as és 40-es éveiben az eperjesi bor a krakkói piacon az összes bor több mint egyharmadát alkotta. Ez 1638-ban a korábbinál valamivel kisebb mennyiséget, 677 hordót és 1644-ben 624 hordót jelentett.¹³ A városnak, a saját költségen történő borkivitel mellett jelentős része volt a tranzit kereskedelemben is. 1624-ben pl. az eperjesi borraktárban 9 848 hordó bort raktároztak, amelyből 4092 hordó a város kívüli kereskedőké volt. Az összes bormennyiségből 1142 hordónyt a helybeli kocsmákban, kimérésekben és vendéglőben fogyasztottak el és 8706 hordót lengyelországi kivitelre szántak.¹⁴

A 17. század 60-as éveinek végéig Eperjes maradt a magyar (főleg a tokaji) bor legnagyobb forgalmazója Lengyelországban. A 70-es évek kezdete óta azonban, a Wesselényi-összeesküvés és a népi kuruc mozgalom felszámolása után, s az utána következő évtizedben gyorsan elveszítette korábbi pozícióit. Ezzel egyidejűleg a krakkói borpiacon a tokaji borokat fokozatosan a nyugat-magyarországi,

⁷ ŠA Prešov, Pob. Prešov, Mag. Prešov, Knihy II A-a: Városi számadási könyv 1677–1694.

⁸ ŠA Prešov, Pob. Prešov, Mag. Prešov, Knihy 12: Városi számadási könyv 1695.

⁹ ŠA Prešov, Pob. Prešov, Mag. Prešov, Knihy 10: Városi számadási könyv 1694.

¹⁰ ŠA Prešov, Pob. Prešov, Mag. Prešov, Knihy 24: Városi számadási könyv 1707–1710.

¹¹ Marečková, Marie: Úloha Prešova jako centra obchodu vínem v prvé polovině 17. století. In. *Sborník prací Filozofické Fakulty Brněnské Univerzity*, C 27. Brno, 1980. 91.

¹² Uo. 94.

¹³ Uo.

¹⁴ Uo. 96.

főleg a bazini és szentgyörgyi kereskedők által behozott, Kis-Kárpátokból származó borok váltották fel.¹⁵

Így Eperjesen a 17. században a tokaji borok rendkívül jelentős szerepet játszottak a városi élet minden területén. A bormennyiség egy részét a város közvetlenül a tokaj-hegyaljai mezővárosokban, a nemesi termelőktől vagy a földesuraktól vásárolta, lényeges részét azonban saját költségén termeltette. Holott Eperjes távolról sem a legnagyobb földtulajdonnal rendelkezett a felső-magyarországi városok közül és jobbágyfalvainak száma csak kevéssel haladta túl a legkisebb felső-magyarországi szabad királyi város, Kisseben birtokait, a szőlőket tartó városok között kétségkívül az egyik első helyet foglalta el. Tulajdonában voltak a Hegyalja szívében fekvő terjedelmes szőlők, Tállya, Tolcsva, Mád és Mezőzombor határán. A meglévő források ugyan nem teszik lehetővé a század közepén az Eperjes birtokában lévő összes szőlő terjedelmének megállapítását, a zálogba adásuk vagy eladásuk folytán létrejött későbbi adatok azonban konkrét adatokat nyújtanak ezek számáról, terjedelméről és értékéről. A 17. század 90-es éveinek kezdetén a város tíz hegyaljai szőlőt birtokolt és öt városi vendéglőben fogyasztott bort, 15 476 Ft értékben.¹⁶

A nyolcvanas években, miután a városi tanács a Thököly Imre felkelésében és az utána való Habsburg-megszállás alatt (1685) a város összes pénztartalékait kimerítette, és nem rendelkezett további pénzforrásokkal az adók és a porciók fizetésére, kénytelen volt elzálogosítani, esetleg eladni a vidéki birtokokat, köztük elsősorban a hegyaljai szőlőket. Az elsők között, már a 80-as évek végén zálogba adta pl. 1687-ben a tállyai Palota-nevű szőlőt Klobusiczky Ferenc bárónak, 6000 Ft-ért, 1688-ban a tolcsvai Gyalogos szőlőt Bauer Györgynek,¹⁷ és 1689-ben három másik tolcsvai szőlőt Schirer Mihálynak.¹⁸ A tállyai Nyerges szőlőt a magisztrátus 2520 Ft-ért Reiter és Walsdorffer boroszlói polgároknak zálogosította el.¹⁹ 1700–1701-ben a város zálogba adta a többi hegyaljai szőlőket is: három zombori szőlőt Klobusiczky bárónak, 11 400 rajnai Ft-ért, egy mádi szőlőt egy bizonyos Kronernének, 500 Ft-ért, és még két tállyai szőlőt Thursányi Mátyás eperjesi polgárnak, 1100 Ft-ért.²⁰ Ezek többsége még a következő század 30-as éveiben is zálogban maradt, úgymint hét darab szőlő Tállyán, négy Mádon, há-

¹⁵ Marečková, Marie: *Východoslovenská města a měšťanstvo na prahu novověku*. Brno, 1996. 137.

¹⁶ Špiesz, Anton: *Slobodné kráľovské mestá na Slovensku v rokoch 1680–1780*. Košice, 1983. 182. (továbbiakban Špiesz 1983.)

¹⁷ Špiesz, Anton: Mesto Prešov v rokoch 1681–1781. In. *Nové obzory 15*, Košice, 1973. 137. (továbbiakban Špiesz 1973.)

¹⁸ ŠA Prešov, Pob. Prešov, Mag. Prešov, 1680–1689, B-12.

¹⁹ ŠA Prešov, Pob. Prešov, Mag. Prešov, 1680–1689, B-12.

²⁰ Špiesz 1973. 139.

rom Mezőzomborban és egy Tolcsván, ezek mellett még négy szőlő Korlátton és két szőlő Hécsényben,²¹ amelyek viszont nem tartoztak a hegyaljai borvidékhez. Az összes városi szőlő elvesztése azonban katasztrofális következményekkel járt. A városi jövedelmek ugyanis, amelyeket nagyjából éppen a borkivitelből, boreladásból és a vendéglők bérbeadásából származtak, a szőlők elzálogosítása után jelentősen csökkentek.²²

Magán a városon kívül a gazdagabb eperjesi polgárok, vagy a városban lakó nemesek is birtokoltak hegyaljai szőlőket. Zimmermann Zsigmond gazdag kereskedő és városi tanácsos például Tarcalon egy házat és szőlőt tartott tulajdonában. Ezt a több mint 8000 Ft értékű vagyont 1687-ben kobozta el tőle Caraffa vértörvényszéke.²³ Hozzá hasonló apósa, Keczer András, gazdag sárosi nemes helyzete, aki szintén a városban lakott, s aki Tállyán 3000 Ft-ra becsült szőlő és Szerencsen 4000 Ft értékű szőlő birtokosa volt.²⁴ A kincstár a Thököly-felkelés után, az ellenállásban való aktív részvételéért ezeket is lefoglalta.²⁵

A tokaji borral folytatott külkereskedelem a bor nagyszabású eladásával a hazai piacokon vagy a helybeli vendéglőkben a viszonylag magas városi bevételek fő bázisát alkotta. Elsősorban ezek a jövedelmek tették lehetővé a 16–17. század nagyobb részében a város intenzív és sokoldalú fejlődését, és gazdagságának növekedését a kora újkor kezdetén. A számos fogyasztási cikk vásárlása és a tőke halmozása mellett éppen a tokaji bornak köszönhetően mind a városi tanács, mind az egyes polgárok gyönyörű reneszánsz lakóházakat s más épületeket építhettek, mint például az új magyar á. h. evangélikus templomot, a városi humanista iskolát, a városházát vagy végül a híres Collegiumot is.

Ettől eltérő helyzet alakult ki mind a bor fogyasztásában, eladásában és általában pozíciójában a szomszédos Bártfa szabad királyi városában. Bártfa is több tokaj-hegyaljai szőlő birtokosa volt, de ugyanakkor óriási terjedelmű földbirtokokkal és jobbágyfalvakkal is rendelkezett. Bártfa, mint egy lengyelországi határon fekvő fontos ipari és kereskedelmi központ, a középkor végén érte el gazdasági fejlődésének csúcspontját és a 16. században már gazdasági pangásba került.

²¹ Špiesz 1983. 181.

²² A bevételek a három városi vendéglőből 1691-től 1697-ig csökkentek 11 000 Ft-ról 3 300 Ft-ra. ŠA Prešov, Pob. Prešov, Mag. Prešov, Knihy 2 A; ŠA Prešov, Pob. Prešov, Mag. Prešov, Knihy 21: Számadáskönyvek 1697–1694, 1697.

²³ MOL Budapest, Szepesi kamarai levéltár. Szepesi kamara Számvevősege: E 706 Libri bonorum fiscalium.

²⁴ Szerencs a 20. század elejéig nem volt része a tokaj-hegyaljai borvidéknek. Barta János: Szőlőművelésből és italmérésből származó jövedelmek Zemplén megyében a 18. század végén. In: *Nápoje v minulosti a prítomnosti Slovenska* (Ed.: Bađurík, J., Kónya, P., Pekník, R.). Prešov, 2001. 112.

²⁵ MOL Budapest, Szepesi kamarai levéltár. Szepesi kamara Számvevősege: E 706 Libri bonorum fiscalium.

A kereskedelem a 17. században már nagyon korlátozott számú kereskedőt tartott el és gyakorlatilag csak a Lengyelországba irányuló borkivitelre korlátozódtott, ahonnan a némely élelmiszercikkeket, a vásznat és a még mindig erős ruházati iparhoz szükséges anyagokat hozták a városba.²⁶

A Bártfa által forgalmazott bor is a tokaj-hegyaljai borvidékről származott, ahol a város azt szintén vásárlás, vagy saját termelés útján szerezte meg. A hegyaljai szőlők már a középkortól a város birtokában voltak, és a gazdasági pangás idején is kulcsszerepet játszottak a borkereskedelemben. Bártfa a szőlőket két hegyaljai mezővárosban, Tállya és Liszka (Olaszliszka) határában birtokolta. Ezek közül a tállyai szőlők voltak területükre nézve a nagyobbak.²⁷ Tállyán összesen négy és Liskán öt szőlő volt a város birtokában.²⁸ Emellett a kiadások a szőlők karbantartására és üzemeltetésére kb. kétszer vagy háromszor magasabbak voltak Tállyán, mint Liskán, ami az előbbi, a területre vonatkozó állításunkat erősítheti.²⁹

A hegyaljai szőlők és az ezeken álló gazdasági üzemek karbantartására, vagy a szőlő és a bor vásárlására és más bortermeléssel kapcsolatos cikkek fordított összegek a város összes kiadásainak csaknem a felét alkották. 1684-ben például a városi tanács a tállyai szőlők üzemeltetésére 913 Ft-ot és 2 dénárt, a liskaiak karbantartására 334 Ft-ot és 32 dénárt adott ki. Két évvel később, 1686-ban ez az összeg Tállyán 1032 Ft-ot 14 dénárt és Liskán 563 Ft-ot és 13 dénárt jelentett.³⁰ A saját városi szőlők termelésén kívül a város nagy mennyiségben vásárolt szőlőt vagy a bort a helyi birtokosoktól és jobbágyi termelőktől. Így pl. 1684-ben a magisztrátus 7439 Ft és 43 dénárért vásárolt bort.³¹ A városnak a bor vásárlására fordított összes kiadásai 1686-ban 7180 Ft és 12 dénárt tettek ki. Így ez az összes városi kiadás – 15 682 Ft és 82 dénár – majdnem 50%-át alkotta.³²

A városi jövedelmek legnagyobb részét a boreladásból származó bevételek alkották. Csak utánuk következtek a vendéglők, a korcsmák, a malmok hasznából és a mezőgazdasági termelésből befolyó összegek.³³ Például 1671-ben a város a közvetlen boreladásból 3539 Ft-ot és 28 dénárt szerzett, ami az összes bevételek 25%-át jelentette.³⁴ A bor helye a városi jövedelmek összetételében a következő

²⁶ Jankovič, Vendelín: Neskorý feudalizmus a jeho kríza pred buržoáznou revolúciou 1848. In. *Dejiny Bardejova*. Košice, 1975. 138.

²⁷ ŠA Prešov, Pob. Bardejov, Mag. Knihy 1807: Városi számadáskönyv 1670.

²⁸ Špiesz 1983. 182.

²⁹ ŠA Prešov, Pob. Bardejov, Mag. Knihy 1814: Városi számadáskönyvek 1682–1690.

³⁰ Uo.

³¹ Uo.

³² Uo.

³³ ŠA Prešov, Pob. Bardejov, Mag. Knihy 1807, 1814.

³⁴ ŠA Prešov, Pob. Bardejov, Mag. Knihy 1807: Városi számadáskönyv 1647–1678.

időkből sem nagyon csökkent. Ez maradt a helyzet a Habsburg-ellenes felkelések, a magasabb adók, a hadiadók és a porciók következményeként bekövetkezett negatív gazdasági fejlődés ellenére is. Így 1687-ben csak a helyi vendéglőkből 7997 Ft és 32 dénár folyt a városi pénztárba, ami az összes városi bevételek majdnem egy harmadát (21 048 Ft és 45 dénár) jelentette.³⁵ 1693-ban a 12 361 Ft és 26 dénárt kitevő összes városi bevételekben 6500 Ft származott a bor kiméréséből és eladásából.³⁶

A Rákóczi-szabadságharc utolsó éveiben éppen a vendéglő és a tállyai szőlők bérletéért befolyó összegek maradtak a város utolsó jelentősebb, saját gazdasági tevékenységéből származó jövedelmei. Ugyanakkor a városi bevételek nagyobb részét már a vidéki birtokok (főleg a falvak) elzálogosításáért fizetett összegek alkották. Így a város 1707-ben a vendéglő és a szőlők bérlete fejében 920 Ft-ot kapott ezüstben, ami az összes, ezüst pénzben számított városi bevételek szinte 20%-át jelentette.³⁷ 1708-ban ez az összeg 1095 ezüst Ft-ot tett ki, miközben a városi pénztár összes bevétele 10 115 Ft és 43 dénár volt.³⁸

Bártfa külkereskedelmi forgalmának összetételében tehát a bor már a középkortól a legjelentősebb árucikkek közé tartozott, ami a 16. században az első helyre került, a hajdan hagyományos vászonkivitel előtt.³⁹ Az egész 17. században a bor maradt a bártfai kereskedők egyik legfontosabb kiviteli árucikke, holott a bártfai borexport nem érte el azt a mennyiséget és azt a színvonalat, mint Eperjesen. A bártfaiak főleg a közeli, észak-kárpáti lengyel piacokat látták el a tokaji borral.⁴⁰ Földrajzi fekvésének köszönhetően, Eperjeshez hasonlóan Bártfa is (noha kisebb mértékben) a tranzit borkereskedelemben játszott fontos szerepet. 1684-ben pl. a város 84 és fél hordó saját bort és 318 raktározott, máshonnan származó hordót tartott nyilván (az utóbbi valószínűleg a külföldi kereskedőké volt).⁴¹

Bártfa is, mivel a 80-as évek végétől már nem volt már képes az államnak teljesítendő kötelezettségeinek teljesítésére, kénytelen volt zálogba adni egyes vidéki birtokait, köztük a hegyaljai szőlőket is. A magisztrátus még 1689-ben Kray Jakab késmárki polgárnak adott zálogba két tállyai szőlőt, 2000 Ft-ért, s ugyanúgy a városi vendéglőt is.⁴² További két szőlőt, a Nagy- és Kis Nyergest, a város

³⁵ ŠA Prešov, Pob. Bardejov, Mag. Knihy 1814: Városi számadáskönyvek 1682–1690.

³⁶ ŠA Prešov, Pob. Bardejov, Mag. Knihy 1816: Fő számadási könyv 1682–1704.

³⁷ ŠA Prešov, Pob. Bardejov, Mag. Knihy 1825: Fő számadási könyv 1706-tól.

³⁸ Uo.

³⁹ Janovič, Vendelín: Neskory feudalizmus a jeho kríza pred buržoáznou revolúciou 1848. In: *Dejiny Bardejova*. Bardejov, 1975. 116.

⁴⁰ Marečková, Marie: *Společenská struktura Prešova v 17. století*. Brno, 1984. 126.

⁴¹ ŠA Prešov, Pob. Bardejov, Mag. Knihy 1816: Fő számadáskönyv 1682–1704.

⁴² ŠA Prešov, Pob. Bardejov, Mag. Knihy 1816: Fő számadáskönyv 1682–1704.

1693-ban Szentiványi Lászlónak zálogosította el.⁴³ Később ugyan a magisztrátus mind a két szőlőt vissza is szerezte, nemsokára azonban újból zálogba adta Nigrelli bárónak és csak 1706-ban sikerült neki ezeket visszaváltania.⁴⁴ A következő időszakban viszont a város ismét kénytelen volt elzálogosítani az szőlőket, amelyeket a 30-as évek elejéig már nem volt képes visszaszerezni.⁴⁵

Annak ellenére, hogy a bor kétségkívül jelentős szerepet játszott a város gazdaságában, a kora újkori Bártfán sokkal kedveltebb és elterjedtebb ital maradt a sör. Ebben mind a város földrajzi fekvése,⁴⁶ mind óriási vidéki birtokai jelentős szerepet játszottak. A város ugyanis tizennégy jobbágyfalut tartott birtokában, ahol nagy mennyiségben termesztették az árpát, a sörtermelés fő alapanyagát. A sört nemcsak bőven fogyasztották, csapolták a helyi vendéglőkben, de a városi gazdaságban hasonló szerepet játszott, mint máshol (pl. Kisszebenben) a bor. Sőt a magisztrátus részben a sörrel fizette a különböző alkalmazottak, iparosok, hivatalnokok, tanítók, vagy a lelkészek járandóságát, s később a hadseregnek, kamarai biztosoknak, állami hivatalnokoknak, egyházi intézményeknek és katonai őrségeknek is ezt szállította.⁴⁷

A Pentapolis legkisebb városának, Kisszebennek életében is rendkívül fontos helyet foglalt el a bor. A kisszebeni kereskedők távolsági kereskedelme azonban korántsem volt olyan jelentős, mint az eperjesieké. Főleg a közeli, kisebb lengyel piacokra irányult, esetleg a nagyobb felső-magyarországi és erdélyi kereskedelmi központokra.⁴⁸ De a kisszebeniek külkereskedelmének összetételében éppen a bor volt az egyetlen, jelentősebb árucikk. Ezt a szebeniek vásárolták, vagy maguk termelték a városi szőlőiben, az Abaúj-vármegyei Hejcéen.⁴⁹ Hejce falu soha nem tartozott a hegyaljai borvidékbe, mivel viszont a terület közvetlen szomszédságában fekszik, feltételezhető, hogy ott is hasonló szőlőfajtákat termeltek. Ennek a bornak nagyobb része azonban nem vált kiviteli árucikké, hanem a városi vendéglőben, a helyi kimerésekben és a piacon fogyasztották el.

A Kisszebenben eladott, vagy a szebeni kereskedők alatt szállított bor lényeges része az említett városi szőlőkből, Hejcéről származott.⁵⁰ A város további, jelentős mennyiséget vásárolt közvetlenül Hejcéen, az ottani termelőktől,⁵¹ vagy a

⁴³ Uo.

⁴⁴ ŠA Prešov, Pob. Bardejov, Mag. Knihy 1825: Fő számadáskönyv 1706.

⁴⁵ Špiesz 1983. 182.

⁴⁶ A források szerint éppen a tiszta, egészséges víznek köszönhette a város a sör nagy minőségét.

⁴⁷ ŠA Prešov, Pob. Bardejov, Mag. Knihy 1807., 1814., 1816: Városi számadáskönyv 1682–1704.

⁴⁸ Halaga, Ondrej, R.: *Dejiny feudalizmu. Sabinov a okolie*. Košice, 1962. 80–81.

⁴⁹ ŠA Prešov, Pob. Prešov, Mag. Sabinov, Knihy 168: Városi számadáskönyv 1615–1651.

⁵⁰ ŠA Prešov, Pob. Prešov, Mag. Sabinov, Knihy 168; Mag. Sabinov, 104/10, 11.

⁵¹ ŠA Prešov, Pob. Prešov, Mag. Sabinov, 104/10, 11.

tokaj-hegyaljai szőlőket birtokló sárosi nemesektől: a Péchyektől, a Szirmayaktól, a Keczerektől s másoktól.⁵² Így a városban elfogyasztott vagy a kivitelre szánt bor nem kis részét a tokaji bor alkotta. A városi bortermelést és a borgazdaságot egy sajátos városi hivatal irányította, amelyet két szenátor vezetett.⁵³ A város keretében történő bor kimérését is két hivatalnok igazgatta, szintén a szenátorok soraiból. Ez a gondoskodás a magisztrátus részéről érthető, mivel a bor eladásából és kiméréséből befolyó bevételek rendszerint túlhaladták az egyéb városi jövedelmeket, és többnyire 8000 Ft-ot tettek ki.⁵⁴ A bor rendkívül fontos helyét a városi gazdaságban az a tény is bizonyítja, hogy a különböző munkákért a városi tanács rendszeresen borban fizette az iparosokat, napszámosokat és városi hivatalnokokat.⁵⁵ Sőt a század vége felé a magisztrátus a bor fokozott eladásával mérsékelni igyekezett a gyors gazdasági válságot is. Emiatt például 1690-ben megtiltotta a lakosoknak, hogy máshol vásároljanak a bort, mint a városi kimérésekben.⁵⁶

A vendéglő és a borkimérések a legfontosabb városi gazdasági üzemeket alkották. A 17. századi Kiszzebenben valószínűleg csak egy vendéglő volt, a bort és a sört azonban több helyen is kimérték. A legnagyobb borkimérés egyenesen a városháza épületének földszintjén állt. Ugyanúgy, mint Eperjesen – és kisebb mértékben Bártfán – Kiszzeben gazdaságában is a bor eladása játszotta a legfontosabb szerepet: ebből származott a városi jövedelmek legnagyobb része (60%-a) és a borkimérésekből (10–20%-a). Csak messze ezek után következtek a malmok, városi adók, a mérleg, a csűrök és a jobbágycenzus jövedelmei.⁵⁷

A 17. század végén s a következő század elején Kiszzeben már teljesen képtelen volt az állandóan növekvő adók, a porciók, a tűzi sarcok és a katonaság követeléseinek teljesítésére. Ezért kénytelen volt elzárlogosítani mind a jobbágyfalvait, mind a szőlőket.⁵⁸ A városnak azonban hamarabb sikerült ezeket visszaszereznie, mint Eperjesnek vagy Bártfának.

⁵² Uo.

⁵³ ŠA Prešov, Pob. Prešov, Mag. Sabinov, Knihy 168.

⁵⁴ ŠA Prešov, Pob. Prešov, Mag. Sabinov, Knihy 168.

⁵⁵ ŠA Prešov, Pob. Prešov, Mag. Sabinov, 104/10, 11. Ezt valószínűleg a városi bevételek csökkenése és abból eredő pénzhiány okozta.

⁵⁶ ŠA Prešov, Pob. Prešov, Mag. Sabinov, Knihy: Liber statutorum Liberae Regiaeque Civitatis Cibiniensis. 1668–1762.

⁵⁷ ŠA Prešov, Pob. Prešov, Mag. Sabinov, Knihy 168.

⁵⁸ ŠA Prešov, Pob. Prešov, Mag. Sabinov, 104/13: A kisszebeni országgyűlési követek panaszai 1712-ből. Erről bővebben Kónya, Peter: *Prešov, Bardejov a Sabinov počas protireformácie a protihabsburských povstání (1670–1711)*. Prešov, 2000.

Részletesebb adatok a hejcei határban fekvő kisszebeni szőlőkről csak a 18. század második feléből állnak rendelkezésre. (A város alacsony gazdasági színvonalára nézve azonban feltételezhető, hogy az előző századdal összehasonlítva nem mentek át nagyobb változásokon.) A város birtokában két szőlő volt: a 26 kapás területű Kéz és 93 kapás területű Hutta.⁵⁹ A falu határában a város saját borgazdaságot üzemeltetett, amely több épületből állt: a száz hordót befogadó pincéből, a nagy „borházból”, a kisebb borrházából és több kisebb gazdasági épületből. Hozzá tartozott még a vincellér háza és a négy zsellértelek is. A szőlőn kívül a város Hejcen fákat is ültetett, s a fát a szőlőkben szükséges különböző munkákhoz, valamint a vincellér és a zsellérek szükségleteire használta. A zsellértelekhez eredetileg egy 15³/₄ köböl területű szántóföld is tartozott, amelyet a város a 18. század elején a hejcei szőlők birtoklásának ideiglenes megszűnése idején veszített el, s így ez a föld a helyi földesurak kezére került.⁶⁰

A borral kapcsolatban éppen Kisszebenből maradt néhány érdekes adat az alkoholizmusról, a 17. század második feléből. A könnyen kapható bort és sört a lakosok túlzottan nagy mennyiségben itták. A kortársak is írtak a kisszebeniek magas alkoholfogyasztásáról. Speer Dániel, a Magyar Simplicimus szerzője, aki néhány évet Kisszebenben töltött, urát és feleségét ezekkel a szavakkal jellemezte: „Uram és úrnőm sokat ivott s nem is szégyenkezett amiatt”.⁶¹ Az alkoholizmus a városban olyan mértéket öltött, hogy 1708-ban a bírót emiatt váltották le hivataláról. Nemcsak nyilvánosan részegeskedett, de a többi polgárt is kényszerítette az ivásra, részeg állapotban sok kárt okozott a városnak és a polgártársaknak, s pénzt zsarolt a lakosoktól. Egy alkalommal pl., amikor részegen lövöldözött a főtéren, a kuruc katonaságnak kellett fellépnie ellene.⁶²

A 17. század utolsó harmadában és a következő század elején történt események a felső-magyarországi városok mély gazdasági válságát okozták. Többségük számára talán a legsúlyosabb kárt éppen a tokaj-hegyaljai szőlők, s egyúttal a borkivitelben való szerepük elvesztése jelentette. Ez azonban a következő korszakban katasztrofális következményekkel járt. Miután a legtöbb város a 17. század 80-as és 90-es éveiben (mivel képtelen volt az államnak és a hadseregnek köteleiségei teljesítésére) kénytelen volt elzálogosítani a hegyaljai szőlőket, ezért viszonylag hosszú időre kimaradt a lengyelországi borkivitelből. Így a városok helyére az arisztokrácia került, amely különböző utakon hatalmába kerítette a volt városi vagy polgári szőlőket. Emiatt a városok a szőlők egy részének visszaváltása után, a 18. század elején sem voltak már képesek az elvesztett pozíciók

⁵⁹ ŠA Prešov, Pob. Prešov, Mag. Sabinov, Knihy 1: A magisztrátus jegyzőkönyvei 1777–1780.

⁶⁰ Uo.

⁶¹ Speer Dániel: *A magyar Simplicimus Simplicissimus*. Miskolc, 2000. 94.

⁶² ŠA Prešov, Pob. Prešov, Mag. Sabinov, 104/13: Keczer András levele 1708. július 24-én.

visszaszerzésére. A tokaji bor kivitelét a 18. században a hegyaljai szőlők legnagyobb birtokosai uralták, úgymint a Trautsohnok, az Aspremontok, a Szirmayak, a Klobusiczkyak, a Károlyiak, a Csákyak s a többi földesurak, akik privilégiumaiknak köszönhetően sokkal kisebb kiadásokkal gazdálkodtak, mint hajdan a szabad királyi városok. A bor szállításában kihasználták a zsidó kereskedők olcsó szolgálatait. Ezek fokozatosan fő közvetítői lettek a tokaji bor lengyelországi kivitelének. Ezt a 19. század elején a hegyaljai mezővárosokban koncentrált nagyszámú zsidó lakosság is bizonyítja. 1828-ban Tállyán 416, Tolcsván 660 és Mádon 846 zsidó élt.⁶³ A tokaji szőlők és a lengyel borkivitelben játszott vezető szerep elvesztése egyik fő oka volt a felső-magyarországi szabad királyi városok hosszú válságának és így rendkívül nehéz következményekkel járt a városi gazdaság további fejlődésére.

⁶³ Nagy Lodovicus: *Notitiae politico-geographico-statisticae Hungariae*. Buda, 1828. 439–440.

ULRICH ATTILA

**KAMARAI SZŐLŐELKOBZÁSOK,
SZŐLŐBIRTOKOK 1670–1701 KÖZÖTT,
KÜLÖNÖS TEKINTETTEL A WESSELÉNYI ÖSSZEESKÜVÉS
UTÁNI OKKUPÁCIÓKRA**

A magyar politika, társadalom és gazdaságtörténet egyik jelentős, és meghatározó változások kezdetét jelentő eseménysorozata a Wesselényi összeesküvés kialakulása, szervezése, majd leleplezése volt. Az események állami szinten történt felgöngyölítése ugyanis alkalmat adott arra a Habsburg kormánynak, hogy leszámoljon a magyar protestáns nemesség hangadóival, és nem elhanyagolhatóan megtöltse mindig üresen álló kincstárát. Ez természetesen az abszolutista rendszer erősödésével, az ország szepesi kamarai részének elszegényedésével járt hosszú távon.

1670-től kezdve ugyanis egészen a Rákóczi szabadságharc befejezéséig igen kevés békeév honolt e tájon. Az elkezdődő kamarai okkupációk egészen 1682-ig folytak, igaz egyre lassuló intenzitással. Ezt akadályozta meg Thököly Imre Felső-magyarországi Fejedelemsége, amelynek 1685-ben bekövetkező bukása ismét kamarai elkobzásokat eredményezett. Természetesen Thököly hatalma idején szintén jelentős birtokszerző akció folyt a kamara részéről, csak éppen most a császárhű személyek birtokai kerültek középpontba. 1686-ban azonban, ahogy írtuk, ismét fordult a politikai hatalom a kamara területén. Ebben az időben a régi okkupációk jogának megerősítése mellett a legnagyobb császári „fogás” a Rákóczi birtokok lefoglalása jelentette. A török kiűzésével párhuzamosan a régió területe a beszállások miatt szenvedett, a németellenesség nem csillapodott. Ez öltött testet az 1697-es hegyaljai felkelésben is, de még inkább a Rákóczi szabadságharcban. A kicsivel több, mint harminc év szenvedés, gazdasági kizsákmányolás, vallási üldöztetés csúcspontja volt a szabadságharc, amivel befejeződött a Szepesi Kamara területének a magyar történelemben lényegében egyedülállóan viharos története.

1670-ben, a kamarai perek lezárultával a magyar királyi államigazgatás möhön és kereteit meghaladva vetette rá magát a hűtlenség vádjával elítéltek birtokaira. Ennek következtében tetemes mennyiségű birtokot foglaltak el, igen sok családot téve tönkre ezzel. Szépen gyarapodott tehát a nemesi és polgári bujdosók száma, nem is beszélve az elbocsátott katonaelemekről. Az elkobzások igen sok esetben nemcsak az ingatlanra, hanem az ingóságra is kiterjedtek, így gyakorlatilag teljesen kifosztották a családokat. Ennek egyenes következménye volt

az, hogy a kamarához panaszok áradata indult, aminek következtében kénytelenek voltak a frissen foglalt birtokok jövedelméből a már-már éhező nemesi családok részére élelmet kiutalni.

A földbirtokok mellett összeírták a hegyaljai szőlőbirtokokat is, külön, nagy részletességgel. A külön történt összeírás magyarázata a hegyaljai szőlőtermesztés regionális, különálló jellege lehet. A szőlőösszeírásokban a birtok nevén és promontóriumon lévő fekvésén túl a szőlők minőségét, állapotát (szabad, dézs-más, kerti), termőképességét, a birtok bérbeadás tényét, és értékét is rögzítették. Így e források értéke a hegyaljai szőlőművelés volumenét tekintve igen jelentős. Természetesen hiányosságai is akadnak az általunk felhasznált anyagnak, azonban ennek ellenére a kutatás számára igen jól hasznosíthatók.

A magyar főnemesség hangulata, amely az 1660-as évek elején egyre több főembert fordított a Habsburg-kormányzat ellen, az 1664-es szentgotthárdi csata után kötött váradi békével elérte mélypontját. A Wesselényi Ferenc nádor, Frangepán Ferenc, Zrínyi Péter, I. Rákóczi Ferenc által tartott összejövetelek, azok eszmeisége hatalmas bázisra talált az egyébként is Habsburg-ellenes kelet-magyarországi térség közép- és kismemessége, polgársága körében. Az összeesküvés leleplezése után, a jelentős anyagi gondokkal küzdő kincstár veszteségeinek pótlását a hitlenségi perekben vagyonek Kobzásra ítélték javaiból fedezte. Az 1670-ben elkezdett birtokelkobzások – valószínűleg az előzetes elképzelésekkel ellentétben – sokkal jelentősebb mértékben változtatták meg a birtokstruktúrát.

A tömeges okkupációk az egyik legjelentősebb birtokossá tették a Szepesi Kamarát, akinek eddig számottevő szőlőbirtoka nem volt a Hegyalján. Az elkobzások nagy ütemben kezdődtek el. Felmérték a szőlők állapotát, a szükséges munka mennyiségét, és a birtok termőképességét is. A Wesselényi-felkelésben részt vett főurak és közép- és kismemesség birtokainak jelentős része kitűnő szervezethez tartozott, de azok szétszórtnak feküdtek a promontóriumokon. Ezért volt szükség arra, hogy ezeket a hegyaljai birtokokat szervezett kamarai művelés alá vonják, nagy gondot fordítva a szőlők művelésére és a borok eladására is. Az elkobzásokkal azonban a szolgáló népesség jelentős része, mely feltehetően szorosan kötődött urához, nem maradt helyén. Az udvarházak más tulajdonába jutása egzisztenciális problémát okozott, ami abban is megmutatkozott, hogy azon „paraszi famíliák” és uradalmi alkalmazottak elhagyták a területet, akiknek szakértelmére a lehető legnagyobb szükség lett volna.¹ A helyükbe beáramló főleg szabolcsi, abaúji, borsodi nap-

¹ Magyar Országos Levéltár (továbbiakban MOL) U. et C. 155/5 1687. Ezt a helyzetet tükrözi Bónis Ferenc lizskai javainak összeírása. Bónis udvarházában nem csupán szőlőművelő eszközöket tartottak, hanem a szőlőmunkások számára ott tárolt élelmet is. A szőlők szakmánya mellé a munkások 7 köböl rozsot, 30 font szalonnát, 3 Ft-ot tehénhússal, fél kőszót, köleskását, árpa-, és búzadarát, túróra 1 Ft-ot, és 1 hordó lőrét kaptak! Véleményünk szerint ezt a fennálló rendszert a kamarai elkobzások szétbontták, átrendezték, ezért volt szüksége a kamarai tiszteknek arra, hogy ezekben az összeírásokban, minden a szőlőkhöz kapcsolódó szokást rögzítsenek!

számosok pedig alkalmatlanok voltak a szőlők minőségi művelésére. A nemesi szőlők jelentős része jól szervezett, személyi-, és eszköz-feltétellel biztosított birtok volt, azonban sok olyan birtok került a kamara kezelésébe, melyek rosszabb helyen feküdtek, termésük kisebb, művelésük nehezebb volt. A földesúri szőlő-allódiumok emiatt gyorsan romlásnak indultak, amit a politikai helyzeten kívül a rossz szőlőgazdálkodás is elősegített.²

A szőlőbirtokokon kívül igen jelentős uradalmak (Balog, Murány, Szepes, Késmárk stb.) kerültek a kamara kezébe. A földesúri domíniumokkal elkobzott falvak és az abban élő jobbágyok szolgáltatásai mind a kincstárat illették. 1670–1672 között tekintélyes mennyiségű gabona, állat, vaj, sajt, túró, illetve készpénzbevételt regisztráltak, ez utóbbi 85 830 Ft 59 dénárt tett ki. A kamarai igazgatásnak azonban jelentős tehertertelei is voltak, a megszerzett javak jelentős része különféle kiadásokra, konvenciókra, fizetésekre ment el. Ezen kívül, mivel meg kellett szervezni, ki kellett alakítani a kereskedelmi kapcsolatokat, illetve a kamarai „infrastruktúrát” az okkupált birtokokon, a boreladásból lényegében a birtokolt terület nagyságához mérten kevesebb pénzt, 90 305 Ft 26 dénár bevételt nyertek, ami az összes pénzbevétel 10,84%-át tette ki! Pedig 1670-ben 2318 hordó, 5 átalag, 2 cseber, egy évvel később pedig 1407 hordó, 56 átalag, 48 urna, 2,5 köből borbevételük volt!³

A kamara későbbi, megmaradt elszámolásából a borkereskedelem fellendülésének tanúi lehetünk. 1674–1680 között szinte teljesen fennmaradt a Kassáról irányított boreladások elszámolása. Ebből egyértelműnek látszik a szepességi szabad királyi városok, főleg Bártfa és Eperjes, és azok polgárainak vezető szerepe a borkereskedelemben, de a legnagyobb vásárlók között lengyeleket is találunk. A bártfaiak közül Herlich Fülöp és a bizonyíthatóan a hegyaljai szőlőbirtokos Eissdorfer Sámuel, Eperjes városa, és polgárai, a kassai Nyereggyártó Dániel, valamint a krakkói Adam Drusnyiczky voltak a legjelentősebbek. Eissdorffer és Herlich összesen 8856, Nyereggyártó 4793, Drusnyiczky 5406, Eperjes városa és polgárai 10 164 Ft 40 dénár értékű bort vásároltak a kamarai pincékből.⁴ A fentebb említett hat év alatt boreladásokból, a bor után szedett harmincadból összesen 86 122 Ft 93 dénár jövedelem származott. Sőt korábban, a fiskális szőlők boreladásaiból 5253 Ft 2 dénár (1671), illetve 3300 Ft (1673) bevételt regisztráltak.⁵ A nagynak tűnő bevételek mellett azonban a kiadások magasak voltak, mi-

² Illéssy János: A kincstár hegyaljai szőlőgazdálkodása a XVII. század második felében. = *Magyar Gazdaságtörténeti Szemle*, 1900. (VII. évf.), 11. (továbbiakban Illéssy) Vö.: MOL U. et C. 70/6 1675. Ez az összeírás a mádi fiskális szőlőkben a vincellérek által tett károkat vizsgálta, amelyek „az elmúlt tavalyi Esztendőben való rendes munkájok nem restálása és miveletlensége miatt következett” be.

³ A fenti adatokat lásd MOL Filmtár 3945. d.

⁴ MOL Filmtár 3946. d.

⁵ MOL E 210. (Miscellanea) 42. cs. 159. t. 19. sz., 1670–1674 fiskális jövedelmei.

vel a pénzből a kamarai tiszteket, a végvárok katonaságát, a különféle javítási munkákat, a szőlőművelést és a borszállítást is fizetni kellett. Ugyanez jellemezte a fiskális tokaji uradalmat, ahol az 1674-es 3348 Ft bevételből, a kiadás 3262 Ft 81 dénár volt, amiből szőlőművelésre, konvenciókra és különféle munkákra összesen 3103 Ft 38 dénárt, azaz a bevétel 95,11%-át költötték.⁶ Példaként érdemes még említeni, hogy 1702–1703, nem egészen másfél éve alatt szőlőmunkákra, borszállításra a kamara 9595 Ft 89 dénárt adott ki!⁷

Az 1670-es évek elején a kamara már nem tudta kézben tartani az okkupált birtokok művelését, ezért azok nagy részét ki kellett adniuk feles, harmados, negyedes művelésbe, vagy árendába. Emellett létrehoztak a kamarai vincellérek által művelt saját kezelésű szőlőbirtok-komplexumot, melynek száma ugyan állandóan változott, de a Hegyalja legjobb okkupált szőlőit szervezte egységbe.⁸ Tokajban elfoglalt szőlők zöme a Göröngyös, Tófeli, Kanducs, Verebes, Tolcsván a Kútpatka és Círóka promontóriumra terjedt ki. Ez is mutatja, hogy az elkobzások után mesterségesen létrehozott kamarai szőlőkomplekszum egy előre kialakított terv szerint zajlott.

Ennek megfelelően a szőlők kiválasztásában a minőség mellett az egymáshoz való közelség is szerepet játszott. Ezért kerülhettek egyébként az alacsony értékű és keveset, mindössze 4-4 hordó bort termő Bodor szőlők a kamarai majorságbirtokok közé. A szőlők a tokaji Tófeli és Göröngyös szőlőhegyeken feküdtek, ahol birtoka volt a Nádasdyaknak, Veres Mátyásnak is. Tarcalon könnyebb volt a helyzet, hiszen jelentős politikai személyek birtokai lettek lefoglalva, melyek legtöbbje a Turzó, Cseke, Henye szőlőkben feküdt a Mézesmálon. Tarcalon foglalták le a két legértékesebb szőlőt: Szuhay Mátyás Barát szőlője 40 ezer, testvére Gáspár, Deák nevű szőlője 25 ezer forintot ért!⁹ Ez a tendencia érvényesült Tállyán, de a többi városban és faluban is a szőlők értéke és művelhetősége játszott fontos szerepet.

⁶ MOL E 210. 42. cs. 159. t. 29. sz., 1674. Szőlőművelésre 2 798 Ft 62 dénárt (85,77%), konvenciókra 158 Ft 40 dénárt (4,85%), különféle munkákra pedig 146 Ft 26 dénárt (4,48%) költöttek.

⁷ MOL Filmtár 3945. d.

⁸ Illéssy 5. 1678-ban a királyi birtokok igazgatója Draheim Lipót Vilmos külön utasította a hegyaljai inspektorokat, hogy mérjék fel a szőlők állapotát, jelentsék a művelés jelenlegi szakaszát, vegyék leltárba a rendelkezésre álló eszközöket.

⁹ Zemplén Megyei Levéltár, Sátoraljaújhely (továbbiakban ZmLt) V.37. Tarcal város iratai, Protokollum I. kötet 47. Vö.: MOL U. et C. 58/9 1676. Szuhay Mátyás 6 szőlője 55 hordó bort termett és 50 100 Ft-ot ért. Művelési költségüket 441 Ft-ra becsülték, de az éves tényleges kiadások 10 Ft-tal kevesebbe kerültek a kamarának. Szuhay Gáspár 5 szőlője 49 hordó bort adott, 30 650 Ft értékű volt, összes művelési költsége 385 Ft 25 dénár, de a kamara az összeírásig (június 16) 372 Ft-ot költött rá. A fenti kiadásokban nem szerepeltek a vincellérek jövedelmei.

Az elkobzott nemesi birtokokból létrejött kamarai szőlőallodium¹⁰

Város	Elkobzott személyek nevei és szőlőinek száma
Tokaj	Nádasdy Ferenc 3, Kemény János fejedelem özvegye 6, Veres Mátyás 11, Beczy István 1, Bodor Benedek 2, Szepessy Pál 1, Nagy András 7, Garay László 1, Tokaji János 1, Nagy András 7, Lakatos György 1
Tarcal	Nádasdy Ferenc 1, Kemény János fejedelem özvegye 5, Szuhay Mátyás 6, Szuhay Gáspár 5, Gyulaffy László 7, Szepessy Pál 2, Csáky Ferenc 4, Gönczy András 6, Tokaji János 2, Borbély Mihály 1, Garay László 1, Kovács Mihály 2
Keresztúr	Thököly 4
Liszka	Baksa István 3, Bónis Ferenc 11
Erdőbénye	Szepessy Pál 6, Baksa István 1
Tolcsva	Bónis Ferenc 2, Baksa István 3, Serédy Benedek 1, Balkó Pál 1
Tállya	Veres M. 8, Kátay Ferenc 1, Keczer Menyhért 1, Keczer Ambrus 1
Rátka	Keczer Ambrus 1, Szegedi Ferenc egri püspök 1
Mád	Szegedi Ferenc egri püspök 3, Gönczy András 1
Zombor	Bónis Ferenc 2, Kátay Ferenc 2, Szepessy Pál 1
Szikszó	Csáky Ferenc 4, Orlay Miklós 1
Vámosújfalú	Szepessy Pál 6, Baxa István 1
Horváti	Somi Gáspár 1
Szántó	Csótó István 1

Az egyik forrás szerint 1670-ben, az első elkobzási hullámban öt hegyaljai mezőváros – Tokaj, Tarcal, Mád, Tállya, Újhely – szőlőhegyein összesen 89 darab szőlőt koboztak el.¹¹ Ez a szám a vizsgált időszakban, 1673-ig jelentősen megemelkedett, sőt más források pontosítanak bennünket. Így közel helyesnek véljük azt az adatsort, amely szerint a Hegyalján, és az annak környékén fekvő „szőlős” helyeken 135 birtokos (nem mind különböző!) 443 szőlőjét kobozták el. Az okkupált birtokoknál 3785,5 hordós termésmagyságot rögzítettek, értéküket pedig igen magasra 425 178 Ft-ra becsülték.¹²

A kamara saját kezelésébe vont (illetve 3 esetben provizoraik által uradalmak részére foglalt) szőlőallodium – Tarcal nélküli – kiterjedése Tokaj, Keresztúr,

¹⁰ MOL U. et C. 70/6 1676, MOL U. et C. 58/9 1676 (1680-as másolat). A szőlők változására lásd Illéssy 7–9.

¹¹ Az első elkobzási hullámban az összeesküvés mellett legkitartóbban részt vevő személyek birtokai kerültek elkobzásra. Például: Kubinyi László, Veres Mátyás, Szuhay Mátyás, Szepessy Pál, Debreceni Ferenc, Bónis Ferenc. Vö. MOL U. et C. 145/6 1670.

¹² MOL U. et C. 154/1.

Bénye, Tolcsva, Tállya, Mád, Zombor, Rátka, Szikszó, Liszka településeire terjedt ki. Tokajban a kamarai allódiium 36 szőlőt foglalt magába, ezek termőképessége 339 hordó bor volt, a birtokok értéke pedig 113 860 Ft-ra lett becsülve. Keresztúrban csak Thököly Imre 4 szőlője alkotta a kamarai majorságot 69 hordós terméssel és 13 700 Ft-os értékkel. Mádon 5 szőlő 87 hordós termése 3800 Ft, Zomboron lefoglalt 5 szőlő 65 hordós termése 29 550 Ft-ot ért. A bényei 7 szőlő 173 hordós terméssel 36 060 Ft, a tolcsvai 9 lefoglalt szőlő 52,5 hordós termőképessége 6650 Ft értéket képviselt. Tállyán 11 szőlő 116 hordós termés 9690 Ft, Rátkán 2 szőlő 40 hordós termése 3000 Ft, Liskán 14 szőlő 112 hordós termése 15 820 Ft értéket képviselt. A kamarai allódiiumhoz tartozott még Horváti, Szántó, Szikszó birtoka is, ahol az összeírók nem rögzítették a termés nagyságát és a szőlő értékét sem. Ha összességében nézzük a Tarcál nélküli adatokat, akkor azt láthatjuk, hogy a Magyar Királyság Szepesi Kamarája a semmiből, a Rákócziak utáni legnagyobb birtokossá nőtte ki magát, 93 szőlővel 1053,5 hordós bevétellel és 236 130 Ft-ot érő tőkével a zsebükben.

A birtokosok személye, azok társadalmi rangja, szerepe, jogállása széles alapokon nyugodott. A főnemesség tagjaival kezdve (Nádasdy Ferenc, Serédy Benedek, Bocskai István, Csáky Ferenc), a vármegyei életben jelentős szerepet betöltő személyeken át (Szepessy Pál, Szuhay Mátyás és Gáspár, Bónis Ferenc, Gyulaffy László), a városi polgár-nemesekig (Bodor Benedek, Veres Mátyás, Nagy András) sokféle társadalmi jogállású emberrel találkozhatunk. A kamarai perek lezárásának kivonataiból azt is megtudhatjuk, ki, miért ítélték vagyonelkobzásra, miért találták bűnösnek felségárulás „büntetében”.¹³

A főnemesség képviselői közé tartozott *Bocskai István* Zemplén vármegyei főispán, aki a kamarai vád szerint a felkelés egyik értelmi szerzője volt, I. Rákóczi Ferenc tanácsosa, az egyik legfőbb lázadó, aki „eretnek” vallású lett. „Bűnlajstroma” igen terebélyes, a vádak között található például, hogy a németeket idegeneknek nevezte, a lázadó katonák főfelügyelője, a Gömör vármegyei rendi gyűlésen a szabadság kivívására szólította fel a vármegyét, üdvözölte a Dunán inneni vármegyék beszercebányai gyűlését. Részt vett a kassai gyűlésen, jelen volt a tállyai tanácskozáson, sürgette az insurrectio összehívását, jelen volt a szomotori mustrán, a terebesi gyűlésen Rákóczi hűségére szólított fel mindenkit, azt mondta, hogy inkább hallja a török „allát”, mint a német „berdót”, támogatta a török szövetséget, és a török fennhatóság elismerését. Az egyik legérdekesebb vádpont így szólt: „jónak látta volna, ha a jobbágyok képviselőit is meghívják a terebesi gyűlésre”. Ebben a kérdésben, tudniillik a jobbágytömegek bekapcsolásával a felkelésbe, úgy véljük, megelőzte korát. Mindamelllett, hogy ez a kis mondat igen érdekes történelmi tény, ami azt mutatja a főnemesség haladóbb ré-

¹³ Az összeesküvésben részt vettek „bűnlajstroma” a MOL NRA 518/1–23 források felhasználásával készült.

tegeben megfordult a széles tömegbázis kialakításának a gondolata. Ez a gondolat, mint tudjuk 30 év múlva megvalósult, csak éppen nem felülről jövő kezdeményezéssel, hanem a jobbagynépeség tettekézségével. Bocskai főispánnak 3 hegyaljai szőlőjét foglalták le Szegi, Kisfalud és Mád határában. A birtokok 140 hordó bortermést adtak, értékük 21 200 Ft volt.

Serédy Benedek az összeesküvésben részt vevő főnemesség egyik érdekes alakja volt. Nyughatatlan természete, és főleg a németekkel való agresszivitása lényegében minden fontosabb katonai cselekménybe belesodorta. A Szabolcs vármegyében élő és főleg ott birtokló Serédy egy igen jelentős család kései sarja volt, aki a 17. század utolsó harmadában már csak a családi hagyományokból érzékelhette ősei egykori jelentőségét és nagyságát. Valószínűleg elérkezettnek látta az időt hasonló nagy tettek véghezviteléhez. Emellé párosult személyisége, így nem csodálkozhatunk azon, hogy az ellene felhozott vádak jelentős része katonai cselekményhez köthetők. Az egyik vádpont szerint elfogadta a fejedelem rendeletét a felkelésre, és tokaji németeket „inzultált”. Ezen a tettén azonban alaposan túllépett, így részt vett Tokaj ostromában, és Stahremberg tokaji kapitány elfogatásában. Szintén részt vett a kor egyik legnagyobb, lesből történt, eltervezett és kimunkált támadásában, az ún. gombási mézszárlásban, amelyben a porciószedésből és rablásból visszatérő szatmári német helyőrség katonáit mézszárolták le, illetve fullasztották a Szamos folyóba.¹⁴ Emellett támogatta a töröknek való behódolást is. Személyiségének alapvonásaira igen jó példát hoznak a különböző helyeken tett megnyilvánulásai. A terebesi mezőn tartott gyűlésen azt tanácsolta, hogy a császár seregeit támadják meg. Egy másik vallomás szerint egyszer azt mondta, hogy a lázadó harcosok a megölt németek vérért folyassák szét. Sáros megyében pedig azt terjesztette, hogy a császárnak nincs serege. Tetteiért egy 4 hordót termő tolcsvai szőlőjét foglalták le 1000 Ft értékben.

¹⁴ A Gombási erdőben sok német zsoldost mézszároltak le, fosztottak ki, majd utána szétszéledtek az összetoborzott nemesek és katonák. Erről az eseményről Szirmay Antal Szatmár vármegye leírásában a következőképpen tudósított: „*Szathmár erőségébe Német őrző sereg volt, az kik az környül fekvő helységekre eleség bé takarítás véget ki csapván, a népet dúlták...Lónyay Anna már akkor Kemény János Erdélyi fejedelem Özvegye, aranyos-Meggyesi Várában az Vármegyebéli urakat, és nemeseket összeve híván ezen romlásnak meg előzéséről...tanátskoztak, és el végezték: hogy már ki kémelve lévén az Szathmári várbéli őrző seregnek ő szándéka élelem bé hajtás végett...eggyik Nemes csapat a Gombás erdőnek köze táján az erdőben rejtezen el, az másik csapat pedig az erdőnek Meggyes felől való szélben...Ezen két seregnek pedig elől járójául rendeltetett Mikolay Bólizsár, Szodoray Boldizsár, és Kende Gábor, kik hív végbenvívői valának a rendelésnek: mert az eleséggel meg rakodva vissza érkezvén a Németek, fejek is alig látszott marháik közzül...az Magyar seregek elől hátul meg meg támadván azon a helyen, a hol az Ország út a Szamos vízéhez igen közel, s a partyán jár és Itatónak hivatattik...azon kívül a mi keveset fegyverekkel ki végezhettek, nagyobb részét a Szamosnak szorítván, oda fullasztották, és olyan feles takarmányt, s Német testet, és kalapot vitt a Szamos a Szatmári malomra, hogy azt meg is állította forgásában.*” Szirmay Antal: *Szathmár vármegye fekvése, történetei, és polgári esmérete*. I. rész. Buda, 1809. 169–170.

A főnemesség közé tartozott az akkor még kiskorú, és apja halála után nagybirtokossá (tulajdonossá) előlépett, ám még mindig kiskorú és menekülésben élő *Thököly Imre*. A kamara lényegében vele szemben semmilyen eljárást nem folytatott, hanem az apja után maradt birtokokat foglalta le, többek között 4 keresztúri szőlőt, 69 hordós terméssel és 13 700 Ft értékkel.

A középnemesség soraiban találjuk *Kátay Ferenc* Abaúj vármegyei nemest, aki a vérmesebb hangadók közé tartozott. Házánál, Encsen gyűlést szervezett tartottak Abaúj, Borsod és Gömör megyei elégedetlenek részvételével, és itt szóba került a töröknek való behódolás is. Kátaytól Zomboron és Bényén foglaltak le 3 szőlőt, aminek termése 46 hordó volt, értéke pedig 21 250 Ft.

Szepessy Pál borsodi alispán volt a mozgalom egyik fő szervezője. Ennek megfelelően „bűnlajstroma is igen hosszú. Ezek közül a legfontosabbak: részt vett a gömöri, és a kassai gyűléseken, a diósgyőri preasidiáriusokat Rákóczi hűségére csábította, részt vett Kátay Ferenc házában, Encsen tartott megbeszélésen, katonai kiállítás ügyében sürgette Borsod megyét a császár ellen, Törökországban és Erdélyben követségben járt, jelen volt Eperjesen a Zrínyi-féle megbeszélésen, emellett pedig a nádorné (Szécsy Anna Mária) egyik bizalmas embere volt. Szepessynek Tokajban, Zomboron és Bényén 8 szőlőjét okkupálták, ezek termése 153 hordó, értéke 34 500 Ft volt.

Lipóci Keczer András szintén azok közé tartozott, aki mindent tudott a nádor és köre által kezdeményezett megbeszélésekről. Keczer Thököly István gróf (Thököly Imre apja) leghűségesebb embere, bizalmasa, sőt barátja volt. Műveltsége és jó gazdasági képessége miatt lényegében ő irányította a Thököly uradalmakat. „Bűnlajstroma” ennek megfelelően igen terebélyes. A tanúvallomások alapján a kamarai kivonatok a következő vádpontokban találták bűnösnek: tudott a Nádasdy-féle szervezkedésről, részt vett titkos gyűléseken, titokban járta a megyéket és szervezkedett, ahol bujtogatott és zavart keltett, a haza kárára szervezkedett, azzal vádolta a császárt, hogy nem áll a magyar „alkotmány felett”, itt nem rendelkezhet, Sáros megyétől pénzt szerzett arra, hogy Zemplén megyében katonákat fizessenek, Bocskaival szoros kapcsolatban állt, tudott minden tervéről és leveléről. Keczer Andrásnak 11 szőlőjét kobozták el. Sajnos az összeírás az esetében nem teljes, mivel Gömör megyei birtokait nem mérték fel az összeírók, és a termésméretet sem rögzítették. Az adatokból az állapítható meg, hogy a Tállyán, Szántón, Szerencsen, Szikszón fekvő szőlők értéke 25 039 Ft-ot tett ki.

Testvére *Keczer Menyhért* az a tipikus személy volt (harmadik testvérükkel, Ambrussal együtt), akik az összeesküvésbe csak rokoni kapcsolatuk révén kerültek, de jelentőségük messze elmarad az átlagtól. Keczer Menyhért, bár részt a sárospataki, a murányi és a kassai gyűléseken is, személyes kontaktusban állt Nádasdyval, mégis inkább ahhoz a szárnyhoz tartozott, aki a katonai megmozdulásokban élte ki minden, a Habsburgok ellen érzett dühét, mellesleg ezt párosítva az anyagi haszonszerzés más módozataival is. Keczer ugyanis az egyik hangadó-

ja volt Egri Érsekség birtokai ellen folytatott támadásoknak, illetve Máriássy jezsuita szerzetes birtokai feldúlásának. Tetteiért természetesen más birtokai mellett 8 szőlőjét kobozták el Tállyán, Szikszón és Monokon. A 126,5 hordós terméssel bíró szőlők értéke 16 950 Ft volt, de az összeírás az esetében sem nevezhető teljesnek.

Lényegében már a középnemesség alsó rétegébe sorolhatjuk *Körtvélyesi Rákóczi Ferencet*, aki ugyan nem tartozott a nagyobb földbirtokosok közé, mégis szőlőbirtokai termése miatt érdemel említést. A Hegyalján öt szőlőjét foglalták le, Zomboron és Tolcsván. A szőlők 186 hordós termésre voltak képesek, ami igen jelentős szám kisbirtokostól, értéke viszont „csak” 13 550 Ft, ami Rákóczi szőlőinek termésminőségének másodlagosságát mutatja. Birtokai elkobzásának oka az volt többek között, hogy azt mondta „az isten kegyes volt, amikor a Dunától északra eső megyék összefogtak (a császár ellen)”, illetve jelen volt a terebesi mezőn lezajlott gyűlésen.

A Szabolcs vármegyei nemes *Bessenyei Mihály* a lezárult kamarai vizsgálatok szerint a rebellesek egyik szószólója volt, a török szövetség egyik híve és támogatója. Erdélyben követségben járt, hogy Apafit megnyerjék a bujdosók ügyének, sereget gyűjtött I. Rákóczi Ferencnek, egyike volt Rákóczi tanácsosainak, ezen kívül szintén követségben járt Váradon, ahol a törökkel az ország átadásáról tárgyalt. Bessenyei 7 szőlője került a kamara kezébe. A Mádton és Szegin fekvő szőlőbirtokok 64 hordós termést adtak, értéküket 10 800 Ft-ra becsülték.

A kisnemességet, illetve tanult, művelt, iskolázott nemesi értelmiséget jelenítette meg az összeesküvésben *Baksa István* Zemplén vármegyei nemes, aki a jelentősebb szőlőbirtokosok közé tartozott. Bár nem fejtett ki az összeesküvés ideje alatt szélsőségesebb megnyilvánulásokat, a Kamarának elég volt az a tény, hogy részt vett a kassai gyűlésen, illetve jelen volt Stahremberg tokaji kapitány elfogatásánál. Neki 10 szőlője került „állami” fennhatóság alá. A Tokajban, Bényén, Tolcsván, és Liskán fekvő szőlők 138 hordós termést adtak, értékük 28 325 Ft volt.

Tolcsvai Bónis Ferenc az összeesküvés negyedik kivégzettje volt. Zrínyin, Frangepánon és Nádasdyn kívül ugyanis ő volt az egyedüli személy, akin a kamarai per alapján hozott halálos ítéletet végre is hajtották. A jogi végzettségű Bónis pedig a nyugodtabb ellenállói vonalhoz tartozott, nyakassága és ebből következő elvűsége miatt azonban nem kerülhette el a kivégzést. Lényegében minden fontosabb összejövetelel jelen volt, ahol minden alkalommal a királyi hatalom ellen szónokolt. Szintén jelen volt Stahremberg elfogatásánál. Bocskai István Zemplén vármegyei főispán egyik bizalmi embere volt, így a legmélyebben ismerte az összeesküvés részleteit. Tolcsvai Bónis Ferencnek 15 szőlőjét foglalták le Zomboron, Liskán, Tolcsván. A 128 hordó terméssel bíró birtokok értéke 9720 Ft volt.

Az egykori eperjesi polgár,¹⁵ majd tokaji lakos és nemes *Veres Mátyás* az egyik fontosabb borkereskedővé nőtte ki magát. Másrészt viszont Bocskaii familiárisaként, tanácsadójaként és az összeesküvésben való szerepéért sem sorolható a kamara kedvencei közé. A Tokajba betelepült Veres Mátyás nem szakította meg régi kapcsolatait eredeti lakhelyével, így nagy szerepe volt a lengyelországi borkereskedelemben is. A mozgalomban is fontos szerepet szántak neki, a kassai gyűlésen ugyanis a felkelő sereg számvevőjévé, zsoldfizetőjévé választották, ami az egyik legfontosabb bizalmi rang volt. Tokaji lakosként vett részt a vár ostromában, és egyike volt azoknak, akik német katonákat állítottak Rákóczi hűségére. Tőle 19 szőlőt koboztak el Tokaj és Tállya mezővárosokban. A jó minőséget produkáló birtokain 152,5 hordó bort tudott készíteni, értékük 24 495 Ft volt, ami vetekedett a legtöbb főúri bortermeléssel és szőlőértékkel is.

A kamarai szőlőallódiumba, a többi birtok közelsége miatt felvett *Bodor Benedek*-féle szőlők nem tartoztak a jelentősebb kamarai szerzemények közé. A mindössze 8 hordós termésre képes, 700 Ft értékű 2 szőlőből álló kis birtokocska, nem a „korona ékköve volt.” Egykori gazdájuk, Bodor Benedek kis-pataki lakos ellen két vádpontot találtak megalapozottnak, a Tokaj ostromában való részvételt, és Sáros vármegyében németek (katonák) kárára történt fosztogatást.

Az összeesküvés után készült összeírások több esetben tartalmazzák a szőlőkkel elvett gazdaságok nagyságát, annak felszereltségét, amiből megállapítható, hogy a Szepesi Kamara tulajdonába általában eszközökkel jól ellátott, bortermelésre berendezkedett háztartások kerültek. A fentebb említett Veres Mátyásnak például Tokajban háza, kilenc szőlője, Tállyán új kőháza, 1 hold vetése, 8 szőlője és szőlőműveléshez való eszközeit írták össze. Ezenkívül a Szabolcs megyei Lökön 10–10 köblös búza és árpa, 1,5 köből köles vetés, 1 jobbágy és egy pusztá telke volt. De volt majorsága Eszláron (8 jobbággal), ahol a majorsági épületek mellett, 50 köblös búzavetés, felhalmozott élelmiszerkészlet is található. Debreceni Ferencnek Tokajban szintén háza és hat szőlője, Tállyán szabad, kövel kerített háza rétekekkel, 9 szabad szőlővel, két pincével, sajtóházzal, szőlőművelési eszközökkel, valamint telkén 6 taksás házzal, aminek éves jövedelme 36 Ft 40 dénárt tett ki.

A Hegyalján elkobzott hatalmas kiterjedésű szőlőbirtokok egyik nagy hátránya a promontóriumokon való szétszóródás volt, ezek 1673-ban 8 398 Ft 4 dénár munkaköltséggel terhelték a kincstárat. Az ekkor műveltetett 121 szőlőre átlagban 69 Ft 40 dénár költség jutott, ami egy közepes nagyságú szőlőművelési költségének felel meg. Természetesen a kamara által készített kimutatás nem tartal-

¹⁵ ZmLt. V. 42. Tokaj város iratai, Tanácsülési jegyzőkönyvek, 99. kötet 1647–1660. 1650. február 17-i bejegyzés. Miller Dávidné citálta Eperjesen lakó Veres Mátyásné Vida Borbálát. 1651-ben már maga Veres Mátyás is feltűnik a jegyzőkönyvekben Balázs pap Zúgó szőlőjével kapcsolatban. 1651. február 12. Sőt, egy május 12-i bejegyzés Verest mármint „Tokajban lakót” nevezte meg.

mazta a kamarai tisztek, a vincellérek és a szőlőpásztorok jövedelmét sem. A legtöbb bért Szepesi Pál erdőbényei majorságszőlői emésztették fel: a 6 szőlőre 984 Ft-ot fordítottak. Bónis Ferenc 11 lizskai szőlője 570 Ft 35 dénárba, a Nádasdyak tokaji birtokai 555 Ft-ba, a Kemény család tokaji és tarcali szőlői 425 Ft-ba, Veres Mátyás tokaji gazdasága 456 Ft-ba, Szuhay Mátyás tarcali szőlőinek műveltetése 450 Ft-ba került.¹⁶ A magasnak tűnő művelési költségeket azonban párhuzamba tudjuk állítani a bortermelés nagyságával, az egy hordóra jutó termelési költséggel, illetve a boreladás hasznával. Egy 1674-ben keletkezett kimutatás a kamara kezelésében termett borokat tüntette fel. Az összes bevétel ekkor 851,5 hordó, 20 átalag, 66 icce bor volt. A Nádasdyak birtokán 52 hordó, 13 átalag, 4 puttony bor termett, művelési költsége 676 Ft, egy hordóra jutó átlaga kb. 11 Ft 55 dénár. Veres Mátyás egykori birtokán 63 hordó, 1 átalag, 18 puttony bort termeltek, a 422 Ft-os művelési költséggel számolva az átlag 6 Ft 64 dénár.¹⁷ A Kemény család tokaji és tarcali uradalmának 70 hordós termésére 475 Ft művelési költség, azaz hordónként 6 Ft 78 dénár, Szuhay Gáspáréra 8 Ft 8 dénár, Gyulaffy Lászlóéra 9 Ft 72 dénár, Thököly keresztúri majorságboraira 10 Ft 2 dénár jutott, Szepessy Pál bényei allódiális boraira, a vincellér fizetésével együtt 10 Ft 83 dénár hordónkénti ráfordítást kapunk.¹⁸ 1675–1676-ban Szuhay Mátyás szőlőinek termése 31 hordó bor volt, munkára való kiadás 450 Ft, hordónkénti költsége 14 Ft 51 dénár. Szuhay Gáspár szőlőinek 31 hordós és 2 átalagos termése 348 Ft munkabérből 10 Ft 87,5 dénár (ha a két átalagot 1 hordónak vesszük) hordónkénti költséget kapunk. Ebben az évben a kincstárnak az allódiális borokból kb. 108 hordó bora származott (ez hordónkénti átlagban 13 Ft 44 dénár ráfordítást feltételez), ezzel szemben a harmados, negyedes művelésből és árendából

¹⁶ MOL U. et C. 158/30 1673. A fiskális szőlők művelési költségei (ahol fel voltak tüntetve) a következően alakultak: Tokaj 1593 Ft, Tarcal 1451 Ft 54 dénár, Keresztúr (Kisfaluddal és Szegivel) 1232 Ft, Mád és Zombor 806 Ft, Tállya és Rátka 1033 Ft 91 dénár, Erdőbénye 1220 Ft, Liszka 805 Ft 65 dénár, Tolcsva 210 Ft 94 dénár, Szántó 45 Ft. A forrásban lévő újhelyi, monoki adatok nem tartalmazták a művelési költségeket.

¹⁷ MOL U. et C. 158/31 1674. A Tokajban művelt 24 szőlő vincellérének fizetése 20 Ft 49 dénár volt, ami szőlőnként kb. 1 Ft 62 dénárt jelent. Ha a tokaji borjövédelmet arányítjuk a vincellér fizetéséhez (bevétel 65 hordó 2 átalag), akkor annak bére a hordónkénti pénzráfordítást 3 Ft 22 dénárral növeli meg. Így az összes költség a Nádasdy birtokokon hordónként 14 Ft 77 dénár, Veres Mátyásénál pedig 9 Ft 86 dénár. Vö. MOL U. et C. 116/12 1674. Ebben az évben Szabó Bálint kamarai vincellér által a tokaji és tarcali hegyen műveltetett 31 szőlő munkabére 1028 Ft 65 dénár volt.

¹⁸ MOL U. et C. 158/31 1674. Szuhay Gáspár szőlőinek termése 46 hordó volt, művelése 372 Ft-ba került. Gyulaffy László birtokai 25 hordó bort adtak, a ráfordítás 243 Ft volt. Thököly Imre keresztúri majorsága 37,5 hordós termésére 376 Ft művelési költség jutott, Szepessy Pál erdőbényei allódiumának 96 hordós termése 1000 Ft művelési költséggel és 40 Ft-os vincelléri fizetéssel párosult.

mindössze 20 hordó.¹⁹ 1676-ban a tokaji, tarcali, keresztúri, lizskai, bényei, tolcsvai és pataki majorságszőlők 356 hordó 6 átalag bort adtak, a tokaji uradalom három mezővárosában 18 hordó bevétel lett a szőlők harmados műveléséből, ezenkívül még 17 hordó lőrét írtak össze.²⁰ Már ezek az adatok is bizonyítják, hogy a kincstár borkereskedelmének feltételezett haszna az elkobzott nemesi és polgári allódiiumokból származott. Az okkupált, de a kincstárnak nem kellő szőlők harmados és negyedes művelésének többlete pedig a birtokokon termett árendás borokban, illetve a dézsmás adózásban volt. Mádon 1672-ben a fiskális szőlők dézsmájából 3 hordó, 4 köből, 1 icce, 1673-ban 7 hordó, 3 köből, 1 icce bort szedett be a kamara.²¹ További részadatok bizonyítják, hogy a fiskális igazgatás fontosnak tartotta földesúri jogainak érvényesítését, regáléjöveldelmeinek növelését. Így nagy hangsúlyt helyeztek a mezővárosok uradalmi (fiskális) kocsmáinak bevételeire: 1670-ben Mádon 81 hordót mértek ki kocsmán, Tolcsván pedig Bónis Ferenc allódiális boraiból 15 hordót fordítottak ugyanerre a célra.²² Sajnos a megmaradt források nem különítették el a borok kimérésének jövedelmét, így nem lehet megállapítani, hogy az 1673–1674-ben a fiskális javakból és kocsmából származó 21 099 Ft 20 dénár, és a 17 666 Ft 6 dénár jövedelemből valójában mennyit is tett ki a „diversoriumokban” való borárulás haszna.²³ Ebben a korszakban azonban a kamarai birtoklás egyik legnagyobb gátja a Rákóczi család földesúri jelenléte volt, akik mint a hegyaljai domíniumok földesurai minden tekintetben elsőbbséget élveztek. A fiskális tisztek panaszkodtak erre a tényre, s amikor a kamara sürgette az éppen esedékes borbevételt, a következő választ írták: „*az Fejedelem dézsmája miat köll varakoznunk mivelük az elsők*”.²⁴

A fentebb leírt terméseredmények természetesen a művelés minőségén túl elsősorban az időjárás függvényei voltak. A Szepesi Kamara 1675-ben – bizonyára tudni kívánták a birtokukba jutó szőlők optimális terméseredményeit – egy nagy összeírásban rögzítették a szőlők legfontosabb adatait. A felmérés sok tanulsággal szolgál, és más évekből származó adatokkal összevetve látható, hogy *a pusztulás, ami a 17. század végén általános folyamat volt a Hegyalján, a fiskális birtokokra, valamint a harmados, negyedes művelésű szőlőkre fokozottan igaz. A*

¹⁹ MOL U. et C. 165/3 1675 körül. Csáky Ferenc szőlőinek termése 18 hordót tett ki, munkabérük 214 Ft 94 dénár, hordónkénti költsége kb. 11 Ft 94 dénár volt. Természetesen a kiszámolt hordónkénti költségekben a vincellérek és pásztorok jövedelmének hányada nem szerepel. Az adatokat Vö. Orosz 1995: 97., illetve MOL U. et C. 117/4 1675. A termett 108 hordó borból azonban 10-et egyéb kiadásokra vontak el, így a tényleges bevétel 98 hordó volt.

²⁰ MOL Szepesi Kamarai Levéltár, Az egykori számvevőség levéltárának töredékei, E 705. Számvevőségi iratok (1551–1779) 4. cs., 1676.

²¹ MOL U. et C. 117/2 1673.

²² MOL Filmtár 3945. d.

²³ MOL E 210. 42. cs. 159. t. 19. sz., 1670–74 közötti fiskális javak jövedelmei.

²⁴ MOL E 705. 4. cs., 1676.

Nádasdy család tokaji szőlőinek optimális termése 94 hordó, értékük ekkor 26 180 Ft, művelési költségük 626 Ft 96 dénár, a vincellér fizetése 25 Ft, így az egy hordóra eső termelési költség mindössze 6 Ft 93 dénár volt! Thököly Imre bodrogkeresztúri szőlőinek termése 67 hordó, értéke 18 400 Ft volt, művelési költsége 392 Ft, 1 hordóra jutó átlaga 6 Ft 22 dénár, ha a szőlők vincellérnek fizetését szintén 25 Ft-ban számoljuk. A jelentős Szepessy bényei allódiium 133 hordós termése (27 060 Ft értékben), 1059 Ft-ba került, átlagos vincelléri fizetéssel számolva, hordónként 8 Ft 15 dénár költséget jelentett. A forrásból egyértelműen kiderül, hogy a kincstár igyekezett megszabadulni a kezében lévő szőlőktől, ti. a harmados, negyedes művelők, árendások aránya 1675-re óriásira duzadt. A bérlők között sok olyan személyt találunk, akiről feltételezhető, hogy borkereskedelemmel foglalkozott. Gróf Wolkra Tokajban Baxa István 24 hordót termő, Tarcalon Király Mihály 7 hordót, Garai László 4 hordót termő birtokát, valamint Gönczy András 6 szőlőjét, Cseh Mihály 6 szőlőjét, Tokaji János 4 szőlőjét árendálta. Szintén bekapcsolódtak a szőlőtermesztésbe és borkereskedelembe a kamara tisztjei is. Holló Zsigmond például Nagy András 9 szőlőjét árendálta 8 hordó borért. A nagyarányú bérlések mellett azonban sok olyan szőlőt találunk, amelyet senki sem művelt, elhanyagoltságuk miatt semmit sem teremtek.²⁵ A szőlők minőségének romlása ellenére a kamara 1679-ben, a kezében lévő 489 db szőlőből még mindig 144 szőlőt (29,44%) műveltetett. Harmados és negyedes művelésbe mindössze 128 szőlő (26,17%) került, 272 birtok (55,62%) művelés nélkül maradt!²⁶

Az 1670-es évek végén felerősödött a kuruc mozgalom, amely a kezdeti sikertelenség után, ekkor már jelentős katonai sikereket tudhatott magáénak, sőt 1682–1685 között Thököly felső-magyarországi fejedelemségével új birtokos is megjelent a Hegyalján. A birtokokat kezelő Szepesi Kamara természetesen ugyanaz maradt, sőt tisztikarának jelentős része sem távozott állásából. Helyén maradt például a Kamara szőlőbirtokainak prefektusa, Draheim Lipót Vilmos, akit csak Thököly államának bukása után menesztettek tisztségéből. Egy másik fontos személy, a szintén kamarai tisztviselő, Holló Zsigmond pedig hosszú élete folyamán tapasztalataival segítette a Rákóczi-ház hegyaljai birtokainak gazdaságosabbá tételét.²⁷ Thököly államának idején megfigyelhető a birtokstruktúra bizonyos változása, ti. sok személy kapta vissza egykor elkobzott birtokait. A

²⁵ MOL U. et C. 70/6 1675.

²⁶ MOL U. et C. 154/1 1679. Az összeírás nem tartalmazza Gönc-Ruszka, Olaszi, Szurdok, Szerencs, Monok, Sárospatak, Sátoraljaújhely felméréseit.

²⁷ Idősebb Holló Zsigmondnak, mint „udvari szolgájának s egyszer s mind Nemes Pozsonyi és Szepesi Kamarai Tanácsosának ... kiváltképpen bizonyos dolgainkban hozzánk mutatott jó aditíóját s fáradozását” honorálta I. Rákóczi Ferenc akkor, amikor Holló tokaji, tarcali és mádi, összesen 24 darab szőlőjét (400 tallérért) felmentette minden földesúri szolgálat alól. MOL NRA 230/1. Az adomány 1675. október 7-én kelt.

kincstár keze alól kikerült szőlők jelentős része viszont Thököly államának bukása után ismét kamarai igazgatás alá került.²⁸ 1683-ban, a kassai fiskális pincében 1009 hordó, 37 átalag bort, és 25 átalag aszút tároltak!²⁹

A 17. század utolsó két évtizedében lejátszódó politikai- és hadi események a régió jelentős pusztulását eredményezték, így az elénk táruló kép sokkal siralmasabb, mint amelyet 10 évvel ezelőtt találtunk. Tarcalon például nemcsak a város földesurának Nagy (Rákóczi) Kúriája és a hozzá tartozó épületek lettek pusztává, hanem a Zeleméri Kúriának is „*csak kőfalai állnak*”,³⁰ Szuhay Mátyás kúriája „*meg égett*”, Gáspárénak csak „*puszta kőfalai állnak*”, Dobay Gábor udvarháza „*egészen elpusztult*”.³¹ Hasonló pusztulásnak lehetünk tanúi Szepessy Pál hegyaljai majorságait vizsgálva. 1689-ben felmért állapotuk szerint a Szepessy javak értéke csupán 10 550 Ft volt, de régi becslésük szerint 41 360 Ft-ot értek.³² A források hiányosságára, és a kamarai tisztviselők spekulációjára jó példa Veres Mátyás javainak 1673-as és 1675-ös felmérése. Amíg először a tokaji tanács 10 540 Ft-ra becsülte 10 szőlőjét, amely ebben az évben 103 hordó bort adott, addig 1675-ben a kamara 23 925 Ft-ra értékelt immár 11 szőlőt (!), amely mindössze 50 hordó 3 köből bort adott!³³

1687-ben a fiskális szőlők másodszeri elkobzásának idején a kincstár azt a parancsot adta megbízottjának, hogy mindegy milyen áron, de érje el a hegyaljai szőlőgazdálkodás fellendítését. A szőlőinspektor a Hegyaljára érkezése előtt a következőket írta az itt lévő oppidumok magisztrátusának: „*A Tekintetes Nemes Szepessy Kamora engemet mostan ide az Hegyaljára oly Istrukcioval méltoztatott bocsáttani, hogy az ilyen el parlagodott szőlők munkájának fel vételét és kiosztását mindenütt fel hirdettessem, hogy tudniillik ... az elmúlt háborús idő miatt elpusztult Fiscalis Szőlőket valakinek kedve lenne azokhoz felvenni parlagjából ... colálja mint illik bizonyos Esztendőig, úgy hogy jövendőben akár a Fiscus, akár más akinek a Fiscus fogja engedni különben vissza ne vehesse, hanem ... legelő-*

²⁸ Illéssy 13. Új személyektől koboztak el birtokokat, mint a Homonnaiaktól, Barkóczy Ferencről, a Zichy családtól.

²⁹ MOL A Thököly család levéltára, G 3. Thököly szepesi levéltárának iratai (III) 1676–1685. 14. cs. III/8, 1683. Az 1683-as év első két hónapjának kiadásai után, február 9-én már csak 768 hordó, 26 átalag bort, és 23 átalag aszút találunk a pincékben.

³⁰ MOL U. et C. 58/14 1686.

³¹ MOL U. et C. 58/16 1687.

³² MOL U. et C. 70/34 1689.

³³ MOL U. et C. 70/3 1673, és 70/6 1675. Veres Mátyás tokaji szőlőinek művelési költsége 462 Ft 49 dénár volt, ehhez jött a vincellér jövedelme (20 Ft) és a természeti juttatások. Ha egy hordó bort csak az N. Kiss István által meghatározott 22 Ft-tos vételi árfolyammal számolunk, akkor a 103 hordó 2266 Ft-ot ért. A tokaji szőlők haszna ebben az esetben 1783 Ft 51 dénár. Mivel a század végén egy hordó jó minőségű bor megért 27 Ft-ot is, ezzel számolva a haszon 2318 Ft 51 dénár. Az egyéb kiadásokat is leszámolva 1200–2200 Ft tiszta nyereség jött be a tokaji szőlőből, ehhez járult még a tállyai szőlők haszna és a borkereskedelemről származó jövedelem is.

szőr éppen megfizessen s úgy vehesse kezéhez az illyetén szőlőket".³⁴ A kincstár tehát a jövedelmeinek növelésén túl arra is igen ügyelt, hogy az érvényben lévő hegyaljai szokásjogot, – amely 12 évig lehetőséget biztosított a (vér)rokonoknak arra, hogy per indításával visszaszerezhessék a szőlőket – bizonyos fokig megke-
rülve, a szőlőt művelni kezdő személyek vagyonszükségét garantálni tudja! Sőt Bácsi István az egyik hegyaljai szőlőinspektornak, Vas Gáspárnak a következőket írta: „*mint hogy már azon szőlők megmaradnak pro Fisco ne szannyak az pénzt túllök...*”³⁵

A kamarai birtokok kiterjesztésének – az előzőtől jóval kisebb – második hulláma 1686-ban következett be. Ekkor lényegében az újra visszakerült szőlők állapotának felmérése után megindult azok műveltetése. Új elemként lépett fel ebben az időszakban, hogy az igen tekintélyes Rákóczi szőlőallódiumok – és velük a tokaji uradalom is – kincstári ellenőrzés alá kerültek, bár a család jövedelmeit mindvégig megkülönböztetett figyelemmel kezelték. A kamara kezén kb. 40 személy 207 szőlője volt,³⁶ egy részük pusztta, a többi az előző évtizedhez képest jelentős értékcsökkenést szenvedett. Többek között a Nádasdy család Tóféli szőlője 4000 Ft-tal, Kanducs szőlője 1000 Ft-tal ért kevesebbet, Hársas szőlőjük pedig teljesen elpusztult. Szembetűnő Thököly Imre birtokának pusztulása is. Amíg 1682 előtt 4 szőlő tartozott kamarai kezelésbe, addig 1687-ben már csak kettő: a Nagyvár szőlő 8000, a Kispoklos 200 Ft értéket veszített. Szepessy Pál, egykor szebb napokat “látott” erdőbényei javainak 6 szőlőjéből 4 volt 1687-ben a kamara kezén. Raffay nevű szőlőjének értéke 6000, a Mészárosé 450, a Bárié 920, a Kisszölő pedig 110 Ft-tal csökkent. Természetesen ellenpéldákkal is szolgálhatunk. A Kemény család Tapasztó szőlője 2200 Ft-tal ért többet, mint 1675-ben, a Nagyszőlő pedig megtartotta értékét az eltelt 12 év alatt. A Szepesi Kamara kezén lévő legértékesebb szőlők – a Nádasdyak Tóféli szőlőjén kívül – Bákay István mádi Kővágó (12 000 Ft), Kátay Ferenc zombori Csajka (12 000 Ft), Baxa István újhelyi Sátoralja (8000 Ft) szőlői voltak, az eddig egyben tartott Szuhay-féle allódiumon (26 450 Ft) kívül.³⁷ Két évvel később, 1689-ben 144 szőlőt találunk a kamara kezén, összesen 434,5 hordó terméssel, 170 725 Ft értékben. Pusztta szőlőbirtokokat igen nagy számban örökítettek meg a források; a kincstár kezében 43 db, művelés alatt nem álló szőlő, az összes birtok 29,86%-át tette ki! Szembetűnő még az 1687–1689-es évek két forrása között, hogy *jelentősen kicserélődött a kamara allódiális szőlőbirtoka*. Nem találjuk a forrásokban Veres Mátyás, Becsy András, Bodor Benedek tokaji, Bónis Ferenc keresztúri, Szepessy Pál

³⁴ MOL U. et C. 70/26 1687.

³⁵ MOL E 705. 4. cs., év nélkül.

³⁶ MOL U. et C. 209/5 1687. Az adatok a fiskális szőlők értékéről meglehetősen hiányosak. A forrásban megjelölt értékkel szereplő szőlők – kb. az összes 2/3-a – 145 017 Ft-ot értek.

³⁷ Vö. MOL U. et C. 70/6 1675; és 209/5 1687 összeírásokat.

zombori szőlőit. Megmaradt viszont szinte a teljes tarcali birtok, Tokajban a Nádasdyak allódiuma, Szepessy Pál szőlője, Zomboron Kátay Ferenc, Liskán Bónis Ferenc birtoka.³⁸ Új személyként feltűnt viszont az 1675-ben még jelentős szőlőterületet árendáló Holló Zsigmond, akinek Tarcalon 27 hordót termő, 1575 Ft-ot érő, 7 db; Mádon 2 pusztá szőlőből álló birtokát foglalták le. Szintén a kegyvesztettek közé tartozott ugyanakkor Szegedi Ferenc egri püspök, a Desseffy család, Sárossy Márton, Szirmay István is. A fiskális elkobzások második időszakának vége felé 1694-ben, Tokajban és Tarcalon 24 db (ebből 8 db pusztá – 33,33%), 72 850 Ft értékű birtokot találunk, bár terméseredménye (77 hordó) igen alacsony maradt.³⁹ 1695-ben a saját kezelésben lévő terület becslése alapján 116 330 Ft értékű szőlőt találunk a kamara saját kezelésében.⁴⁰

A kamarai szőlőművelés egyik fontos vonása az volt, hogy a fiskus igyekezett saját kezelésében tartott birtokaiból a legjobb termést adó szőlőket megtartani. 1686-ban a kamara hegyaljai fiskális birtokainak, és a kamara által kezelt Rákóczi uradalomnak allódiális, dézsma, kilenced bevétele összesen 1755 hordó, 67 átalag bor, és 9 átalag aszú volt. Ebből a tokaji uradalom mezővárosai összesen 580 hordó 20 átalag bort (32,98%) és az aszú 100%-át teremték. Jelentős mennyiséget adott még a tállyai (358 hordó 21 átalag – 20,6%), illetve a mádi-zombori majorság (254 hordó – 14,2%).⁴¹ 1689-ben a fiskális szőlők közül 18-at különítettek el, ezek termése 212 hordó bor, értéke pedig 92 200 Ft volt. Ugyanabban az évben keletkezett tokaji, keresztúri összeírás szerint, Tokaj hegyein 149 szőlő (497 hordót termő), összesen 124 644 Ft értékben, Keresztúron és környékén pedig 109 szőlő (447,5 hordó) 41 295 Ft értékben lett lejegyezve kamarai birtokként.⁴² A források külön érdekessége az, hogy tartalmazták a konfiskált javak sorsát 1670-től kezdve. Ebből kiderült – a már általunk említett tény –, hogy 1682–1685 között a szőlők egy része kikerült a királyi kamara hatásköréből, és Thököly kamarájának birtokába jutott. Sok olyan személyt találunk, akiknek szőlői még az elkobzás évében elkerültek a kamarától; ilyen volt például Szabó György, Lakatos György, Borbély Péter birtoka. Szép számmal akadtak olyan

³⁸ MOL U. et C. 154/24 1689. Vö. pl. MOL U et C 70/6 1675; 209/5 1687.

³⁹ MOL Magyar Kamara Archivuma, E 159 Regesta decimarium, Mikrofilmtár, Zemplén megye dézsmajegyzékei. 9912., 9913. dobozok. 1694/10. Ekkorra már kikerültek a Csáky birtokok is a kamara tulajdonából. A tokaji és tarcali birtokokat lényegében a Nádasdy, Kemény, Szuhay családok, Cseh Mihály birtokai, Szepessy Pál 1 db, valamint Gyulaffy László régóta pusztán álló, 1670-ben elkobzott szőlői alkották.

⁴⁰ MOL U. et C. 116/60. A felmérés a tarcali, tállyai, monoki, tokaji, zombori, keresztúri, bényei fiskális szőlőkre terjedt ki.

⁴¹ MOL E 705. 8. cs./III. 1686 fiskális borbevételei. A lejegyzett adatok azonban nem tartalmazták a szerencsi, tolcsvai, szikszói és szendrői bevételeket sem.

⁴² MOL U. et C. 116/58–59 1689. Az összeírás Bodrogkeresztúr, Szegi, Kisfalud, Vámosújfalú és Tokaj adatait tartalmazza.

birtokok is, amelyek elkobzásuk után nem találtak gazdára, és a felmérés évében már hosszú ideje parlagos állapotban voltak: Balog András, Karossy Benedek, Szócs Péter szőlői. Feljegyezték továbbá, ha valaki az ellene folyó felségértési per után kegyelemben részesült: Patonyi István (1676. augusztus 7.), Komoróczy György (1678. január 1.), Szócs András, Csizmadia János, Nagy János özvegye, Szócs Zsigmond (mind 1676).

A kamara földesúri jogainak megszilárdulása nemcsak a saját kézbe vett borkereskedelem, hanem a különféle haszonvételek (kocsma, ferton), és az adók pontos és rendszeres beszedésében is megnyilvánult. 1685–1687 töredékes adatai alapján 266 Ft 4 dénár fertonjövedelmet regisztrálhatunk.⁴³ A tokaji uradalomban például mindig a szőlőinspektor szedte be és írta össze a bevételeket, majd adta ki különböző munkákra.

A Szepesi Kamara 17. század végi történetének utolsó birtokgyarapodásait 1697-ben (a hegyaljai felkelés vonzataként), valamint 1701-ben Rákóczi Ferenc birtokainak rövid idejű elfoglalása jelentette. Az elfoglalt fejedelmi uradalmak közül Tokaj és Tarcal 1701–1702-ben 487 hordó, 86,5 átalag bort termett.⁴⁴ Az 1697-es elkobzások idejéből – a szórványos adatokból – 32 személy körülbelül 77 szőlőjét azonosítottuk, de ezek már sem nagyságukban, sem minőségükben nem érték el a korábban okkupált birtokok jelentőségét.⁴⁵ Egy a 18. század elejéről származó irat szerint a fiskális szőlőkben 593 hordó, 14 átalag bor, és 30 hordó aszú termett. Ez forrás szintén feltüntette a legjelentősebb hegyaljai szőlőművelőket. E szerint a legnagyobb bortermelő Vass Sándor volt, akinek 6 hegyaljai városban 20 szőlője volt, ezek termése 280,5 hordót, értéke 76 300 Ft-ot tett ki. Jelentős volt annak a Szent-Iványi Lászlónak birtoka, aki 1701-ben a Rákóczi ja-

⁴³ MOL E 210. 42. cs.159. t. 48. sz., 1685–1687.

⁴⁴ MOL G 29. A Rákóczi szabadságharc levéltára 82. cs. V. 3. c/G, 1701–1702. Rákóczi javainak elfoglalására, ideológiai háttérére, nemzetközi vonatkozására lásd R. Várkonyi Ágnes: A "Confessio" értékrendszere. In: *Gazdaság, társadalom, történetírás. Emlékkönyv Pach Zsigmond Pál 70. születésnapjára*. Szerk. Glatz Ferenc. Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 6. MTA Történettudományi Intézet, Budapest 1989, 147–157.

⁴⁵ MOL U. et C. 154/33 1697. Rákóczi Ferenc javainak elkobzására lásd: Herczog József: A tarcali királyi uradalmi és kincstári szőlő keletkezése. = *Levéltári Közlemények*, 1923. (I. évf.), 251. Az elkobzásokat Szent-Iványi László Ignác kamarai főtanácsos vezette, segítségére volt ebben Fandly Mátyás kamarai kiadó, valamint Krucsay Miklós apát is. A foglalásokat 1701. július 25-én kezdték el, és 12 nap alatt végeztek a rájuk rótt feladattal. Dongó Gyárfás Géza: A Rákóczi-javak lefoglalása 1702-ben. *Adalékok Zemplén vármegye Történetéhez*, 1912. (XVIII. évf.), 82–83. Thavonat Lajos Albert a Szepesi Kamara első embere levelében, amelyet a zempléni rendekhez intézett, külön kihangsúlyozva benne a királyi döntés jogosságát: „...a Rákóczi-féle összes javak őfelségének királyi kincstárára szállottak át törvényesen...”.

vak lefoglalását vezette: 3 városban, 13 szőlő, 244 hordós termés, 57 000 Ft tőkében összpontosult!⁴⁶

A Rákóczi szabadságharc alatt a fiskális szőlőket szintén külön kezelték, és ugyanazon módszerrel műveltették, bár ekkor a fejedelem hatalmas birtokadományozást, vagy birtokvisszaadást folytatott.⁴⁷ 1704-ben Zomboron 19 személy 34 fiskális szőlőjét találjuk, termésük 442 hordó, értékük 63 460 Ft volt.⁴⁸ Bodrogeresztúrban, Kisfaludon és Szegiben ugyanezen évben 31 szőlőbirtokos 80 szőlője 706 hordó bort adott, értékük 77 200 Ft volt. Ugyanezen szőlők 1703-ban viszont mindössze 314 hordó bort termettek. A keresztúri arányokra jellemző, hogy a fiskális szőlők 1703-ban 200 hordó bort, és 7 átalag aszút teremtek, addig a majorságsszőlők csak 62 hordó bort és 6 átalag aszút!⁴⁹

A kincstár azonban nemcsak szőlőügyletekkel próbálkozott, hanem más üzleti vállalkozásba is kezdett. A Szepesi Kamara bérelte ugyanis 1686–1696 között az Egri Érsekség tizedjövedelmét. Az adatokból kiderül, hogy háromszor, 1694-ben 1162 Ft 83,5 dénárral, 1695 és 96-ban 1768 Ft 91, valamint 4201 Ft 10 dénárral fizettek rá; egyszer pedig, 1693-ban pedig csak 726 Ft 41,5 dénár hasznuk származott. Általában 1500 és 6000 Ft között mozgott az éves pozitívum, de 1691-ben például 10 150 Ft 57 dénár nyereségük volt. A 10 éves bérlet alatt, az érsekségnek 133 095 Ft árendát fizettek, bevételük 166 337 Ft 66¼ dénár volt, nyereségük tehát 33 242 Ft 86¼ dénár rúgott.⁵⁰

A kincstár hegyaljai szőlőgazdálkodása – ahogyan a tizedbérletre tett kísérlet is – több-kevesebb sikerrel járt. A borkereskedelemről és egyéb haszonvételekből származó kamarai jövedelmek, a szervezet magas költsége miatt csak kis mértékű hasznot hajtottak.⁵¹ A nemesi allódiiumok, majorságok pusztulásának

⁴⁶ MOL U. et C. 155/1 év nélkül. Kassa városának 3 település 5 szőlőjén 101 hordó bor termett (15 000 Ft). Holló Zsigmondnak 3 helyen lévő 6 szőlője 61 hordót adott, értéke 10 000 Ft-ot tett ki. Schempek Mátyás eperjesi polgárnak 3 városban lévő 23 szőlője 167,5 hordó bor termőképességű, értéke 35 130 Ft volt.

⁴⁷ A szőlők visszaadására, bor- és birtokadományozásokra lásd Bánkúti Imre: *A Rákóczi-szabadságharc történetének dokumentumai 1703–1704*. Szerkesztette: Csorba Csaba. Miskolc, 1989.

⁴⁸ MOL U. et C. 116/75 1704. A 32 szőlőből 20 szabad (62,5%), 12 dézsmás (37,5%) volt.

⁴⁹ MOL U. et C. 116/74 1704. Keresztúr, amely ekkor már Rákóczi Julianna birtoka volt.

⁵⁰ MOL U. et C. 165/5 1718. Évenként tehát a Szepesi Kamara kb. 3 324 Ft haszonhoz jutott, azonban a kimutatott összegben nem szerepeltek az adót beszedő kamarai tisztek fizetése, napijajaik, utazási költségeik sem. Valószínűleg ezek hozzáadásával a haszon minimális lehetett.

⁵¹ MOL Fimtar 3944. d. 1631-ben a kamara jövedelme 80 436 Ft 71 dénár volt, kiadásra 70 046 Ft 11 dénár ment. 1633-ban a bevétel 68 471 Ft 65,5 dénár a kiadás pedig 64 869 Ft 88 dénár volt. 1642-ben a kamarai igazgatás már deficitet produkált, 25 647 Ft 55 1/3 dénáros bevétel mellett, 37 182 Ft 1 dénárt költöttek; ami 11 534 Ft 45 dénárral haladta meg az inkasszót. 1650-ben a bevételek 9495 Ft 33 dénárral, 1653-ban 6248 Ft 82,5 dénárral voltak magasabbak a kiadásoknál. 1655-ben azonban a 22 713 Ft 70 dénár bevétel mellett, 44 943 Ft 2 dénár kiadás lett, ez 22 229 Ft 32 dénár negatívumot jelent!

egyik fő oka a politikai helyzet mellett, a szőlőművelés hiányosságában keresendő, ezenkívül Tokaj-Hegyalja válságát nagyban befolyásolta az 1600-as évek végének pénzügyi- és gazdasági depressziója, a parasztságra nehezedő terhek növekedése is.⁵² Mégis az általános hanyatlás ellenére a folyamat nem mutatható ki olyan élesen, mint a hagyományos szemtermelő és állattenyésztő uradalmakban, birtokokon. Ennek oka a bortermelés magas hasznában kereshető, mivel már közepes termésű évnél is szép nyereséggel lehetett eladni a borokat, és az ebből származó jövedelem mérsékelte a térség lakosságának elszegényedési folyamatát.⁵³ A legnagyobb veszteség azonban a tulajdon változásában kereshető. A tömeges elkobzások után gazdátlanul maradt szőlők később igen kis számban kerültek vissza eredeti birtokosukhoz, az új gazdák pedig sokszor nem voltak képesek a megkapott szőlőkkel jól gazdálkodni.

A királyi udvar és rajta keresztül a Szepesi Kamara arra vonatkozó terve a birtokelkobzásokkal kapcsolatban, hogy azok jövedelme enyhíteni fogja a kincstár deficitjét – nem hozta meg a kívánt sikert. Természetesen a bevételek kis mértékben enyhítették ugyan a pénzhányt, de hosszabb távon az üresen álló szőlőbirtokok inkább csak felesleges feladattal terhelték a kamara alkalmazottait.

⁵² Wellmann Imre: Gazdasági élet Magyarországon a töröktől megszabadító háború idején. In: *Discussiones Neogradensis 4. Gazdaság és mentalitás Magyarországon a török kiűzetésének idején*, (Szécsény 1985. december 3–4-én tartott konferencia előadásai). Salgótarján, 1987. 59., 63., 65–67.

⁵³ Újabb adatokkal szolgálva a hegyaljai borárokra lásd MOL U. et C. 8/16 1676. Baksa István javainak felmérésekor borait a következő értékben határozták meg hordónként. Tolcsvai és lizkai szőlőiben 15, Tokajban 21, de Tolcsván 24–25 Ft-os borai is termettek.

OROSZ ISTVÁN

SÁROSPATAK ÚRBÉRI PERE A TRAUTSOHNOKKAL¹

A II. Rákóczi Ferenc tulajdonában lévő sárospataki-regéci kettős uradalmat királyi kegydíj fejében Trautsohn János Lipót herceg még azelőtt megszerezte, mielőtt az véglegesen a kincstár tulajdonába került volna. Ismeretes, hogy Rákóczit a szatmári béke csak feltételesen fosztotta meg birtokaitól, véglegessé a döntés csak 1712-ben vált. Ennek ellenére Trautsohn Lipót már 1711-ben „plenipotentiariust”, teljhatalmú jószágkormányzót nevezett ki a két uradalom élére s teljesen úgy viselkedett, mint aki biztosan megszerzi a királyi adományt. Az a kegydíj, aminek fejében a császár neki ígérte ezeket az uradalmakat, 150 ezer rajnai forintra rúgott. A szepesi kamara birtokbecslése azonban csak 1716-ra született meg, amely szerint a húsz településből, három részbirtokból, egy prédiumból, valamint a pataki és az újhelyi hegyen lévő allodiális szőlőkből álló uradalom becserkéje 200 ezer rajnai forint volt, így a megadományozottnak 50 ezer forintot vissza kellett fizetnie a kincstárnak.² Azt, hogy valóban ennyit ért-e az uradalom, ma már nagyon nehéz eldönteni. A birtokok becserkéjének meghatározásakor a 17–18. században ugyanúgy, mint a jobbágyfelszabadítás előtt a mindenkor nyerhető jövedelemből indultak ki. Az éves tiszta jövedelmet kamatnak tekintve 5–6%-os kamatlábbal számították ki azt a tőkét, ami a jövedelmet adta volna a törvényes kamatláb mellett.³

II. Rákóczi Ferencnek 1704-ben 10 250 forint évi bevétele származott csak Sárospatak városából,⁴ ami 5%-os éves kamat mellett 205 ezer forint, 6%-os kamat mellett mintegy 170 ezer forint tőkének felelt meg. Nem kétséges, hogy a

¹ Ez a tanulmány egy fejezete annak a kötetnek, amit Péter Katalinnal együtt írtunk Sárospatak 16–19. századi történetéről. Péter Katalin a 16–17. századot, én pedig a 18. századot és a 19. századnak az örökváltságig (1835) terjedő részét. A kötet azonban – különböző okok miatt – mindmáig nem jelent meg.

² Adalékok Zemplén megye Történetéhez (AZT) 1904, 275. l. Ravasz János: *A sárospataki uradalom gazdálkodása a XVIII. század első felében*, Budapest, 1938. 8–9.

³ Magyar Országos Levéltár (MOL) E.156. Kamarai Levéltár, Urbaria et Conscriptiones (U. et C.) Fasc. 25. Nro. 8/a, Fasc. 31. Nro. 28.

⁴ Orosz István: *Hagyományok és megújulás* (Sárospatak a Rákóczi-szabadságharc időszakában) Debrecen, 1995. 121. (továbbiakban Orosz 1995/a.)

szabadságharc utolsó éveiben, a pestisjárvány és az éhínség miatt a városból származó jövedelem erősen csökkent. Ennek jele volt, hogy az 1704-ben 223 városi telekből 1713-ban 91½ (40,35%) üresen állott.⁵ A földesúri jövedelem azonban még mindig elérte a 6117 forintot, aminek tőkéje 5%-os kamatláb mellett 122 340, 6%-os kamatláb mellett pedig 101 950 forint volt. Ha figyelembe vesszük, hogy a kettős uradalomban Újhely és Tállya legalább olyan gazdag mezőváros volt, mint Patak, e három mezőváros becsértéke a romlás és elértéktelenedés ellenére is meghaladta a 200 ezer forintot és akkor a birtok többi települését egyáltalán nem vettük figyelembe. Aligha kétséges, hogy Trautsohn Lipót olcsón jutott Sárospatak és az uradalom tulajdonába.

Az áron alul szerzett birtokba az új tulajdonost, akinek ősei már a 17. század elején indigenátust szereztek,⁶ 1721. április 7-én kellő ünnepélyességgel iktatták be. Trautsohn János Lipót valószínűleg ekkor volt először és utoljára Sárospatakon. Már öreg ember volt s néhány év múlva, 1724-ben Bécsben elhunyt. Fia, János Vilmos herceg 1726-ban szintén megfordult Sárospatakon, a birtokot azonban jószágkormányzók irányították, a tulajdonosok bécsi rezidenciájukból nagyon ritkán látogattak a magyarországi kisvárosba.

A valóságos birtokbavétel és a tényleges beiktatás között eltelt 10 esztendő alatt a város lakói bizonytalanságban voltak, megmaradhatnak-e abban az állapotukban, amelyben a 17. század utolsó harmadában és a Rákóczi szabadságharc alatt éltek. Ennek az állapotnak két lényeges eleme volt. Az egyik az, hogy a földesúri hatalom nem akadályozta meg, hogy a csekélyebb anyagi erővel, fakultással rendelkezők is felvállaljanak telkeket, olyanok tudniillik, akik korábban a paraszti família tagjaként, szolgáltatásra nem kötelezetten éltek, s ezzel abba is beleyugodott, hogy az adókból és a szolgáltatásokból származó jövedelmei csökkenteni fognak. A másik ezzel párhuzamosan zajló folyamat az ún. „taxásodás” volt, vagyis a járadékok egy részének vagy egészének pénzre való átváltása.⁷ Sárospatak esetében ez nem úgy ment végbe, mint Olaszliszkán, vagy Mádon, ahol a mezőváros közössége meghatározott évi összeg fejében lett taxafizető.⁸ Itt egyénileg lett valaki taxás ugyanúgy, mint Tokajban,⁹ vagy maradt robotoló job-

⁵ MOL E 197 Archivum Rakociano-Trautsohnianum 156. cs. Fasc. 9 Nro. 2. Az 1713. évi összeírás: Uo. 5. cs. Fasc. 9. Nro: 814.

⁶ AZT 1898. 313.

⁷ Az említett folyamatokra: R. Péter Katalin: Szabad és dézsmás szőlők Zemplén megyében a XVII. században. = *Agrártörténeti Szemle*, 1964. 185. Makkai László: Robot-summa-taxa = *Történelmi Szemle*, 1964. 330–37. Orosz István: Társadalmi tagozódás és társadalmi változások Tokajban a 16–17. században In. Bencsik János-Orosz István szerk: *Tokaj Várostörténeti Tanulmányok*. Tokaj, 1995. 109. (továbbiakban Orosz 1995.)

⁸ MOL U. et C. Fasc. 101. Nro. 56. R. Péter Katalin: Egy hegyaljai mezőváros harca az örökös jobbágyság ellen. = *Történelmi Szemle*, 1961. 4. sz. passim.

⁹ Orosz 1995. 105–107.

bágy, azaz a közösség nem „taxált le” földesurával. Ennek voltak előnyei és hátrányai. Előnye volt, hogy a pénzjáradék nem vált függetlenné a közösség teherbíró képességétől, s ha az elvándorlás és a pusztulás, ami a 17. század utolsó harmadában katasztrofális méreteket öltött tovább folytatódott, nem alakult ki olyan helyzet, ami a taxafizetők számára a városra kirótt fix összeg miatt ellehetetlenülést eredményezett volna.

A jobbágyok számának csökkenése a taxa összegét is csökkentette, ezért az uraság is érdekelt volt abban, hogy minél többen fizessenek s növekedjék a lakosság. Hátránya volt, hogy a demográfiai fellendülés, vagy a jövevények bevándorlása esetén sem csökkent az egy jobbágyra eső járadék, mert ezt mindig az egyénre szabott szerződés határozta meg. Az a tény, hogy nem a közösség, hanem egyének „taxáltak le” a földesúrral, a pénzjáradék fizetését visszafordíthatóvá is tette, pontosabban attól tette függővé, milyen telket vállalt fel az illető jobbágy: robotra kötelezettet, vagy pénzjáradékot fizetőt.

A két folyamat nemcsak párhuzamos volt a 17. század utolsó harmadában, de össze is kapcsolódott. A taxára bocsátásnak ugyanis két kiváltó oka lehetett. Pénzjáradék fizetők kívántak lenni azok a feltörekvő, gazdagodó mezővárosi jobbágyok és iparosok, akik anyagi erejük révén meg kívántak szabadulni az örökös jobbágyság korában rendkívül terhes robotolástól. De taxássá válhattak a földesúr akaratából azok az elszegényedők is, akiknek elvándorlását és teljes elnyomordását csak így tudta megakadályozni az uraság, akik csak akkor vállalták tovább a jobbágyi függést, ha méltányos taxát fizettek. Sárospatakra is jellemző volt, amit 1704-ben a kistoronyaiakkal kapcsolatban fogalmazott meg az urbárium készítője: „a jobbágyok igen el kevesbedtek, taxára kellett bocsátani őket”.¹⁰

Volt a felvázolt folyamatoknak még egy járulékos eleme. A jobbágyság nagyarányú pusztulása, vagy elvándorlása olyan érdekeltségi viszonyokat teremtett, amelyben az uraság bárkinek, így nemeseknek is lehetővé kívánta tenni a jobbágytelek felvállalását. A földes uraságok és a nemesi föld nélküli, azaz armalista nemesek között régóta ellentét feszült. A személyükben nemeseket a korábbi évtizedekben nem fogadták szívesen a jobbágy fundusokon, hiszen a személyre kivethető szolgáltatásoktól – a robotot ilyennek tekintették – az armalisták telekhasználata révén elestek. Az adott kényszerhelyzetben mégis jobb volt egy nemes által megült telek, mint egy jobbágytól elhagyott. Az előbbi valamelyes jövedelmet, taxát mégis jelentett, míg az utóbbi nem volt adóztatható. Így a fentebb említett kettős folyamattal együtt járt az armalista nemeseknek nemcsak megjelenése Sárospatakon, de arányuk megnövekedése is. Ez a változás bekövetkezhetett

¹⁰ MOL E 197. Archivum Rakocziano-Trautsohnum 5. cs. Fasc. 9. Nro. 814.

azért is, mert a nemesek mellől elfogytak a jobbágyok, de azért is, mert egyre többen ültek jobbágytelekre.¹¹

Sárospatakon a vázolt folyamatok eredményének tekinthetjük az 1704. évi conscriptio-ban tükröződő helyzetet, amely szerint paraszttelken ülő taxás nemes, vagy taxafizető jobbágy volt a háztartások 61%-a, kuriális (tehát semmilyen földesúri adót nem fizető) nemes 12,1%-a, robotos jobbágy pedig 26,9%-a.¹² Az arányok magukért beszélnek. A két város (Sáros-Nagy-Patak és Sáros-Kis-Patak) lakosságának alig több, mint negyede élt az örökös jobbágyság feltételei között. A taxafizetők ekkor 320 magyar forint járadékot fizettek, fejenként átlag négy forintot. A taxa egyértelműen robotváltság volt, hiszen a dézsmaadó telken ülők szántóföldi terményeik után kilencedet, bortermésük után kilencedet és tizedet, vagyis együttesen ötödöt továbbra is fizettek. A csaknem félszáz örökös jobbágy, akiknek nagy része Nagypatak Héce városrészében, illetve Kispatakon élt, szintén nem tartozott heti szerjással, hanem egy 46 köblös majorsági föld szántását, vetését és feltakarását kellett elvégezniük. E mellett megművelni tartoztak a korábban igen kiváló Somlyód nevű szőlőhegyet, amely ekkor már igen leromlott állapotban volt, az urasági réteken pedig annyit és úgy kaszáltak „ahogy a tisztek parancsolják”.¹³ A jobbágyháztartásokra kivetett teljes robot alig volt több, mint 2–3 jobbágytelek évi munkaszükséglete, így terhesnek egyáltalán nem volt mondható.

A Trautsohn birtoklás kezdetén ez a helyzet csaknem változatlan maradt. A népesség további fogyása miatt az éves taxa 229 forintra csökkent, a robotoló jobbágytelkek aránya azonban ugyanúgy alig több mint negyedét jelentette (26,4%) a teljes telekállománynak, mint 1704-ben.¹⁴

E viszonylag kedvező társadalmi helyzet és fizetési kötelezettség mellett nem csodálkozhatunk azon, hogy Sárospatak magisztrátusa és lakossága bizalmatlanul és gyanakodva szemlélte az 1711 után kialakult helyzetet. Némi megnyugvást jelenthetett, hogy Trautsohn Lipót 1713-ban összeíratta birtokát, de a szolgáltatások rendjét nem változtatta meg. Nem lehetett azonban tudni, hogy a statutio után nem következik-e be kedvezőtlen változás. A biztonság kedvéért a beiktatáskor ünnepélyesen tiltakoztak a birtokbavétel ellen. A tiltakozást Gara István főbíró terjesztette be Sárospatak mezőváros esküdtei és egész közönsége nevében.¹⁵ A tiltakozás alapjai a „dicső emlékezetű magyar királyok” által a városnak adomá-

¹¹ Ezt a folyamatot korábban nemcsak Sárospatakon, hanem a hegyaljai mezővárosok mindegyikénél kimutattam. Orosz 1995/a. 74–83.

¹² MOL E 197. Archivum Rakocziano-Trautsohnianum 156. cs. Fasc. 9. Nro. 2.

¹³ Uo. Fasc. 9. Nro. 2.

¹⁴ Uo. 5. cs. Fasc. 9. Nro. 814.

¹⁵ Tiszánineni Református Egyházkerület Levéltára (TiREL) Sárospatak levéltára. U/44 sz. jkv. 368–370.

nyozott szabadságok és mentességek voltak. A *contradictio*val a város lakosai nem voltak egyedül. Tállyáról, ha nem is a mezőváros, de jónéhány birtokos nemes: Jantó János özvegye, Lánczy János, Bende András, Bégányi László, Patay Sámuel és mások tiltakoztak a beiktatás ellen, mert úgy vélték, az sérti nemesi jogukat.¹⁶

A beiktatáson 1721-ben a kúriát Sibrik Ferenc hites kúriai jegyző, az egri káptalant Koháry István sajdoni prépost kanonok, ungvári főesperes képviselte. Az ő jelentésük következtében Sárospatak város megbízottait megidéztek a királyi kúria elé, hogy a *contradictio* igazolására terjesszék elő bizonyítékaikat. Néhány évvel később azonban, az uradalom jószágkormányzójával, Ottlik Pállal, megegyeztek a *contradictio* visszavonásáról. Ez 1726. november 29-én történt meg Kapy Gábor kúriai ítélmester előtt. Az uradalmat Ottlik Pál, a várost nemzeti Láczy Szabó Pál főbíró, Pápay Ferenc hites jegyző és Tatay János esküdt képviselte. Elmondották a kúriai bíró előtt, hogy 1721-ben az ellentmondást „privilegiumaik fenntartása érdekében” (ad sustentandas concessiones suas Privilegiales) tették. Be is mutatták Miksa császár 1572-ből származó privilegium levelét, mint kiváltságaik (egyik) forrását.¹⁷ Egyben azt is kifejezésre juttatták, hogy elismerik a herceg adományos jogát, ha ő is tiszteletben tartja privilegiumaikat. Egyébként azért sem óhajtanak pert folytatni az örökös, Trautsohn Vilmos herceg ellen, mert meg akarják kímélni magukat a perköltségektől. Ottlik Pál, mint teljhatalmú megbízott kijelentette, hogy a város kiváltságait nem kívánja megtámadni (jusque antelati oppidi privilegiales non impugnasset), sőt azokat meg akarja tartani.¹⁸

A viszonylag gyors megegyezés arra mutat, hogy Ottlik Pálnak nem okozott problémát a sárospatakiak kérésének teljesítése, különösen, ha elolvasta az 1572. évi kiváltságlevelet, ami nem is volt valódi privilegium, csak egyszerű átírata és megerősítése a Szepesi Kamara 1570. évi urbáriumának. A benne foglalt „jogokat” az uradalom nyugodtan elismerhette, hiszen azok a földesúri hatalmat nem vonták kétségbe.¹⁹ Később ugyan vita forrásává váltak a városnak, mint kommunitásnak egyes itt felsorolt jogai is, ebben a helyzetben azonban ezek az uradalom számára másodlagosak voltak.

Talán a jószágkormányzóval történt gyors megegyezés is tovább táplálhatta a vágyakat a patakiakban, hogy a teljes bizonyosság érdekében „jogaik” biztosítására magasabb fórumot is keressenek. Bár Ottlik Pál teljhatalmú megbízott volt, mégis levéllel fordultak Trautsohn Vilmos herceghez is, amikor 1726–1727-ben

¹⁶ MOL Curiai Levéltár, Processus tabulares, 4–4253, 1725. június

¹⁷ TiREL Sárospatak levéltára U/44. 277–286. I. Vö. Antonius Szirmay: *Notitia topographica incltyi comitatus Zempleniensis...* Buda, 1803. 219–220., AZT 1901. 202–204.

¹⁸ AZT 1913.

¹⁹ Péter Katalin említett kéziratában erre a következtetésre jutott. Az eredeti összeírás. MOL U. et C. Fasc. 95. Nro. 22.

Magyarországon tartózkodott. 1727. május 23-i írásukban biztosították a herceget, hogy az előző évben Ottlikkal született egyezségben megerősített kiváltságaik „nem érintik az uradalom jogait és kiváltságait”. Ugyanakkor panasszal is éltek a városban élő nemesek ellen, akik Miksa szabadalomlevele ellenére nem veszik ki a részüket a közterhekből, noha a privilégium szerint „amennyiben részesülni szándékoznak a közjavakban és szabadságokban, ezen helység bíráinak engedelmesséjének és a közterheket egyformán viseljék”. Hivatkoznak arra is, hogy a nehéz közterhek elszegényítik a lakosokat. A nemesek és a közrendűek közötti ellentétek indokolhatták, hogy igen kemény szavakkal szóltak a városban lakó, s a földes uraság jótéteményeivel élő „mindazonáltal ellenünk hamis kártyával játszó, titkos követ fűjő, áskálódó” (armalista és kurialista) nemesek ellen. Nem csekély naivitással arra kérték a herceget, hogy a „nyughatatlan, városunk bírái ellen áskálódásokra törekvő polgárokat hercegi és földesúri tekintélyével megbabolázzon és szabadalmaik keretébe visszatereljen, vagy ellenállás esetében őket házaikból kitessékelné és saját jószágaikra parancsolni” szíveskedjék. A későbbiekben az uradalomnak is meglehetősen sok problémát okoztak a városban élő, különböző jogállású nemesek, kitoloncolásuknak az a módja azonban, amire e folyamodvánnyal ösztönözték a patakiak a földesurat, aligha lehetett megoldás.

Trautsohn Vilmos a levél hátlapjára írt véleményében – teljes joggal – arra hivatkozott, hogy „az császároktól és királyoktól adományozott kiváltságlevelek megerősítésére nem jogosultak egyes földesurak...” de arra kötelezettséget vállalt, megerősítve Ottlik korábbi álláspontját, hogy a maga jogainak épségben tartása mellett „régóta fogva bírt és gyakorolt mindennemű szokásaikban” a folyamodókat megtartja.²⁰

Az a taktika, amellyel a taxás jobbágyok magukat „engedelmes” polgároknak mutatták a herceg előtt, a városban élő nemeseket pedig „magukat a közteher alól kivonni akaró” nyughatatlanoknak, a következő években helyesnek bizonyult. Az uradalom, ha nem is minden, de a szabad telken élő nemesek ellen fordult. Már 1721-ben összeíratta mindazokat a telkeket, házakat, szőlőket, amelyek még a Rákóczi-korban idegen nemesek tulajdonába kerültek.²¹ A szabad telken élő nemesek szolgáltatás mentességét a feudális jog alapján nem lehetett kétségbe vonni. A Trautsohn Lipót által készített első összeírás Sárospatak városáról 1713-ban kénytelen megállapítani, hogy a belső várost (ez volt a Perényi által fallal körülvett külső vár), teljességgel a nemesség lakja, ezért „a servitute rusticana

²⁰ ZmL Acta Politica, Loc. 99. Nro. 385. A sárospataki folyamodvány a Mária Terézia-féle úrbérrendezés E jelzetű melléklete. Magam az 1960-as években nem a helytartótanácsi levéltárban, hanem a zempléni levéltárban található másolatokat használtam. Azóta Takács Péter és Udvari István kiadásában ez az iratanyag megjelent. Takács Péter–Udvari István: *Zemplén megyei jobbágy-vallomások az úrbérrendezés korából*. Nyíregyháza, 1998. 382–385. (továbbiakban Takács–Udvari 1998.)

²¹ MOL U. et C. Fasc. 159. Nro. 31.

totaliter exemptum” (a paraszti szolgálatoktól teljességgel mentes).²² A későbbi években ugyan kiderült, hogy a belső városban is vannak colonialis telkek, ezek után a belvárosiakra kivetett csekély járadékot az uradalom be is szedte, a nemesi telkek mentességét azonban soha nem tudta kétségbe vonni. Vitatni lehetett azonban, hogy az uradalmon kívül lehet-e másnak is bormérési és mészárszék tartási joga háztelkén? Ez azért volt nagyon fontos, mert az uradalom jövedelmeinek is jelentős hányada a kisebb királyi haszonvételekből, a regálékból, köztük a bor- és húsmérés jogából származott. A 17. századi összeírások a nemesi telkek esetében minuciózus pontossággal írták össze: „cum educillo et macello” vagy „sine educillo et macello”, azaz borméréssel és mészárszék tartással rendelkező, vagy anélküli telekről van szó.²³ Mivel a bormérés és mészárszék tartás joga csak a többtelkes nemeseket illette meg, az uradalomnak is érdekében állott nyilván tartani, hogy a városban lakó nemesek melyik kategóriába tartoznak. Minél kevesebb nemesi telek rendelkezett borméréssel és mészárszék tartással, annál nagyobb jövedelmet hozhattak az uradalmi korcsmák és hússzékek. A nemesi bor- és húsmérések versenytárs voltát jellemezheti, hogy Rákóczi Ferenc egykori familiárisának, Körösi Györgynek olyan bormérése volt Sárospatakon, amelynek 52 forint volt az árendája, hússzékét pedig 30 forintért bérelték évente.²⁴ 1721-ben az uradalom az ő javait is elfoglalta.

A korcsmáltatás és mészárszék tartás jelentőségét tükrözi, hogy az uradalom 1759-ben fontosnak tartotta kinyilvánítani: a belső városban egyetlen olyan kúria vagy mentesített ház sincs, amely a földesuraság jogainak sérelmére borméréssel, vagy húsárulással rendelkezne. A Felső Hóstáton ennek ellenére maradtak e jogokkal élő szabad nemesi fundusok.

Az uradalomnak és a város taksás jobbágyainak ez a szövetsége a városi nemesség ellen nem lehetett hosszú életű. Az 1730-as évekre a helyzet a városban kezdett konszolidálódni. Bár még mindig elég sok elhagyott telek volt nemcsak a külvárosokban, de a Nagy utcán is. Az 1731. évi conscriptio szerint kezdett beépülni a déli suburbium, nőtt a város adófizető lakossága. Míg 1713-ban csak 229 forint volt az évi taxa összege, ez 1731-re már 352 forintra nőtt.²⁵ Az adófizetők megtartása a telken már távolról sem volt olyan központi kérdés, mint a 18. század első két évtizedében. 1705-ben Hagara Mátyás az összeírás készítője még azal válaszolt a jobbágyok elvándorlását kifogásoló észrevételekre Rákóczi uradalmaiban, hogy „ezen mostani időnkben kiváltképpen ritkán tanál az ember szolgálja rendet, mert ha valami kis okon is injuriát (sérelemet) vészen gazdája ellen,

²² Uo. U. et C. Fasc. 39. Nro. 29.

²³ Uo. U. et C. Fasc. 5. Nro. 1. A Schierer árváknak pl. 1773-ban két telke volt a Bodrog partján s az egyiket korcsmát tartottak. Uo. U. et C. Fasc. 146. Nro. 71.

²⁴ Uo. U. et C. Fasc. 35. Nro. 95.

²⁵ Uo. Archivum Rakocziano-Trautsohnianum 5. cs. Fasc. 9. Nro. 814.

mindjárt odébb ugrik”.²⁶ A nagy belső vándormozgalom ugyan az 1730-as években még nem ért véget, mégis egyre kevesebben voltak, akik holmi kis injuriák miatt odébb ugrottak volna a városból. Ezzel viszont megváltozott az uradalom pozíciója. A 18. század 40-es 50-es éveiben a földtulajdon fontosabbá vált az emberek feletti uralomnál, mert nem kellett félni, hogy a sérelmeik miatt a jobbágyok elhagyják a földet.

A Trautsohnok uradalma az 1740-es évek végén és az 50-es évek elején látta elérkezettnek az időt a Sárospatakhöz (és a többi mezővároshoz) fűződő kapcsolatainak újraértékeléséhez. Ez Sárospatak esetében négy területen következett be: az új falvak telepítésében, a szőlődézsma ügyében, a rétek és erdők tulajdonviszonyainak felülvizsgálatában és a robotmentesség megkérdőjelezésében. E problémák jelentkezését a patakiak emlékezete Dujardin Károly jószágkormányzóhoz kapcsolta, a 40-es évek második felében és Pintér Fülöphöz, illetve Hartmann Mihályhoz az 1750-es években.

A telepítési mozgalom a 18. században Tokaj-Hegyalja területét is elérte. Újratelepült (jórészt ruszin lakossággal) Mezőzombor, amelynek határát korábban a mádiak használták. A populacionista elképzeléseknek megfelelően németeket telepített az uradalom a tállyaiak által használt Rátkára s két új falut: Trautsohnfalvát és Károlyfalvát Sárospatak határára.²⁷

Rátkát az uraság egy korábban elpusztult magyar falu helyén népesítette be svábokkal, földesúri jogai érvényesítésével. A szomszédos, és Rátka prédiüm határát bérlő tállyaiak ez ellen is tiltakoztak, megrövidítésükre hivatkozva. Még erőteljesebb volt a tiltakozás Sárospatakon. Itt ugyanis nem korábban elpusztult település újra benépesítéséről volt szó, hanem új falvak alakításáról, a Sárospatak határából kiszakított területen. Ez a terület nem volt nagy. Károlyfalva határa csak 435, Trautsohnfalváé 757 kataszteri hold volt. A sárospatakiakat azonban a telepítés mégis érzékenyen érintette, mert mind két település a Bodrog jobbparti határt csökkentette, amely mentes volt az árvizektől. A patakiak azonban ezen túlmenően sérelmezték Végardó és Petrahó (Bodroghalász) újratelepítését is, mert ezt is határuk megrövidítésének tartották. Ebből annyi igaz volt, hogy a 18. század első évtizedének viszontagságai között Ardó (1705-ben) elpusztult s benépesülésére csak 1720-ban került sor. 1704-ben Petrahót is olyan településként vették számba, ahol a jobbágyok igen „el kevesbedtek”.²⁸ Ha átmeneti időszakra Ardó és Petrahó határát a patakiak használták is, viszonyuk nem volt más, mint Tállya és Rátka, vagy Mád és Mezőzombor viszonya, ahol az elnéptelenedett falu határát a szomszéd település használta. Trautsohnfalva és Károlyfalva határát azonban valóban a sárospataki örökös földből hasította ki az uradalom. A herceg

²⁶ Uo. G. 29. Rákóczi szabadságharc levéltára 82. cs. V. 3c/g 1705. Replica ad difficultates

²⁷ AZT 1898. 313. l.

²⁸ MOL E 197. Archivum Rakociano-Trautsohnianum 156. cs. Fas. 9. Nro. 2

és a város viszonyát javíthatta volna, hogy Trautshon kezdeményezésére Mária Terézia 1747-ben új vásárprivilegiumot adományozott a városnak a korábbi, II. Ferdinánd-féle szabadalomlevél helyett. Ez azonban nem békítette meg a patakiaikat s nem feleltette azokat a „jogtalanságokat,” amelyek várost a falvak telepítésével, a szőlődézsma, a rétek és erdők használata, valamint a robotmentesség ügyében érték.

Az uradalom kezdeményezésére ugyanis 1750-ben megszűnt a szőlődézsma természetbeni fizetése is. Az évszázados usus, a természetben fizetett kilenced és tized, illetve az egyházi tized bérlete miatt az ötöd (quinta) volt a borból, de csak földesúri kilenced az őszi és tavaszi vetésekből, a bárányokból, méhrajokból és a makkon hizlalt sertésekből. Ezek közül a bor ötöd fizetését változtatta meg az uradalom úgy, hogy először kilenc, majd hat évre szóló árendás szerződést kötött az átlagtermés ellenértékének megfelelően. A természetbeni járadék helyett egy összegű árenda vagy taxa fizetése, ugyanúgy, mint a robot pénzen történő megváltása, előnyösebb lehet, s úgy tűnik az uraság a város érdekében intézkedett. Ez azonban csak akkor igaz, ha a borárok változatlanok maradtak volna, netán emelkedő tendenciát mutatnak.

Az európai agrárárak alakulásában – mint ismeretes – 1740 körül valóban tendenciaváltás következett be. Ekkor kezdett ismét emelkedni a mezőgazdasági termékek ára, hogy a csúcst a napóleoni háborúk időszakában érje el.²⁹ A magyarországi borárok, mindenekelőtt a hegyaljai borok árai azonban nem követték az európai mezőgazdasági árak változásait. A 18. század első évtizedei és a 19. század hasonló időszaka között a hegyaljai borok ára a lengyel kivitel lehanyaglása és sok más ok miatt mintegy harmadára csökkent.³⁰ E hosszú távú változásokat a sárospatakiak a 18. század derekán még nem érzékelték, nem véletlen, hogy a bordézsma pénzre váltását valójában csak a 19. század elején kezdték komolyabban kifogásolni.

Annál erősebben jelentkezett a városi ellenállás a 18. század derekán a rétek és erdők ügyében. Sérelmük okát azzal magyarázták, hogy „a Dominium maga dispositioja (rendelkezése) alá” akarta vonni a réteket és az erdőket, míg azok az 1750-es évek előtt a közösség hatáskörében voltak.³¹

Az 1750-es éveket megelőzően született urbáriumokban ugyanakkor állandóan szerepelnek az allodiális rétek, így 1704-ben a Csonkás, a György homoka, a

²⁹ Wilhelm Abel: *Geschichte der deutschen Landwirtschaft vom frühen Mittelalter bis zum 19. Jahrhundert*, Stuttgart, 1967. 336–339.

³⁰ Orosz István: Extraneus birtoklás és borértékesítés Sárospatakon a XVIII–XIX. században. In: Tamás Edit szerk: *A 800 éves város, Patak*. Sárospatak, 2004. 76.

³¹ ZmL Acta politica Loc. 99. Nro. 385 Takács–Udvari 1998. 374. A sárospatakiak bemutatták azt az 1366-ból származó oklevelet, amely egy Gáva és Sárospatak között lévő kaszáló határjárásáról szól, s amelyben e területet az országbíró Patak „polgárainak és lakóinak” ítéli. Uo. 91.

Somlyód alatti rét, később a Petraho melletti „Szeg” is.³² Sehol sincs azonban fel-tüntetve, hogy az uradalom jogot formált volna a városiak réthasználatának szabályozására. Ezt a 18. század elején még a szabad foglalás jellemezte.³³ Az erdők alján és az erdei tisztásokon lévő „ortványi rétek” úgy születtek meg, hogy a város bírāja adott engedelmet az irtásra és nem az uradalom. Az eljárás egyaránt vonatkozott a sárospatakiakra és a vidékiekre is. Az úrbéri per folyamán tett tanúvallomások megerősítették a város állítását, hogy „az ortott rétekben a város disponált”. Hasonló volt a helyzet a bodrogi rétek esetében is. Itt is „szabad possessoriuma” (birtoklása) volt a városnak. Az uraságtól függetlenül szabad volt „kinek-kinek maga tetszése szerint használni” a bodrogi réteket is, azaz érvényesült a szabad foglalás rendje, de a kaszálók „némely részét felosztották magok közt az ittvaló lakosok” a közösség akaratából és engedelmével.³⁴ A későbbi (az úrbéri 9 kérdőpontra adott vallomásokból) az is nyilvánvalóvá vált, hogy a szabad foglalás és a közösség által szabályozott osztás nem egy időben, hanem egymást követően létezett. A bodrogi réteket kezdetben „ház helyek után való felosztás nélkül” élte a város népe, mint a század elején „minthogy mind azáltal a tehetősebbek miatt a tehetetlenebbeknek rövidebbek esett”, maga a város folyamodott a megyéhez, s a megyei szolgabíró és esküdtje közreműködésével s az uraság beleegyezésével a réteknek a városhoz közelebb eső és „élhetőbb” részét a szabad és taxás fundusok után kiosztották.³⁵ A ki nem osztott réteket azonban továbbra is a város adta bérbe, rendszerint harmadába a szomszédos falvak lakosainak. Ugyancsak a város engedelmével lehetett sertéseket hajtani a bodrogi rétekre. A város engedelmé kellett az „interimális” (időszakos) kaszálók használatához, amelyeken csak az árvíz levonulása után lehetett szénát készíteni.³⁶

Hasonló volt a helyzet az erdőkkel A 17–18. századi urbáriumok különböző erdőket sorolnak fel tilalmas, azaz urasági erdőként. 1632-ben a „Longh” és a „Teölgy”(?), 1648-ban a Long, Told és Berek erdőt.³⁷ 1704-ben a Long nem szerepel (területileg Sárospatak, Sátoraljaújhely és Végardó között volt, bárhol összeírhatták), de a fentiek kiegészültek a Sinka, Szőlőske, Kengyel, Csonka és

³² MOL E. 197. Archivum Rakociano-Trautsohnianum 156. cs. Fasc. 9. Nro. 2. Hasonló a helyzet számos más urbáriumban is. Uo. U. et C. Fasc. 39. Nro. 29., Fasc. 39. Nro. 28. stb.

³³ Az 1703-évi urbárium szerint a telkekhez sem állandó szántók, sem rétek nincsenek kihatva. Uo. Fasc. 36. Nro. 26.

³⁴ TiREL Sárospatak levéltára U/44 jkv. Collateralis inquisito 1005. skv. I. Balogh Ferenc 76 éves ardói lakos vallomása

³⁵ ZmL Acta politica Loc. 99. Nro. 385. Takács–Udvari 1998. 374.

³⁶ Orosz István: Mezővárosi önkormányzat Sárospatakon 1711–1835 között. In: *Emlékkönyv Imreh István születésének nyolcvanadik évfordulójára.* szerk. Kiss András, Kovács Kiss Gyöngy, Pozsonyi Ferenc, Kolozsvár, 1999. 389.

³⁷ Makkai László szerk: *I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai.* Budapest, 1954. 189., 262. (továbbiakban Makkai 1954.)

Botkó erdővel.³⁸ 1759-ben a „silvae prohibitae” (tilalmas erdők) a Long, a Csonkás, a Szőlőske és a Kengyel voltak. Ebben az évben a Berek és a Botkó „desolata sunt”.³⁹ Pontosán azonban nem értelmezhető, hogy mit jelent ez az „elhagyatottság”.

Helyenként az uraság szempontjai szerint készült urbáriumokban is van utalás arra, amit az oppidum lakói hangoztattak: erdeikkel (vagy azok többségével) az uraság beavatkozása nélkül rendelkeztek. Az 1688. évi urbáriumban a Tölgy erdő (bizonyára a Told népetimológiája) Patak városának erdejeként⁴⁰ szerepel, s ezt megerősíti az az 1704. évi összeírás is, amely ekkor már tilalmas erdőként veszi számba.⁴¹ 1759-ben a Sinka az az erdő, amelyet a városiak közösen (communiter) használnak.⁴² Ez a faizás, makkoltatás (estleg legeltetés) pontos körülírását jelentette, illetve azt, hogy a város díjat szedhetett polgáraitól vagy az idegenektől, akik éltek ezekkel a jogosítványokkal.

A réti és erdei haszonvételekben az volt a közös, hogy a tilalmas erdők és az uraság számára kiszakított rétek kivételével a közösség döntési joga érvényesült felettük. Az uraság azonban a 18. század derekán, nem a már korábban maga számára kiszakított rétek és erdők esetében, hanem a megmaradók tekintetében kétségbe vonta a város dispositióját, maga akart rendelkezni a polgárok kaszálói-ról és erdőéléséről, bizonyára nem függetlenül azoktól a bevételektől, amelyek e haszonvételek révén a város közösségét illették meg. Ezt tette az 1750-es évek első felében Hartmann Mihály tisztartó, aki lekaszáltatta a városi réteket s egy részét extraneusoknak kiosztatta. 1762-ben egy Hübner nevű tisztartó cselekedett hasonló módon, 1768-ban pedig Strasszer János. Hübner emellett a Darnó, Sinka és Pogánykút nevű „szabadalmas” erdő használatára adott engedélyt a trautsohfalvi és károlyfalvi lakosoknak.⁴³ A sárospataki bírók: Béczy Zsigmond, Gombos Mihály és Lutherán János többször tiltakoztak a vármegyénél az urasági törekvések ellen. Érvelésükben gyakran szerepelt a már említett Told erdő és kaszáló helyzete. Amint korábban említettük, a 14. századi (!) metális perre hivatkoztak, amelyben Gáva és Vencsellő földesuraival szemben pert nyertek. Az uradalom viszont azzal replikázott, hogy a város által beadott dokumentumból nem derül ki, hogy Pataknak valaha „privatíva jussa” lett volna a vitás területek felett

³⁸ MOL E.156. Archivum Rakocziano-Trautsohnianum 156. cs. Fasc. 9. Nro. 2.

³⁹ TiREL Sárospatak levéltára, Conscripio Domini Sáros Nagy Patak 491. skv. 1. Az 1760-ból származó hasonló összeírás: MOL, Kamarai Levéltár E. 156. U. et C. Fasc. 214. Nro. 14.

⁴⁰ Uo. Fas. 5. Nro. 15.

⁴¹ Uo. E. 156. Archivum Rakocziano-Trautsohnianum 156. cs. Fasc. 9. Nro. 2. Arra hivatkozik az összeírás készítője, hogy a Tölgy (Told) erdő más urbáriumok szerint Sárospatak város erdeje volt.

⁴² TiREL Sárospatak levéltára, Conscripio Domini Sáros Nagy Patak. i. h.

⁴³ Takács–Udvari 1998. 404–409.

„az dominális dispositio (uradalmi rendelkezés) abban mindenkor fennmaradt”.⁴⁴ Erre utal, hogy az említett rétek bizonyos részeit a földes uraság vencesselei és petrahói jobbágyainak osztotta ki. A rétosztás tehát az uradalmat és nem a várost illette meg.

A város nem tagadta, hogy az említett réteket valóban az uradalom osztotta, de ezt az „úzust” azzal magyarázta, hogy e határrészeket korábban elzálogosította Körösy Györgynek, II. Rákóczi Ferenc korábban említett hívének. Körösy György javai között valóban szerepelt a „Tóth Erdő” (sic!), amelyben 1000 sertést lehet meghizlalni (tehát valóban tölgyes erdő volt).⁴⁵ Ezért a makkoltatók Körösynek tizedet fizettek, vagy ezt sertésenként 34 dénárral megváltották. Az erdőhöz tartozó réten 300 boglya (cumulus) szénát lehetett kaszálni. Az is egyértelműen kiderült, hogy e földek „per oppidanos”, azaz a mezőváros lakosai által voltak elzálogosítva. Körösy György javait a szabadságharc bukása után elkobozták. A kamarától Teleki Pál kapta és az uradalom tőle „recaptiválta” (szerezte vissza), mint a „Pataki Dominium appertinentiáját” s így nyílt lehetősége arra, hogy a vencesellőieknek és a petrahóiaknak (járadék fejében) kiossza.⁴⁶

A patakiak tehát úgy gondolták: a visszaszerzés után az uradalom egy magánhasználatba került, allodiális rét és erdő felett rendelkezett, de ezzel nem indokolhatja a városhatár minden rétje és erdeje feletti rendelkezés jogát, amit az évszázados szokás a város közösségének biztosított.

A jámbor polgárok azt tudták nehezen felfogni, hogy az uradalom célja pontosan ennek az úzusnak a megváltoztatása volt, s mellette állt a szokásnál kétségtelenül erősebb feudális jog, amely a jobbágnak ingatlan vagyonában csak az ususfructust és nem a proprietast biztosította.

Összevetve az urasági törekvéseket a Magyarország más jobbágytelepülésein fennálló helyzettel, azt is meg kell állapítanunk, hogy Sárospatak rendkívül kiszolgáltatottá vált volna. A határhasználat rendjének szabályozásába az esetek többségében nem szólt bele a földes uraság, meghagyta azt a paraszti közösségek jogának. A középkori privilégiumokra hivatkozó, immár egy évszázada taksafizető, szabadabb viszonyok között élő művelt és városias patakiak számára mindenképpen megalázó lett volna, ha az uradalom törekvései megvalósulnak.

A földesúri célkitűzések közül a legnagyobb riadalmat azonban a robotmentesség felszámolására tett lépések váltották ki. A kispatakiak, amikor 1772-ben a Mária Terézia-féle úrbérrendezés során lehetőségük nyílt a kilenc kérdőpontra adott válasz során sérelmeik megfogalmazására, a robot visszaállítására irányuló uradalmi törekvéseket Dujardin Károly jószágkormányzó személyével kapcsolták

⁴⁴ ZmL Acta Politica Loc. 99. Nro. 385. Takács–Udvari 1998. 374.

⁴⁵ MOL U. et C. Fasc. 35. Nro. 96.

⁴⁶ ZmL Acta Politica Loc. 99. Nro. 385.

össze. Úgy vallottak, hogy „Dusardin idejében akarták az úr dolgát behozni” méghozzá olyan formában, hogy a nagypatakiakat elválasztották a héceiektől, az alsó -hóstátiaktól és a kispatakiaktól. Az előbbieket taksás állapotát változatlanul fenntartva az utóbbiakkal „úr dolgát akart járatni”.⁴⁷

A pontosság kedvéért meg kell állapítanunk, hogy a kispatakiak és a két külváros lakói közül az örökös jobbágyok a Rákóczi-korban és a Trautsohn birtoklás korábbi évtizedeiben is robotoltak. Amint láttuk, ez 1704-ben bizonyos akkord munkát jelentett a Somlyódon, a földesúri szántókon és réteken.⁴⁸ Trautsohn Lipót első pataki urbáriumában ugyan az fogalmazódott meg, hogy a belső város kivételével, mivel azt tisztán nemesek lakják, minden marhás és gyalogszeres jobbágyoknak heti két napot kell robotolni az uraságnak.⁴⁹ Sem 1713-ban, sem 1714-ben nem esett szó a heti robotról, s 1735-ben úgy szólt az urbáriumban megfogalmazott utasítás, hogy a nagypataki marhás jobbágyok „taxam non solventes” (akik taxát nem fizetnek) 58 köblös majorsági föld aratását és termésének beszállítását kötelesek elvégezni, míg a gyalogszeresek a tiszték utasításai szerint robotoltak. A heti szerjárásról csak a kispataki tótszeresi gyalog jobbágyoknál esik szó, akik valóban heti két nap robotra voltak kötelezve. Az urbárium szerint 1735-ben összesen 7 ilyen jobbágy volt.⁵⁰

1749-ben azonban Dujardin elképzelése szerint nemcsak az örökös jobbágyokat, hanem a taxásokat is robotra kellett volna kötelezni, ha nem a belső városban, vagy Nagypatak főutcáján laktak. Dujardin ezen szándékát – miként a kispatakiak mondták – „nem hozhatta... tökéletességre”.⁵¹ Sokan kifogásolták a jószágkormányzó fényűző életmódját, erkölceinek francia szabadosságát. Saját urával is perbe keveredett.⁵² Mindezek valószínűleg közrejátszottak abban, hogy az 1740-es, 1750-es évek fordulóján a robot visszaállítása még nem vezetett sikerre.

Sárospataknak a földes uraság elleni harcában új szakasz kezdődött 1755-ben, amikor az új prefektus: Pintér Fülöp úrbéri regulációs pert indított a két oppidum ellen. Elvi kiinduló pontja az volt, hogy a szolgáltatások rendjének meghatározása az uraság joga, ha a birtok hasznosításában előnyösebb a robot, mint a taxa, az uradalmat semmi sem kényszerítheti arra, hogy alattvalói taxás helyzetét fenntartsa. Bizonyára úgy hozta meg döntését, hogy áttanulmányozta azokat a dokumentumokat, amelyeket a Trautsohnok a patakiak kívánságára aláírtak, illetve megerősítettek.

⁴⁷ TiREL Sárospatak levéltára U/44 jkv. 341. skv. l. Orosz 1995/a. 130.

⁴⁸ Vö. a 41. sz. jegyzettel

⁴⁹ MOL U. et C. Fasc. 39. Nro. 29.

⁵⁰ TiREL Sárospatak levéltára, U/44 sz. jegyzőkönyv. Conscriptio Taxarum 1735. 881 szkv. l. Vö. ZmL Acta politica Loc 122. Nro. 121.

⁵¹ Lásd a 47. jegyzetet

⁵² MOL Curiai Ltár, Processus Tabulares Nro. 4–993.

Ezek között az uradalom számára fontosnak tűnt az az Ottlik Pállal kötött egyezség, amelyre a korábbiakban már többször utaltunk. Ebben a két város nem vonja kétségbe a Trautsohnok földesúri jogait, tehát azt sem, hogy – Pintér értelmezése szerint – az uradalom az úrbéres terheket ismételtelen szabályozza. Az újraszabályozásnak ugyan ellentmondott Trautsohn Vilmos korábban már szintén elemzett ígérete a „mindennemű szokások” megtartására, ezt azonban általános formulának is lehetett tartani, hogy a város lakói úrbéres telkeket használnak, és a használat módjáról urbárium, vagy azt pótló szerződés intézkedett. Ezért hivatkozott az uradalom az 1648. évi és az általunk is többször említett 1704. évi urbáriumra,⁵³ ebből akarván bizonyítani, hogy a városok lakói robotoltak és külső telkeiket jobbágyi extravillanumként bírták. Mindkét állításban volt némi igazság, az tudniillik, hogy mindkét mezővárosban voltak robotoló jobbágyok is, a külső határban pedig olyan szántóföldek és rétek, amelyeket házutáninak is lehet tekinteni. De a jobbágyok zöme 1648 után nem robotolt és a külső földek nagy része nem kapcsolódott a telekhez. Természetes módon a patakiak ez utóbbi tények igazolására törekedtek.

Amikor Pintér Fülöp 1755 júliusában úriszék elé idézte mindkét város előjáróságát, a hasonló helyzetbe került újhelyiekkel együtt „a processus (per) az úri széken a domínium favorára (az uradalom kedvére) s kívánsága szerint termináltatott (végeztetett) be”.⁵⁴ A per során a patakiak a szomszédos falvak elfogulatlan jobbágyainak tanúvallomásával akarták bizonyítani, hogy a város „soha a Földes Uraságnak nem robottázott vagy is semmiféle jobbágyi szolgálatot nem tett” s hogy „ezen Patak városában Fundus avagy Telek után semminémű appertinentiák nincsenek, hanem mindenkor ususban volt, hogy a melly lakos szántó földet akar bírni, kész pénzen kéntelenítettett (ti. venni), amin is azokat nem csak ittlakosnak, hanem külsőknek el adni és ismét venni szabad volt, most is szabad.” Egy végardói tanú azzal erősítette a patakiak igazságát, hogy a városban nincs telek után járó föld s mindenki szabadon adhat és vehet szántókat, réteket és szőlőket, hogy ő maga is vett két szántóföldet Bodnár Gergelynétől és Láczy Páltól.⁵⁵

Az egymásnak feszülő állítások az úriszéken nem dőlhetek el a város javára. Az 1755. július 30-án kelt delibérum a Tripartitum III. Rész 30. címének hirdeti elvére hivatkozik, amely minden jobbágyi föld valóságos tulajdonosának a földesurat tekinti s az ország törvényei alapján kétségbe vonhatatlannak nevezi az uraság autoritását és a tulajdonával való rendelkezés szabadságát.⁵⁶

⁵³ Ezért terjesztette be bizonyítékként az uradalom mindkét urbáriumot az 1774-ben az úrbérrendezés után folytatódó úrbéri perben. TiREL Sárospatak levéltára, U/44 sz. jegyzőkönyv 301–335. Az 1648-évi urbárium nyomtatásban is megjelent: Makkai 1954. 248–266.

⁵⁴ ZmL Acta Politca Loc. 99. Nro. 385. Takács–Udvari 1998. 371.

⁵⁵ TiREL Sárospatak levéltára U/44 sz. jegyzőkönyv Collaterális inquisitio 1005 skv. 1.

⁵⁶ Uo. 969.

A patakiak fellebbezése során a regulációs per a megyei törvényszékre került. A Sedria külön választotta a jobbágytelken élő nemeseket és nem nemeseket. Megállapította, hogy Újhely, Nagy- és Kispatak városában akadnak paraszti telken élő nemesek, őket nemesi előjogaik miatt (*ex respectu nobilitatis praerogativa*) ki kell venni a robotoltatás alól, úgy azonban, hogy munkájuk és adóik megváltásáról egyezzenek meg a földesúrral.⁵⁷ E döntésben hallgatólagosan az is benne volt, hogy a nemesi prerogatívákkal nem rendelkező lakosok esetében a robotkötelezettség nem törvénytelen. A robot visszaállítására, a további fellebbezés miatt azonban nem került sor s az ügy a Curia elé került. De még a kúriai döntés előtt Pintér Fülöp egy 1758-ban tartott újabb úriszéken ismét maga elé citáltatta a városok képviselőit, „holott az úri szolgálat mindnyájokra reá tétetett”.⁵⁸

A patakiak tiltakoztak. Nemcsak azért, mert a robotolást megaláználak találták, hanem azért is, mert a robottal nem szűnt meg a taxa. Bár minden korábbi dokumentumból nyilvánvaló volt, hogy a taxafizetés nemcsak a cenzust, hanem a robotmegváltást is magába foglalta és ez utóbbi eszköze volt, a nyeregbe került uradalom úgy kívánta robotoltatni a két város lakosságát, hogy a taxa jövedelemről sem mondott le. Úgy, mint korábban, most is megpróbálta megosztani a városrészeket. Mivel Nagypatakon sok nemes élt jobbágytelken, s a külső városban gyakorlatilag nem volt úrbéres telek, a sedriai döntés szerint viszont a nemes személyek robot szolgálatra kötelezése ellenkezett a nemesi előjogokkal, az uradalom csak a kispatakiak és a hóstátiak robotolását igyekezett kikényszeríteni. „Az úri szék által el végzett robotának véghez vitelére az Kis Pataki és Hóstaczi Lakosok erőszakosan hajtottak és tömlöczözéssel és veréssel is kényszerítették.”⁵⁹

Mélypontra került az uradalom és a lakosság kapcsolata, a robot visszaállítása a taxa eltörlése nélkül még a feudális jogból sem volt levezethető.

Az 1758 után kialakult helyzetnek két dokumentuma is van, két, szövegében csaknem megegyező urbárium 1759-ből és 1760-ból. Érdekes a robotszolgáltatásra vonatkozó részt szó szerint idézni, mert megmutatja a pataki jobbágyok igazságát. „Tam Nagy Patakienses, quam Kis Patakienses incolae pecora haben-

⁵⁷ Uo. 971–989.

⁵⁸ ZmL Acta politica Loc. 99. Nro. 385. Takács–Udvari 1998. 372.

⁵⁹ Uo.372. A robot mértéke egyelőre nem volt nagy, hiszen a kispatakiak, akár marhások, akár gyalogszeresek voltak, évente csak nyolc nap szolgálattal tartoztak, a hóstátiak pedig a marhások nyolc, a gyalogszeresek 16 napi robotot adtak évente. Ez jóval alacsonyabb volt az országos átlagnál.

⁶⁰ TiREL Sárospatak levéltára U/44 jegyzőkönyv Conscriptio domini Sáros Nagy Patak 1759. 491-539. Az urbárium kivonatát közölte az AZT 1913–14–15. évi száma némileg félreértve, Sárospatak helyrajza 1759 címmel. AZT 1913. 228, 343–44. 1914. 270–273. stb. Az 1760-évi urbárium: MOL U. et C. Fasc. 214. Nro. 14.

tes indiscriminatim tam taxalista, quam subditi cum mercenalibus dominalibus Allodiales Terras subarare, inseminare, metere et convehere non ita pridem obligabantur eo modo, quo officiales demandarunt, nec secus per totum tempus falcaturae ad falcandum et convehendum foenum compellabantur.” (Mind a nagypataki, mind a kispataki lakosok, akik igavonó állatokkal rendelkeznek, a taxások és az örökös jobbágyok egyaránt, nem éppen régen arra köteleztettek, hogy az urasági béresekkel együtt szántsák, vessék, arassák és takarítsák be az allodiális földeket, nemkülönben kényszerítették a szénakaszálás egész ideje alatt kaszálni és szénát gyűjteni).⁶⁰ A „nem éppen régen”-re hivatkozás egyértelművé teszi, hogy az uradalom keresztülvitte akaratát, legalább részben, a szántóföldi robot és a szénakaszálás tekintetében.

A sárospatakiak robotra kötelezése nem volt független azoktól a folyamatoktól, amelyek a 18. század derekán más hegyaljai városokban is végbementek. Új hely hasonló helyzetére már utaltunk. Az úrbéri per folyamán nem is különült el a két város sorsa. Hasonló robot visszaállítási törekvések azonban Tállyán és Abaújszántón, de a Trautsohn uradalmon kívüli mezővárosokban: Tolcsván, Bényén, Mádon, Keresztúrban és a két kamarai mezővárosban, Tokajban és Tarcalon is voltak. A legtöbb helyen egyes szőlők művelését, többnyire azonban a napszámosokkal dolgoztatott szőlők szüreti munkáját óhajtották robotosokkal végeztetni.⁶¹ Sárospatakon is ez volt a cél. Az 1759. évi urbárium a szolgáltatások fenti ismertetését azzal folytatja, hogy a nekik kijelölt szőlőt is kötelesek robotban megművelni, de ez a kötelezettségük a Kúriához történt fellebbezés miatt szünetel és a kúriai döntéstől függ.⁶²

A korábbi taxás jobbágyok robotra kötelezése mellett természetesen nem változott a munkajáradéka azoknak az örökös jobbágyoknak (subditi haereditarii), akik már korábban is robotoltak, noha örökös jobbágy voltukat nem ismerték el.

A két urbárium tükrözi, hogy a korábbi évtizedekhez képest milyen súlyos helyzet alakult ki. A szántóföldeken és réteken akkord jellegű robotra kényszerítették a nagypataki taxásokat, akik már egy évszázada nem robotoltak. Ugyanezt tervezték a szőlők esetében is, csak a fellebbezés miatt nem tudták megvalósítani. Meghatározott számú robotnapot írtak elő a kispatakiaknak és hóstátiaknak, akik szintén taxások lévén, korábban nem robotoltak. Az 1735. évi urbáriumban foglaltakkal szemben minden örökös jobbágnál, nemcsak a tótszeresieknél, előírták a heti szerjářást.

⁶¹ Orosz István: Földesúri támadások a hegyaljai mezővárosok ellen a XVIII. század második felében. In. Orosz 1995/a. 126. skv. 1.

⁶² TiREL Sárospatak levéltára U/44 jegyzőkönyv 491–539.

Ilyen körülmények között kezdődött el a Mária Terézia-féle úrbérrendezés, amely a kilenc kérdőpontra adott válasz során lehetőséget teremtett a városnak a felgyülemlett panaszok együttes előterjesztésére s mindazon dokumentumok bemutatására, amelyek számunkra is lehetőséget teremtettek a Trautsohnokkal folytatott vita elemzésére. 1772-ben azonban ez a folyamat nem ért véget. Az uradalom 1773-ban folytatta azt a regulációs pert, amelynek első szakasza 1755-ben kezdődött, de amely a fellebbezések révén elakadt a királyi tábla útvesztőiben. Bányász Máté, az úriszék elnöke 1773. augusztus 31-én kelt levelében, egy június 3-án kelt helytartó tanácsi leirat nyomán, szeptember 17-re idézte meg a pataki tanácsot, de név szerint több pataki polgárt is, hogy „aquisitionális” leveleikkel, vagy az urasági tisztektől szerzett „comissióikkal” igazolják, milyen jogcímenek bírnak „földes úri hatalom alá vetett dézma adó földeket”, taxás házakat, azok után való kaszáló réteket, kerteket, kenderes és káposzta földeket, szilvásokat, gyümölcsösöket, „vagy egyéb appertinentiákat”. Az idéző levél mindezt azért van szükség, mert a földesúr „jobbágyi engedelemmel” kíván eleget tenni a királyi parancsolatnak, amely tisztázni kívánja az úrbérrendezés során felvetődött kérdéseket.⁶³ A patakiak az újabb processus során nemcsak a taxa eltörlése nélküli robot visszaállítást sérelmezték, de felhánytorgatták a régi sérelmeket a városban élő curiális nemesek ellen is. Már a kilenc kérdőpontra adott válasz során is úgy vélték, nemcsak azért nincs elégséges szántóföldjük, mert négy falu is azt éli, hanem azért is, mert „a Városban lévő sok szabad és curiális helyek után feles földek bíratatnak, a Város Lakosainak elégséges szántó földeik nincsenek”. Nem hallgatták el azt sem, hogy „az határoknak oltalmazására költséges processusokat” kell folytatniuk, ezt a nevezett települések nem segítik, „hanem csak a hasznot veszik”.⁶⁴

Az úriszéki ítélet 1774. február 3-án, majd a megyei törvényszék deliberatuma február 22-én megerősítette a város reményeit.⁶⁵ A Helytartótanács 1776-ban úgy döntött, hogy a patakiakat fundusaikban és beneficiumaikban meg kell őrizni a jelen állapotban, mindaddig, amíg a folyamatban lévő per be nem végződik.⁶⁶

Mindenesetre 1776-ig, a Trautsohn család fiágának kihalásáig „Patak városát illetőleg az úrbárium be nem hozatott”, egyszersmind „meghagyattak a lakosok a régi gyakorlatnál fogva”⁶⁷ a birtokok szabad adásvételében, a földesúri adózásokban és az úrbért pótló rendszabályok tekintetében.

⁶³ Uo. 272–75. l.

⁶⁴ ZmL Acta Politica, Loc. 99. Nro 389.

⁶⁵ TiREL Sárospatak levéltára U/44 jegyzőkönyv 241–266.

⁶⁶ Uo. 1003–1004.

⁶⁷ MOL Archivum Regnicolaris Lad. XX. 22. Fasc. 2/A Nro. 183/b

A Trautsohnok számára ebben az állapotban ért véget a Sárospatak ellen folytatott eljárás, amely gyakorlatilag már 1721-ben, a beiktatás elleni városi tiltakozással megkezdődött, de számottevő változásokat csak időlegesen eredményezett.

Az úrbéri reguláció veszélye azonban nem múlt el. 1776-ban a kamarai igazgatás alá került Sárospatak most már a kamarai tisztviselők ellen kezdett instancíázni a megyéhez, s a korábban is kamarai mezőváros, Tokaj példájára hivatkozva jelentették ki, hogy „robottázni” sem nem akarnak, sem nem tartoznak.⁶⁸ A Helytartótanács „rendszabó levele” véglegesen gátat szabott az ilyen törekvéseknek. A 19. század elején ismét eladományozott uradalom új urai a Bretzenheimek más úton törekedtek a nyughatatlan város megrendszabályozására. E folyamat nyomon követése azonban már nem e tanulmány feladata.

⁶⁸ TiREL VI. Örökváltság és a tagosítási per iratai.

PAPP KLÁRA

AZ ÉRMELLÉKI SZŐLŐMŰVELÉS ÉS SZŐLŐBIRTOKLÁS A 18. SZÁZADBAN

Bihar vármegyének a 16–18. században az érmelléki és a Várad környéki vidékek voltak legfontosabb szőlőtermelő területei.¹ A bihari szőlőművelés kezdetei azonban sokkal korábbi időszakra vezethetők vissza.² Bunyitai Vince szerint a szentjobbi bencés apátságnak már I. László szőlőműveseket (vinitores) adományozott.³ A 13. századból több adat maradt fenn a bihari és a váradolaszi szőlőművelésről, kocsmatartásról, a váradi lakosok szőlőföld eladásainak engedélyezéséről.⁴ IV. László király pl. 1276-ban a püspökség termelési lehetőségeit bővítette a Várad melletti Szőlős adományozásával.⁵ A váradi káptalan falvaiban a jobbágyi szőlőföldek termése után a 13–14. századtól kilencedet szedtek. Ez a bordézsma arra utal: az egyházi birtokon ekkorra már gyakorlattá vált, hogy a szőlőföld használata fejében a jobbágy köteles a termés meghatározott hányadát – a kilencedik tizedét – járadék gyanánt földesurának adni.

A 16. század végén a váradi szőlővidék jelentőségét mutatták a nagyváradiak kiterjedt szőlőföldjei is, amelyeket, mint extraneusok a bihari borvidék hegyein birtokoltak.⁶ Ugyanakkor pl. az 1588. évi kiskalotai districtusbeli dézsmajegyzék szerint több település lakói „Csatár, Püspöki és Nagyvárad határában szerzett

¹ 1599-ben maradt fenn dézsmajegyzék arról, hogy Székelyhídon 9 gazda 292 köből bordézsmaát adott, Érkeserún pedig 58 gazdát írtak össze. N. Kiss István: *XVI. századi dézsmajegyzék*. Bp., 1960. 877–878. (továbbiakban N. Kiss 1960.)

² A szerző jelen tanulmánya *Az érmelléki szőlőművelés társadalmi hatásai a 18. században*. In: Föld és társadalom. Konferencia Kiskun Múzeumban. Szerkesztette: Bánkiné Molnár Erzsébet. Kiskunfélegyháza, 2007. 109–136. című munka bővített, javított változata.

³ Bunyitay Vince: *Az egyedi apátság története*. Nagyvárad, 1880. 59. Az adománylevélben pincemesterekről is szó esik.

⁴ Györfly György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. I. Bp., 1987. 603., 648., 685.

⁵ Az előbbiekkal együtt idézi Borbély Gábor: *Szőlő és bor az Érmelléken*. Nagyvárad, 2009. 10–13. A püspökség adományterületén létrejött Nagyszőlöst korábban „szőlőműveléssel foglalkozó királyi udvarnokok” lakták. Jakó Zsigmond: *Bihar vármegye a török pusztítás előtt*. Bp., 1940. Adattár 359. (továbbiakban Jakó 1940.)

⁶ N. Kiss István: A bihari borvidék a XVI. század végén. = *Századok*, 1958. 616–624.

szőlőkön ülnek”.⁷ A váradi szőlővidékhez képest az Érmellék szőlőművelésének jelentősége némileg későbbben növekedett meg, a szőlőterület gyarapodása mellett inkább a 16. század utolsó harmadától, a bor árának jelentős megemelkedése idején vált gazdag termésű, minőségi szőlőtermelő területté.

A 18. századi kortárs, *Bél Mátvás* az Érmelléknek csak nevezetesebb helyeit sorolta fel: Diószeg és Székelyhíd városok mellett Kiskerekit, Asszonyvásárát, Ottományt, Keserút, Álmosdot, Nagylétát, Bagamért, Érsemjént, Tarcsát, Gálospetrit, Vasadot, Piskoltot tekintette nevezetesebb helyeknek, de pl. Pocsajnál azt is lejegyezte, hogy ott fekszik „a Berettyó és az Ér összefolyásánál, ahol legkeskenyebb az átkelés”⁸

Jakó Zsigmond a szőlővidéket együtt tárgyalta a Középníri vidékkel és a Cse-reháttal, s így 45 települést vizsgált.⁹ Az Érmellék részeként azonban a felsorolt településeknek csak egy részét szerepeltette: Kismarja, Vértes (amelyet az érmelléki táj szélére települt falunak írt), Diószeg, Jankafalva, Csokaly, Székelyhíd, Félegyháza, Léta, Vértes, Kokad, Álmosd, Bagamér, Érvasad, Pocsaj, Kóly, Érkenéz, Érmihályfalva, Értarcsa, Érfancsika, Érkeserű, Tulogd, Selind, Kokad, Érvasad, Kiskereki, Éradony, Érpetri (Gálospetri), Érkeresztúr, Köbölkút, Érsemjén, Csatár, Szalacs, Ottomány, Asszonyvására, Kis- és Nagykágya, Kozmafalva, Pelbárthida, Szentjobb, Monospetri, Albis, Csanáros, Farnos, Királyi, Terebes, Csohaj stb. Több jelentős szőlőtermő helységet – pl. Kécet, Margittát, Lükít, Kohányt, Micskét – a Rézalja vidékéhez sorolt.¹⁰

Varga Gyula az érmelléki szőlőkultúráról írott munkájában¹¹ az Ér és a Berettyó által közbezárt területet nevezte Érmelléknek, hozzátéve, hogy a bihari síkság és a dombvidék találkozásánál fekvő területet is jelenti. A vidék központjának Diószeget tartotta, felsorolva mellette Szalacs, Margitta, Székelyhíd, Asszonyvására, Ottomány, Kereki, Kóly, Szunyogd,, Jankafalva, Kis- és Nagykágya, Vajda, Szentimre, Félegyháza helységeket is. (Jakó ezek közül Margittát és Szunyogdot a Rézalja vidékéhez sorolta.¹²) A hagyomány szerint az Érmellékhez tartozónak tekintette még a homokos határu Bagamér, Álmosd, Újléta, Nagyléta

⁷ N. Kiss 1960. 668.

⁸ *Bél Mátvás: Bihar megye leírása.* (fordította P. Szalay Emőke, jegyzetekkel ellátta Csorba Csaba) In. *A Bihari Múzeum Évkönyve II.* (Szerk. Héthy Zoltán) Berettyóújfalu, 1978. 94–95. (továbbiakban Bél 1978.) Ugyanaz a forrásközlés újabban megjelentve In. *A Bihari Múzeum Évkönyve XII–XIV.* (szerk. Kállai Irén, Sándor Mária) Berettyóújfalu, 2009. 7–73. (továbbiakban Bél 2009.)

⁹ Jakó 1940. 32–59. A vidék térképe a 34. oldalon.

¹⁰ Uo. 131. térképe

¹¹ Varga Gyula: *Az érmelléki szőlőkultúra.* Berettyóújfalu, 1976. 3. (továbbiakban Varga Gy. 1976.)

¹² Jakó 1940. 139. Mindkét település a Csákyak margittai uradalmának része volt.

községeket is, megjegyezve, hogy a vámospércsi, vértesi, monostorpályi, hosszúpályi, sárándi szőlőskertek is ehhez a vidékhez sorolhatóak.

Rácz István a debreceni cívisek szőlőbirtokait elemezve Szentimre, Bihar, Csatár, Újlak, valamint Diószeg, Micske szőlőhegyein található extraneus birtokokról írt, nem különítve el egymástól az érmelléki és a váradi szőlővidéket. Jelen kötetben publikált tanulmányában *Bársony István* is a két szőlővidék szoros kapcsolatára hívta fel a figyelmet, mégis úgy véli – helyesen –, hogy a két szőlőterület sajátosságai is szembetűnőek és jól elkülöníthetőek.¹³

A jelen vizsgálatnál Jakó Zsigmond és Varga Gyula csoportosítását vettem alapul, s így – a forrásadottságoktól függően – 34–50 település iratait tanulmányoztam. A helységek döntően az érmelléki járás részei, amelynek az úrbérrendezésre vonatkozó legfontosabb iratanyagát két kollegámmal együtt egy forrásközlésben tettük közzé.¹⁴

A SZŐLŐMŰVELÉS TERMELESI ADOTTSÁGAI

A jellegzetes szőlővidékek kialakulását elősegítette a növény igen szorosan kötődése az éghajlati és talajadottságokhoz. Ezért sajátosságos, hogy a 18. század folyamán szinte az egész megyében próbálkoztak meghonosításával.¹⁵

Az 1692. évi kamarai összeírás a vármegye 33 helységében 5504½ kapás szőlőterület¹⁶ tartott számon, alapvetően (17 településen 3201½ kapás) az Érmellé-

¹³ Rácz István: A debreceni polgárok szőlőföldjei a XVI–XIX. században. In. *Agrármélesség, agrártársadalom Magyarországon a Mária Terézia-kori úrbérrendezés és 1945 között* (Szerk. Kávássy Sándor) Nyíregyháza, 1987. 65–95. (továbbiakban Rácz 1987.) Lásd még Bársony István: *A debreceni polgárok szőlőbirtokai Bihar megyében* című, jelen kötetben lévő tanulmányát. A városi jegyzőkönyvek egyik legutóbbi kiadásában 1622. június 13-án jegyeztette be a tanács, hogy Nagy Gál Barbara a bihari szőlőhegyen található Butka nevű szőlő nagyapjáról reá jutó felét örökösen a Debrecenben lakó nővéreinek, Vellás János feleségének adta. *Debrecen város magisztrátusának jegyzőkönyve 1620–1622.* (A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár forráskiadványai 40.) Az eredeti latin nyelvű szöveget fordította Szendiné Orvos Erzsébet, Debrecen, 2008. 162. (404/1 irat)

¹⁴ Bársony István–Papp Klára–Takács Péter: *Az úrbérrendezés forrásai Bihar vármegyében I. Az érmelléki és a sárréti járás.* Debrecen, 2001. 361. (továbbiakban Bársony–Papp–Takács 2001.) Pocsaj és Vértés a sárréti járásba volt beosztva, ugyanebben a kötetben található.

¹⁵ A szőlőművelésbe bevont terület a 19. században is bővült. Legutóbb Vajda Mária Álmosdon mutatta ki új szőlőskertek létesítését. Lásd Vajda Mária: *A szőlőművelés szokáshagyományai Álmosdon.* In. *A Bihari Múzeum Évkönyve XII–XIV.* (szerk. Kállai Irén, Sándor Mária) Berettyóújfalú, 2009. 153–188.

¹⁶ 1 kapás szőlőterület: 200 □-öl kötött és 250–300 □-öl homokos területen. Diószeg 1692-ben Debrecen után a legnépesebb bihari település volt, s a mezőváros szőlőhegyén írták össze a megyebeli szőlő több mint egyharmadát.

ken és a Rézolja területén. Kiemelkedő nagyságú szőlőhegye Diószegnek volt, ahol azonban a 201 helybeli lakos közül csak 128 részesedett a 2057 kapás szőlőből, akiknek így 828 kapás jutott, szemben az 57 extraneus (főleg debreceniek) 1229 kapásnyi birtokával.¹⁷

1726. október 10. és 22. között Bél Mátyás a váradi és érmelléki szőlőhegyen tanulmányozhatta a szüreti munkálatokat, s személyes tapasztalatai nyomán igen kedvező véleményt alakított ki a két borvidékről, mint írta: „a váradi borok az erősebbek, jóllehet az asszonyvásáriak nem nagyon engednek nekik, míg a székelyhídiak tartósabbak, a vásárhelyiek pedig édességben múlják felül a többieket.”¹⁸ Bél a megye dombvidékét a Réz hegységtől a Krasznáig szőlőtermelésre alkalmas területnek írta le „... földjük egyébként fekete, porhanyós és kövér, mivel különfélék, így különböznek a borok is, amelyeket adnak. Ezért az egyik oldal jobbat, a másik silányabbat terem.” Megfigyelései szerint a bihari borvidék lankái dél felől állandóan kapnak napfényt, ellenben „a diószegiek és a székelyhídiak nyugatra tekintenek, az asszonyvásáriak keletre fordulnak”. A borok korabeli osztályozásánál azonban a legjobb minőségűeknek mégsem a váradi, hanem a diószegi, vajdai, asszonyvásári, vásárhelyi, szentimrei, püspöki és újlaki borokat említette.¹⁹

Fényes Elek munkája a 19. század elején már jól elkülönítette a kiemelkedő szőlővidék hosszú ideje egyértelműen gazdaságos területeit, utalva a helységek sajátos talajviszonyaira is. A jeles szőlőterületeken mindenütt agyagos talajt említett: Diószeg „határja, mely szőlőhegyét kivéve egészen sík, fekete agyag földből áll”, Margittán részint fekete, részint veres agyagos”, Szalacson „róna határja fekete agyag, s gazdag termékenységű, ... jó bort természetnek”, Székelyhídon a „fekete agyagos” termőföldön „bora a leghíresebb érmelléki borok között foglal helyet”.²⁰ Ugyancsak értékes szőlőhegygel rendelkezőnek tartotta Asszonyvásárt, Bályogot, Kiskerekít, Ottományt, Szentimrét, Szunyogdot, Terjét, Tótit, s úgy tudta, hogy Kécz lakosai „szőlőművelésből s favágásból keresik élelmüket”, vagy Kólynak – ahol a talaj „fekete és sárga agyagos” – igen nagy a szőlőhegye, „s több helyeken csaknem a legnemesebb bort termi az egész Érmelléken”, Vajdá-

¹⁷ Mezősi Károly: *Bihar vármegye a török uralom megszűnése idejében*. Bp., 1943. 23–30. (Diószeg). Rácz István az 1692-ből származó dézsmajegyzékre hivatkozva kimutatta, hogy 29 szőlőgazda volt debreceni az extraneusok közül, (340 cseber), s csupán 61 helybeli fizetett dézsmát a szőlőtermése (586 cseber) után. Rácz 1987. 72.

¹⁸ Bél 1726. 65–68. A zsákban préselésre és a kádban lábbal taposásra utal. ugyancsak sajátosággként említette, hogy a hordókat nem kénezik, hanem szőlőlevelek megfőzése után annak levélvel mossák ki a must betöltése előtt.

¹⁹ Bél 2009. 12. A B) osztályba a csatári, bihari, margittai, székelyhídi, váradi borok kerültek, míg a C) osztályba a szalacsi, ottományi, telegdi, micskei, sarkadi borok tartoztak.

²⁰ *Magyarországnak s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statisztikai és geographiai tekintetben*. Kiadta Fényes Elek, Pesten, 1839. IV. k. 85–86.

ról, hogy „szőlőhegye igen híres és nemes bort terem”. A puszták közül a Székelyhíd és Csokaj közötti Kiskágya, valamint a Diószeghez közeli Jankafalva szőlőhegyének „igen jó és nemes” borát dicsérte. Csak szőlőjének tényét ismerte Bogyoszlónak, Cséhteleknek, Fancsikának, Genyétének, Keresztúrnak, Kőbökútnak, Lükinek, Poklosteleknek, Sárszegnek, Száldobágnak, Szentlázárnak, Szentmiklósnak, Vámoslázának és Várvíznek.²¹

A 18. század első harmadának országos összeírásai a szőlőföldek termékenységi becsléseit is közölték. Diószegen 1715-ben 1 kapás után 3, 1720-ban 3½, 1728-ban 5 urna bort termett. Székelyhídon, Asszonyvásáron, Dédán, Lükiben, Micskén, Margittán hasonló volt a helyzet. 1763-ban az érmelléki egy kapás szőlő hozama már 5–6,6 akó, azaz 271,5–358,4 liter között mozgott.²² *Az érmelléki-Berettyó vidéki szőlőföldeken tehát a szőlőterület nagy kiterjedése mellett a termékenység is magasabbnak bizonyult.*²³

ÉRTÉKESÍTÉSI LEHETŐSÉGEK, BORELADÁSBÓL SZÁRMAZÓ HASZON

A szőlőművelés nemcsak a viszonylag szabadabb birtoklás miatt volt vonzó a jobbágynépeség számára, hanem – legalább olyan mértékben – a boreladásból származó jövedelemszerzési lehetőség és az önellátás miatt is.

A mellékletben az I. számú táblázat három megyei adóösszeírás adatai alapján mutatja a települések szőlőföldjeinek és kocsmajövedelmeinek változását. 1719-ben az adózó nemesek számát és szőlőföldjeinek nagyságát is összeírták, ezért a járásbeli 6355 kapás szőlő a 121 kiváltságolt szőlőbirtokát is magában foglalja. A két következő időszak települési adatai már csak a jobbágyi szőlőföldeket veszik számba, a nemesek ugyanis külön összeírásban szerepelnek. 1743-ban pl. a jobbágyok adóösszeírása előtt szereplő összesítésben 36 településen 223 család 883 kapás szőlővel bírt, ami az összeírt privilégizáltak és szőlőföldjeik kétszeres növekedését mutatja. Ez arra enged következtetni, hogy a nemesi telekkel, kúriával rendelkező, vagy a libertinus, manumissus személyek családjuk fenntartása szempontjából kifejezetten előnyösnek ítélték szőlőföldek szerzését, művelését.

²¹ Uo. 87–96.

²² 1 akó = 66 icce = 54,3 liter Hajdú-Bihar Megyei Levéltár (továbbiakban HBML) IV. A. 1/a. 18. k. (1763)

²³ Az eltérő minőségnek megfelelően a bor ára is változó volt. Diószegen 1715-ben 1 urna egy imperiális, vagyis 2 ft 50 dénár volt, 1728-ban 1 ft vagy 20 garas. A margittai bor ára 1 ft 50 dénár, a micskei 1 ft, a monospetri 80 dénár. Székelyhídon (1715) 1 ft 55 dénár volt helyben, s 2 ft 55 dénár a várban. Egy rénes, vagy rajnai forint 20 garast, vagy 60 krajcárt, vagy 80 magyar forintot ért. Egy magyar forint azonos volt 100 ezüstdénárral. Egy garas 3 krajcárral vagy 5 dénárral volt egyenértékű.

A szőlőfölddel rendelkező települések Szent Mihály naptól Szent György napig tarthattak saját kocsmát, amely jelentékeny bevételhez juttathatta a helységeket. A *kocsmatartás* árendálásakor a birtokos esetenként a pálinka eladásának jogát is átengedte a településeknek. Néhány faluban gabonából is főztek pálinkát. Ennek készítését akkor tilalmazták a birtokosok, amikor az eladás az uradalmi kocsmáknak hasznát veszélyeztette.²⁴

1743 és 1756 kocsmabevételei világosan igazolják, hogy a helységek, különösen a jó adottságú települések (pl. Vajda, Szentimre, Margitta, Szalacs, Székelyhíd, Diószeg) jelentős haszonhoz jutottak, s azt is, hogy esetenként nem a termelő, hanem a boreladás szempontjából kedvező helyzetben lévő település élvezte a legnagyobb jövedelmet (pl. Piskolt, Nagyléta). A váradi borvidéken is hasonló volt a helyzet: Püspöki oppidum például a szomszédos Borsi falu kocsmáját is árendálta.²⁵

A lakosok maguk a micskei, tóti, diószegi, margittai és a székelyhídi borokhoz hasonlították saját termésük minőségét, elsősorban az eladhatóság szempontjából. (Szunyogdon a margittaival egy áron, Bozsajban a tótiival azonos értékben, Várvidéken annál valamivel olcsóbban, Terjén a micskeivel azonosan, Kólyon a diószegi, Ottományban pedig a székelyhídiival megegyező áron „jól eladhatóak” voltak).

A nagy kiterjedésű szőlővidék jó terméshozamokkal bírt, s bora magas áron volt eladható. Az Érmellék három meghatározó jelentőségű mezővárosa közül a *diószegi* borért adták a legtöbbet, 1715-ben egy urnáért 2 forint 50 dénárt, *Székelyhídon* és *Margittán* azonos árat, egy forint 50 dénárt kértek érte.

Mindhárom mezőváros komoly piaci központtá vált, a hetivásár mellett évi hat alkalommal engedélyezték számukra sokadalom (országos vásár) tartását. A mezőváros *contractusa* szerint a *diószegiek* már az 1720-as években a vásárok helypénzét használták fel, hogy megvásárolják „a város szolgálóinak és kisbíróinak” öltözetét, saját kocsmájukon égettborként értékesítették a színbor után maradt seprőt.²⁶ Mivel a „szőlőhegyen földpincék is vagynak, melyekben a bort jól conserválni lehet, azért is némelyek borral is kereskedni szoktak”.²⁷ 1750-ben *Margitta* mind a négy boltjában görögöket találunk, akik a prefektussal olyan megegyezést kötöttek (1755), amely az országos vásárokon kívül kizárta más kalmárok tevékenységét, különös tekintettel a vassal, gyertyával és szappannal való kereskedésre.²⁸

²⁴ A Csáky birtokon egészen addig nem akadályozták a pálinkafőzést, amíg a lakosok az uradalomtól vásárolták a szükséges gabonát.

²⁵ MOL U. et C. Fasc. 17. No. 10. A váradi püspökség 1732. évi urbárium

²⁶ Bársony–Papp–Takács 2001. 66.

²⁷ A székelyhídiak – bár saját piachelyük is volt – állataikat a két postamérföldre lévő Margitta „baromvásárára” hajtották.

²⁸ MOL P. 71. Fasc. 4. No. 18.

A három mezővárost úrbéres – döntően szabad költözési joggal rendelkező – népességének száma, a települések gazdasági súlya, az igazgatásában játszott nemesség szerepköre, s az uradalmak tisztikara is kiemelte a környező falvak sorából, s az úrbérrendezés paraszti vallomásai szerint szolgáltatási gyakorlata is mutatott fel tanulságos specifikumokat. Mindhárom település kiemelkedésében és gazdasági megerősödésében azonban meghatározó szerepet játszottak a szőlőföldek és a borból származó bevételek.

Az erdők kemény földjébe „üreg módjára” ásott (Ottomány, Asszonyvására) vagy a szőlőhegyeken épített pincék őrizték a bort az eladásig. Bél Mátyás ugyan tudni vélte, hogy Temesvárra, Nándorféhevőre is szállítottak bihari bort (amelynek csöbörje 4–5 máriás²⁹ volt), ennek azonban csak igen kevés nyomát lehet a korabeli forrásokban találni. (Az 1720. évi összeírás szöveges megjegyzéseiben³⁰ Kólynál jelezték, hogy a bort Váradra és Temesvárra adták el.) Azt viszont Bihar vármegye 1737. január 23-án megtartott közgyűlésének állásfoglalásából tudjuk, hogy az Erdéllyel való kereskedést a vámhatár drágította, a Temesi bánaságból pedig évek óta kitiltották őket, s abban az évben a Tokaj környéki és a Tisza túlsópartú boreladásokat is akadályozni kívánták. A kereskedésbe a tiltakozást megfogalmazó nemeseken kívül a diószegi, székelyhídi és váradi görög kereskedőtársaságok kapcsolódtak be, így a helytartótanácsi bizottság döntése őket is sértette. A sérelmezők maguk megállapították „a bihari bort nem lehet eltartani, melegben nem lehet elszállítani, mert megnyúlósodik. A bihari bornak csak szüretkor van ára...”.³¹ Bár a nemesek a „földhöz ragadt szegénység” hasznának elmaradására hivatkoztak (az nem tudja adóját megfizetni) nyilvánvaló, hogy tiltakozásukhoz egyéni érdekeik képviselője, s nem a bihari parasztság bajai feletti elkeseredésük vezetett. A jobbágyság számára eladási lehetőségnek elsősorban a helybeli kocsmák, a görög árendátor, vagy esetenként az urasági kocsmák vagy a mezővárosi heti piacok maradtak. A nagy többség azonban elsősorban saját szükségletre termelt.

MAJORSÁGI SZŐLŐK, AZ EXTRANEUS BIRTOKOSOK ÉS A HELYBELIEK SZŐLŐFÖLDJEI

A 18. században a *birtokok újjászervezésével* a bihari hagyományos szőlőtermelési övezetekben, az Érmelléken és a váradi szőlőhegyeken, de azokon kívül is növekedtek a majorsági szőlőterületek. Az Érmelléken a birtokosok szándéka egyezett a lakosságéval, hiszen a szőlővagyon a század elejétől folyamatosan gyarapodott. A birtokos természetesen támogatta, ha jobbágya szőlőnek fogott fel

²⁹ Az egy máriás (vagy mártás) ezüst váltópénz, 17 vagy 20 krajcár.

³⁰ Magyar Országos Levéltár (továbbiakban MOL) Cons. Regn. Com. Bihar Ladula JJ.

³¹ Illésy János: A tokaji bor védelme 1737-ben. = *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*, 1900. 341. és 346–347. Az érmelléki borokról Varga Gy. 1976. és Feyér Piroska: *A szőlő és bortemelés Magyarországon 1848-ig*. Bp., 1981. 208–209.

földet, vagy mások elhagyott szőlőjének művelését magára vállalta. A margittai Mondra hegyen lévő szőlőföldekről készült tanúvallatás (1718) azt igazolta, hogy Csáky István kolozsi főispán udvarbírója is ilyen, a földek műveltetésére gondosan ügyelő tiszt volt. Egy bizonyos Kukora Karácsony a fiaival, Mihállyal és Gáborral együtt irtott az ott lévő „gazos és cserés” földekből, termő szőlőjük is lett rajta, de még a pestis idején elhaltak, s a szőlőt felverte a gaz. Gálos Mihály udvarbíró ekkor parancsolta meg, hogy fogja fel „valamely magyar ember ... had csinálják fel szőlőnek, s adjanak dézsmát az úrnak belőle”. Így került Borsi Márton, Nagy Jánosné és Varga István kezébe, akiket Kukora János, az első irtást végző fia akart – sikertelenül – onnan elküldetni.³²

A földesúri szőlőtermő majorságok létesítésének oka egyértelműen az volt, hogy a dézsmaborral együtt jelentős bormennyiség a század folyamán egyre gyarapodó számú urasági kocsmákon jó és biztos hasznot hozott.³³ A bihari Károlyi birtokon ezért vélték úgy az urasági tisztok: „... ha a *dédai* hegyen új szőlő építtetnék, lévén ottan alkalmas jó hely, budai vesszőkkel beültetni lenne hasznos, két s három esztendőre jó bőven teremhetne...”³⁴ A Pósalaki család *monospetri* birtokán szintén tartott egy 40 kapás szőlőt, amelyet részint a falubeliek robotjával műveltetett.³⁵ A körösszegi, adorjáni és margittai Csáky birtokon az erdélyi családok század közepi zálogbirtokossága idején figyelhető meg a szőlőterület számottevő gyarapodása. Csáky Borbála férje, Haller György a jobbágyoknak eladott áruk ellenértékéeként is bort követelt. 1750-ben, amikor a kövágiak Nagytóthfaluban 135 köből majorsági búzát vettek, kötelezvényük szerint szüretkor tartoztak „...minden két köből búzáért három kis cseber borokat fizetni...” A szalárdi Czirják Jánosnak viszont a birtokos 1760. március 5-én „egy ... öt esztendő herélt lovat tizenhat kis cseber borokon” adott el, amit annak – más tartozásaival együtt – az azévi szüretkor kellett a helységi urasági pincéhez vinnie.³⁶

³² MOL P. 71. Fasc. 6. No. 6.

³³ A sólyomkői kamarai uradalomban – amelyre 1718-ben Bánffy György kapott zálogjogot, s amelynek Sólyomkő várának lerombolása után Élesd lett a birtokközpontja – Alsólugoson volt a birtokos 70 kapásnyi allodiális szőlője, amely 400 kis cseber bort adott. Jellemző, hogy ebben a helységben 50 kapás extraneus szőlőföldről is tudunk. MOL U. et C. Fasc. 212. No. 16. és Fasc. 81. No. 4. 1765-ben már élesdi és lugosi uradalmi kocsmát is feljegyeztek a conscriptók, miközben az alsólugosi allodium termését 450 cseberre tették, közepes termésűnek értékelve azt. MOL U. et C. Fasc. 191. No. 15. (1765)

³⁴ MOL P. 397. 103. cs. Ügyeltek rá, hogy ne makkoserdő legyen az irtás helyszíne, mert azzal a disznótartást károsították volna, s az eladható fa hasznára is felhívták a figyelmet.

³⁵ MOL U. et C. Fasc. 151. No. 79. (1754) Pósalaki János debreceni nótárius 1696-ban válthatta meg 500 forintért a monospetri birtokot a szőlővel. Balogh István: A rendi állam várospolitikája. In: *Debrecen története II.* szerk. Rácz István, Debrecen, 1982. 114.

³⁶ Az EME levéltára a KmOL-ban, a branyicskai báró Jósika család hitbizományi levéltára. (A továbbiakban: Jósika hitb. It.) No. 677. A kövágiak kötelezvényét 1750. június 29-én keltezték. Czirják, aki girbe-gurba betűkkel maga írta alá a contractust, az 1760. évi szüret után összesen 22 kis cseber borral tartozott Hallernek.

1759-től, amikor a vármegyei urbárium lehetővé tette a robotnapok növelését, Haller György élt ezzel a lehetőséggel. A robotnapok egy részét irtásokra fordították.³⁷ Ennek eredményeként 1766-ban a *margittai* Nagy hegyen és a Mondra hegyen 540 vonás forintra becsülték az új szőlőket, s 58 forintra a „palántát”.³⁸ 1767 májusától Kornis Mihály kolozsi, majd bihari főispán lett az uradalmak zálogbirtokosa, akinek idején tovább folytatták a szőlőtelepítésre alkalmas irtások létesítését. 1784-ben egy újabb becsű alkalmával már kb. 5500 rénes forintra értékelték az uradalmakban elvégzetett összes irtást, ennek azonban jelentős része nem szőlőföld, hanem szántó (Körösszeg, Berekböszörmény, Siter) vagy kaszáló (Margitta) volt. A szőlőföldek bővítésére vonatkozó törekvés eredményessége azonban a forrás alapján egyértelműen igazolható. Margittán a Kálvária hegyen lévő új szőlőt 252 rénes forintra értékelték, ugyanakkor a hegyen lévő régi szőlőben 200 forintnyi kárt állapítottak meg. Szarkón egy 1700 forintra értékelt örök szőlője volt a grófnak, de foglalás útján ezt tovább bővítette. Tisztjei ugyanis a bor tiltott eladásáért szőlőföldeket foglaltak el: egy Kiss Mihály nevű embertől 50 vonás forint, egy Nyolika nevűtől pedig 80 vonás forint értékben. Kornis zálogbirtokosságának 16 éve alatt az uradalmakban hat kocsmá, Szalárdon pálinkafőző-ház, Szarkón vendégfogadó, Margittán a Kálvária hegyen egy új borház, a Rózsa oldalon szüretelő-ház és a Pusztai nevű fogadóház épült fel.³⁹

Kornis gróf volt az, aki lehetőséget teremtett a robotkötelezettség egy részének pénzbeli megváltására, hogy az így szerzett összeget szőlőmunkások fogadására fordíthassa. Ugyanígy tettek a Tisza család tagjai is, akik az 1761-ben kiadott utasításuk szerint a váradi szőlőben végzendő munkákkal kapcsolatban előírták az udvarbíróknak: „urbarialis robotot csak ...a legszorgosabb mezei munka

³⁷ A Beöthy család örvéndi birtokán a dézsmahátralékban lévők kötelezettsége volt, hogy adjanak minden köből után „különösen egy-egy kapást ... a szőlőmunkákra.” Az urasági szőlőkről viszont 1754-ben kiderült, hogy annak idején jobbágyok irtották a maguk számára, amelyet azonban még Beöthy Mihály vette el „becsű nélkül, fogta fel és bé rakatta...” MOL P. 48. 226. sz. irat

³⁸ MOL P. 71. Fasc. 4. No. 50. A Takács János margittai főbíró vezetésével végrehajtott becsű a szerzett és „épített” szőlőkre egyaránt kiterjedt. A robot nagysága ekkor emelkedett kétszerezésére, azaz 14 napra, amely az ország más vidékein korántsem számított volna magasnak.

³⁹ Uo. Berekböszörményben a Göngör nevű szőlőskertben felerészben maguknak dolgoztak a jobbágyok, felerészben az udvarbíró utasítására az uraságnak. Berekböszörményben 90 napot irtottak, Kajcsa Mihály udvarbírósa idején, Körösszegen 130 napot. Siterben 160 ember művének mondták az irtásokat, mintegy tíz helyszínen, s 2934 forintra becsülték azokat. Az urasági földek száma nem megállapítható. Siterben Illyés István számtartó a kismarjaiaknak adta el az erdőt, ahol az irtás történt, s ahol 55 napszámot dolgozott. A siteriek maguknak a Szent Mihály nevű hegyen irtottak, s azt telepítették be palántákkal. Az uralkodónó maga is támogatta a birtokosok jövedelemszerző szándékait. A helységeknek adott urbárium nyomtatott szövegében ugyanis éppen az szerepelt, hogy az egész évben üzemelő vendégfogadóknak a bort is egész évben lehet mérni, azaz ezek építése lehetővé tette a birtokos számára a települések boreledési lehetőségeinek figyelmen kívül hagyását.

idején fordítson” s inkább napszamosokkal dolgoztasson.⁴⁰ A kamara élesdi uradalmában a szőlőben szakmunkát végzők (pl. Alsólugoson a sajtoló meter, vagy az öt kádár) mentességet kaptak az uradalmi terhek teljesítésétől (exemptusok), illetve szüretkor conventiót kaptak.⁴¹

Károlyiak érmelléki-rézaljai birtokairól az 1760-as évekből fennmaradt robotjegyzékek (Kéc, Déda, Széplak, Genyéte) azt igazolják, hogy a marhás és gyalogrobotot egyaránt használták az urasági szőlőben. A szerez szolgálát jórészt fuvarozást jelentett (pl. 1764-ben Dédára üres hordókat, vagy a pincébe bort vittek, vagy Nagykárolyba, Váradra fuvaroztak), amely azonban csak részint kötődött a tényleges szőlőműveléshez (pl. 1765-ben Kécre trágyát hordott a szőlőbe).⁴² A gyalogrobot jó része sem kívánt különösebb szakmai ismeretet: a szőlő és a kocsmá gyepűje, vagy a kéci pince körüli munkák, ellenben Kécen (1766) a gyalog napszám szőlőnyitás, koronázás, kötözés, szőlőkacsolás volt, amely munkákat azonban a szőlőfölddel rendelkező falubeliek jól ismerték. A birtokos a gyalog szolgálatot nagyobb számban vette igénybe, mint a fuvarrobotot, s az uradalom robotelírása ellenére év közben is rugalmasan változtatott a kötelezettségeken, hogy a szőlő művelést biztosíthassa.⁴³

A Csákyak erdélyi ága is – amelynek tagjai a 18. század közepéig bihari zálogbirtokaikon is jó szőlőföldekkel rendelkeztek, de a Nagyfejedelemségben is jelentős szőlőallodiumokat tartottak fenn – fontosnak tartotta új bihari szőlőbirtokok szerzését.⁴⁴ Csáky Kata grófnő – Bethlen Miklós kincstartó felesége, s a margittai birtokot korábban zálogba vevő Csáky Borbálának, Haller György feleségének húga – 1779. február elsején Harsányi Lászlótól jutott hozzá a Bihar

⁴⁰ HBML IV. A. 6/d. 42. A majorsági szőlő termelékenységére jellemző, hogy 1742-ben a Csákyak *siteri* szőlőjéből 300 cseber bor lett, ugyanakkor a siteri és borziki úrbéresektől 187 cseber dézsmabort szedtek be. 1746-ban a siteri allodiális szőlőből nyert bor már 521 cseber, ami a dézsmaborokhoz képest az összes urasági bor 68,8%-a. 1750-ben a *margittai* szőlőhegyen rekordtermés volt. „Most Isten áldása lévén a szőlőkön bor annyi lett, hogy soha egy esztendőben (amint mondják) annyi nem volt” – jelentette az udvarbíró, s ez a számadás szerint 600 csebernyit tett ki. A Csáky birtokon 1763-ban a majorság termése 246 cseber és 15 icce volt, a dézsmaként beadott 101 cseber és 20 iccével szemben. MOL P. 72. Fasc. 326. No. 11. (1742) és Fasc. 327. No. 19. (1750) A Károlyiak kéci birtokán egy 1768-ból fennmaradt elszámolás szerint a majorsági és dézsmabor százalékos aránya 68:28 volt, vagyis az uraság saját bora háromszorosa volt az azévi dézsmabornak. MOL P. 397. 102. cs. Bél Mátyás szerint (1726) az akó 64 meszellyel, a cseber vagy csöbör 50 meszellyel azonos. A margittai bort a kellemes ízű, különleges bihari borok közé sorolta Bél 1978. 67. és 59.

⁴¹ MOL U. et C. Fasc. 191. No. 15. (1765)

⁴² MOL P. 397. 102. cs.

⁴³ Papp Klára: A robotszolgáltatás forrásai a XVIII. századi bihari Károlyi birtokon. In. *Rendi társadalom – polgári társadalom 2.* Szerk.: Erdmann Gyula, Gyula, 1989. 264–271.

⁴⁴ Lásd a szerző „Az erdélyi Csákyak” című akadémiai doktori disszertációjának „Csáky Kata birtokszerzései” (147–158) és „A szőlőtermelés és a bor-pálinka eladásából származó jövedelem a 18. századi erdélyi és partiumi Csáky birtokokon” (225–245.) című fejezeteit.

vármegyei Akor, Lüki és Kohány határán lévő – az érmelléki legjobb borvidékhez közeli – szőlőhegyeken lévő szőlőkhöz. Az akkor Harsányi József, László és Benedek használatában lévő jószág eredetileg Vadas juss volt, s a grófnő 2400 magyar forintért vette azokat magához.⁴⁵

A SZŐLŐMŰVELÉS TÁRSADALMI HATÁSAI

Az érmelléki járás paraszti népessége sajátos helyzetben volt. Egyrészt a lakosság többsége rendelkezett szántóföldi tartozékokkal is, másrészt a szőlőművelés módot adott a zsellérek, a mezővárosi iparos népesség számára is hasznos, a megélhetést javító tevékenység: a szőlőtermelés üzésére.

A jobbágyi népesség jogi kategóriái szempontjából azonban a járásban a *röghöz kötött jobbágyrétegek* viszonylag nagy számával találkozunk. Ennek két feltételezett oka lehet: egyrészt a járásbeli magánbirtok jelentős szállal kötődött Erdélyhez, ahol a népesség röghöz kötésének erősebb hagyományai voltak, másrészt éppen ezek a birtokosok kísérleteztek a földesúri majorságok kialakításával illetve növelésével, amely inkább kívánta a biztos jobbágy munkát ígérő örökös jobbágyi állapot fenntartását. Az 1760-as évek elejétől a megye nemessége a királynő beleegyezésével kísérletet tett egy új „Universalis urbárium” bevezetésére, amely lehetőséget adott a robot növelésére, ráadásul nem a jobbágy jogi állapota, hanem telkének nagysága alapján. Az úrbérrendezés után egyértelműen ez a szempont vált meghatározóvá. Bizonyára nem véletlen azonban, hogy a jó szőlőtermelési lehetőségeket, jövedelemszerzési forrásokat nyújtó nagybirtokon a robotterhek jelentős részére pénzbeli megváltási lehetőséget kínált a birtokos, amely számára is nagyobb mozgásteret jelentett, hiszen a bevételt birtokaira fordíthatta.

Az érmelléki jobbágyi szőlőföldek több esetben szomszédos helységek határán voltak, ahogyan pl. az 1755. évi uradalmi összeírás szerint Genyéte jobbágyainak Margitta szőlőhegyén, ahonnan a termés arányában voltak kötelesek dézsmát adni.⁴⁶ Ez eredményezhet olyan helyzetet, hogy a szőlőtermés után más földesúrnak dézsmáltak, vagy pl. az elköltöző jobbágy kilenced-adási kötelezettsége akkor is fennállt, ha már más földbirtokára költözött. (A Csákyak fegyverneki jobbágyai közül Török Péter „még a pestis előtt” irtott földön szőlőt létesített, majd elköltözött Szarkóra, Ravazdiné asszony birtokára. A jobbágy dézsmaadási kötelezettsége azért maradt meg, mert „az mely uraságnak földén laktában valaki

⁴⁵ Jósika hitb. lt. No. 542. Az 1780-as évek végén a grófnő néhány évre továbbrendálta a szőlőket, de az 1790-es években már lánya, Bethlen Rozália grófnő birtokában voltak. A Vadas juss mellett a magyarországi Csákyak is birtokoltak a helységekben.

⁴⁶ A szőlőhegyen lévő szőlővel ellentétben a kerti szőlő után nem kellett fizetni, hogyan a szalárdiak szőlőiről kiderült. MOL P. 71. Fasc. 132. No. 3.

irtást térszen, ámbár idő folytába más földes úr keze alá mennyenis, ez földnek dézsmája az első ura részére szokott maradni.⁴⁷⁾

Az úrbérrendezés idején⁴⁸⁾ az érmelléki járás kiválasztott (nagy szőlővagyonnal bíró) településein a 995 úrbéres telek 69%-a (660^{3/8}) volt a világi birtokosok, míg 31%-a (294^{5/8}) az egyházi birtokosok kezén. Az Érmellék legjelentősebb birtokosa a Dietrichstein grófi család volt, aki hét településen (Diószeg, Székelyhíd, Kokad, Nagyléta, Pocsaj részbirtoka, Kiskereki, Albis) a terület telekszámának 40%-át birtokolta, összesen 386^{5/8} úrbéres telek után járó szolgáltatásokat vehetett igénybe. Több világi birtokos tulajdona volt 16 település (Vértes, Álmosd, Kóly, Érmihályfalva, Értarcsa, Érfancsika, Érkeserű, Selind, Éradony, Gálospetri, Kőbölkút, Érsemjén, Ottomány, Csanáros, Szunyogd, Svábolaszzi) akik azonban csak együttesen rendelkeztek 211 telekkel. Ezen kívül jelentősebb telekszámúval rendelkezett a Csákyak zálogbirtokosa, a Kornis család (Margitta, Szunyogd), akik 24 telek után követelhetek szolgáltatásokat. Hasonlóan önállóan birtokolt Dobozy Mihály (Vajda, Csokaj 10^{7/8} telket, Bogáthy Pálné (Monospetri) 18^{5/8} telket, Ravazdy András (Érkeresztúr) 9^{1/4} telket.

Az egyházi birtokosok közül a váradi káptalannak három településen (Bagamér, Érvasad, Szalacs) volt a legnagyobb úrbéres telkiállománya: 227^{1/2} telek. Valószínűleg a szőlőművelés jelentős szerepével é a szakmunka igénybevételével magyarázható, hogy a káptalan pl. Szalacson engedélyezte a szőlőhegyen végzendő munkák megváltását.⁴⁹⁾ A váradi püspökség (Pocsaj részbirtoka, Szentimre) 46^{3/8} telket, a váradi pálosok Ottományban a világi birtokosokkal közösen 37^{7/8} telket, míg a premontreiek Asszonyvásáron 16^{7/8} telket mondhattak magukénak.

A vidék paraszti népességének társadalmi összetételét egyrészt jelzik az összeírásban használt jobbágyi kategóriák. A csaknem ötezer (4966) családfő 65,3%-a jobbágy és 34,7%-a zsellér, azaz a népesség jelentős részének telki tartozéka 1/8 telek alatti volt, vagy egyáltalán nem rendelkezett telekkel.

A jobbágyok (3245 családfő) 92,1%-a *szabad menetelű*, azaz saját vallomásai szerint is rendelkezett a költözés jogával, földesurát a kötelező szolgáltatások teljesítése után elhagyhatta. Ennek a rétegnek szolgáltatásaira a század folyamán az egész megyében jellemző volt, hogy a földesurakkal történt megegyezésen (*contractus*) alapult, azaz, ha korlátok között is, de a jobbágnak lehetősége volt egyezkednie a birtokossal a vállalható kötelezettségek mértékéről. A jobbágyok súlyosabb szolgáltatási kötelezettséggel és szigorúbb személyi függéssel jellemezhető másik rétege, az *örökös jobbágyoké* az előzőnél kisebb volt (257 családfő), ami az összes jobbágyoknak csupán 7,9%-át tette ki.

⁴⁷⁾ Uo. No. 4.

⁴⁸⁾ Bársony–Papp–Takács 2001. 361. adatai alapján.

⁴⁹⁾ Papp Klára: Jobbágyi szolgáltatások a XVIII. századi Bihar vármegyében. *Magyar Történelmi Tanulmányok XX.* szerk. Szendrey István, Debrecen, 1987. 91. A káptalan belényesi birtokain is jellemző volt a megváltás, de ott a birtokrész távolsága miatt fizettek a robot helyett.

A zsellérek (1721 családfő) nagyobb hányada is *szabad költözési joggal* rendelkező volt, az összeírók 1313 családfőt soroltak a kategóriába, amely az összes zsellér 76%-át adta. Az *örökös zsellérek* aránya elenyésző, 3%, ami 52 családfőt takart, ezzel szemben jelentősebb, 21% (356 családfő) a házatlan, más házánál lakó zsellérek aránya.

Az úrbéri tabella a jobbágyok telkiállományát is jelezte, amikor kimutatta, hogy a falubeli házhoz milyen telekhányadok, s ahhoz hány pozsonyi mérős házhely, hány hold szántóföld és embervágó rét tartozott. A teleknagyságokat illetően egész telekkel a jobbágyok 1,2%-a, egy egész teleknél nagyobb földdel 1,4%-a rendelkezett, azaz a legnagyobb telekhányaddal bírók (85 fő) mindössze a jobbágynépesség 2,7%-át tették ki. 870 családfő fél telek és 1 telek közötti úrbéres telekkel rendelkezett, ami 28%-ot jelent, viszont fél telek alatti (3/8–1/8 telekhányaddal bíró) volt 2155 család, a jobbágyok 69,3%-a.

Néhány mezőváros kimagaslóan jó igaerő ellátottsággal rendelkezett, Margittán és Székelyhídon jelentős volt a hatökrös, valamint a nyolc vagy annál több ökröt tartó gazdák aránya. Ezek a parasztok mindenképpen a nagy vagyonnal (szántóföldi tartozékkal, s általában szőlőfölddel is) rendelkezők rétegét jelentették. (Székelyhídon a parasztok saját határukat „jó kövér termésű” földnek tartották, a legnagyobb gazdák 50–52 pozsonyi mérős szántót műveltek. Margittán ellenben – ahol a földek állandóképpen fel lettek osztva – az egész házhelyes három fordulóban 12 pozsonyi mérőt birtokolhat. Diószegen viszont az egész telek tartozéka 64–66 pozsonyi mérő volt.)

A szántóföldi tartozékok adatait a szántóval rendelkezők számával összevetve lehetőség nyílik az egy főre (családra) jutó átlagos szántóterület becslésére. Egy hold alatti (0,78 hold) átlagos szántónagyságot egyedül Kólyon, 1–5 holdig valamint 6–10 holdig terjedő átlagértéket tíz-tíz településen találhatunk.⁵⁰ 11–15 hold között hozzávetőleges átlaggal 11 helység (Asszonyvására, Diószeg, Éradony, Érsemjén, Gálospetri, Érmihályfalva, Monospetri, Nagyléta, Ottomány, Szalacs, Pocsaj) földművesei jellemezhetőek, míg Vasadon 16,65 hold, Albison pedig 15,8 hold átlagértéket számolhatunk.⁵¹

⁵⁰ Egy magyar hold két pozsonyi mérős, azaz 1200 □-öles terület. 1–5 holdig terjedő átlaggal számolhatunk Csanáros, Érfancsika, Köbölkút, Margitta, Szentimre, Szunyogd, Terebes, Vajda, Micske, Álmosd településen, 6–10 hold közötti átlaggal Bagamér, Érkeserű, Értarcsa, Királyi, Keresztúr, Kiskereki, Kokad, Selind, Svábolaszi, Székelyhid.

⁵¹ A bihari paraszti gazdaságokban az országosan meghatározó gabonafajtának tartott rozs helyett a század minden vizsgált időszakában a búza maradt az úrbéres népesség fő terménye. A búza és árpa termésmennyisége alapján Székelyhid a század folyamán végig az átlagosnál nagyobb terméssel volt jellemezhető. Diószeg és Margitta búzatermése is kiemelkedő volt. A magánbirtok településein 1723-ban átlagos búzatermésnek a 190–316 köből közötti, 1743-ban 166–276 köből közötti mennyiség számított. A birtoktípus településein árpából 1723-ban 160–266 köből, 1743-ban 81–133 köből közötti terméseredmény volt az átlagos.

A török hódoltságot követően az Érmellék népességének megélhetését segítette a dohánytermesztés is, amely éppen ebben a járásban érte el a legnagyobb termésmennyiséget.⁵² A legnagyobb terméseredményeket végig a század folyamán Diószegen érték el, ahol az úrbéri kilenc kérdőpontra adott válaszokban is jelezték, hogy dohányuk híres és jó áron eladható.

A termelési lehetőségeket jól kihasználó érmellékiek a mezőgazdasági termelés számos területén voltak eredményesek (a szántóművelés, a dohánytermesztés), de a legjelentősebb előrelépést a szőlőterület gyarapításában érték el. Különösen egyértelműen dokumentálható ez a folyamat a 18. század első felében, a század közepéhez közeledve azonban már megfigyelhető az uradalmak szőlőbirtokainak növekedése is.

Jellemzően mutatja az érmelléki járáson belül a szőlőtermelésbe bevont települések számának növekedését, hogy míg 1719-ben öt településen egyáltalán nem írtak össze (Selind, Gálospetri, Piskolt, Mihályfalva, Kakad) szőlőt, 1743-ban már csak Baromlak szorult a szőlőfölddel egyáltalán nem rendelkezők közé.

A következő táblázat a szorosan vett érmelléki-rézaljai szőlővidék településeinek adatait mutatja. Világosan látható, hogy 1743-ban a nemesi szőlőföldek külön összeírása mely helységek határán mutat csökkenést, vagyis hol voltak nagyobb arányban mentesített, nemesi szőlők. *Szoldobágyon* az 1719. évi 107 kapáshoz képest 1743-ban már csak 18 kapást, *Királyiban* a 108 kapáshoz képest 30 kapást írtak össze, vagy *Albison*, ahol 212 kapás helyett csak 48 kapás jobbgyi szőlőt találtak. Hasonlóan jelentős volt a visszaesés *Margittán*, ahol 800 kapás helyett vettek számba 352 kapást, vagy *Diószegen*, ahol 927 kapás helyett 595 kapást írtak össze, vagy kisebb mértékben *Székelyhidon*, ahol 376 kapás he-

⁵² A vármegyébe 1726-ban látogató Bél Mátyás országos hírűnek tudta a *Diószegen* és *Félegyházán* termelt „erős és kellemes ízű” dohányt, amely „mind a levelek nagyságával, mind színével és erejével szerfölött kínálja magát.” Bél 1978. 60. 1735-ben a dohánytermesztés általánosabb elterjedésére utal, hogy mindegyik járásban megnövekedett termésmennyiséget írtak össze, az Érmelléken a legjelentősebbet, 157.869 csomót, összesen 197.082 csomót. (A váradi járás: 7.233, a szalontai járás: 1.061, a sárréti járás: 30.919 csomót regisztrált a magánbirtok falvainak határán. Az 1723-ban termelt mennyiség 25.970 csomó volt.) A dohánytermés emelkedése tehát 1723 óta 86%-os volt! A diószegiek mondhatták magukénak a járás termésének legnagyobb hányadát 92.930 csomó!, mellette Székelyhid (4310), Almosd (8890), és Érkeserű (3810 csomó) voltak a kiemelkedő dohánytermesztő helységek. 1743-ra jórészt azonos területen (az Ér és az északi megyehatár közötti sávban) termeltek jelentősen többet: Diószeg dohánytermése ugyan némiképp visszaesett (58.388 csomó), Érsemjén, Értarcsa, Kakad, Piskolt azonban jóval 10.000 csomó fölött termelt. 1770-ben még mindig több településen említésre méltónak tartották a dohánytermesztést. Félegyházán a belső telken termelt dohányról feljegyezték, hogy a diószegivel azonos áron kelt el. Érkeserűn és Kakadon csak a kereskedés tényét közölték, Diószegen viszont azt, hogy termésük híres és jobb áron adható el, mint másutt. A szalárdiak a feles dohányt a helybeli zsidókereskedőnek adták el és a váradi piacon árulták. A mihályfalvi dohánytermést a gabonával és egyéb jószággal együtt Margitta és Székelyhid piacain adták tovább. Nagylétáról viszont a „jőféle dohányt... némelyek Pestig” vitték, azzal kereskedtek.

lyett 213 kapást jeleztek.⁵³ A diószegi adatközlésben azonban valószínűleg más problémáról lehetett szó, hiszen ott az összeírás végén közölték, 40 nemesnek 33 darab szőlőföldjén 154 kapás találtak (lásd a melléklet 2. tábláját).

*Szőlőbirtoklás az érmelléki-rézaljai szőlővidéken
(1719–1756)*

Helység	1719 ⁵⁴		1743 ⁵⁵		1756 ⁵⁶	
	Jobbágy-családfők száma (szőlőbirtokos)	Szőlőföld kapásban (nemesivel együtt)	Jobbágy-családfők száma (szőlőbirtokos)	Szőlőföld kapásban	Jobbágy-családfők száma	Szőlőföld kapásban
Szoldobágy	19 (19)	107	11 (9)	18	17	19
Széplak	27 (15)	57	33 (20)	44	35	28
Csanáros	12 (4)	15	20 (3)	5	29	22½
Micske	57 (47)	117	78 (91)	269	84	228
Királyi	27 (28)	108	30 (21)	31	40	41
Terebes	16 (6)	27	19 (10)	18	21	9½
Déda	-	-	7 (6)	36	15	17
Lüki	10 (10)	39	14 (14)	55	25	43
Genyéte	21 (11)	51	20 (16)	34	32	38
Margitta	163 (142)	800	110 (86)	352	91	237½
Vajda	47 (37)	150	34 (30)	129	41	97
Szentimre	47 (39)	216	72 (85)	218	81	210
Szentjobb	32 (20)	86	23 (20)	63	32	76
Keresztúr	-	-	16 (5)	10	36	5
Fancsika (ÉR)	-	-	-	-	12	5
Monospetri	22 (17)	64	24 (17)	25	39	49
Kéc	28 (18)	63	21 (8)	30	74	74
Albis	16 (9)	212	36 (27)	48	50	58
Szalacs	138 (95)	300	145 (112)	184	175	368
Ottomány	50 (48)	212	54 (52)	121	59	91
Éradony	25 (23)	21	12	38	16	24

⁵³ Vajdán azonban a nemesi szőlők aránya nem jelentős, vagy a nemesek által bírt szőlők is jobbágyi szőlőföldek voltak, mert az 1719-ben még a nemesivel együttesen összeírt 150 kapás szőlő helyett 1743-ban is 129 kapás jobbágyi szőlőt vettek számba.

⁵⁴ HBML IV. A. 4/b. 5. k. (1719)

⁵⁵ HBML IV. A. 4/b. 48. (1743) 1743-ban a nemeseket külön összeírták, szőlővagyonuk is ott került összesítésre. 1743-ban új település Kohány, amely 1756-ban nem szerepelt a járás összeírásában.

⁵⁶ Uo. (1756)

Helység	1719 ⁵⁴		1743 ⁵⁵		1756 ⁵⁶	
	Jobbágy-családfők száma (szőlő-birtokos)	Szőlőföld kapásban (nemesivel együtt)	Jobbágy-családfők száma (szőlő-birtokos)	Szőlő-föld kapásban	Jobbágy-családfők száma	Szőlő-föld kapásban
Asszonyvására	47 (44)	164	39(39)	97	51	82
Kiskereki	29 (22)	85	43 (40)	88	44	76
Székelyváros	-	-	29 (17)	30	56	37½
Székelyhíd	133 (104)	376	100 (86)	213	120	231½
Kóly	50 (20)	71	52 (24)	52	60	94
Csokaj	-	-	47 (36)	86	58	83
Selind	24 (0)	-	44 (0)	-	48	6
Érkesező	32 (17)	61	47 (31)	57	56	61½
Értarcsa	26 (9)	23	23 (12)	18	51	32
Gálospetri	50 (0)	-	23 (19)	22	30	11
Érsemjén	57 (2)	11	55 (7)	10	55	3
Diószeg ⁵⁷	329 (234)	927	262 (204)	595	293	606
Kohány	-	-		17	-	-
Összesen:	1534 (1040)	4363	1543 (1147)	3003	1985	3036
A járási adat %-a	57,26%	68,65%	59,85%	66,34	61,55%	69,34%

Az érmelléki járásban 1719-ben az összes adózó 57,26%-a (1572 család), míg 1743-ban már az összeírt jobbágyi népesség 64,69%-a (1671 család) rendelkezett szőlőfölddel. A fenti táblázat alapján a szűkebb érmelléki-rézaljai borvidéken a népesség jelentősebb hányadának volt szőlőföldje: 1719-ben az adózók 67,79%-nak, 1743-ban viszont már 74,33%-nak. A járási adathoz képest a szőlőföld arányok minden vizsgált évben meghaladták a népességi arányokat, s a 33 helység népessége a járás szőlőföldjeinek mindig több, mint 2/3-át birtokolta.

A szőlőföldek között a kisebbek (1–5 kapás) jelentették a döntő többséget: 1719-ben 80%-ot, 1743-ban már 93,5%-ot. A 6–10 kapás közötti birtok aránya csökkent (1719-ben 18,6%, 1743-ban 6,4%) s ugyanez mondható el a 10 kapásnál nagyobb szőlőföldről is (1719-ben 1,42%, 1743-ban már csak 0,1%).

⁵⁷ Diószeg mezővárosnak csak a jobbágyokra vonatkozó adatai, a nemeseket külön összeírták.

Nemesi szőlőbirtok (1719–1743)

Nemesség	1719			1749		
	1–5 kapás	6–10 kapás	10-nél több kapás	1–5 kapás	6–10 kapás	10-nél több kapás
Nobilis	16	3	3			
Taxalista	38	17	3	129	32	7
Manumissus, libertinus	5	2	1	6	6	0
Összesen	59	22	7	135	38	7

A táblázat adatai azt mutatják, hogy a tendencia a nemesek szőlőbirtokainak megoszlásában is hasonló. Figyelemre méltó azonban a növekedés üteme, mert míg 1719-ben az adózó nemesi szőlőbirtokos még csak az összes 5,6%-a, arányuk 1743-ban pedig már 9,4%-ra növekedett. 1719-ben még Diószegen élt a szőlőfölddel összeírt nemesek fele (31 család). 1743-ra Diószegen nem változott a számuk, Margittán viszont 29 szőlőbirtokos taxalista nemest jegyeztek fel.

1719-ben Margittán a legnagyobb szőlőbirtokkal rendelkező Pap Sámuel özvegyét, aki 50 kapás szőlővel rendelkezett, nem is vették számba a lakosok között (vagyoná után viszont kivetették rá a dica-hányadot). A nemesek közül az Egeresi családnak két tagja is a szőlőbirtokosok közé került, Egeresi Istvánnak 6, míg Mihálynak 4 kapás szőlőföldjét adóztatták, mellettük Pogány Mihálynak volt még kiemelkedő nagyságú szőlője: 24 kapás.

A 18. század folyamán az érmelléki járás három mezővárosa – Diószeg, Margitta és Székelyhíd – számítható a legjelentősebb szőlőterméssel bíró települések közé.⁵⁸

Szőlőbirtoklás az érmelléki járás mezővárosaiban (1719–1743)

Mezőváros	1719		
	Diószeg	Margitta	Székelyhíd
Szőlőbirtokos	234	142	104
1–5 kapás	198	89	90
6–10 kapás	33	44	13
10–nél több kapás	3	9	1

⁵⁸ Margittán 1692-ben már csaknem minden összeírt adózó szőlőfölddel is rendelkezett: a 44 családfő közül 37 volt szőlőbirtokos. Székelyhídon viszont csupán egyetlen 5 kapás szőlőföldet vettek számba. Mezősi 1943. 40–41. és 46.

Mezőváros	1723		
	Diószeg	Margitta	Székelyhíd
Szőlőbirtokos	330	157	101
1–5 kapás	294	82	82
6–10 kapás	31	54	16
10–nél több kapás	5	21	3
Mezőváros	1735		
	Diószeg	Margitta	Székelyhíd
Szőlőbirtokos	234	137	122
1–5 kapás	199	85	108
6–10 kapás	34	42	13
10–nél több kapás	1	10	1
Mezőváros	1743		
	Diószeg	Margitta	Székelyhíd
Szőlőbirtokos	204	86	86
1–5 kapás	178	68	81
6–10 kapás	26	16	5
10–nél több kapás	-	2	-

A megyei adóösszeírások adatközlése alapján a falvakhoz hasonlóan mindhárom mezővárosban az 1–5 kapás közötti szőlőfölddel rendelkezők száma volt a legnagyobb. Diószegen és Székelyhídon ez a réteg jelentette a szőlővel összeírtak túlnyomó többségét (89 és 81%-ot illetve 85 és 88%-ot). Tíz kapásnál többel viszont csak néhány százalékuk rendelkezett (0,5–3%-ig). A szőlőföldek feltehetően a gazdálkodás kiegészítését képezték, de a zsellérként összeírtak számára a jövedelemszerzés fő forrásai voltak.

Margittán a katolikus plébánosnak is volt szőlőföldje, de a források azt mutatják, hogy annak művelése akadozott, s állandó problémát okozott.⁵⁹ 1728-ból fennmaradt Belliczay László és felesége testamentuma akik – miután Margittáról Váradra költöztek –, a Nagy hegyen egy darab, 28 kis cseber bortermő szőlőjüket hagyták a pébánosnak, hogy az szándékaik szerint évi négy misét mondjon érte. Hasonló adományt más helységben is kaptak a plébánosok vagy a tiszteletes urak, a problémák a szőlőföldek megműveltetéséből fakadtak.⁶⁰ 1736 februárjára

⁵⁹ Nagyváradi Állami levéltár, Episcopia rom. kat. Oradea, Margitta, 241. cs. A Porcsa szőlőhegy hegybírója Fejér György, bírái Boros István, Nagy József, Fülek Mihály, Görög Tamás voltak.

⁶⁰ Özvegy Gere Istvánné, Horváth Mária 1777. május 21-én a szalacsi pébánosnak adta az ottományi hegyen lévő „Várad Andrásé volt” szőlőjét, amelyet 1776-ban 24 vonás forintra becsültek. Nagyváradi Állami levéltár, Episcopia rom. kat. Szalacs, 319. cs.

ban Szentzy István margittai plébános azért panaszkodott a vicariusnak, mert annyi pénzt költ a szőlőkre, hogy azon, „ha nem többet, bizonyára amennyit terem, annyi bort minden fáradság nélkül vehetnék”.⁶¹ A *szentjobbi* katolikus parókia szőlőinek 1757. október 29-én elkészített becsúje jelentős kártételeket mutat. A szőlő alját benőtte a gaz, a két pincéből az egyik teljesen hasznavehetetlenné vált, a másikhoz 100 forint ráfordítás kellene. Mindez a major „gondviselatlensége miá esett.”⁶² 1771-ben a *margittai* udvarbíró felkérésére becsülték fel a helybéli Porcsa nevű szőlőhegyen a katolikus eklézsia szőlőjét, s azt állapították meg, hogy amikor a szőlőföld Nagyalák plébánostól Ujfalusi plébánoshoz került, „ollyas állapotban volt akkor, mint akármely jó munkában, jó állapotban levő gyalog gazda szőlője”, de mostmár inkább parlagnak ítéltető, amihez 30 vonás forint kellene, hogy termőre forduljon. Az udvarbíró, Kovács Pál felszólítására a margittai Nagy hegy bírái is felmérték Ujfalusi plébános szőlőjét, s azt is parlagnak nevezték „általunk esztendőnkénti kapálásának elmaradása miatt”. Megállapításuk szerint Nagyalák úr idejében sokkal jobb állapotban volt, mert akkor „hol 50, hol 40, hol pedig 30 cseber borokat termett”. Nagyalák úr nem karóztatta, ezért vagy 50 vonás forintot is rá kellene költeni.⁶³

Az érmelléki szőlők zöme szőlőhegyeken termett. A fenti becsúk is a „hegyesi bírák” munkáját mutatták. 1764. október 14-én, Székelyhídon a Szent Mihály nevezetű szőlőhegy bírása, Ruszt István mérte fel egy bizonyos Csátónának a promontoriumon lévő vagyonát, amelyet 13 vagy 14 cseber bort adónak ítélt. Az asszonyról közölték még, hogy 10 garast fizet a kerülőért, s ugyanannyit a pásztornak, 3 garasra pedig a hegybírák büntették meg gyepűje hiányosságaiért.⁶⁴ Szőlőföldjét – amelynek termése után kilencedet kell adnia a földesúrnak – végül 15 vonás forintra értékelték. A leírás ez esetben is egyértelműen a hegyközség működését bizonyította.

Az érmelléki települések a szőlőművelés lehetőségei miatt vonzó célpontjai lettek a betelepülőknak. Székelyhíd mellett pl. 1720 körül jött létre az új település: Székelyváros, amelynek lakói a Károlyi uradalom sváb telepesei közül kerültek

⁶¹ Nagyváradi Állami levéltár, Episcopia rom. kat. Oradea, Margitta, 241. cs. A margittai katolikusok ugyan elismerték mulasztásukat, de maguk is panaszkodtak a plébánosra, aki éppen az ünnepeken nem tartja meg a szertartásokat, ezért a püspöktől egy olyan tiszteletes lelki atyát kértek, akivel megvizsgáltathatnak.

⁶² Nagyváradi Állami levéltár, Episcopia rom. kat. Oradea, Szentjobb 1735–1784. 328. cs.

⁶³ Nagyváradi Állami levéltár, Episcopia rom. kat. Oradea, Margitta, 241. cs. A plébános megvette ugyan a mintegy száz karót, de mikor elment a mezővárosból, azt pénzzé tette. A Nagy hegyesi bírák voltak 1771. október 14-én: Kocsis János, Szennyesi János és Péter, N. Oláh János.

⁶⁴ Nagyváradi Állami levéltár, Episcopia rom. kat. Oradea, Székelyhíd (1714-1835) 314. cs.

ki, akik a szőlőművelésben is jeleskedtek. 1743-ban a 29 lakosból 17-nek összeírták szőlőjét, de ebből 16-nak csak igen kis földje lehetett.⁶⁵

A vidék kétségtelen vonzerejéről tanúskodik az *extraneus birtokosok* nagy száma is, amely azt jelzi, hogy az érmelléki szőlőbirtokok távolabbi vidékek városa polgárai (váradiak, debreceniek stb.), nemesi társadalmi helyzetére is hatást gyakoroltak. Az úrbérrendezéskor Diószegen 268¼ kapást a helybeliek, 53 kapást az extraneusok birtokoltak, míg Székelyhídon 462¼ kapással a helyi lakosok, 101½ kapással az idegenek rendelkeztek. (Székelyhídon különösen jelentős volt a szőlőföldek területének növekedése.) Margitta szőlőösszeírása 118½ kapás dézsmás szőlőt tüntetett fel a Nagy hegyen, Kornis Mihály zálogbirtokában.⁶⁶

Az érmelléki települések sorából is a három mezőváros fejlődése emelkedett ki: *Diószeg Székelyhíddal* együtt a Dietrichstein uradalom meghatározó mezővárosa volt, míg *Margittát* a Csákyak tették uradalmuk központjává.

A mezővárosok társadalmában a jobbágyi népességtől kiváltságai vagy időleges mentességei alapján három jól elhatárolható réteg különült el: a jobbágyföldet használó armalisták, valamint a curialista nemesség rétege és a szabadosoké. A történeti szakirodalom Diószeg hajdú kiváltsággal rendelkező településnek tekinti, amely privilégiumot a Rákóczi szabadságharc alatt, 1707-ben adott lakosainak a vezérlő fejedelem.⁶⁷ Diószegen 1743-ban 39 nemes írtak az adózók közé (valamint feltüntettek egy nemes özvegyasszonyt), Székelyhídon ellenben csak hetet.⁶⁸ Margittán a 16 adózó nemesnek már a hadnagyát, Kovács Istvánt is megnevezték. Az armalisták közül négyen egy Oláh János nevű ember manumissus telkét használták. (A privilegizáltak között ekkor csizmadia, fazekas, ötvös, tímár, borbély és egy kereskedő is akadt.) Diószegen is működött a hadnagyság. Az 1723. évi összeírás⁶⁹ Konta Miklóst a nemesség hadnagyának, Harmath Istvánt pedig nótáriusának nevezte meg. A ductor nobilium azonban a

⁶⁵ A felsőváros, azaz Székelyváros katolikus népességével a dombra települt, s külön bírakat, s nevet kapott, bár mindkét helység földesura a Dietrichstein család volt. Fényes Elek már a katolikusok által lakott felső- és a reformátusok által lakott alsóvárosról beszélt, de a két település igazgatása még a 19. század közepén is önálló volt. Fényes Elek: *Magyarország geographiai szótára*. Pest, 1851. IV. 80.

⁶⁶ Valószínűleg nem a valóságos adatokat közölték. HBML IV. A. 1/d. Egy 1786-ból származó szőlőösszeírás szerint ugyanis a településnek 241 kapás első osztályú, 924 kapás másodosztályú, és 915 kapás harmadosztályú szőlője volt, valamint 60 kapás palánta, amely 380 helybeli gazda és 53 extraneus között oszlott meg. IV. A. 4/a. 12. k. A Csáky család birtokainak összeírása (1786).

⁶⁷ R. Várkonyi Ágnes: Jobbágypolitika Rákóczi államában. In. *Mályusz Elemér Emlékkönyv*. (Szerk.: H. Balázs Éva, Fügedi Erik, Maksay Ferenc) Bp., 1984. 425.

⁶⁸ HBML IV. A. 4/b. 48. k.

⁶⁹ HBML IV. A. 4/b. 10–15. k. (1723) külön a taxások összeírásával.

nagyhatalmú birtokos, Dietrichstein gróf hatalomgyakorlása ellen csak igen csekély védelmet nyújthatott.

A bihari mezővárosok lakosságának elenyésző hányada foglalkozott kézműiparral. Jellemző azonban, hogy az iparos népesség döntő hányada is igyekezett szőlőföldhöz jutni. 1743-ban Diószeg iparúzóinak közül csak ötnek nem volt szőlője, a többi tizenötnek viszont igen. János, András és Lukács társult görög kereskedőknek adó alá vontak egy tíz kapás, György és Demeter görögnek pedig egy négy kapás szőlőföldjét. A mezőváros ebben az évben 120 forintot jövedelmező kocsmatartási joggal bírt. Egy Görög Márton nevű székelyhídi kereskedő is 5 kapás szőlő után adózott, de az iparosoknak csak fele (2 családfő) volt szőlőbirtokos. Margittán viszont 36 kézműves egyben szőlőbirtokos is volt, de 18 nem rendelkezett szőlőfölddel. A mezőváros 83 forintos haszonnal tartotta kocsmáját, ami mellett még a földesúri kocsmatartás is igen jövedelmezőnek bizonyult.

1763-ban a megye 146 településen írtak össze kézművest a conscriptorok. Tíznel több foglalkozást azonban csak a mezővárosokban találhatunk. Az Érmelléken Margitta és Diószeg szerepe emelhető ki, de a foglalkozások gyakoriságát tekintve ezek a mezővárosok is elmaradtak Várad és Váradolaszi (mindkettő egyházi birtok) iparosaihoz képest. Margittán viszont ekkor az összeírt adózó a népesség 44,49%-a volt iparúzó, ami igen jelentős kézműves népességre utal.

*1719-ben vagy 1723-ban a kiváltsággal rendelkezőket is összeírták.*⁷⁰ Margittán például (1723) az 54 iparos közül 10 nemes (3 csizmadia, 2 takács, 1 szűcs, 2 varga, 1 kovács és 1 fazekas) és 4 zsellér (1 csizmadia, 1 szűcs és 2 fazekas) volt. Az összeírt 23 armalistáknak tehát csaknem a fele iparos tevékenységgel egészítette ki megélhetési lehetőségeit. A két takács mindegyike négy ökörrrel, tehénnel, lóval, szántóföldi tartozékokkal és szőlővel rendelkező adózóként került az összeírásba. Nagy István kilenc kapás – vagyis az átlagosnál valamivel több –, Baróti István viszont harminc kapás, igen jó szőlővel rendelkezett. Velük szemben az iparúzó nemesek egy része nagyjából mesterségéből élt: egy Pap István nevű nemes például, aki kovácsmester volt, a 10 forint mesterségből származó jövedelem mellett csak négy kapás szőlőföldet birtokolt, míg a fazekas mesterséget űző Galgóczi Mihálynak a mesterségből származó 10 forintos haszon mellett mindössze egy szekér szénája volt. A zselléreként összeírtak hozzájuk képest annyival voltak szegényebbek, hogy alacsonyabb jövedelmet értek el (Kocsis György fazekas 5 forintot, Kovács István takács 6 forintot).

1743-ban a külön összeírt 30 nemes közül 29-nek volt szőlője, köztük 11 iparosnak, két kereskedőnek (Nagy Andrásnak 9 kapás és Varsóczi Istvánnak 10 kapás) és egy malommesternek (Hajdú Ferencnek 18 kapás).

⁷⁰ Az 1723. évi adóösszeírás a HBML IV. A. 4/b. 10–15. kötetében. Az adószedők többször csak az opificium összegét jegyezték fel, a foglalkozást nem!

A fenti vizsgálódás egyértelműen azt igazolja, hogy az Érmellék – a szőlőföldek folyamatos gyarapodása és a bor kiváló minősége ellenére – nem alakult olyan monokultúrás szőlőtermelő területté, mint a Tokaj-Hegyalja. A borvidék népessége, szerepe azonban növekedett, amit az extraneus birtoklás magas szintje is igazol. A jó értékesítési lehetőségekkel bíró, uradalmi központként is funkcionáló mezővárosok azonban meghatározó szerepüket éppen a szőlőművelésnek és boreladásnak köszönhetően tudták a 18. században megőrizni, sőt jelentősen növelni is.

MELLÉKLETEK

I. Szőlőbirtoklás az érmelléki járásban (1719–1756)

Helység	1719 ⁷¹		1743 ⁷²			1756 ⁷³		
	Jobbágy-család-fők száma	Szőlőföldkapásban (nemesivel együtt)	Jobbágy-család-fők száma	Szőlőföldkapásban	Kocsma jöv. ft-ban ⁷⁴	Jobbágy-család-fők száma	Szőlőföldkapásban	Kocsma jöv. ft-ban
Felső Ábrahám ⁷⁵	92	111	14	56	8	26	51	4
Szértalló	16	38	18	29	-	26	27	-
Bártfalva	12	61	12	41	-	23	47	-
Szoldobágy	19	107	11	18	-	17	19	4
Bályog	37	104	15	35	20	38	48	6
Széplak	27	57	33	44	10	35	28	10
Baromlak	7	9	7	-	-	14	4	-
Várvíz	20	82	18	34	-	23	31	4
Papfalva	18	50	18	64	-	20	42	6
Középes	18	25	8	15	-	18	13	-
Almaszeg ⁷⁶	18	36	12	20	-	16	19	-
Újfalu	18	46	20	80	-	27	43	-
Cséhtelek	31	80	12	22	-	18	31	5
Bosaj	19	41	10	26	-	16	26	2
Tóti	57	220	48	144	6	39	83	10
Csanáros	12	15	20	5	2	29	22½	6
Sárszeg	5	8	14	30	6	15	15	-
Hóke	5	4	5	10	-	11	12	-
Poklostelek	18	77	28	49	10	33	58½	10
Terje	10	34	16	30	2	30	72	-
Alsóderna	17	25	13	28	-	23	34	-
Sastelek	10	21	8	5	-	15	9	-
Felsőderna	6	17	8	17	-	10	11	-
Micske	57	117	78	269	10	84	228	16
Vámosláz	17	44	30	54	10	34	64	3
Szentlázár	15	58	13	32	-	19	23	4
Királyi	27	108	30	31	6	40	41	8
Terebes	16	27	19	18	8	21	9½	5
Déda	-	-	7	36	-	15	17	-
Szunyogd	22	52	21	54	4	33	45	4
Lüki	10	39	14	55	-	25	43	-
Genyéte	21	51	20	34	8	32	38	5

⁷¹ HBML IV. A. 4/b. 5. k. (1719)⁷² HBML IV. A. 4/b. 48. (1743)⁷³ Uo. (1756)⁷⁴ 1719-ben a kocsma jövedelme nincsen összeírva.⁷⁵ Felsőábrány (1719)⁷⁶ Almaszeg Szuszafalvával és Formafalvával együtt szerepel.

Helység	1719 ⁷¹		1743 ⁷²			1756 ⁷³		
	Jobbágy-család-fők száma	Szőlőföldkapásban (nemesivel együtt)	Jobbágy-család-fők száma	Szőlőföldkapásban	Kocsma jöv. ft-ban ⁷⁴	Jobbágy-család-fők száma	Szőlőföldkapásban	Kocsma jöv. ft-ban
Margitta	163	800	110	352	83	91	237½	60
Vajda	47	150	34	129	12	41	97	8
Szentimre	47	216	72	218	50	81	210	35
Szentjobb	32	86	23	63	10	32	76	12
Szentmiklós	22	56	29	52	20	42	100½	20
Keresztúr	-	-	16	10	-	36	5	6
Köbölkút	58	245	56	182	30	80	176	20
Fancsika (Ér)	-	-	?	?	?	12	5	-
Vedresábrány	21	54	12	18	7	25	12	8
Monospetri	22	64	24	25	15	39	49	12
Kéc	28	63	21	30	10	74	74	15
Albis	16	212	36	48	15	50	58	12
Bogyoszló	31	59	27	64	12	46	68	12
Szalacs	138	300	145	184	30	175	368	25
Ottomány	50	212	54	121	33	59	91	20
Éradony	25	21	12	38	10	16	24	6
Asszonyvására	47	164	39	97	15	51	82	10
Kiskereki	29	85	42	88	16	44	76	10
Székelyváros	-	-	29	30	10	56	37½	10
Székelyhid	133	376	100	213	50	120	231½	30
Kóly	50	71	52	52	9	60	94	8
Csokaj	-	-	47	86	8	58	83	8
Selind	24	-	44	-	10	48	6	8
Érkeserű	32	61	47	57	8	56	61½	8
Értarcsa	26	23	23	18	-	51	32	5
Gálospetri	50	-	23	22	-	30	11	6
Vassad	45	2	53	23	26	59	14	10
Piskolt	95	-	62	4	25	69	2	30
Mihályfalva	55	-	71	25	10	53	3	-
Érsemjén	57	11	55	10	25	55	3	16
Bagamér	76	36	75	30	20	85	26	16
Álmosd	45	43	33	4	34	40	9	12
Kakad	19	-	41	3	8	52	3	12
Nagyléta	120	31	134	99	25	150	8	20
Diószeg ⁷⁷	329	927	262	595	120	293	606	100
Félegyháza	70	223	75	134	60	71	84	20
Kohány	-	-	-	17	-	-	-	-
Összesen ⁷⁸	2532	6805	2582	4526	926	3225	4378	722
Összesen⁷⁹	2679	6355	2578	4526	926	3225	4378	722
nemesek	+121	405						

⁷⁷ Diószeg mezővárosnak csak a jobbágyokra vonatkozó adatai, a nemeseket külön összeírták.

⁷⁸ Az összeíró (Pogacsics György) összesítése.

⁷⁹ A tanulmány szerzőjének korrigált adatai, a tényleges összesítés

II. Szőlőföldek megoszlása az érmelléki járásban (1719)

	Helység	1719 ⁸⁰				
		Jobbágy-családfők száma (szőlőbirt.)	Szőlőföld kapásban (nemesivel együtt)	1–5 kapás	6–10 kapás	10-nél több kapás
1.	Felső Ábrahám ⁸¹	92 (21)	111	14	4	3
2.	Széltalló	16 (9)	38	7	2	-
3.	Bártfalva	12 (11)	61	10	1	-
4.	Szoldobágy	19 (19)	107	10	7	2
5.	Bályog	37 (30)	104	26	4	-
6.	Széplak	27 (15)	57	12	3	-
7.	Baromlak	7 (3)	9	3	-	-
8.	Várvíz	20 (16)	82	11	5	-
9.	Papfalva	18 (15)	50	15	-	-
10.	Középes	18 (10)	25	9	1	-
11.	Almaszeg ⁸²	18 (11)	36	9	1	-
12.	Újfalu	18 (15)	46	15	-	-
13.	Cséhtelek	31 (22)	80	20	2	-
14.	Bosaj	19 (15)	41	13	2	-
15.	Tóti	57 (55)	220	42	13	-
16.	Csanálos	12 (4)	15	4	-	-
17.	Sárszeg	5 (2)	8	2	-	-
18.	Hóke	5 (2)	4	2	-	-
19.	Poklostelek	18 (17)	77	14	3	-
20.	Terje	10 (9)	34	7	2	-
21.	Alsóderna	17 (10)	25	10	-	-
22.	Sastelek	10 (10)	21	10	-	-
23.	Felsőderna	6 (6)	17	5	1	-
24.	Micske	57 (47)	117	38	9	-
25.	Vámosláz	17 (14)	44	14	-	-
26.	Szentlázár	15 (15)	58	12	3	-
27.	Királyi	27 (28)	108	25	3	-
28.	Terebes	16 (8)	27	7	1	-
29.	Szunyogd	22 (14)	52	12	2	-
30.	Lüki	10 (10)	39	9	1	-
31.	Genyete	21 (11)	51	7	4	-
32.	Margitta	163 (142)	800	89	44	9
33.	Vajda	47 (37)	150	29	8	-
34.	Szentimre	47 (39)	216	22	14	3
35.	Szentjobb	32 (20)	86	16	4	-
36.	Szentmiklós	22 (15)	56	12	3	-
37.	Köbölkút	58 (45)	245	29	15	1

⁸⁰ HBML IV. A. 4/b. 5. k. (1719)⁸¹ Felsőábrány (1719)⁸² Almaszeg Szuszafalvával és Formafalvával együtt szerepel.

	Helység	1719 ⁸⁰				
		Jobbágy- családfők száma (szőlőbirt.)	Szőlőföld kapásban (nemesivel együtt)	1–5 kapás	6–10 kapás	10-nél több kapás
38.	Vedresábrány	21 (13)	54	10	3	-
39.	Monospetri	22 (17)	64	13	4	-
40.	Kéc	28 (18)	63	15	3	-
41.	Albis	16 (9)	212	8	1	-
42.	Bogyoszló	31 (20)	59	19	1	-
43.	Szalacs	138 (95)	300	78	17	-
44.	Ottomány	50 (48)	212	38	10	-
45.	Éradony	25 (23)	21	20	3	-
46.	Asszonyvására	47 (44)	164	38	6	-
47.	Kiskereki	29 (22)	85	18	4	-
48.	Székelyhíd	133 (104)	376	90	13	1
49.	Kóly	50 (20)	71	17	3	-
50.	Selind	24 (0)	-	-	-	-
51.	Érkeserű	32 (17)	61	14	3	-
52.	Értarcsa	26 (9)	23	9	-	-
53.	Gálospetri	50 (0)	-	-	-	-
54.	Vassad	45 (1)	2	1	-	-
55.	Piskolt	95(0)	-	-	-	-
56.	Mihályfalva	55 (0)	-	-	-	-
57.	Érsemjén	57 (2)	11	1	1	-
58.	Bagamér	76 (15)	36	14	1	-
59.	Álmosd	45 (11)	43	9	2	-
60.	Kakad	19 (0)	-			
61.	Nagyléta	120 (9)	31	8	1	
62.	Diószeg ⁸³	329 (234)	927	198	33	3
63.	Diószeg nob ⁸⁴	40 (33)	154	22	11	-
64.	Félegyháza	70 (55)	223	43	12	-
	Összesen ⁸⁵	2642	6805	1266	294	22
	Korrigált összesen ⁸⁶	2627	6509	1274	294	22
	nemesek	+121	405			
	Mindösszesen	2748 (1572)	6914	1274 80,00%	294 18,6%	22 1,4%

⁸³ Diószeg mezővárosnak csak a jobbágyokra vonatkozó adatai, a nemeseket külön összeírták.

⁸⁴ Az eredeti összeírásban a jobbágyok után, de az adóösszeírásban összeírva.

⁸⁵ Az összeíró (Pogacsics György) összesítése.

⁸⁶ A tanulmány szerzőjének korrigált adatai, a tényleges összesítés

III. Szőlőföldek megoszlása az érmelléki járásban (1743)

	Helység	1743 ⁸⁷					
		Jobbágy-családfők száma (szőlőbirtok száma)	Zsellér családfők száma ⁸⁸	Szőlőföld kapásban	1–5 kapás	6–10 kapás	10-nél több kapás
1.	Felső Ábrahám	14 (14)		56	12	2	-
2.	Széltalló	18 (13)		29	12	1	-
3.	Bártfalva	12 (13)		41	12	1	-
4.	Szoldobágy	11 (9)		18	8	1	-
5.	Bályog	15 (17)	1	35	17	-	-
6.	Széplak	33 (20)		44	19	1	-
7.	Baromlak	7 (0)		-	-	-	-
8.	Várvíz	18 (15)	1	34	15	-	-
9.	Papfalva	18 (20)	1	64	20	-	-
10.	Középes	8 (8)		15	8	-	-
11.	Almaszeg ⁸⁹	12 (9)		20	9	-	-
12.	Újfalu	20 (21)	3	80	17	4	-
13.	Cséhtelek	12 (11)		22	11	-	-
14.	Bosaj	10 (11)		26	10	1	-
15.	Tóti	48 (48)	6	144	45	3	-
16.	Csanáros	20 (3)	2	5	3	-	-
17.	Sárszeg	14 (13)	2	30	13	-	-
18.	Hóke	5 (6)		10	6	-	-
19.	Poklostelek	28 (16)	1	49	15	1	-
20.	Terje	16 (12)	4	30	12	-	-
21.	Alsóderna	13 (12)	2	28	12	-	-
22.	Sastelek	8 (3)	2	5	3	-	-
23.	Felsőderna	8 (8)		17	8	-	-
24.	Micske	78 (91)	14	269	85	6	-
25.	Vámosláz	30 (30)	1	54	30	-	-
26.	Szentlázár	13 (12)	3	32	12	-	-
27.	Királyi	30 (21)		31	21	-	-
28.	Terebes	19 (10)		18	10	-	-
29.	Déda	7 (6)		36	-	6	-
30.	Szunyogd	21 (20)	2	54	20	-	-
31.	Lüki	14 (14)	2	55	10	4	-
32.	Genyete	20 (16)		34	16	-	-

⁸⁷ HBML IV. A 4/b 48. (1743)⁸⁸ 1743-ban a zsellérek mellett a háztartásokban fivéreket és fiúkat is összeírtak, ami az egy háztartásban dolgozók számát növelte, de relicták (özvegyek) esetében hozzárukt az adózóképeséghez is.⁸⁹ Almaszeg Szuszafalvával és Formafalvával együtt szerepel.

	Helység	1743 ⁸⁷					
		Jobbágy-családfők száma (szőlőbirtok száma)	Zsellér családfők száma ⁸⁸	Szőlőföld kapásban	1–5 kapás	6–10 kapás	10-nél több kapás
33.	Margitta	110 (86)	17	352	68	16	2
34.	Vajda	34 (30)		129	23	7	-
35.	Szentimre	72 (85)	9	218	81	4	-
36.	Szentjobb	23 (20)		63	18	2	-
37.	Szentmiklós	29 (26)	1	52	26	-	-
38.	Keresztúr	16 (5)	2	10	5	-	-
39.	Köbölkút	56 (56)	11	182	49	7	-
40.	Vedresábrány	12 (8)		18	8	-	-
41.	Monospetri	24 (17)		25	17	-	-
42.	Kéc	21 (8)	1	30	8	-	-
43.	Albis	36 (27)		48	27	-	-
44.	Bogyoszló	27 (26)		64	26	-	-
45.	Szalacs	145 (112)	8	184	110	2	-
46.	Ottomány	54 (52)		121	51	1	-
47.	Éradony	12		38	9	1	
48.	Asszonyvására	39 (39)	1	97	37	2	-
49.	Kiskereki	42 (40)	4	88	39	1	-
50.	Székelyváros opp.	29 (17)		30	16	1	-
51.	Székelyhid	100 (86)	2	213	81	5	-
52.	Kóly	52 (24)	14	52	24	-	-
53.	Csokaj	47 (36)	5	86	35	1	-
54.	Selind	44 (0)	8	-	-	-	
55.	Érkeseű	47 (31)	5	57	31	-	-
56.	Értarcsa	23 (12)	2	18	12	-	-
57.	Gálospetri	23 (19)	2	22	14	5	-
58.	Vassad	53 (18)	7	23	18	-	-
59.	Piskolt	62 (1)	8	4	1	-	-
60.	Mihályfalva	71 (6)	4	25	6		
61.	Érsemjén	55 (7)	2	10	7	-	-
62.	Bagamér	75 (14)	2	30	14	-	-
63.	Álmosd	33 (3)	8	4	3	-	-
64.	Kakad	41 (1)	2	3	1	-	-
65.	Nagyléta	134 (47)	4	99	45	2	-
66.	Díószeg	262 (204)	18	595	178	26	-
67.	Félegyháza	75 (47)	4	134	42	5	-
68.	Kohány	4 (4)		17	3	1	-
	Összesen:	2583 (1671)	198	4526	1624 93,01%	120 6,87%	2 0,12%

BÁRSONY ISTVÁN

A DEBRECENI POLGÁROK SZŐLŐBIRTOKAI BIHAR MEGYÉBEN

A címben említett kérdés vázlatos tárgyalása esetén is elengedhetetlen, hogy felvázoljuk azt az utat, amelyet a debreceni polgárok megtettek addig, amíg eljutottak Bihar megye különböző helységeiben a szőlőbirtoklásig.

A szőlőtermelés és a borkereskedelem Debrecen 16–18. századi gazdálkodásának igen fontos része volt.

A város kereskedelmi cikkei között igen gyakran szerepel a bor, amelynek java része másutt vásárolt és a városba szállított volt. Előfordult azonban az is, hogy Debrecenben vásároltak bort mások, vagy a debreceniek szállítottak bort más településekre. A 16. század közepén pl. különböző okok miatt (a felvidéki bortermelés korlátozottsága, a kor gyakori politikai és katonai konfliktusai stb.) miatt a terméshiány ellensúlyozására a kincstár esetenként Debrecenben vásároltatott bort, hogy a Hegyalja termését a kivitel céljaira biztosíthassa.¹ A kamara több ízben vetetett bort a végvári katonák ellátására is: 1577-ben Tar István, Fórizs Ambrus és Juhos Mátyás debreceni kereskedők a tokaji és a kállói őrőség számára 3795 ft, 1578-ban Tar István 10 000 ft értékben bort és más árút, 1582-ben 5000 ft árú bort adtak el, 1584-ben pedig Kovács György 4284 forintért szállított bort.²

Az eladott nagy mennyiségű bort a debreceniek ekkor még semmi esetre sem maguk termelték, hanem nagy részét összevásárolták. 1589-ben a tanács arról panaszkodott, hogy „városunkban szőlő nem lévén, a bort a Dunántúlról, a Szekszárd felé eső náhiéből hozzuk.”³ Látni fogjuk, hogy a megállapítás elsősorban a minőségi szőlőtermesztésre, kereskedelmi forgalomba hozható bortermelésre vonatkozik. Jó három évtizeddel korábról származik az a tanácsi határozat 1556-

¹ Komoróczy György: *Borkivitelünk észak felé*. Kassa, 1944. 51.

² Szabó István: A tokaji rév és Debrecen, 1565–1567-ben. = *Debreceni Képes Kalendárium*, 1934. 93.

³ Zoltai Lajos: *Ismeretlen részletek Debrecen múltjából*. Debrecen, 1936. 29.

ból, amely a somogyi, tolnai, baranyai származású borok megjelölésére más és más cégér használatát írta elő.⁴

Van utalásunk arra, hogy a térségben korábban jelen volt a szerémségi bor is. Még 1522-ben tett panaszt Károlyi Lancz László Báthori István nádornál, hogy a tiszavarsányi vásárban négy hordó szerémi bort vásároltatott, amelyeket kállai Lökös János emberei elraboltak.⁵

A Bihar megyében kétségtelenül meglévő borkereskedés közvetett bizonyítéka az 1520-ban összeírt megyei vámhelyek közül a Böszörmény, Csökmő, Keresztszeg, Szomajom, Kölesér, Remete és Tamáshida vámtételei között szereplő 16 dénár, amelyet a két edény bort szállító szekerek után kellett megfizetni.⁶

Biczó Mátyás 1600-ban Szilágyban vett négy hordó bort, amely után Székelyhídon megfizette a vámot. A debreceni harmincados azonban újból meg akarta venni azt. Duskás István főbíró azonban közbelépett. A bort Biczó így is csak azután kapta vissza, miután a harmincados és szolgálai „annyit ittanak, amennyit akartanak.” Husos Benedek szintén Szilágyban vett bort, amit aztán továbbszállított Szikszóra és Miskolcra.⁷

Van olyan adatunk, amely szerint már 1554 elején tett bevallást Virágos Demeter debreceni lakos, hogy amennyiben február elejéig nem tudja kiváltani a Csomor Mártonnének 60 forintért zálogba tett, a szentimrei hegyen fekvő szőlőt, azt attól a naptól fogva átengedi számára és birtokba adja! Néhány hét múlva már arról tudósítanak a magisztrátusi jegyzőkönyvek, hogy a kérdéses szőlőt Virágos Demeter 60 forintért átengedte Csomor Mártonnének, odaadta örökösen. Ekkor feljegyezték azt is, ha Csomor Mártonné el akarná adni a szőlőt, s Virágos Demeternek „tehetsége lenne arra, hogy visszaváltsa, másnak ne engedje át”. Február közepén magisztrátusi határozat arra kötelezi Virágos Demetert, hogy saját költségén utazzon Szentimrére, s ott a birtokátadást intézze el!⁸

Forrásaink, elsősorban a dézsmajegyzékek tanúsága szerint a 16/17. század fordulóján a debreceniek fő érdeklődése még nem feltétlenül az Érmellék, hanem a bihari borvidék felé fordult, zömmel ott voltak extraneus szőlőbirtokaik.

Vizsgálódásainkat két területre terjesztettük ki.

⁴ Uo.

⁵ *A szerémi bor történetéhez.* = *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*, (továbbiakban MGSz.) 1897. 92.

⁶ Dr. Iványi Béla: Bihar és Bars megyék vámhelyei a középkorban. = MGSz. 1905. 94.

⁷ Magyar Országos Levéltár. Regesta decimarum. E 210. 80. cs.

⁸ *Debrecen város magisztrátusának jegyzőkönyvei. 1552–1554.* (Fordította: Balogh István. Szerkesztette: Szendrey István.) Debrecen, 1982. 88., 90.

*I. Extraneus bortermési adatok a bihari borvidéken⁹
az 1587. évi dézsmajegyzékek adatai alapján, váradi köbőlben¹⁰*

Az extraneus lakhelye	Bihar	Csatár	Hájó	Pincehely	Püspöki	Száldobágy	Újlak	Várad	Összesen
Ácsi					6,2		8,9		15,1
Ádám					4,6				4,6
Ártánd					24				24
Benke		44,6							44,6
Betfia			2,8						2,8
Bihar		189,2			23		2,4	53,6	268,2
Bors		3			22,4				25,4
B. Bősörmény					17,8				17,8
Csatár	20,4						24,8		45,2
Debrecen	94,4	220,4					134,7		449,5
Fugyi				393,1					393,1
Hájó				2,6					2,6
Hodos		19,8							19,8
Iklód					8,2			253,4	261,6
Kakucs	13,8							3,4	17,2
Kerekegyház		3							3
Kereki		15							15
Keresztes					218,6			1	219,6
Kisszántó					68,4				68,4
Kisürög				0,8					0,8
Kolozsvár							16,4		16,4
Körös-Besenyő					37,6				37,6
Körösszeg					15				15
Kügy	24,6	23,4							48
Latabár		168							168
Macsmolna					43,6				43,6
Machya	4,4								4,4
Megyer					6,6				6,6
Mezőbesenyő					1,8				1,8
Moczháza	49,1	3			13,8				65,9
Nagykér				24,2					24,2
Nagyüregd				15	8,2				23,2
Nagyszántó					21,8				21,8
Nagyzomlin					62,8				62,8
Nyárszeg					1,6				1,6
Nyüved	4,6	2							6,6
Ósi				2		8,6		278,2	288,8

⁹ A bihari borvidék fogalmára lásd N. Kiss István: A bihari borvidék a XVI. század végén. = *Századok*, 1958. 616–624. A szerző szerint a bihari borvidék Nagyváradtól észak-északkeletre terült el, Püspöki, Bihar, Újlak, Csatár, Pincehely és Száldobágy határában. Uo. 617.

¹⁰ N. Kiss István: *16. századi dézsmajegyzékek*. Bp., 1960. 694–696. A váradi köből úrtartalma: 42,4 liter. Uo. 12.

Az extraneus lakhelye	Bihar	Csatár	Hájó	Pincehely	Püspöki	Száldobágy	Újlak	Várad	Összesen
Palota		4,8			11,6				16,4
Pályi	12,8						22,7		35,5
Panasz		1,4			1,8				3,2
Pelbárhida	50,6	11,4							62
Püspöki								18	18
Régen	17	22,2					4,5		43,7
Rontó			19,8				4,5		24,3
Séptely					53,2				53,2
Süvegd	11,4	69,2							80,6
Szalárd		143,2							143,2
Száldobágy		1,4		3			12,5		16,9
Szántó	6,8								6,8
Szentandrás					90,6			30,2	120,8
Szentelek			4	19,6					23,6
Szentjános								5	5
Szentjób		2							2
Szentmárton			8,8						8,8
Szentpéterszeg		18							18
Szomajom		5,8							5,8
Szölös				258,6				36,8	295,4
Tamási	14,4	163,6						5,2	183,2
Told					21,2				21,2
Tóttelek		6							6
Ugra					1,2				1,2
Újfalu		43							43
Újlak		15,4				3			18,4
Vadász					33,4				33,4
Vajda		6,4							6,4
Váncsod					4				4
Várad		34,8		976,9	385,4	2127,4	6,2		3530,7
Vásárhely				1354,5					1354,5
Zalka				16,4	7,6	12,4		9,8	46,2
Összesen:	324,3	1240	35,4	3066,5	1354,6	2151,4	237,6	704,6	8280,4
Debrecen részesedése, %	29,1%	17,8%	-	-	-	-	56,7%	-	5,42%

Az adatok néhány sajátossága:

- A táblázat 70 település adatait tartalmazza, ami a bihari borvidék kiterjedt vonzáskörzetét bizonyítja.
- A váradai köbőlben megadott termésmennyiség óriási szórást mutat a kisürögdi 0,8 és a váradai 3530,7 köből között.
- A települések jelentős hányadában (a 10 köből termés alattiakra gondolunk!) az extraneus birtoklásnak igazán komoly szerepe nem lehetett. (19 település, az összes helység 27%-a!)

- A váradiak extraneus birtoklása a maga 43%-ával a város egyértelműen domináns szerepét bizonyítja a térség bortermelésében.
- Várad és Vásárhely együttesen az extraneus bortemés 59%-át mondhatja magáénak.
- A 70 helység között mindössze kettő van, amelyeket az érmelléki térséghez tartozónak tekinthetünk: Kereki és Vajda.
- Néhány esetben igen kiterjedtnek mondható a komoly helyi szőlőtermesztéssel rendelkező települések extraneus birtoklása is. (pl. Várad, Vásárhely, Bihar, Ősi, Szőlós)
- A debreceni polgárok jelenléte kétségtelenül érzékelhető a térségben, összességében a harmadik legnagyobb bortermést mondhatták magukénak, az alig 5,42%-os részesedés azonban a térség egésze szempontjából távolról sem tekinthető igazán jelentősnek, meghatározónak pedig végképp nem mondható!
- Néhány jellemző adat az extraneus bortermelés koncentrációjához: a száldobágyi 2151,4 köbőlől a váradiaké 2127,4 köből (99%!); Pincehely promontorium: a 3066,5 köbőlől 1349,5 köből a vásárhelyieké (44%), 976,9 pedig a váradiaké (32%)!

2. Extraneus szőlőbirtokosok száma a bihari borvidéken az 1599. évi dézsmajegyzékek adatai alapján¹¹

Település	Bihar	Csatár	Püspöki	Ujlak	Pincehely	Össz.
Álcsi			1			1
Ádám			1			1
Alpár					21	21
Ártánd			4			4
Benke		3				3
Bessenyő			5			5
Bihar		19	21			40
Bors			9			9
Böszörmény			1			1
Csatár				1		1
Debrecen	9	15	-	8		32
Fugyi					26	26
Gyapoly	1					1
Hájó					2	2
Henczida		1				1
Hodos		3				3
Iklód			5			5

¹¹ Uo. 882–888.

Település	Bihar	Csatár	Püspöki	Ujlak	Pincehely	Össz.
Kerekegyház	1					1
Kereki		2	2	1		5
Kér					6	6
Keresztes			20			20
Keresztszeg			3			3
Kismarja		5				5
Kisszántó			9			9
Kölesér	1					1
Kügyi	2	5	1			8
Latabár	1	25				26
Lökösháza			1			1
Marcziháza	7		2			9
Méhes				1		1
Megyer			4			4
Miske	1		28			29
Nagyszántó			2			2
Palota			2			2
Pályi				3		3
Panasz			4			4
Peterd		1		1		2
Régen	1	2				3
Rójt			1			1
Séptely			6			6
Süvegd		3				3
Szakál			1			1
Szalárd		19		2		21
Szentandrás			10			10
Szentjános			9			9
Szomajom		1				1
Tamási	1	20	11			32
Tarján			1			1
Tóti	1					1
Újfalu		9				9
Újlak		3				3
Vadász			9			9
Várad	5	2	69	3	99	178
Vásárhely					77	77
Zomlin			5			5
Összesen:	31	138	247	20	231	667
Debrecen %	29%	11%	-	40%	-	4,8%

Az extraneus gazdák számát tekintve Debrecen az 55 helységből Várad, Vásárhely és Bihar után Tamásival együtt a 4–5. helyen található, igazán lényegesnek azonban azt tarthatjuk, hogy a debreceni extraneus birtokosok aránya a maga 4,8%-ával szintén elsősorban a jelenlétet, nem pedig a jelentős, komoly szerepet bizonyítja.

A 17. század folyamán lényegesen megváltozott Debrecen borkereskedésbeli szerepe: egyre nagyobb hangsúllyal jelenik meg az érmelléki szőlőtermelés. 1664-ben Boldvai Márton székelyhídi kapitány már azt írja Apafi Mhálnak: „a jobb helyeket az Érmelléken mind debreceniek bírják.”¹²

A debreceniek már említett borvásárlásai ebben az időszakban is nem egy esetben hivatalos jellegűek. Így küldik 1681. február 20-án Végh Mihályt és Báthori Istvánt „méltóságos fejedelem úrnak önagyága kívánsága szerint két hordó mályi mézes bor megvétele végett”. Báthoriék 24-én vissza is érkeznek Debrecenbe a borral, március 5-én pedig Végh Mihály elindul Apafi Mihályhoz a két hordó borral. Néhány héttel később Teleki Mihály lakodalmára vásárolnak bort Tokajban. 1682. április végén a Kisvárdra felé borokat vivő debreceniek szerkeréről a kállói katonák a bort lehányták, s lisztet szállítottak velük a malomba.¹³

Azzal együtt, hogy a város lakói egyre több helyen igyekeznek szőlőbirtokot szerezni, Debrecen nagy erőfeszítéseket tett azért, hogy a városon belüli konkurenciát kiiktassa a borértékesítésből. Magánosoknak megtiltják a bormérést, kiméréssel a helyi fogyasztást csak a város csapszékei láthatták el. Akinek eladó bora volt, azt csak a város csaplárosai közvetítésével értékesíthette. A bort a termelő polgároktól, az ún. boros emberektől adójuk arányában és adójuk fejében is beveszik „illendő áron”, aztán a város által meghatározott áron hozzák majd forgalomba.¹⁴

A tiltó rendszabályokban néha igen messzire elmentek a debreceniek. 1633-ban például nem volt szabad, csak a kocsmából bort hozatni, lakásra vagy vendégségre máshonnan bort venni, s azzal kínálni a vendégeket tilos. Akinél ilyen bort találnak, attól azt elvették, s 12 ft-ra megbüntették.¹⁵ 1667 májusában az is megtörtént, hogy a városi alkalmazottak a diákoktól erővel vettek el egy átalag bort,¹⁶ nem kis bonyodalmat előidézve ezzel. 1682-ben „egyező értelemről” hozták azt

¹² Zoltai Lajos: *Debrecen a török uralom végén. A város háztartása 1662–1692* (továbbiakban Debrecen,) MGSz. 1903. 316.

¹³ *Debreceni diárium*. (továbbiakban: Debreceni diárium) *Történelmi Tár*. 1910. 55., 231., 237.

¹⁴ Hajdú-Bihar Megyei Levéltár. (továbbiakban HBML) Magisztrátusi jegyzőkönyvek. IV. A. 1001./a. 17. k.

¹⁵ HBML IV. A. 1001/a. 9. k.

¹⁶ Zoltai, *Debrecen*, MGSz. 1904. 259.

a határozatot, amely szerint senki társ poharat, sem mesterasztalt a maga borából nem adhat, hanem a város csapszékéről hozasson bort, 200 ft büntetés alatt.¹⁷

Kizárták az idegenek borait a helyi borfogyasztásból, csak a helyi lakosok kerti vagy hegyi borait vehették be árulásra a borbírák. 1657-ben 12 forint büntetést szabnak ki arra, aki külső ember borát elfogadja. 1668-ban Balku Pál a „város ususa és törvénye ellen” borait a városba szállította: a tanács felszólította, hogy vigye ki a városból a borát, különben a hordók fenekét kivágják. 1671-ben fellép a város Szendrei András és Tót Lukács ellen, akik a város tilalmával, kárával s bosszúságával nem gondolva, hordós bort vásároltak a katonák számára, s azokkal dözsöltek, éjjel-nappal dorbézoltak. 1674-ben 200 ft-ra büntették Kovács Miklóst, aki „idegen nemzettel concludálván” bort vásárolt a város privilégiuma ellen, s amit nem is tagadott, a városba behozta. Tíz évvel később Harsányi Istvánné büntetése 40 forint volt.

Külön vigyáztak a görögökre is, akik ellen 1667 januárjában hoztak határozatot, mivel azok hordós bort vettek maguknak, amit azonban a borbírák észrevettek és letartottak. Elrendelik a bor elszállítását a görögöktől, s azt is, hogy „ezután vigyázni kell rájuk.”

1681-ben és 1682-ben a kapusokat vigyázásra szólították, hogy a komplárságra behozandó bort be ne bocsássák.¹⁸

Az érmelléki szőlőtermesztés és borkereskedés tényét igazolják azok a konfliktusok, amelyek a török vámszedők magatartásából alakultak ki a sűrűn használt pocsaji, székelyhídi s néha más kisebb vámhelyeken is. 1682-ben a Gürcsi Mehmet pasa által Váradon kiadott szabadalomlevél úgy rendelkezik, hogy a „debreceni rájáktól a kanun és a defter értelmében és a bevett szokáshoz képest csak a pocsaji és a székelyhídi hidakon szedessék vám, Diószegen és egyebütt nem.”¹⁹ A döntés nem volt azonban tartós, a diószegi vámmal még ebben az évben újabb bonyodalom támadt. Küldöttség ment Váradra, s onnan december elején Komáromy István, Bartha Boldizsár és Bonyhádi János azzal a válasszal tért vissza, hogy a korábbi végzés ellenére újabb döntést hoztak: ha valaki Diószegenél átmegegy, minden terhes és üres szekértől vámot tartozik adni (kivéve a Diószegen házat és szőlőt bírók): s akik szüretkor borukat elhozták, azok is tíz nap alatt minden szekértől tizenöt pénzt megküldjenek!²⁰

1690-es évek elejéről származó adatok szerint a debreceniek szőlőbirtoklása valóban egyre jelentősebbé vált, s az alábbiakat mutatja:

¹⁷ HBML IV. A. 1001/a. 21. k.

¹⁸ Bársony István: A város kereskedelme 1693-ig. In. *Debrecen története* I. k. Szerkesztette: Szendrey István. Debrecen, 1984. 405.

¹⁹ Zoltai, *Debrecen*, MGSz, 1904. 325.

²⁰ Debreceni Diárium, 371.

Helység (1691)	Helybeli szőlősgazdák		Debreceni szőlősgazdák	
	száma	bora (cseber) ²¹	száma	bora (cseber)
Diószeg	115	2438	38 (25%)	1477 (38%)
Pályiújlak	31	2317	40 (57%)	2077 (47%)
Szentimre	23	1131	29 (56%)	936 (45%)
Jankafalva	10	424	11 (52%)	224 (45%)
Összesen:	179	6220	118 (40%)	4714 (43%) ²²

Helység (1692)	Helybeli szőlősgazdák		Debreceni szőlősgazdák	
	száma	bora (cseber)	száma	bora (cseber)
Diószeg	61	586	29 (32%)	340 (37%)
Újlak	38	385	50 (57%)	1420 (79%)
Szentimre	20	202	31 (61%)	860 (81%)
Összesen:	119	1173	110 (48%)	2620 (70%) ²³

Az adatok kétségtelenül jelentős ingadozásokat mutatnak, s nem is igazolják feltétlenül Boldvai Márton szavait, ellentétben azonban a korábbi, bihari borvidéki adatokkal, a debreceniek jelenléte az említett érmelléki településeken jelentősnek, számottevőnek mondható.

A 18. század elején folytatódik a debreceniek térhódítása az Érmelléken.²⁴ A városi jegyzőkönyv 1715-ben sorolta fel azokat a helyeket, amelyek határában a város polgárai szőlőket birtokoltak, műveltek, s kereskedtek az ott termett borral.²⁵ A helységek részben az Érmelléken, részben pedig a bihari borvidéken voltak, az alábbiak szerint:

²¹ A cseber űrtartalma: 42,2 liter. Rác István: A debreceni polgárok szőlőföldjei a XV–XIX. században. (továbbiakban Rác 1987.) In. *Agrárnépeség, agrártársadalom Magyarországon a Mária Terézia-kori úrbérrendezés és 1945 között*. Szerkesztette: Kávássy Sándor. Nyíregyháza, 1987. 66.

²² Balogh István: Mezőgazdasági termelés és agrártársadalom. In. *Debrecen története II. k.* (továbbiakban Balogh 1981.) Szerkesztette: Rác István. Debrecen, 1981. 277.

²³ Rác 1987. 82.

²⁴ Az Érmellék fogalmára lásd: Varga Gyula: *Az érmelléki szőlőkultúra*. Berettyóújfalú, 1976. 3. A szőlőtermesztés szempontjából figyelembe vehető települések közül az alábbiakat tartja ide-sorolhatónak: Szalacs, Margitta, Székelyhid, Asszonyvására, Ottomány, Kereki, Kóly, Szunyogd, Jankafalva, Kis- és Nagykágya, Vajda, Szentimre, valamint a Kágyi hegyen szőlőt birtokló Biharfőlegyháza. (Uo.) Mint láthatjuk a bihari borvidék és az Érmellékhez tartozó kétféle felsorolás között nincs semmiféle átfedés, ezért a megkülönböztetést a magunk részéről mindenképpen indokoltnak tartjuk!

²⁵ HBML IV. A. 1011/A. 28. k.

Érmellék ²⁶	Bihari borvidék ²⁷
Asszonyvására	Bihar
Diószeg	Csatár
Janka	Püspöki
Kovácsi	Száldobágy
Kólyi	Újlak
Pályi	
Szentimre	
Székelyhíd	
Vajda	

Ezt követően némi ingadozással állandónak tekinthetjük azokat a településeket, amelyek a debreceniek extraneus szőlőbirtoklásának helyszíneit jelentik Bihar megyében a 18. században.

Az 1728. évi megyei adóösszeírás kötetei az érmelléki és a váradi járás adatainak hasznosítását teszik lehetővé, amelyek alapján az alábbi fontosabb következtetésekre juthatunk.

*1. Az extraneus szőlővel rendelkező települések
a két borvidéken*

Érmelléki járás		Váradi járás (Bihari borvidék)	
Debreceniek is	Debreceniek nélkül	Debreceniek is	Debreceniek nélkül
Diószeg	Asszonyvására	Bihar	Alsólugos
Jankafalva	Bosaj	Csatár	Borzik
Kóly	Csehtelek	Jakóhodos	Élesd
Köbölkút	Déda	Hegyközpályi	Hagymádfalva
Székelyhíd	Kécz	Hegyközszáldobágy	Kővág
Szentimre	Margitta	Pályiújlak	Nagytótfalu
Vajda	Micske	Püspöki	Örvénd, Ósi
	Szalacs	Vásárhely	Pusztaiújlak
	Szentjób		Siter
	Tóti		Szurdok
			Tinód
			Töttös

²⁶ HBML IV. A. 4/b. Megyei adóösszeírások. 19. k.

²⁷ HBML IV. A. 4/b. 22. k.

2. A szőlőterület megoszlása azokon a településeken, amelyekben a debreceniek is birtokolnak szőlőket

Település	Debreceniek	Helybeliek	Összes	Debreceniek része	
	Szőlő, kapás ²⁸	Szőlő, kapás		Össz %	Extraneus %
Érmellék					
Diószeg	595	987	1970	30,2%	60,5%
Jankafalva	575	-	988	-	58,2%
Kóly	142	260	473	30%	66,6%
Köbölkút	3	279	414	0,7%	2,3%
Székelyhid	112	337	471	23,7%	83,6%
Szentimre	797	474	1 449	55%	81,7%
Vajda	254	162	422	60,1%	97,7%
Összesen:	2 478	2 499	6 187	40,1%	67,4%
Bihari borvidék					
Bihar	1 008	764	2 416	41,7%	61%
Csatár	1 096	463	2 061	53,1%	68,6%
Hegyközpályi	227	340	910	24,9%	39,8%
Hegyközsáldobágy	242	209	814	29,7%	40%
Jakóhodos	356	860	1 609	22,1%	47,5%
Pályiújlak	1 269	405	2 427	52,3%	62,7%
Püspöki	673	1 246	2 723	24,7%	45,6%
Vásárhely	9	260	538	1,7%	3,2%
Összesen:	4 880	4 547	13 948	35%	49,8%
A két borvidék összesen	7 358	7 046	19 685	37,3%	58,1%
A megye teljes extraneus birtoklása	7 358	10 009	24 030	30,6%	52,5%

A debreceni polgárok szőlőhasználatát tekintve sajátos vonásnak tekinthető, hogy míg az Érmelléken elsősorban a nagyobb százalékos arány dominál a jelenlétükben, addig a Bihari borvidéken a kezükön lévő szőlőterület kiterjedése a jelentősebb. A szőlők 2/3-a, (4880 kapás) a bihari borvidéken, 1/3-a (2478 kapás) pedig az Érmelléki járás falvainak határában található.

Az Érmelléken a már felsorolt 17 helységben 44, a bihari borvidéken pedig 113 Bihar megyei település lakóinak voltak extraneus szőlőbirtokai. Mindkét borvidéken érintettek voltak a szőlőbirtoklásban Bajom, Csokaj, Debrecen, Derecske, Diószeg, Félapáti, Félegyháza, Hodos, Hosszúpályi, Konyár, Marja, Péterszeg, Szalárd, Telegd, Tépe, Újfalva és Várad lakosai. A megye 1728-ban ösz-

²⁸ A kapás szőlő kiterjedése: a 18. században kötött talajon 200 négyszögöl, homokos területen 250–300 négyszögöl, korábban olyan nagyságú terület, amennyit egy ember egy nap alatt megkapált. Balogh 1981. 553.

szeírt 415 településéből tehát összesen 140 helység lakóinak voltak más falvak határában szőlői!

A Bihar megyei szőlők használatából kivették a részüket a szomszédos megyék lakói is. Közülük említésre méltónak a Szabolcs megyei helységek²⁹ 669, a Szatmár megyeiek³⁰ 235, a hajdúvárosok³¹ 315, illetve a Békés megyeiek³² 57 kapás szőlőjét tartjuk. Van példa Kraszna, Közép-Szolnok és Jász-Kun, egy-egy esetben Sáros és Zemplén megyei szőlőtulajdonra is, ezek száma azonban az egész extraneus szőlőbirtokláson belül elenyészőnek mondható.

Az 1728. évi megyei adóösszeírás érmelléki járási adatai név szerint is feltűntetik a debreceni extraneus szőlőbirtokosokat az általuk művelt szőlők kiterjedésével együtt. Talán nem felesleges ezeket közölni, ugyanis közelebb hozhatnak bennünket az árnyaltabb viszonyok feltárásához.

Díószeg			
Debreceni lakosok	Szőlő, kapás	Debreceni lakosok	Szőlő, kapás
Hegedűs István	8	Bartha István	16
Tikos István	7	Tasnádi Mihály	29
Pósalaki János	9	Pap Sámuel	5
Dobsa István	7	Magyar János	3
Jenei Péter	11	Oláh István	14
Nemes István	4	Nagy András	5
Vékony Mihály	6	Vékony János	5
Jenei János	9	Teremi András	6
Mónai Ilona	10	Deáki István	12
Ormos János	5	Szőke Mihály	80
Bökényi Pál	5	Szőke János	6
Szűcs István	5	Török György	3
Tóthfalusi István özvegye	10	Fűzi István	10
Csató István	8	Villás Pál	10
Patai István özvegye	5	Patai Sámuel	7
Balog András	25	Szijgyártó István özvegye	4
Varga Mihály	5	Kovács István	7
Papp András	5	Papp András	2
Szabó György	3	Szabó Pál özvegye	15
Marosi György	8	Jargó Bálint	24

²⁹ Balkány, Bezdéd, Bogát, Dob, Fejértó, Földes, Gyulaj, Jéke, Kaba, Kálló, Kemece, Kisvárd, Mihálydi, Püspökladány, Sáp, Szovát, Téglás, Újváros, összesen 18 település.

³⁰ Börvej, Endréd, Hirip, Károly, Majtény, Mezőterem, Penészlek, Szatmár, Vállaj, összesen 9 település.

³¹ Böszörmény, Szoboszló, Nánás, Vámospércs, összesen 4 település.

³² Gyula, Sarkad, Szeghalom, Ványa, szintén négy település.

Debreceni lakosok	Szőlő, kapás	Debreceni lakosok	Szőlő, kapás
Halasi Lőrinc	24	Erdődi Dániel	12
Szabó András	2	Erdődi Pál	5
Szabó András	5	Váczi János	12
Farkas István	6	Bihari János	10
Tóth István	7	Barta János	5
Szabó István	5	Varga Mihály	4
Jenei Ferenc	8	Erdődi Erzsébet	2
Tikos János	2	Komáromi István özvegye	50
Marjalaki János	14	Marjalaki Mihály	4
Jankafalva			
Pesti András	8	Erdélyi András	6
Asztalnok András	9	Asztalnok János	8
Erdődi András	17	Bihari István	17
Jenei Mihály	9	Dávid Mihály	9
Komáromi Mihály	6	Mikes István	21
Ács János	5	Kardos István	8
Morvai János	6	Ugocsa Mihály	5
Ugocsa János	10	Móré Balázs	7
Móré János	5	Balog Mihály	7
Kovács István	9	Buzás János	6
Kovács György	7	Keresztesi István	12
Vég Ferenc	11	Nagy János	8
Balla Mihály	6	Kállai Mihály	9
Szilágyi György	7	Szabó Péter	8
Miskolczi András	5	Komáromi Sámuel	5
Tokaji János	4	Jancsák István	6
Oláh János	8	Villás Pál	9
Kalocsai Sámuel	7	Kis György	12
Vass János	21	Szőlősi Ferenc	5
Késmárki János	8	Vincze György	8
Nádudvari János	12	Tarcsa György	9
Kozák György	6	Kardos András	12
Békési Péter	70	Nagy András	4
Szűcs Mátyás	7	Czinczér Sámuel	10
Déczeg András	4	Bagaméri András	17
Karsa Márton	6	Szikszai János	7
Vasas Tamás	18	Bikácsi János	9
Zolnai Mihály	6	Fülöp György	12
Szabó Ferenc	7	Fóris András	4
Móré János	5	Somogyi Miklós	6
Kóly			
Végh Pál	3	Szilágyi Pál	2
Harsányi István	4	Nagy János	2

Debreceni lakosok	Szőlő, kapás	Debreceni lakosok	Szőlő, kapás
Maróthy György	4	Kecskeméti János	22
Szilágyi István	5	Borbély György	3
Szabó Mihály	2	Tóthfalusi Gábor	6
Szabó János	10	Nagy Márton	10
Molnár István	3	Katona Mihály	4
Balla István	20	Kácsi János	20
Veress István	2	Bökönyi Pál	4
Kállai Sámuel	3	Farkas János	2
Szabó Sámuel	3	Asztalos János	8
Köbölkút			
Kubonyi János	2	Sidó Márton	1
Székelyhíd			
Simon István	9	Somodi István	4
Szabó Ferenc	6	Szabó István	3
Mester András	4	Gál Márton	5
Szabó Ferenc	2	Illyés Zsigmond	10
Szép Jakab	6	Kovács György	5
Patai Mihály	5	Szalontai János	8
Vasvári Demeter	3	Szűcs György	3
Kis András	5	Kovács János	3
Katona Mihály	6	Harangi Demeter	7
Nagy György	18		
Szentimre			
Kecskeméti András	80	Csabai Mihály	40
Daróczi István	20	Nagy István	5
Debrecen város	22	Pósalaki Sámuel	26
Zoványi István özvegye	5	Gerendási györgy	22
Király Gyögy	15	Körösi János	18
Nábrádi János	8	Bonyhádi Dániel	6
Vári Mihály	8	Halász Miklós	3
Méhész András	8	Guthi István	4
Méhész Pál	5	Fitos István	9
Matolcsi Sámuel	33	Szűcs István	3
Bartha Ferenc	25	Kovács István	8
Balog Pál	5	Farkas Ferenc	9
Balog János	5	Erdélyi István özvegye	25
Tabajdi István	16	Böszörményi János	6
Rápóti Mihály özvegye	20	Nábrádi András	14
Molnár János	1	Erdélyi János	10
Szenczi Pál	21	Varga János	24
Barcsa Sámuel	5	Böszörményi János	8
Bagaméri András özvegye	8	Csanádi János	16
Rózsás János	20	Erdélyi István	10

Debreceni lakosok	Szőlő, kapás	Debreceni lakosok	Szőlő, kapás
Királysági István	15	Lakatos János	4
Tikos István	20	Szabó György	12
Erdődi András	20	Csúrházi István	7
Királysági Pál	15	Tóth György	5
Németh István	6	Ember János	5
Miskolczi Ferenc	15	Nemes István	8
Nemes Miklós	12	Megaszai Mihály	11
Rikasi György	5	Szathmári Pál	7
Kovács István	3	Szathmári István özvegye	6
Böszörményi István	6	Szabó János	15
Nagy Miklós	4		
Vajda			
Etey István	14	Báthori János	27
Kiss István	5	Kéri Mihály	10
Tóth János	3	Szabó Pál	10
Sidó István	10	Nagy Pál özvegye	9
Szabó György	40	Szücs János	8
Kancza István	4	Kancza Péter	8
Balog János	20	Borbély István özvegye	6
Berczeli István	16	Nagy István	7
Szathmári János	4	Gönczi Péter	4
Kiss Miklós	10	Portörő István	11
Pataki Márton özvegye	18	Kovács Tamás	10

A 244 debreceni által birtokolt 2478 kapás szőlő hozzávetőleg 10 kapás átlagbirtoklást jelöl, amelyet önmagában is jelentősnek tarthatunk. A képet tovább finomíthatjuk, ha részleteiben is bemutatjuk a szőlőbirtoklás megoszlását.

*A debreceniek extraneus szőlőinek kapások szerinti megoszlása 1728-ban
(Érmelléki járás)*

Település	Szőlő 1–5 kapás	Szőlő 6–10 kapás	Szőlő 11–15 kapás	Szőlő 16–20 kapás	Szőlő 21 kapás fölött
Diószeg	24	20	7	1	6
Jankafalva	11	36	6	4	3
Kóly	15	4	-	2	1
Köbölkút	2	-	-	-	-
Székelyhid	11	7	-	1	-
Szentimre	16	18	9	8	10
Vajda	5	10	2	3	2

A 21, vagy annál több kapás szőlőt birtokló 22 debreceni lakos összesen 751 kapás szőlőt tartott a birtokában, ami azt jelenti, hogy a lakosok alig 9 százalékának a kezén volt a szőlők 30%-a!

A tíz legnagyobb debreceni szőlőbirtokos

Név	Település	Szőlő, kapás
Kecskeméti András	Szentimre	80
Szőke Mihály	Diószeg	80
Békési Péter	Jankafalva	70
Komáromi István özvegye	Diószeg	50
Csabai Mihály	Szentimre	40
Szabó György	Vajda	40
Matolcsi Sámuel	Szentimre	33
Báthori János	Vajda	27
Pósalaki Sámuel	Szentimre	26
Erdélyi István özvegye	Szentimre	25
Összesen:		471

A táblázat adatai szerint a szőlőbirtok koncentráció természetesen még jelentősebb: az érintett 4% szőlőbirtokos a szőlők közel 20%-át vallhatta magáénak. Az utóbbi két táblázat adatai véleményünk szerint egyértelműen igazolják azt a nézetet, amely szerint az extraneus szőlőbirtoklás a debreceni polgárok számára részben kiegészítő, részben pedig jelentős jövedelmet biztosító gazdasági tevékenység.

A szőlőtermesztés és a borkereskedelem igen változatos formában jelenik meg más 18. századi forrásokban is, amelyek közül a végrendeleteket,³³ illetve a vagyonleltárakat³⁴ vizsgáltuk.

Számos esetben volt a szőlő örökség része. Mónai Pál 1720 februárjában idősebbik lányára, Annára hagyta a debreceni Péterfia utcai háza mellett a Diószegen lévő házát és a diószegi promontórimon lévő szőlőjét is, másik lányára pedig a vajdai hegyen lévő két darab, és a debreceni szőlőjét hagyta.³⁵ Szoboszlai Mikos Istvánné, Szilágyi Katalin a szentimrei hegyen található fele részét férjének, fele részét pedig Rózsás Jánosra hagyja. Szintén a szentimrei hegyen örökít még

³³ A végrendeletek forrásértékére, hasznosíthatóságára Rácz István: *Debreceni végrendeletek 1595–1847*. A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár forráskiadványai. 8. Sorozatszerkesztő: Gazdag István. Debrecen, 1983. 7–15.

³⁴ A vagyonleltárak forrásértékére, hasznosíthatóságára Rácz István: *Debreceni vagyonleltárak 1717–1848*. A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár forráskiadványai. 9. Sorozatszerkesztő: Gazdag István. Debrecen, 1984. 5–12.

³⁵ HBML IV. A. 1011/z. 64. (1720. február 3.)

egy másik szőlőt is.³⁶ Pályiújlak Tormás nevű hegyén lévő szőlőkről szól Szoboszlai Szabó György végrendelete.³⁷ Az extraneus szőlőbirtoklásra vonatkozó helyszíneket tartalmaz még számos további végrendelet a teljesség igénye nélkül.³⁸

Kató Gáspár 1751. márciusi végrendelete – egyebek között – a Kovácsi hegyen található kilenc ember műve szőlőt is említi.³⁹ Veresmarti Sára, Sárói István szenátor özvegye hagyatékában 1756 júniusában – sok egyéb mellett – a Köntös-kerten az ötödik dűlőben négy nyilas szőlőt írtak össze 360 forint értékben. Ugyanakkor a bihari Csermely nevű szőlőben 24 ember műve pallasos szőlője is volt 306 forintot érően. A hagyaték hozzávetőleg negyedrészt tette ki a szőlő!⁴⁰

1759 májusában Edelényi János özvegye, Szoboszlai Anna két leánya között osztja fel a szentimrei hegyen lévő két darab, illetve a Tóció kertbeli „hat ember műve” szőlőjét. Felosztották ugyanekkor a hegyi és kerti borokat is egymás között. A szentimrei két szőlő értéke 240, a tócióskerti szőlőé pedig 150 forint volt.⁴¹

Kiterjedt szőlőbirtoklásról tanúskodik a Csatári Mária, Hatvani István professzor házastársa által 1761-ben készített osztálylevelél is. Eszerint a férje még életében adott a lányuknak a Hatvan utcai kertben két nyilas szőlőt, amely még anyai ősi szőlő volt. A Mester utcai kisajtó előtti kertben pedig egy darab szőlőt adott a lányának, amelynek a fele ekkor még gyep volt, s azóta rakatta be, a másik részét pedig „foldozgatta”. A kólyi szőlőt a fiának és a lányának engedte át Hatvani professzor. Egy évig együtt birtokolták azt, azonban a fia a maga részét visszaadta az apjának. Volt egy darab hét ember műve szőlőjük a csatári hegyen is, amelyet a professzor külön kezelt, s János fiának szánta úgy, hogy egyébként az örökségébe számolják be. Ezt a szőlőt ugyanis ő maga rakatta be annak idején még az apja költségén. Ugyancsak a csatári hegyen van még két másik darab szőlőjük is. Debrecenben a korábban a Hatvan utcai kertben művelt harmadfélnyilas szőlőt eladták, helyette vettek egy másfélnyilas szőlőt. Két darab szőlőjük volt a Tócióskertben is, amelyek közül az egyiket Csatári Mária adott el, s az árát az adósságok rendezésére fordította, a másikat pedig a fiának adta, de ő is továbbadott azon.⁴²

³⁶ HBML IV. A. 1011/z. 69. (1721. május 20.)

³⁷ HBML IV. A. 1011/z 70. (1722. május 7.)

³⁸ HBML IV. A. 1011/z 75.: Újlak, 1723, 81: Diószeg, 1728, 83: Bihar, 1728., 87: Janka, 1758, 90: Székelyhid, 1729, 94: Kovácsi, 1732, 108 Újlak, 1733, 121: Újlak, 123: Püspöki, 136: Kólyi, 1738, 139: Diószeg, 1738, 141: Székelyhid, 1739, 152: Bihar, 1739, 137: Szentimre, Diószeg, 1742, 168: Kovácsi, 1742, 182: Diószeg, 1744, 232: Janka, 1749, 241: Székelyhid, 1750.

³⁹ HBML IV. A. 1001/k. Vagyonleltárak. 1. d. 1751. március 1.

⁴⁰ HBML IV. A. 1001/k. 1. d. 1756. június 2.

⁴¹ HBML IV. A. 1001/k. 1. d. 1759. május 21.

⁴² HBML IV. A. 1001/k. 3. d. 1761. június 29.

Adonyi Sára halála után maradt javak között az alábbi szőlőket említik 1762-ben: a Tócoskertben 5, a kágyi hegyen 6, a vajdai hegyen 7, a félegyházi kerten pedig 2 ember műve szőlőt!⁴³

A következő évben Tikos János özvegye, Szoboszlai Sára a boldogfalvi kertben 7, a Homok-kerten 3 ember műve szőlőt említ a végrendeletben. A bihari Somlyó nevű promontóriumon is van egy tagban egy szőlő, amelyről csak hálomából tudja, hogy lehet 60 kapaalja is. A szőlő egy része a férje szerzeménye volt, a többi az atyjáról maradt ősi juss volt.⁴⁴

A borkereskedelemre történő utalásokat is megtaláljuk az időszak forrásaiban. Ricz Mihály és Tóth Pál emődi lakosok Hegymegi Istvánt keresték meg 1760 áprilisában. Hegymegi tavaly 64 gönci hordó bort vásárolt tőlük, 465 vonás forint értékben. A fizetés határideje az új év utáni hét volt, azt követően a vevő kamattal is tarozott. Hegymegi a tartozását elismeri, állítása szerint azonban azért nem fizethetett a határidőre, mert a bor árán dohányt vásárolt, a „dohány pedig Pesten van.”⁴⁵ Két évvel később, 1762 júniusában Borbély Sámuel Bélteki Páltól vásárolt hitelbe hét hordó bort, hetvenöt kis cseberben, csebrenként kilenc és fél máriásért, az alábbi fizetési feltételek mellett. Lőrinc napjára jó folyó ezüst vagy arany pénzben minden perpatvar nélkül megfizeti a bor árát, a hordókat pedig fenekeivel együtt visszaszállítja. Ha mindezt nem tenné meg, akkor Bélteki Pál a bor árát Borbély Sámuel „a magának jobban tetsző jószágából” a magisztrátus által visszaszerezheti. A hordók pedig ha elvesznének, vagy elromlanának, vagy fenekei eltévelyednének, akkor újat tartozik adni helyettük.⁴⁶ Ugyanebben a hónapban készült feljegyzés szerint Komlósi István és Jánosi Mihály esetét vetették papírra, amely szerint Komlósi István két ízben hozatott bort az újlaki hegyről összesen 56 cseber bort, csebrét 20 dénárban számolva 11 forint 20 dénár értékben.⁴⁷ 1774 őszén abban az ügyben folyt a vizsgálat, hogy Kövesdi Mihály (állítólag) még a szántás idején 200 forintot adott Bakonyi Mihálynak, hogy Diószegről bort hozasson Debrecenbe. Abban egyeztek meg, hogy a boreladás hasznán fele-fele arányban osztoznak majd. A bort Miklós utcai csapszéken akarták eladni. A bor tekintélyes hányada azonban elfolyt, így mindkettőjüket kár érte, most pedig egymást vádolják a kár okozásával.⁴⁸ Péczeli Imre csatári iskolamester és Dobozi János közötti konfliktus oka 1775 elején: utóbbi még 1773-ban vett 73 kis cseber bort az iskolamestertől, azonban csak 30 forintot fizetett ki, még tarto-

⁴³ HBML IV. A. 1001/k. 3. d. 1762. szeptember 9.

⁴⁴ HBML IV. A. 1001/k. 3. d. 1763. november 29.

⁴⁵ HBML IV. A. 1011/k. 2. d. 1760. április 25.

⁴⁶ HBML IV. A. 1011/k. 3. d. 1762. június 22.

⁴⁷ HBML IV. A. 1011/k. 3. d. 1762. június 17.

⁴⁸ HBML IV. A. 1011/k. 6. d. 1774. október 21.

zik 128 forinttal. A borok azonban elromlottak, így az iskolamester igen nagy kárt vallott.⁴⁹

Lehetett a szőlő tartozás kifizetésének eszköze is. 1758 tavaszán értékesítették azt a boldogfalvai kertben levő, hozzávetőleg „négy ember művű” szőlőt, amelyet Bíró Mihály a város egykori tipográfusa még 1754 júniusában kötött le közel 200 forint értékben.⁵⁰

Lehetett a szőlő, illetve bor ingatlan vásárlásának forrása is.

Adonyi Péter halála után az özvegye, Bajomi Erzsébet, aki „22 éven át vesző-dött férjével” a következőket foglaltatta a családi vagyon sorsáról írásba 1762 februárjában. A Hatvan utcai kertben volt egy szőlője, amelyet Balázs szőlőnek hívtak, s azt eladták 110 forintért, s ebből vették a házukat, mert azelőtt a béres házban, Pásti Jánosnál laktak. Korábban volt az özvegynek egy szőlője a Tócsókertben is, amely az előző férjéről maradt rá, 100 forint értékben. Ezt azonban Adonyi Péter nem műveltette megfelelően, az pusztulni kezdett, végül eladták 80 forintért, amely összeget Bajomi Erzsébet korábbi házasságából született gyermekei között szétosztott. A húsz forint veszteséget pedig Adonyi Péter dologtalanságának tulajdonította. Azt pedig, hogy az ura mennyivel tarozott a csaplárosoknak, meg sem tudja becsülni.⁵¹

Marjalaki József 1782 októberében kelt sorai szerint, Szabó István, a szőlőszomszédja hat vagy hét évvel ezelőtt azzal a kéréssel fordult hozzá, hogy mivel mostani házuk nem jó, a nyakukba szakad, s újra szeretnék építeni: adjak nekik pénzt bor fejében. Akkor Marjalaki József adott a házépítésre 20 vonás forintot, amely tartozást Szabó István borral egyenlített ki.⁵²

A szőlőkben elvégzendő munkákra, illetve azok irányítására, ellenőrzésére lehet példa az a konvencionális levél, amelyet Rátz János debreceni lakos kötött 1751. márciusában Bányai Józseffel a diószegi levő szőlőben a vincelléri feladatok ellátására. A fizetés egészen a szüret idejéig 8 vonás forint, egy köből búza, fél véka kása, három font szalonna, egy pár csizma lesz, illetve amikor a szőlő fontos munkáinak elvégzésén dolgozik, őt is megilleti az akkor szokásos nap-szám, kivéve a szüret idején végzett tevékenységét, amelyet ő is tartozik „igazán szükségesen és szorgalmasan” elvégezni. Amikor pedig nincs ilyen munka, akkor a fák tisztogatását, a szőlőben megégethető vetemények elégetését, a pajta és a ház körül rendbetételét kell elvégezni. A legnagyobb gonddal kell eljárnia a

⁴⁹ HBML IV. A. 1011/k. 6. d. 1775. február 6.

⁵⁰ HBML IV. A. 1011/k. 2. d. 1758. tavasza.

⁵¹ HBML IV. A. 1011/k. 2. d. 1762. február 8.

⁵² HBML IV. A. 1011/k. 15. d. 1782. október 30.

gyümölcsök betakarításában, ugyanígy a szüreti munkák során, egészen a bor hazaszállításáig.⁵³

A szőlőművelés nem kevés kiadással is járt. Pintér István 1782 novemberében az 1773 és 1779 közötti időszak kiadásait vetette papírra. Ezek között szerepelnek

- munkabér jellegű kiadások: csőszbér, pásztorbér, hordó- és kád készíttetés díja, a szőlőművelés egyes részleteinek elvégzéséért kifizetett összegek (fedés, nyitás, karózás, metszés, kötés, trágya- és földhordás, új palánta rakatása, venyigeszedés, abroncskészítés, szőlőtöke tisztogatás, karókihányás és kihordás, kútásás, kapucsínáltatás, a bor hazaszállítása, stb.)
- természetesen kiadást jelentett az új palánták, karók, a kötözéshez szükséges gyékény, esetleg hordó-, vagy kád vásárlása is.
- „természetbeni” ellátás fedezetül egyedül a szüret idején húsvásárlásra fordított összeget említi forrásunk.⁵⁴

Az úrbérrendezés során készült kilenc kérdőpontra adott válaszok alapján a szőlőművelést, illetve szőlőbirtoklást illetően a két borvidéken számos olyan feljegyzéssel találkozhatunk, amelyek annak változatlan jelenlétét és jelentőségét, valamint igen összetett szerepét igazolják. A szőlőt termelő településeket különböző csoportokba lehet sorolni, megkülönböztetve 1. a hegyi szőlőket bíró településeket, 2. ahová szőlőt művelni járnak, illetve 3. ahonnan eljárnak más helységek szőlőit művelni. Az 1. és 2. típusba tartozó települések nem fedik egymást, a szőlő művelésére más falvakból csak az igazán jelentős kiterjedésű szőlővel rendelkező helységekbe érkeznek.⁵⁵

Az összetett szerepet illetően idézünk néhány feljegyzést, amellyel, illetve amelyekkel igazolhatjuk korábbi megállapításunkat.

Érfancsikán hegyi szőlők vannak a határukban, de mivel mindössze három éve telepítették azt, még eddig hasznát nem vették, hanem Isten jóvoltából ennek utána várják és remélik fáradságuk jutalmát! Félegyháza: a gyümölcsös kertekben némelyeknek kevés szőlőjük is van, de azt is leginkább a gyermekek kedvéért tartják, nem lévén annyi, hogy belőle pénzelní lehetne! Viszont jóféle borokat termő szőlőhegyek félórányira vannak tőlük, s aki kapával szokta élelmét keres-

⁵³ HBML IV. A. 1011/k. 1. d. 1751. március 25. A Bihar megyei szőlőtermesztés egykorú ábrázolása: Bél Mátyás: *Bihar megye leírása*. Fordította. P. Szalay Emőke. In. A Bihari Múzeum Évkönyve. II. Berettyóújfalu, 1978. Szerkesztette: Héthy Zoltán. 65–68.

⁵⁴ HBML IV. A. 1011/k. 15. d. 1782. november 6.

⁵⁵ Az érmelléki járásban a hegyi szőlővel rendelkező helységek száma: 32, ahova elsősorban dolgozni járnak: 12, ahonnan dolgozni eljárnak: 41 település. A váradi járásban a hasonló számok: 24, 15 és 28! Az érintett kérdéseken túlmenően is lásd még: Papp Klára: *Az érmelléki szőlőművelés társadalmi hatásai a 18. században*. In. Föld és társadalom. Konferencia Kiskun Múzeumban. Szerkesztette: Bánkiné Molnár Erzsébet. Kiskunfélegyháza, 2007. 109–136. illetve jelen kötetben Papp Klárának az érmelléki szőlőművelésről szóló tanulmányát.

ni, mindig talál munkát magának, s pénzt kereshet. Felsőderna: a határukban most még nincsenek szőlők, mivel csak öt éve raktak kevés szőlő palántot. Hasonlóan a félegyháziakhoz ők is megemlítik a szőlőhegyek közelségét, messze földre munka keresés céljából nekik sem kell menniük. Genyétén tömören csak annyit jegyeztek fel: szőlőhegyeink vannak, melyben jó borok szoktak teremni. Keresztúron a szőlőhegyen közepszerű bor terem, de a földesúron kívül a szőlőket mind vidékiek bírják. Korábban ők is próbálkoztak szőlőtelepítéssel, azonban még a telepítés évében „a féreg megrágtá a tövét”, kiveszett, s amiatt ráuntak, soha többször nem ültették be. Kóly határában hegyi szőlő található, a bora jóféle, egy áron adható el a diószegi borral, a szegény ember kapával is pénzt kereshet azokban. Középes: kevés hegyi szőlőjük van, amelyeknek a bora, – mivel, hogy az erdők között vannak – alábbvaló, mint a túri vagy a micskei borok. A margittaiak szerint hegyi szőlőiket „a bornak jóságáért” idegenek is bírják. Aki kapával szokta élelmét keresni magának, mindig talál munkát magának, s pénzt kereshet. Micskén azt vallják, hogy a hegyi szőlők bora híresebb, mint a rézaljai és laksági szőlők, a vidékiek is ezen a határon felesen tartanak szőlőt, amelyekben, aki pénzt akar keresni, mindig talál munkát, sőt némelyek szakmányban is szokták azoknak munkáját felvállalni! A papfalvi hegyi szőlők bora ugyanakkor, mivel alábbvaló, mint a tóti, valamivel olcsóbban kel el. A szaldobágyi vallomások szerint a saját határukban ugyan nincsenek szőlők, azonban félóránnyira tőlük a dédai hegyen szinte valamennyiüknek van szőlőjük. Székelyhíd: minthogy szőlők bora jóféle, s azokat jóféle pincéik lévén tovább is „conserválni” tudják, mint más településeken. Vidékieknek is felesen vannak a határukon szőlői, s azokban a kapás ember is könnyen kaphat munkát. A szentimreieknek hegyi szőlők vannak, amelynek a bora jóféle, az ára drágább, mint a laksági boré! Széltallón a kereti szőlőket ugyanakkor még csak kilenc éve rakták! A tótiak a határukon lévő Trécsér nevezetű szőlőhegyet említik a vallomásuk során. Vajdán: aki munkával keresi az élelmét, annak nem szükséges a határból kimenni, itt is kapával pénz kereshet, szakmányban is felvállalhatják a szőlőművelést.⁵⁶

Bihar határában nevezetes szőlőhegy található, ahol is jóféle borok teremnek, ugyanazért más sok rendbéli emberséges emberek is szőlőket tartanak és az idevaló szegénységgel, akik közülük reá érkeznek, szokták maguk szőlőit dolgoztatni. A csatári szőlőhegyen számos külső úr és közrenden levő embereknek van szőlője, az idevaló szegénység, ha akarja, kenyerét keresheti a külső emberek szőlőjének művelésével. Jákóhodos határán ugyan nincs szőlőhegy, de minthogy „a földesuraink Kovácsi szőlőhegyét egészen bírják, s amióta a török háború és a kuruc világ megszűnése után megültük ezen helységet, amely sokáig pusztán állott, a Kovácsi hegyet, amely velünk határos eleitől fogva, a mi vigyázásunk és

⁵⁶ Bársony István–Papp Klára–Takács Péter: *Az úrbérrendezés forrásai Bihar megyében. I. Az érmelléki és a sárréti járás*. Debrecen, 2001. 88., 91., 96., 100., 111., 119., 125., 131., 134., 149., 169., 172., 174., 195., 197.

gondviselésünk alá bízta a földesurak, ahol sok embernek közülünk nagy szőlői vannak, s amelynek művelésével sokan szokták a kenyerüket keresni.” A Nadán-telek határában levő szőlőhegyen vannak külső embereknek is szőlői, amelyekben néha-néha a köztünk lévő szegénység pénzért kapálni szokott.

Nagykerékítől egy mérföldnyire vannak szőlőhegyek (Püspöki, Kovácsi, Hegyközpályi), ott szokott a köztünk levő szegénység pénzért kapálni. Akiknek pedig szekerei vannak, az említett szőlőhegyekről Debrecenbe és máshová pénzért borokat hordanak. Pelbárthidán a következőket jegyezték fel: „akiknek közülünk marhái vannak, szüretkor a szőlőhegyekről pénzért Debrecenbe és máshova borokat szoktak *vinni*.” Pusztajlak határában is jó bortermő szőlőhegy van, ahol külső érdemes embereknek is feles szőlői vannak, s azokat a köztünk levő szegény emberek pénzért munkálják. A püspöki: „jeles bortermő szőlőhegyen” sok külső ember is bír szőlőt, s azok az itt való szegénység által dolgoztatják szőlőjüket, abból a szegénység ételmét táplálja. A szalárdi vallomások között olvashatjuk: a mellettük fekvő szőlőhegyekről (Csatár, Siter, Kovácsi, Vajda, Szentimre) szüret idején, akiknek szekerei vannak, bérért szokták Debrecenbe és máshová a boros gazdák borait szállítani.⁵⁷

Megítélésünk szerint a tanulmányban elemzett források egyértelműen igazolják a debreceni polgárok folyamatos extraneus birtoklását és borkereskedelmét Bihar megyében a 18. század folyamán. Nem véletlenül használjuk a Bihar megye kifejezést, s nem az Érmellékre hivatkozunk, mert elsősorban az általunk részletesen elemzett 1728. évi adatok alapján az Érmellék jelentősége vitathatatlan ugyan, de összességében távolról sem meghatározó. A magunk részéről – mint már utaltunk rá – szerencsésebbnek tartanánk a kettős névhasználatot, amely magába foglalja a bihari borvidéket és az Érmelléket is.

⁵⁷ Bársony István–Papp Klára–Takács Péter: *Az úrbérrendezés forrásai Bihar megyében. II. A szalontai és a váradi járás*. Debrecen, 2003. 162., 169., 182., 201., 205., 217., 222., 234.

PAPP KLÁRA

SZÓLŐ- ÉS FÖLDBIRTOKLÁSBÓL SZÁRMAZÓ KONFLIKTUS VAJDÁN A CSÁKY ÉS A DOBOZY CSALÁD KÖZÖTT

1743. október 30-án Dobozy Mihály felháborodott hangú levelet küldött Csáky Miklós bihari püspök-főispánhoz, mivel teljesen értetlenül állt egy felszólító levél követelései előtt. A püspök azt várta el tőle, hogy fizesse meg a Kisszántó praediumon lévő, a Csáky családot illető zálogot.¹ Dobozy viszont igazolta, hogy csak igaz jussa, s nem zálogos birtoka van a nevezett pusztán, amit „eddig is békeségesen bírt”. Kisszántó falura ugyanis ősei még 1626-ban kapták első adományukat, s ezt az erdélyi fejedelmi adománylevelet 1693-ban Lipót császárral is megerősítették.²

A felháborodásra az igazságtalan vádon kívül az adott alapot, hogy az 1740-es években a püspök családja minden lehetséges eszközt felhasznált arra, hogy bihari birtokait az erdélyi rokonságtól visszaszerezhesse. A túlzott birtokéhség kiindulópontját az adta, hogy a 18. század első felében a Csáky családnak két ága is birtokos volt Bihar vármegyében, az 1742. évi pestisjárvány idején azonban meghalt Csáky Imre gróf, s elhunytával kihalt az erdélyi Csákyak fiúága, ami nagy reményekre ragadtatta el a magyarországi családtagokat. Abban reménykedtek, hogy sikeresen megszerezhetik a leányágtól a partiumi és az erdélyi birtokokat.

Luczai Nemes László inspector 1742. október 18-án még csak azt jelentette Imre gróffal kapcsolatban³ Csáky Miklós váradi püspöknek, hogy „... míglen én a szebeni diétán öngysága dolgába voltam, Szurdok udvarházánál pestisbe meg-

¹ MOL P. 71. Fasc. 35. No. 16. A Csákyak magyarországi és erdélyi ágának leszármazási tábláit lásd. Papp Klára: Az erdélyi Csákyak birtokviszonyai és családi stratégiája. In. *Arisztokrata életpályák és életviszonyok*. Speculum Historiae Debreceniense 4. szerk. Papp Klára és Püski Levente, Debrecen, 2009. 77–78.

² Borovszky Samu szerk. *Magyarország vármegyéi és városai. Bihar vármegye és Nagyvárad*. Bp. 1901. 626. (továbbiakban Borovszky 1901.)

³ MOL P. 71. Fasc. 35. No. 16. Két levél, az utóbbit Luczai Nemes László január 13-án írta. Azért tudott a szurdoki emberrel beszélni, mert a városból ugyan ki nem mehettek, de „oly szoros nem lévén berekesztésünk, a külsők bejárnak hozzánk”. Sokat sejtetően jegyezte meg, hogy „Ezen fenn declarált három gonosz cseléd volt csak akkor éczaka öngyságával.” A megjegyzést később a per során a fiúág elfelejtette, mivel az erdélyiek egyik ellenérve éppen az volt, hogy a szolgák gyilkolták meg, s lopták meg Csáky Imrét.

hólt”.⁴ Tudomása szerint Csáky Imre testamentuma,⁵ amelyben „... minden névvel nevezendő mobiliáit és acquisitumát (szerzeményét) az erdélyi jus possessionariumon kívül hadta magyarországi méltóságos atyafi uraknak, 5 ezer forinton kívül, mivel annyit az erdélyi pater franciscánusoknak testált,” a két pénzes ládjában volt, azt pedig Haller György elhozatta.⁶

1743 januárjában már konkrétumokat is tudott írni a gróf haláláról.⁷ Bár Kolozsvár is – ahol éppen akkor tartózkodott – hosszú ideig „infectióban vala” a pestis miatt, amit csak három-négy hete oldottak fel, tudott beszélni egy szurdoki emberrel, aki szerint a gróf úrnak este még „jó kedve és egészsége volt”, de éjféltájban egy oláh inas már a halálának hírével ébresztette fel a tisztartót, aki „nem mint recens halottat, hanem egész testében megmerevedve” találta: „Annakutána azon három legény tette ott csinált koporsóba, s temeték az udvar mellett lovak legelésére tartott füves kertben, amelyen a Szamos nagy-nagy áradásakor által jární szokott.”

A 18. század elején öreg (erdélyi) Csáky László fia, István kapott az erdélyi birtokokra uralkodói megerősítést, s 1711 után fiai, Zsigmond és Imre rendelkeztek ezekkel a javakkal. Csáky István kolozsi főispán nyugodt lehetett Lipót császár megerősítő oklevele birtokában. A fiúágra nézve az oklevél biztosította az erdélyi Csákyakat, hogy a tatai Csáky Lászlónak kifizetett 50 ezer forint fejében Szurdok, Egeres és a bihari adorjáni domínium a család tulajdonában marad. A fiúág tagjai viszont arra hivatkoztak, hogy az öröklés a leányágra nem vonatkozott, tehát az erdélyi fiúág kihalása új helyzetet teremt, mert a birtokok ettől kezdve, mint zálogbirtokok szemlélhetőek, ezért, ha a fiúági rokonság leteszi az értéknövekedést is tükröző zálogösszeget, akkor a rendelkezési és örökösödési

⁴ B. Nagy Margit: Várak, kastélyok, udvarházak, ahogy a régiek látták. XVII–XVIII. századi erdélyi összeírások és leltárok. Bukarest, 1973. 364. (továbbiakban B. Nagy 1973.) 1720-ból tudósít az udvarház 18. századi leltáráról. ugyanakkor utal egy dátum nélküli leltárra, amely Csáky Imre „Szurdokon tartott arany- és ezüsthalmiját veszi számba.” (Hivatkozik a kolozsvári akadémiai lt.-ra, adatát azonban még nem sikerült ellenőrizni.)

⁵ 1742. október 20-án Haller Pál is tudatta Csáky Miklóssal „... kimúlását gróf Csáky Imre uramnak, ki is még jóval a halála előtt tett bizonyos testamentumot”. MOL P. 71. Fasc. 35. No. 16. Alpárról írott levél. Úgy tudta, hogy 8 000 forintot hagyott a püspökre, ebből kért jó előre 2 000 forintot kölcsön. Ő is azt írta, hogy „... a napokban, maga szurdoki házánál az pestis által kiszóllított”.

⁶ MOL P. 71. Fasc. 35. No. 33. Mivel az inspector gyűjtette a pénzeket, annak mennyiségét kb. 24 ezer forintra – benne „ezer és száz aranyokkal” – tette, de ebben még nem volt benne a magyarországi jószágokból származó „idei árenda, taxa és egyéb provent pénz”, amely a számtartónál található. Haller György Csáky Borbála férje, az asszony Csáky Imre tesvérenek, Zsigmondnak idősebbik lánya volt.

⁷ Uo. Luczai Nemes László a második levél végén a fizetségét is kérte a püspöktől. Mivel „udvarbíró nem lévén, én folytattam az economiát”, amelyért a siteri szüret után, a proventus bejövetele után szokta megkapni pénzbeli és gabonabeli járandóságát, de most a szomorú halálest miatt ez elmaradt.

jog rájuk száll vissza. Törekvésük eredménye az lett, hogy a bihari uradalmakat 1748-ban a felvidéki-ág tagjai Csáky Miklós váradi püspök, majd kalocsai érsek idején sikeresen visszaváltották.

A birtokvisszaszerző törekvések közben a felvidéki ág tagjai a többi zálogszerződést is átvizsgáltatták. Így esett figyelmük a Dobozy családra, akik a Bihar megyei Kiszántó mellett még a 17. század végén szereztek szőlőföldeket az Érmellékhez tartozó Vajdán.

A családdal kapcsolatos források tanulmányozása közben több, különböző időszakból származó, s a vajdai birtokkal kapcsolatos iratot sikerült áttanulmányoznom. Miközben több részletkérdésre fény derült, nem volt egyértelmű, miért követelődött rájuk a Csáky család. Míg nem csaknem az utolsó iratcsomóban több inscriptio, köztük egy 1697-ből ránk maradt, s tizenöt évre szóló záloglevél megmutatta, hogyan jutott Dobozy II. István, Debrecen város főbírója, Vajda birtokába. Az irat szövege azt tartalmazza, hogy a Dobozy család nemcsak szőlőket – ahogyan más debreceni extraneus birtokosok esetében az előző tanulmányban Bársony István bemutatta –, hanem a falu nagyobb részét megszerezte, hiszen Csáky Zsigmond a következőképpen fogalmazott arról, mit is adott zálogba: „*Vajda nevű falumat, szőlőhegyeivel, szántófölgyeivel, erdeivel, mezeivel és egy szóval mindennemű appertinentiáival és haszonvételével együtt, azon jussal, mellyel igaz földesuraknak tartoznának...*”⁸ 1713-ban amikor a zálog ideje lejárt, a gróf 3 100 forintot kapott Dobozy István özvegyétől, aki ezzel az összeggel újabb hat esztendőre meghosszabbította az inscriptio érvényét.⁹ Ugyancsak Komáromy Katának kérésére, aki „jóféle körmöci aranyban” 500 magyar forintot fizetett: „Vajda nevű falunkban levő házát, utána tartozandó szántó, kaszáló földekkel, rétekkkel, és mostan birtokába levő minden szőlőjét a paraszti állapotokból, nona, taxa s egyéb minden fizetés és szolgálat alól eximáljuk...” A tárnokmester arra vonatkozóan is garanciát ígért, hogy a mentesítés további zálogosítás esetén is érvényben marad.¹⁰

Dobozy II. Istvánt (1657–1709), Debrecen főbíróját jól ismerjük, hiszen a Rákóczi szabadságharc idején pénzzel, gazdasági tanáccsal és információkkal szolgálta a vezérlő fejedelmet. 1686-ban töltötte be először a főbírói tiszteletet, de 1703–1704-ben, majd 1706–1708 között ismét őt választották. A főbíró dédapja, Dobozy Sebestyén 1598-ban még Várad katonája volt, de a Nyüvedei Annával kötött házassága birtokhoz juttatta. Egyike volt a gazdag mezővárosba, Debrecenbe költözőknek, aki 1616-ra a szenátorságig vitte. Fia, Dobozy I. István már a város fő-

⁸ MOL P. 71. Fasc. 102. No. 21. 236–237. 1797. június 18-án kelt záloglevél másolata.

⁹ Uo. 238. A másolatban maradt iratot 1743-ban hitelesítették, tehát a Csákyak akkor nézették meg először a zálogbirtoklás előzményeit.

¹⁰ MOL P. 71. Fasc. 102. No. 21. 227. Másolatban maradt kötelező irat, Csáky Zsigmond nevében, 1713. december 22.

bírája lett. A család tagjai (Dobozy Sebestyén, I. István, Mihály és János) 1622-ben kapták meg a nemesi címet, amit 1626-ban követett Kisszántó adománya.¹¹

Dobozy II. István Károlyi Sándorhoz írott leveleiben – akinek többször küldött saját borából ajándékba, de aki közvetített is a boreladásban – több utalást találhatunk a vajdai szőlőkre. 1707. novemberében pl. Debrecenben, a főbírnál húzta meg magát egy „Váradai István nevű szegény nemes ember”, akiről Dobozy a főgenerálisnak megírta, hogy az ő vajdai gondviselőjének rokonságához tartozik.¹²

Ő volt a családnak az a tagja, akit a városban mindenki jól ismert, s akiről még évtizedek múlva is így vallott a 75 éves *Ember Mihály*: „hogy ne ismertem volna, hiszen a bírót a gyermek is ismeri, akár városban, akár faluban, mennyivel inkább én, mikor eleget fordultam meg előtte.” A 73 éves *Fügedi András* 1758-ban is jó emlékeket őrzött róla, hiszen egykor a bíróval „Munkácsig is elküldöttek volt ökegyelmével a fejedelem eleibe”.¹³ A tanúvallatási jegyzőkönyvben Dobozy János és István rokoni kapcsolataira is rákérdeztek. *Gerendásy György* Zilahról származó kereskedőnek az apjával állott kapcsolatban a főbíró, de neki is segített a Debrecenbe költözésnél. Dobozy Jánosról egyértelműen kiderült, hogy a főbíró testvére volt, s Gerendásy az ő Klára nevű lányát vette el első feleségül, így utána vejének számított. Dobozy János másik lánya, Mária, Lenti István felesége lett. Fia, János a város csaplárja volt, s – ahogy Szappanos Gáspár vallomásából kiderült – „mikor nem csaplár, a szür szabóságot műveli”. Dobozy István és János rokonságát Balogh István történész is bizonyítottan látta, hiszen forrásokat talált arra vonatkozóan, hogy 1684-ben együtt pereskedtek az apjuktól maradt debreceni ház miatt.¹⁴

A főbíró legidősebb, 1683-ban született, szintén István nevű fia 27 éves korában meghalt, a családi birtokot így Mihály nevű fia kapta meg.¹⁵ A főbíró leszármazottai az úrbérrendezés idején a nagyszámú világi birtokost gyarapították – az érmelléki járás jobbágytelkeinek 69%-a volt ekkor világi birtokos kezén –, hiszen Dobozy Mihály Vajdán és Csokajban önállóan birtokolt 10% jobbágytelket.

Bizonyos, hogy az 1740-es években a vajdai birtok ügye volt az, ami miatt Csáky Miklós váradai püspök egyik júliusi levele szerint „Dobozy uram felfelé

¹¹ Borovszky 1901. 626. Szendrey István: Debrecen önkormányzata; városvezetés 1361–1693 között. In. *Tanulmányok a magyar nép történetéből*. Debrecen, 1979. 137. szerint Dobozy Sebestyén testvére, és nem fia volt Istvánnak, bár Sebestyén 1633-ban, István 1679-ben hunyt el.

¹² Balogh István: Dobozy István debreceni főbíró levelei gr. Károlyi Sándorhoz 1703–1709. In. *Hajdú-Bihar Megyei Levéltár forráskiadványai 14*. Debrecen, 1986. 53. A főbíró 1707. november 27-én írott levele. (továbbiakban Balogh, 1986.)

¹³ MOL P. 71. Fasc. 102. No. 21. (1758)

¹⁴ Balogh, 1986. 7.

¹⁵ Uo. 10. Balogh István szerint a főbírónak 13 gyermeke született.

méltóságos öcsémhez készül, sőt netalán fel is ment volna”.¹⁶ A püspök Csáky Antalnak arról is említést tett, hogy kész lenne magához váltani a kérdéses birtokot, majd „méltóságos öcsém részére adminisztrálni, nem is engedvén más idegennek”. Csáky püspök a debreceni főbíró fiát, Dobozy Mihályt nevezte Dobozy uramnak. Ferdényi Gábor bihari plenipotentiárius már 1743-ban azt jelezte a grófi családnak, hogy Dobozy szerint Vajdán nem az egész faluhoz van jussuk.¹⁷ Sőt arra a következtetésre jutott „Hovatovább halad eddig efféle dolog, annyival több kérdések alá hányattatik, máris némely cessionariussa is Dobozy Mihály uramnak azon vajdai részeket örökös jószágának nevezik, az mellyek mihelyest 60 esztendőket elhaladnak levelek productioja nélkül, elől menni s boldogulni, igaz jussaiban léssen tellyes lehetetlen”.

A Csáky család a vajdai „fölső soron lévő fundust, vagy teleket” már Baranyi Miklósnak és feleségének, Sándor Zsuzsannának ígérte oda, hogy azok és maradványaik vehessék zálogba, de mivel az Dobozy Istvánnál és maradványainak zálogbirtokában volt, megengedték, hogy „míg ki nem váltjuk, azon telekért ökegyelmitül annuatim a cenzust megvehetik”, s a falu kiváltásakor annak összegét beleértik az inscriptio összegébe.

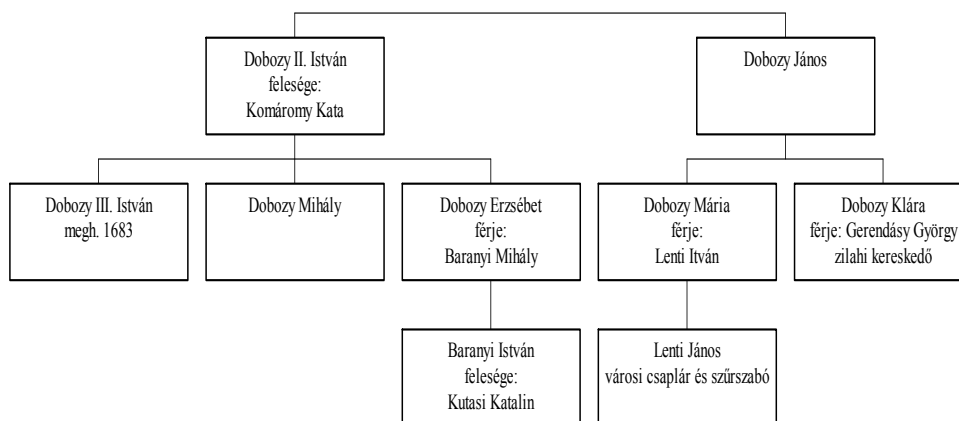
Egy, a peres iratok között fennmaradt jegyzék szerint a tárnokmester fia, Csáky Antal volt az, aki 1743-ban pereskedésbe kezdett Vajda visszaszerzéséért. A régi iratok átvizsgálása odavezetett hogy a felperes minden mentesített, vagy másoktól visszaszerzett földet a Csákyak zálogos földjéhez tartozónak minősített, s ragaszkodott hozzá, hogy mindent neki bocsássonak vissza. 1747-ben azonban mégsem tudott ellenállni a felkínált 12 ezer forintnak, s így Vajda továbbra is a Dobozyak zálogbirtoka maradhatott.

Amikor 1758-ban tanúvallomások révén igyekeztek a Csáky család tagjai tisztázni a Dobozyak családi viszonyait, egészen a kuruc időkig visszamentek. Nyilvánvalóan a zálogból való kiváltás érdekében kérdeztek rá a családi viszonyokra, s készítették el a leszármazási tábla aktuális részletét is. A következőkben egy rekonstruált leszármazási táblát közlünk, amely a tanulmány megírásához használt források adataira épül.

¹⁶ MOL P. 71. Fasc. 102. No. 21. 1743. július 13-án, Püspökiben kelt levél. A vajdai causáról érdeklődött Csáky Antalnál.

¹⁷ Uo. Egy 1743-ban keltezett, aláírás nélküli feljegyzés

A Dobozyak leszármazási táblája



A 18. század közepén (1758) a források alapján a vajdai Kontz nevű curiális telek fele jutott Baranyi Istvánnak, aki Dobozy II. István lányától, Erzsébettől és Baranyi Mihálytól született unoka volt, a másik fele pedig Dobozy Jánosé lett.

A három, ún. Kontz telek azért kapott az öröklésben nagyobb szerepet, mert azt – Polgár György vajdai főbíró és esküdt társai tanúsító levele szerint – 100 német forintért a vajdai communitás tagjai adták Dobozy Istvánnak, mint „gondviselő” földesuruknak, „portiónknak gyakor érettünk letételéért, ... kiket mind igaz, nemes és szabad örökségeket birhasson ökegyelme”.¹⁸

A Dobozyak a velük rokon családok révén is szőlőhöz juthattak. Feljegyzésekből tudunk róla, hogy 1667-ben Csáky István „örökös exemptióval” 150 tallérért Turi Gáspárnak adta vajdai öreg hegyen lévő majorsági szőleinek felét, amit Turi hasonló feltételekkel Vigkedvű Pálnak adott tovább. 1689-ben ezt a szőlőt ennek fia, Vigkedvű Sámuel (és neje, Varga Panda) 225 magyar forintért váradi Baranyi Mihálynak, Bihar vármegye viceispánjának és feleségének, Vigkedvű Annának zálogosították tovább.¹⁹

Magának Baranyinak is volt a vajdai öreg hegyen szőlője, mert 1686. augusztus 4-én Csáky István az ő egy hordó bort termő szőlőjét szabadította fel a dézs-

¹⁸ MOL P. 71. Fasc. 102. No. 21. 238–239. 1701. jan. 6.

¹⁹ Uo. 226. A szőlő szomszédja északról a debreceni Komáromy Görgyné, délről Ötvös Sámuel szőlőföldje volt. A földet gyakorlatilag eladták, hiszen a megállapodásban a házaspár uókait, születendő gyermekeit is megnevezték, mint akik majdan azt használhatják. Baranyi Mihály (1644. szept. 20-án, Nagyváradon született) és Vigkedvű Anna fia, Miklós 1717 és 1725 között szintén bihari alispán volt. Nagy Iván: Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal CD ROM

maadástól.²⁰ (A szóban forgó szőlő egyik szomszédja a Vigkedvű Pál szőlőföldje, másfelől a saját szőlője volt.) Baranyi így három évvel később egy összefüggő, nagyobb szőlőterület birtokosa lett. 1699-ben ezért állíttatott ki transmissió levelet a leleszi konventtel a birtokába került szőlőföldekről. 1704-ben Csáky Zsigmond rendelkezett úgy, hogy Baranyi Mihály öreg hegyen lévő szőlőjét (amelyet Marák István szőlője és a templom határolt) „földesuri jurisdictionk alól felszabadíttjuk, liberállyuk jure perpetuo, nona, taxa és egyéb földesúrnak tartozó fizetés alól eximaljuk....”. Mivel Baranyi Mihály (a birtokszerző fia) Dobozy Mihály lányát, Erzsébetet vette el, a szőlőbirtokra jogot formálhatott.

Baranyi Miklósna is adott Csáky Zsigmond 1714-ben az ún. vajdai „Csáki öreg hegyen” egy szőlőt, amit annak fia, Baranyi Gábor tartott kezénél. 1754-ben ő utalt vissza arra, hogy 1731-ben 600 Rft-ot fizettek ki a Csákyaknak a vajdai telekért és tartozékaiért.

A Dobozyak a Komáromyak jussán is bírtak szőlőket, mivel Dobozy II. István felesége Komáromy Kata (Komáromy György testvére) volt. Csáky Zsigmond még 1713-ban szabaddá tette (eliberálta) Komáromy György vajdai szőlőjét, a házzal és egyéb appertinentiákkal együtt.

Amikor 1767-ben Dobozy Mihály a vajdai zálog megtartására vonatkozó kérést juttatott el a Csáky Antal generálishoz, pontosan azt írta le, amit a család hagyományaiból az átadás körülményeiről tudott, s amit a fennmaradt források is megerősítenek.²¹ Szerinte Csáky Zsigmond tárnokmester „ezen vajdai helységben lévő egész jussát őexcellentiájának acquirálta vala édesatyámnak zálogban”. Mivel anyja auctiót adott, a zálog idejét kiterjesztette, sőt „némely fundusokat és szőlőket édesatyám hív szolgálatainak recognitiójára és bizonyos summáért maradékinak örökösen által adni és liberálni méltóztatott.” Csáky Antal magától Dobozy Mihálytól vett fel két ízben „notabilis auctiót”, ezért a zálogos évek hosszabbodtak. Levele szerint tehát Vajdán a család szőlőföldjei többféle jogállású részekből állottak: egyrészt „némely fundusok ... örökös jussal bírattanak”, másrészt voltak zálogos szőlők, harmadrészt olyan „fundusok, épületek és szőlők”, amelyeket apja hűséges szolgálataért cserébe Csáky Zsigmond gróf szabaddá tett, s ezt az állapotot gróf Csáky Antal is jóváhagyta. Az iratok között fennmaradt megállapodás a levélíró állításának helyességét igazolta.

1770-ben a Vajdán dézsmás szőlővel bíró debreceni polgár, Szeremley József is a grófnőhöz fordult, levelének tartalma újabb konfliktus-forrásra irányította a figyelmet.²² A levélíróra szülei hagytak „mintegy 30 kapaallya szőlőt” a vajdai hegyen, ahol azonban – ahogyan írta – a „*mostani földesúr, tekintetes Dobozy*

²⁰ MOL P. 71. Fasc. 102. No. 21. 227. másolat

²¹ Uo. 218.

²² Uo. 281. 1770. november 13-án, Debrecenben írott, s Kassára küldött levelében Szeremley a Jankán szőlőbirtokos Komáromy Györgyöt „ipam uramnak” mondta.

Mihály úr miá sok alkalmatlanságot ...” szenvedtek. Ezek közé sorolta a „*sok haszontalan pénzbeli exactiókat*”, valamint azt, hogy feles szőlőire való hivatkozással késlelteti a dézsmaszedést, ami miatt – a levélíró szavaival – „*minékünk cselédeinkkel nagy kölcséggel ottan kell hosszason várakozni, elvégződván a földesuraság részére való dézsmálás, úgy kell magunknak a királyi dézsmásért, mely is a tekintetes káptalan részére való, küldenünk.*” Bár megpróbálkozott könnyítést, dézsmamentességet kérni Dobozytól, azt a választ kapta, hogy a mondott szőlőben ő csak „zálogos, és nagyságod az örökös”. Ezért aztán Szeremley az özvegytől kért engedélyt arra, hogy „azon nyűgös dézsma alól azon szőlőm szabadulna fel, kész lennék érette rendes árendát vagy mustul, vagy pénzü, akar bizonyos summa pénzt, per modum hypothecae adni, csakhogy azután a királyi dézsmásátnál se impetáltathatnám...” Nem tudjuk, mennyire járt sikerrel a levélíró, de az bizonyos, hogy Dobozy nem a példaként említett jankai, kovácsi szőlőhegyen birtokos nemesek példáját követte, akik – mint Kiss Péter rokonsága – árendát, vagy zálogot tettek lehetővé, hanem a dézsmáláshoz ragaszkodott. A peres folyamatban azonban az irat értékét nem a konfliktus, hanem annak elismerése jelentette, hogy maga Dobozy vallotta zálogosnak a mondott vajdai szőlőföldet.

A Csákyak terve, hogy a vajdai zálogos szőlőket és földeket visszavegye, mégsem valósult meg. A szándék megváltoztatása valószínűleg kapcsolatban állhatott azzal, hogy az erdélyi rokonságtól visszavett birtokot is nehezen irányíthatónak tekintették, s inkább visszaadták azt zálogba Csáky Borbálának és férjének, Haller Györgynek. Dobozy Mihály a néhai tárnokmester Csáky Zsigmond és a néhai adminisztrátor, Csáky Antal vajdai birtokainak zálogát meghosszabbíttatta: az „esztendőket eltelvén, azontúl 20 esztendőig való prorogatio engedtesen.” A megállapodást az özvegyvel (Csáky Antal felesége) és az ifjú gróffal (ifj. Csáky Antal) is megerősítette, amely szerint a „szőlők is pedig (régi szabad szőlőkön kívül) elébbeni contractus szerint hasonlóképpen bonificáltassanak”. Még azt a magyarázatot is hozzáfűzte, hogy a Csáky Zsigmond által adott szőlők, az udvarház és a hozzá tartozó appertinentiák jogosan maradjanak Dobozy Mihályra és maradékaira.²³

1803. júliusában a megye alispánja elé került a vajdai birtok, így a szőlők ügye is. Beöthy László aug. 23-án Csáky Antal kamarás és Szepes vármegye főispánja (a zálogosító Csáky Zsigmond unokája) vádjait több vajdai birtokos ellenében vizsgálta (Jabloneczai János és Péter, Baranyi Lajos, Domokos, és Mihály, *Dobozy Mihály és Lajos*, Buzinkay György és bölcesei Buday László stb.). Azt alapította meg, hogy 1697-ben a Kontz telek is zálogképpen került a Dobozyakhoz, de 1744-ben donatot kaptak rá, ennek ellenére 1747-ben „az auctionális levélben ezen telkek a zálogostól meg nem különböztettek”.²⁴ Megerősítést nyert

²³ Csáky Antal 1764-ben halt meg, a megállapodásra ezt követően került sor.

²⁴ MOL P. 71. Fasc. 102. No. 21. 252.

az is hogy 1697. június 18-án Csáky Zsigmond valóban zálogképpen adta Dobozy Istvánnak, Debrecen főbírójának és feleségének, Komáromy Katalinnak 6000 magyar forintért a vajdai birtokot.²⁵

1808. június 14-én, Váradolasziban alperesekként a vármegye törvényszéke elé került a Dobozyak ügye is, bebizonyosodott, hogy a vajdai három ún. „Kontz telekre nézve palatinalis donatio super iudicatum és statutio által is megerősített”, a többi azonban zálogbirtok, így azok ügyét az első bíróhoz utalták vissza.²⁶

A per feltehetően már 1811-től folytatódott, akkor ugyanis ifj. Csáky Antal több levélben kérte fiscalisát, hogy vállalja fel anyja nevében a pert. 1814-ben a perfolymat a Csákyak felperessége mellett még folytatódott, mivel Csáky Antal nevében megbízottja, Vitéz János új documentumok letételéről tudósította Váradon Kovács László vármegyei fiscalist – miközben arra kérte, „ne vitassa a dolgot lemenetelemig”, amelyek a vajdai per kimenetelét befolyásolhatják.²⁷ Márciusban Vitéz még mindig ágyban fekvő beteg volt, de megerősítette, hogy a vajdai telkekre vonatkozóan valóban új információi vannak, ám azoknak betegsége miatt nem tud utána nyomozni. Ezért a vajdai per halasztását kérte, úgy azonban, hogy „észre ne vegyék, hogy miért halasztjuk”.²⁸

A megtalált iratok között szerepelt egy, a zálog kibocsátásával kapcsolatos korábbi levél, amelyet a grófné (feltehetően Csáky Antal özvegye) írt Dobozy Mihálynak, s amely jól megvilágítja a zálogbirtok megtartása körüli huzavonát. A levél szövege alapján Dobozy azzal vádolta meg a grófnőt, hogy nem magának és gyermekeinek akarná a vajdai birtokot visszaváltani, hanem „másvalaki számára”, amit a levélíró egyértelműen visszautasított. Dobozy valóban azt írta levélében, hogy a grófnőt egy „gonosz jóakarója” azzal a képtelen állítással akarja a birtok visszavételére rávenni, hogy az „ittlévő jus importálja 100 ezer forintnak az interessét”.²⁹ Ugyanakkor egyértelművé vált, hogy a zálogbirtokos egyáltalán nem akarta a falut visszabocsátani: „Ifjúságomtól fogva többnyire itt lévén lakásom, életemet is ha Istennek úgy tetszik, itt kívánom végezni, nem pompásan ugyan, de sorsomhoz képest lakásra illendő és oeconomiához kívántató épületeket tettem, sok költséggel és fáradsággal, melyektől életem vége felé kibontakozni felette sajnosan esnék”. Csáky özvegye nem kis iróniával jegyezte meg a válaszlevélben: „Csudálom azonban, az úr gyalázza, kisebbíti a jószágot, mégsem akarja atyafiságoson kibocsátani, holott úgy kötött szegény urammal, hogy

²⁵ Uo. 253

²⁶ Uo. 250

²⁷ Uo. 259. 1814. február 25-i levele

²⁸ Uo. 262. március 18-i levele.

²⁹ MOL P. 71. Fasc. 102. No. 21. 218–219. Dobozy Vajdáról küldött 1767. február 22-i levele. Ő úgy tudta, hogy az özvegyasszony „méltóságos egri püspök őexcellentiája híre és teccése nélkül magátul semmiben nem ereszkedik”. A levél másolatban maradt fenn.

törvény nélkül is ki fogja annak idején bocsátani, a kibocsájtásnak pedig üdeje nemcsak el nem jött eddig, de régen is elmúlt...” Azt is megjegyezte, hogy ha „olgy csekély a jószág, hogy az interreset sem hozza be”, még jobban is járna a kiváltás összegével. Az asszony tehát fia örökségét akarta menteni, Dobozy pedig annyira ragaszkodott a birtokhoz, hogy idegen birtokot is felajánlott az eddig használtért cserébe. Az asszony végül Kornis Mihály nevű praefectusát azért küldte hozzá, hogy lehetőleg per nélkül intézzék el a visszabocsájtás ügyét.³⁰ A huzavona ismételt 25 évre vonatkozó zálogbaadással párosult, amelynek során Dobozy még 3000 Rft-tal megtoldotta a zálogösszeget. A megállapodást az ifjú Csáky Antallal is aláírták.³¹

A Dobozy család egymás után következő generációi 1697-től egészen 1816-ig sikeresen tartották birtokukban és használták az érmelléki Vajda falut. Akkor azonban a Kontz féle három telek és két szőlő birtokán kívül a többi, zálogosnak minősített földterületet a felperesnek ítélték vissza. A több, mint egy évszázados birtoklás – bár vissza-visszatérő pereskedést okozott – mégis hozzájárult ahhoz, hogy a debreceni főbíró családját a vármegyei nemesség maga közé fogadja, s a család jelentősen növelhesse jövedelmeit. A zálog visszavétele akkor kapcsolódott ismét a Csákyak birtokvisszaszerző aktivitásának erősödéséhez, amikor Csáky László váradi nagyprépost lett, s a bihari birtokok egy részét személyesen igazgatta.³²

A család azonban úgy tűnik a 19. század közepére mégis meg tudta erősíteni pozícióit a jeles borvidéken – ennek részleteit azonban egyelőre nem ismerjük –, sőt valószínűleg ki is költözött birtokrészére, ugyanis Fényes Elek is Vajda „ékességeként” emlegette a „Dobozy nemzetség két csinos kastélyát”, amely a két birtokos, Dobozy Mihály és Lajos birtokán állott.³³

³⁰ Uo. 273–275. Mivel Kornis már többször jelezte a visszaváltás iránti igényét, nem lehet halasztást tenni. Dátum és aláírás nélküli levél. A zálogösszeg növelésére Dobozy 1767-ben kelt levelében is ott található az ajánlat.

³¹ MOL P. 71. Fasc. 102. No. 21. 276.

³² Csáky László váradi nagyprépost a homonnai ág alapítójának, Csáky Ferencnek unokája, a család magyarországi (felvidéki) ágához tartozott. Dédapja, Csáky Tamás (1675–1705) ezredes az illérfalvi ág megalapítója volt, s az ő fia, Ferenc (1700–1749) szerezte meg a kluknói birtokot és jutott hozzá házassága révén a homonnai uradalomhoz is. Csáky László a kialakult helyzetet nem tekintette véglegesnek, mert 1814–1815-ben, majd később 1823-ban is pereskedett a bihari birtokért. Papp Klára: Csáky László (1760–1828) bihari birtokai. In: *Pénztörténet–Gazdaságtörténet. Tanulmányok Buza János 70. születésnapjára*. Szerk. Bessenyei József–Draskóczy István, Budapest–Miskolc, 2009. 274–284.

³³ *Magyarországnak s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapota statisztikai és geographiai tekintetben*. Kiadta Fényes Elek, Pesten, 1839. IV. k. 96.

IFJ. BARTA JÁNOS

**SZŐLŐMŰVELÉS ÉS SZŐLŐBŐL SZÁRMAZÓ JÖVEDELMEK
ZEMPLÉN MEGYÉBEN A 18. SZÁZAD
UTOLSÓ NEGYEDÉBEN**

Zemplén megye mezőgazdaságának legismertebb (és talán legkutatottabb) ágazata a szőlőművelés. A figyelem elsősorban természetesen a Hegyalja szőlőművelése és borkereskedelme felé fordul, ez azonban nem jelenti azt, hogy a megye más területein ne művelték volna az oly kedvelt nedűt adó, és ezáltal oly jelentős hasznot hozó növényt. Kellő forrásunk is van ahhoz, hogy ennek körülményeit vizsgáljuk, igaz, esetleges ellentmondásaik miatt néha még túl soknak is tarthatjuk őket. A paraszti szőlők kiterjedését az 1770-es évektől rendszeresen vezetett dicalis összeírások tartalmazzák,¹ a birtokosok jövedelmeit pedig egy 1800-ban készített jövedelem összeírásban találhatjuk meg.² A szőlőkre kivetett dicák és a szőlőjövedelmek lehetőséget nyújtanak arra, hogy megvizsgáljuk, milyen hasznot hozhatott a szőlőművelés a két társadalmi kategória számára, és milyen arányban részesült a bevételeik között. Kiderülhet az is, hogy milyen előnyt jelenthetett a szőlő a Hegyalja lakosai, vagy egyszerűen csak az ott szőlővel rendelkezők számára.

Zemplén megye különleges helyet foglalt el a történeti Magyarországon. Közel 160 kilométernyi – észak-déli irányú – kiterjedése elegendőnek bizonyult ahhoz, hogy a legellentétebb földrajzi tájegységeket foglalja magába. Délen a Tiszára támaszkodó szerencsi kerület egyértelműen alföldi jellegű, a Bodroghöz még mindig sík, de helyenként vizenyős terület. A folyók-patakok által szabdalta Zempléni Medencét már egyenetlenebb felszín jellemezte, míg a megyét nyugaton az Eperjes-Tokaji hegylánc, északon pedig a Keleti Beszkidek hegyvonulatai határolták. Az eltérő tájegységek a gazdálkodás más-más ágának kedveztek. A megélhetés és a jövedelemszerzés különösen kedvező formáját biztosította a Hegyalján a szőlőművelés. A szőlőtermesztés és a borkereskedelem haszna a helybeliek erszényébe került, a kiváló borok híre azonban túlnőtt a gazdasági élet terüle-

¹ Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár Sátoraljaújhelyi Fióklevéltára, Sátoraljaújhely (a továbbiakban ZmL), IV-A 2005/d. Zemplén vármegye adószedőjének iratai. 1553–1850 (1852). Dicalis összeírások 1773–1844/45.

² ZmL IV-2005/e. Nemesi hozzájárulásokkal kapcsolatos összeírások 1664–1841. Nemesi birtokok és jövedelmek összeírása járasonként, 1800 adatai alapján.

tén. Költők énekelték meg, a tokaji bor még a Kölcsey Ferenc által írt, nemzeti himnuszunkká vált költeménybe is bekerült: „Értünk Kunság mezein / Ért kalászt lengettél, / Tokaj szőlővesszein / Nektárt csepegtettél.” A tokaji bor sok más hazai és külföldi költőt is megihletett.

A kortársakat a szőlőművelésre elsősorban mégiscsak jövedelmezősége ösztönözte. A 18. század végéről vannak forrásaink arra nézve, hogy milyen arányban szerepelt, vagy legalábbis milyen jelentőséget tulajdonítottak a hatóságok a szőlőművelés hasznának. A hatóságok számára nem lehetett közömbös az adók és járadékok alapjául szolgáló szőlőterületek nagysága. Forrásaink azonban erre nézve meglehetősen bizonytalan képet nyújtanak. A paraszti szőlőket már az úrbérrendezés során is összeírták, de mivel nem úrbéres földnek minősültek, sem az előzetes összeírás táblázataiba, sem a végleges tabellákba nem kerültek be.³ A rájuk vonatkozó adatok Zemplén megyében mégis feltűnnek egy – az úrbérrendezés eredményeit gondosan feltüntető – megyei összesítésben. Nagyságuk 23 823½ kapás (fossor).⁴ Hasonló adatot találunk abban az összesítő kimutatásban is, amelyet a Magyar Királyi Kancellárián állítottak össze az úrbérrendezés adatai alapján. Zemplén paraszti szőlőinek nagysága ebben 23 188 kapás.⁵ Végül a vármegyei levéltári anyagot kezelő és így kiválóan ismerő Szirmay Antal közel egykorú *Notitia topographica politica inelyti comitatus Zempleniensis*. (1803) c. munkájában 24 046 kapás szőlővel számol.⁶ A háromféle adat eltérését nem tekinthetjük lényegesnek. A számadatok eléggé közel állnak egymáshoz ahhoz, hogy hitelességre való törekvésüket ne vonjuk kétségbe. Így elfogadhatjuk kiindulópontnak, hogy az úrbérrendezés idején a megyében 23–24 ezer paraszti szőlővel számoltak. Más kérdés, hogy ez az adat meglehetősen alacsonynak mutatkozik, egy kapást 200 négyszögöllel számolva alig 4000 magyar-, vagy 3000 kataszteri holdat tesz ki. Pedig ez az adat még mindig magasabb annál, mint amennyit a dicális összeírásokban találunk.

A paraszti szőlő mindenképpen jól jövedelmezett, ezért nagyságát az adókivetésnél külön figyelembe vették. A források összevetéséből kiderül, hogy a dicális összeírások a szántóföldeket és a réteket rendre kisebbnek tüntették fel, mint az úrbérrendezés összeírásai, és sajnos ugyanezt tapasztalhatjuk a szőlők esetében is. Ráadásul az egyes évek számadatai meglehetősen ingadozóak, akár kétszeres eltérést is találhatunk közöttük. A megyebeli paraszti szőlőkre vonatkozó száma-

³ Felhő Ibolya: A Mária Terézia úrbérrendezése során készült adatfelvételek. In. *A történeti statisztika forrásai*. Szerk. Kovacsics József. Bp. 1957. 204.

⁴ ZmL IV-A 2001/b. Loc. 72. No. 600-as (német fejlécekkal készített) Summaria.

⁵ Az adatot Benda Gyula: *Statisztikai adatok a magyar mezőgazdaság történetében 1767–1867*. Budapest, 1973. c. művéből vettem. 152–153. A kimutatás eredeti helyeként a MOL Magyar Kancelláriai Levéltár Acta Generalia 3688/1786-ot jelöli.

⁶ Szirmay művét Matolai Etele fordításában közli az Adalékok Zemplén-vármegye történetéhez. A hivatkozott rész az V. évf. (1899) 75. lapján található.

ik szélsőségei 10 és 20 ezer kapás között mozognak, de egyik évben sem haladják túl a 20 ezer kapást. Adataikat így óvatossággal kell kezelnünk.

*1. sz. táblázat.
A paraszti szőlők nagysága a dicalis összeírásokban.⁷*

Évszám	Szőlő kapásban
1776	18 859½
1778	13 193
1785	11 190
1786	17 935
1787	18 339
1788	15 618⅘
1800	10 300⅘

A szőlőterületek nagyságának pontosabb megismerését az is nehezíti, hogy a megye településein – mindenekelőtt a Hegyalján – tekintélyes részt foglaltak el azok a nemesi, egyházi és polgári szőlőbirtokok, amelyek nem kerültek be a paraszti jövedelmeket felmérő táblázatokba, de amelyek az 1800-i jövedelemösszeírás bizonyossága szerint tekintélyes területet foglaltak el. Sajnos ehhez az összeíráshoz nem tartozik a birtoknagyságot is feltüntető kimutatás, és hiányoznak a szőlők a II. József korabeli kataszteri felmérés Zemplénben fennmaradt rovataiból is. Így más, ellenőrizhetetlen korabeli és nehezen ellenőrizhető későbbi adatokra vagyunk utalva. Az idézett – Benda Gyula által összeállított – statisztikai kiadvány általában két olyan 19. század eleji szerzőre hivatkozik, akik a 18. század végéről származó adatokat közölnek. Max Joseph Liechtenstern munkája 1802-ben, Theodor Link két kisebb kötete 1817-ben jelent meg, de mindketten egy 1789-i kimutatásra hivatkoztak, amely II. Józsefet a kataszteri felmérés (Steuer-Regulierungs Operate) állásáról tájékoztatta.⁸ Közülük Theodor Link a megyebeli szőlők nagyságát 32 528 kat. holdra tette, ami az általa megadott hasznosított

⁷ A bemutatott évek kiválasztása többféle szempont alapján történt. Első adata abból az évből származik, amelyből először rendelkezünk a megyebeli dicalis összeírások teljes sorozatával, az utolsó pedig a kutatásomat lezáró utolsó évből. A közbülső évek kiválasztásában a közigazgatási beosztás 1778-i és 1788-i változásainak hatását igyekeztem bemutatni. Érdekes módon mindkét változtatás az összeírt szőlőterületek csökkenésével járt, amit nem feltétlenül kell valódi csökkenésként felfognunk. – A táblázatban szereplő 1776-i adat saját számításom, az eredeti kimutatásban 18717½ kapás szerepel. A többi év esetében a korabeli összeadás eredményét közlöm.

⁸ Benda, 1973. 68-69.

földterület 3,72 %-át foglalta el.⁹ Ez a szám mindenesetre lényegesen meghaladja a paraszti szőlőknek forrásainkból kideríthető nagyságát.

Bár a dicalis összeírások adatait a paraszti szőlőművelés kiterjedésére nem tekinthetjük mérvadónak, a szőlőbirtokok területi megoszlására, jövedelmezőségükre mégis belőlük kell kiindulnunk. Felhasználásukban persze fokozott kritikára lenne szükségünk, de sajnos nemigen találunk olyan forrásokat, amelyeket ellenőrzésre felhasználhatnánk. Így nehezen tudjuk magyarázni a szőlőterület bemutatását szolgáló adataik ingadozását sem. Feltételezhetjük, hogy szerepet játszott benne a parasztnak az adóalap eltitkolására irányuló természetesnek mondható törekvése, de – legalábbis részben – magyarázhatjuk a 18. század második felében bekövetkezett változásokkal is. A bécsi kormányzat által bevezetett protekcionista vámpolitika negatív következménye a borkivitel addigi partnerországainak ellenintézkedéseiben (importjuk korlátozásában) jelentkezett. A hegyaljai szőlőtermelésben – amelynek jelentős belső piaca is volt, sőt a bor jelentős részét a megyén belül, részben a szőlőt nem termelő északi kerületekben adták el –, az értékesítés nehézségei csak lassan érvényesülhettek. A paraszti szőlők nagyságát feltüntető dicalis összeírások sokszor egymásnak ellentmondó adatai a század vége felé mégis tanúsíthatják a szőlőművelők elbizonytalanodását is.

A paraszti szőlőművelés megoszlását Zemplén megye kerületei között az úrbérrendezéskor készült megyei összesítő és az 1776-i dicalis összeírás alapján mutatom be.¹⁰ Ez volt az első év, amikor a dicalis összeírások minden településen elkészültek, s községi adataikat összesítő táblázatban is feltüntették.

2. sz. táblázat.

A paraszti szőlőtermő területek megoszlása Zemplén megye kerületei között

Sor-szám	Kerület neve	Úrbérrendezéskor		1776-i dicalis összeírásban	
		Szőlő/kapás	Összes %-a	Szőlő/kapás	Összes %-a
1	Szerencsi	4 135½	17,4	3 212	17,03
2	Tokaji	8538 ½	35,8	6425 1/2	34,07
3	Pataki	6 179½	25,9	5 142½	27,27
4	Királyhelmeci	693	2,9	371	1,97
5	Zétényi	0	0,0	0	0,00
6	Újhelyi	3 779	15,9	3 107½	16,48

⁹ Közli: Benda 1973. 106. Link összesen 826 434 kh-al számol, amelyből a szántó 398 405 kh-at (48,6%) tett ki. – Liechtensterntől a zempléni szőlőkre nem közöl adatot.

¹⁰ Zemplén megyében a 18. század utolsó negyedében két közigazgatási átszervezés is történt. Tanulmányomban – mint korábbi munkáimban is – az 1778–1787 között érvényben lévő beosztást követtem, mert – véleményem szerint – ez alkalmazkodott leginkább a regionális földrajzi határokhoz, ennek alapján lehet leginkább bemutatni a tájegységek eltéréseit. Mivel 1776-ban még a korábbi beosztást használták, a táblázatban közölt számok saját számításaim eredményei.

Sor-szám	Kerület neve	Úrbérrendezéskor		1776-i dicalis összeírásban	
		Szőlő/kapás	Összes %-a	Szőlő/kapás	Összes %-a
7	Gálszécsi	175	0,7	228	1,21
8	Terebesi	0	0	13	0,07
9	Sókúti	0	0	0	0,0
10	Homonnai	319	1,3	360	1,91
11	Varanói	0	0	0	0,0
12	Sztropkói	0	0	0	0,0
13	Göröginyei	0	0	0	0,0
14	Papini	4	0	0	0,0
15	Szinnai	0	0	0	0,0
Összes	Megyei összes	23 823½	100,0	18 859½	100,0

Annak ellenére, hogy a két összeírás számszerű adatai eltérnek egymástól, a paraszti szőlőterületek kerületenkénti arányaiban meglehetősen hasonlatosságot mutatnak. Mindkettőből kiderülhet, hogy nagyjából egyharmaduk a tokaji, egynegyedük a pataki kerületre esett. Rajtuk kívül jelentős, az összes szőlőterület 16–17%-át elfoglaló szőlők csak a szerencsi és az újhelyi kerületben adódtak. A Bodrogközben egyedül a királyhelmei kerületben volt szőlő, a zétényiben nem. Az újhelyi kerülettől északra pedig az összeírók legfeljebb a szabályt erősítő kivételes szőlőművelést találhattak.

A tokaji és a pataki kerületben tapasztalt magas arány annak volt köszönhető, hogy – bár közigazgatásilag az adott kor egyik beosztása szerint sem különítették el – ide esett a Hegyalja településeinek a zöme. Hegyalja területének hivatalos megállapítására először egy 1737-i királyi leirat vállalkozott. A 18. században a hozzá sorolt 22 település közül csak kettő nem tartozott Zemplénhez. A régió települései rendszerint egymás szomszédságában, de nem összefüggő rendben helyezkedtek el. A rendeletben azokat a településeket sorolták fel, amelyek borukat „tokaji” néven árusíthatták. Zemplén megyében 10 mezőváros: Bodrogkeresztúr, Mád, Tállya, Tarcal, Tokaj, Zombor, Olaszliszka, Sárospatak, Tolcsva, Sátoraljaújhely, és további 10 falu: Golop, Kisfalud, Ond, Rátka, Szegi (valójában ekkor még csak pusztá, neve is Pusztaszeg), Erdőbénye, Olaszi, Vámosújfalú, Zsadány, Kis Toronya, Abaujban Szántó és Horváti tartozott közéjük.¹¹ Fényes Elek szerint egyes esetekben a földesurak maguk akadályozták meg azt is, hogy falvaikat felvegyék a hegyaljai körzetbe, nehogy jobbágyaik – Mária Teréziának a hegyal-

¹¹ A rendeletre hivatkozik: Dongó Gyárfás Géza: Tokaj Hegyalja borai az 1807. évi országgyűlésen. In. *Adalékok XVII. évf.* 1911. 85. valamint Bodó Sándor: Tokaj-Hegyalja, egy minőségi borvidék körülhatárolása. = *Ethnographia*, 1979. 487. – A filoxéra pusztítását követő szőlőújratelepítések idején a Hegyalja területét kibővítették s a 20. század elejétől hozzá számították Bekeset, Legyebényét, Makkoshotykát, Monokot, Szerencset és Szőlőskét.

jai jobbágyokat felmentő 1770-i rendelete alapján – az aszúszőlő után mentesüljenek bizonyos földesúri járadék (Fényesnél dézsma) adása alól.¹²

A további évek kerületenkénti adataiból kiderülhet, hogy a szőlőművelés alá vont területek csökkenése nem egyformán érintette az egyes közigazgatási egységeket.¹³

3. sz. táblázat.
A paraszti szőlők változása kerületenként a dicalis összeírások adatai alapján (kapásban kifejezve)

	Kerületek	1776	1778	%-os különbség	1787	%-os különbség 1778-hoz	%-os különbség 1776-hoz
1	Szerencsi	3212	2 889	-10,06	3 316	+14,78	+3,24
2	Tokaji	6 425½	4 721	-26,53	6 651	+40,88	+3,51
3	Pataki	5 142½	3 757	-26,94	4 571	+21,67	-11,11
4	Királyhelmei	371	430	+15,90	556	+29,30	+49,87
6	Újhelyi	3 107½	1 150	-62,99	2 997	+160,61	-3,56
7	Gálszécsi	228	103	-54,82	248	+140,78	+8,77
8	Terebesi	13	6	-53,85	0	-100,00	-100,00
10	Homonnai	360	137	-62,05	0	-100,00	-100,00
	Megyei összes	18 859½	13 193	-31,05	18 339	+39,01	-2,02

Az 1776-i és 1778-i adatokat összehasonlítva a területnagyságot tekintve a legnagyobb veszteség a tokaji és a pataki kerületeket érte, bár az arányokat tekintve három kerület is túltett rajtuk. A százalékos veszteség két év alatt az utóbbi háromban meghaladta az 50%-ot, bár a minimális szőlőterülettel rendelkező terebesi kerületben ez összesen hat kapást tett ki. Sajátságos körülmény, hogy az 1778-ban bekövetkezett területi veszteségeket – legalábbis a kimutatások szintjén – egy évtized alatt sikerült pótolni, hogy azután egy közigazgatási átszervezés megint csökkenést eredményezzen. Pedig közben két – a Zempléni Medence északi részén fekvő – kerületben (terebesi, gálszécsi) felhagytak a korántsem jelentős szőlőműveléssel.

A dicalis összeírások nemcsak a paraszti szőlőterület nagyságára, hanem minőségére is figyelemmel voltak. Ezt a besorolást a 4. sz. táblázatból ismerhetjük meg.

¹² Fényes Elek: *Magyar Országna k s a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statisztikai és geographiai tekintetben*. I–III. kötet. ²Pesten, 1844.. III. 387.

¹³ Mivel 1778-ban és 1787-ben már az általam használt közigazgatási beosztás volt érvényben, a kerületi adatokat nem számoltam újra, hanem az adott év dicalis kimutatásából készen vettem át.

4. sz. táblázat.
*A megye szőlőművelő településeinek osztályba sorolása
 az 1776-i dicalis összeírás alapján¹⁴*

	Kerületek	Települések száma	Besorolt település	I. oszt.	II. oszt.	III. oszt.
1	Szerencsi	21	11	0	11	0
2	Tokaji	10	10	9	1	0
3	Pataki	14	14	7	7	0
4	Királyhelmeci	26	6	0	5	1
6	Újhelyi	28	13	0	12	1
7	Gálszécsi	26	3	0	2	1
8	Terebesi	26	1	0	0	1
10	Homonnai	45	5	0	0	3
	Megyei összes	444	61	16	38	7

Az 1776-i összeírás készítői csak a tokaji és a pataki kerületben találtak I. osztályú szőlőt, ahová egyébként a megye szőlőtermelő településeinek egynegyede (25,4%-a) került. A szerencsi kerületnek – ahol csak a települések felében folyt szőlőművelés – a korszakban egyetlen települése sem tartozott a Hegyaljához, s – ennek megfelelően – nem is kapott I. osztályú minősítést. A II. osztályba sorolták őket, ahová a megyebeli szőlőtermelő települések több mint fele (60,3%) került. Ettől eltekintve azonban az egyes osztályok súlypontjai táblázatunkon jobbra lefelé haladó átlót mutatnak. Hét település (14,3%) – köztük a homonnai kerület említett, meglehetősen fent, északon található szőlős falvai (Barkó, Krivoscsány, Nátafalva), továbbá a királyhelmeci kerületből Szentes, az újhelyiből Szürnyeg, a gálszécsiből maga Gálszécs, a terebesiből Céke – a III. osztályba jutott.

Bár a Hegyalját – mint jeleztem – végül a közigazgatásban nem különítették el a megye többi részétől, a szakirodalom gyakran közöl a régóra vonatkozó, elkülönített adatokat. A hegyaljai településekre azért is érdemes nagyobb figyelmet fordítanunk, mivel a megye lakosságának 18,5%-át kitevő népességük a megye földesúri jövedelmeinek 26,3%-át, a paraszti adóalapot meghatározó dica-számnak pedig 20,8%-át tudta nyújtani. (A szőlőből származó paraszti jövedelemnek 79,6%-a származott a Hegyaljáról.)

A megyebeli szőlők nagyságának megállapításánál nem tűnik könnyebbnek a hegyaljai szőlők kiterjedésének megállapítása sem. Az 1720-i összeírás 14 097 kapás szőlőről tudott településeiről, amelyből 11 965 kapás volt a nemesek birto-

¹⁴ A táblázatban csak azokat a kerületeket tüntettem fel, amelyekben egyáltalán volt paraszti szőlőterület.

kában.¹⁵ Nem tudhatjuk, hogy az 1737-i rendelet előtt mely területet tekintettek Hegyaljának, tény azonban, hogy az 1776-i dicalis összeírásban a paraszti szőlők nagysága (13 073 kapás) önmagában is megközelítette ezt a nagyságot. A jelentős növekedést – a korábbi összeírás fogyatékoságain túl – nyilván a 18. században végbement demográfiai és gazdasági gyarapodás segítette. Az 1776-i dicalis összeírás adatait alapul véve, az 5. sz. táblázatban a hegyaljai paraszti szőlőbirtokok településenkénti megoszlásán túl azt mutatom be, hogy hogyan oszlott meg ugyanezen települések között az adóalapot meghatározó dica-szám.

5. sz. táblázat.
A Hegyalja jobbágyi szőlőinek nagysága
és jövedelmezősége az 1776-i dicalis összeírás alapján

	Hegyaljai települések	Szőlők /kapás	Összes %-a	Szőlő dica	Összes %-a
1	Erdőbénye	1 025 $\frac{1}{8}$	7,84	512 $\frac{1}{2}$	9,37
2	Golop	140	1,07	35	0,63
3	Keresztúr	910	6,96	435	7,97
4	Kis Toronya	126	0,96	31 $\frac{1}{2}$	0,57
5	Kisfalud	602	4,60	301	5,45
6	Mád	518	3,96	259	4,69
7	Olaszi	136	1,04	68	1,23
8	Olaszliszka	800	6,12	400	7,24
9	Ond	350	2,68	175	3,17
10	Rátka	291	2,23	145 $\frac{1}{2}$	2,63
11	Sárospatak	1665	12,74	416,2	7,53
12	Sátoraljaújhely	2023	15,47	505 $\frac{3}{4}$	9,15
13	Tállya	1018	7,79	509	9,21
14	Tarcal	1 645 $\frac{1}{2}$	12,59	822 $\frac{3}{4}$	14,98
15	Tokaj	924	7,07	462	8,36
16	Tolcsva	602 $\frac{1}{2}$	4,61	301 $\frac{1}{4}$	5,45
17	Vámosújfalú	195	1,49	97 $\frac{1}{2}$	1,76
18	Zombor	27	0,21	13 $\frac{1}{2}$	0,24
19	Zsadány	75	0,57	37 $\frac{1}{2}$	0,68
	Összesen	13 073	100	5 518	100

A táblázat szerint az egyes települések gazdáinak részvétele a szőlőtermelésben és részesedésük a szőlőkből származó jövedelmekből (amit adóalapjuk nagyságával tudunk szemléltetni) meglehetősen egyenetlen volt. Míg Sátoraljaújhely

¹⁵ Borovszky Samu szerk. *Zemplén vármegye*. Bp. é.n. 434.

paraszti szőlőinek nagysága meghaladta a kétezer kapást (15,47%), és további négy településé az ezret, addig Zomboré összesen 27 kapásra rúgott (0,21%), bár rajta kívül mindössze egy további településé maradt száz kapás alatt. A jobbágyi adóalap nagyságában Tarcal került az élre nyolcszáz dicát meghaladó értékkel (14,98%), de az azt követő három település már alig több, mint ötszáz dica után fizetett adót. Az utolsó helyre Zombor került 13½ dicával (0,24%), és további öt település maradt száz dica alatt. A szőlőterület és a dica-szám arányai valamint az általuk kialakított sorrendek más esetekben sem mindenben fedték egymást.

A század utolsó évében, 1800-ban, a megyében – a francia háborúk következtében a nemességtől igényelt anyagi (pénz, termés) hozzájárulás kivetése céljából olyan összeírás készült, amelyben elsősorban a nemesi jövedelmeket tüntették fel. Az összeírás célja az volt, hogy – a megyei nemesség insurreccionális kötelezettségeinek felmérésére – megállapítsa a megyében birtokos nemesek és nemesi jogállású intézmények-személyek jövedelmeit. Mivel minden jövedelmet igyekeztek pénzre átszámítani, persze nem zárható ki készítésekor a téves arányok megállapítása s nyilvánvaló hiányok is előfordulnak benne. Ugyanakkor nem zárható ki az összeírók szubjektívizmusa sem, amelynek során más-más mércét alkalmaztak az eltérő vidékek vagy földbirtokosok esetében. Az összeírás alaposága, a jövedelemforrások nagyfokú differenciálása mégis érdemessé teszi a kutatásra és az összehasonlításra ezt a forrást.

Az összeírás 17 jövedelmi kategóriát különböztetett meg. Mindenféle jövedelem közös egysége a sessio (telek) lett, amelyet 24 rénes forint bevétellel azonosítottak. A megye birtokosainak összjövedelmeként illetően a felmérők 25 589¼ sessiot kaptak (pénzre átszámolva ez 614,1 ezer frt). A jövedelmi forrásokban nagyjából négy csoportot különíthetünk el: az úrbéres népességtől (jobbágyok, zsellérek, házatlan zsellérek) szolgáltatások, járadékok formájában befolyó jövedelmeket, a saját gazdaság (elsősorban a sajátkezelésű birtok) jövedelmét, a különféle haszonvételekből (ún. kisebb királyi haszonvételekből) származó jövedelmeket és végül a szőlő jövedelmét. A 17 kategória jövedelmét a 6. sz. táblázatban foglaltam össze.

6. sz. táblázat.

Földesúri jövedelmek Zemplén megyében az 1800-i összeírás szerint

	Jövedelem fajta	Jövedelem összege sessioban	Összes jövedelem százalékában
1	Jobbágyoktól (egész telek)	8 940 6/8	34,9
2	Zsellérektől	198 3/8	0,8
3	Zsellérek birtokáról	1061	4,1
4	Háztatlan zsellérektől	60 3/8	0,2
5	Saját gazdaságból	3 988 3/8	15,6
6	Telken felüli földből	932	3,6

	Jövedelem fajta	Jövedelem összege sessioban	Összes jövedelem százalékában
7	Korcsmáltatásból	4 699 5/8	18,4
8	Mészárszékből	159 7/8	0,6
9	Vámból	107 1/8	0,4
10	Révből	61 5/8	0,2
11	Halászatból	39 4/8	0,15
12	Erdőből	409 3/8	1,6
13	Malomból	1 021 4/8	4,0
14	Vásártartásból	145 1/8	0,6
15	Szabad szőlőből	1 823 5/8	7,1
16	Dézmás szőlőből	842 3/8	3,3
17	Hegyjogból	1 098 3/8	4,3
	Összesen	25 589 2/8	100 %

Az összeírás lehetőséget biztosít arra, hogy megpróbáljuk összehasonlítani a szőlőből származó jövedelmeknek a földesúri jövedelmek között elfoglalt arányát a paraszti jövedelmek közötti arányával.

7. sz. táblázat.

*A földesúri és a jobbágyi szőlőjövedelmek és arányaik összevetése
Zemplén megyében*

	Kerületek	Összes jöv. / sessio	Szőlő jöv. / sessio	Földesúri jöv. %-a	Összes dica	Szőlő dica	Szőlő dica %-a
1	Szerencsi	2 604	192 ½	7,4	8 296 ¾	803	9,7
2	Tokaji	4 396 ¾	2 182 3/8	49,6	8 237 7/8	3 177 ¾	38,6
3	Pataki	1 786 5/8	806 ¼	45,1	6 579 3/8	1 996 3/8	30,3
4	Királyhelmeci	1 020 5/8	48 3/8	4,7	3 103 3/8	89 ¼	2,8
5	Zétényi	1 260 7/8	0	0,0	2 550 7/8	0	0
6	Újhelyi	1 937 3/8	387 3/8	20,0	5 161 3/8	795 3/8	15,7
7	Gálszécsi	1 519 ½	18 1/8	1,2	3 779 ¾	41 ¾	1,1
8	Terebesi	1 669 ½	5 3/8	0,3	4 602 3/8	1 5/8	0,04
9	Sókúti	1 039 5/8	0	0,0	3 767 7/8	0	0
10	Homonnai	2 590 3/8	126	4,8	5 564 7/8	27 ¼	0,5
11	Varanói	1 280 ¼	½	0,0	3 991 3/8	0	0
12	Sztropkói	862 1/8	0	0,0	3 324	0	0
13	Göröginyei	906 7/8	½	0,1	3 612 1/4	0	0
14	Papini	1 314 ½	0	0,0	5 307 7/8	0	0
15	Szinnai	1 388 3/8	0	0,0	4 890 3/4	0	0
	Megyei összes	25 576 ½	3 767 3/8	14,7	72 769 1/2	6 933 3/8	9,5

A táblázat adatai szerint megyei szinten a földesúri jövedelmek egyhetede, a jobbágyiaknak egytizede származott a szőlőből. Pedig a megye jelentős része nem is volt alkalmas a szőlőművelésre. Hiába találunk adatot tíz kerületben is a földesúri szőlőjövedelmekre, ezek közül három nem érte el az összjövedelem egy százalékát sem. A három kerület közül kettőben (varannói, göröginyei) a jobbágyok egyáltalán nem műveltek szőlőt (ami nem került be a dicalis összeírásba), s a harmadikban (terebesi) is alig észrevehető mértékben. A megye fő szőlőtermő területein természetesen mind a földesuraknak, mind a jobbágyoknak jelentős jövedelme származott a szőlő műveléséből. Ha az egyes kerületek között a két kategória szőlőjövedelmeinek nagysága szerint sorrendet állítunk fel, ez a sorrend egy kivétellel azonos lesz. (A homonnai és a terebesi kerület sorrendje cserélődik fel.) Úgy tűnik, hogy a birtokosokat mégis jobban ösztönözte a szőlőművelés haszna, mint a jobbágyokat, hiszen elvétve ott is próbálkoztak művelésével (az említett varannói és göröginyei kerületben), ahol a jobbágyoknak nem volt szőlőjük. A hegyaljai települések zömét magukba foglaló tokaji és pataki kerületekben ugyanakkor szőlőből származott a földesurak jövedelmeinek közel fele, a jobbágyokénak pedig egyharmada. Tőlük délre a szerencsi kerületben, és északra az újhelyiben csökkent a szőlőterület és vele a jövedelem is. A szerencsi kerület szőlőtermő települései részben a tokaji kerülettel szomszédos sávban, részben a Hernád mentén voltak találhatóak. A Tisza és a Sajó mente a szőlőtermelésből kimaradt. A kerület egyébként az egyetlen a megye szőlőművelő kerületei között, amelyben a jobbágyi jövedelmek aránya (9,7%) meghaladta a földesúri jövedelmekét (7,4%). A különleges helyzet arról tanúskodik, hogy az Alföld peremén fekvő kerületben a birtokosok saját maguk számára még nem fedezték fel a szőlőművelésben rejlő tekintélyes jövedelmi lehetőségeket. (A kerületben a földesúri jövedelmek között a majorságokból, azaz a sajátkezelésű földekből származó bevételek foglaltak el jelentős helyet.)

Az újhelyi kerületnek ekkor két települése (Sátoraljaújhely és Kis Toronya) tartozott a Hegyaljához, de a kerület többi szőlőművelő települése is a délebbi, a Bodrogtól nyugatra–északra fekvő területen volt. A kerület Laborc és Ondava közti részén nem találunk egyetlen szőlőtermelő települést sem. A Bodroghöz két kerülete közül – mint jeleztem – a lapályosabb zétényi kerületben egyáltalán nem, a lankásabb királyhelmeceiben is csak mérsékelt fordult elő művelése. A Zempléni Medencében pedig észak felé haladva a szőlőterület fokozatosan csökkent. Az Ondava jobbpartján található, a korabeli térképeken mocsarakkal, vízenyőkkel tarkított terebesi kerület egyetlen szőlőtermő faluja, Céke, a kerület legdélebbi csücskében feküdt, az újhelyi szőlőtermelő régió közvetlen szomszédságában. A gálszécsi kerület szőlőművelő falvait az Eperjes-Tokaji Hegylánc keleti lankáin találjuk. A homonnai kerületben öt településen műveltek szőlőt, ezek azonban – meglepetésünkre – nem a kerület délebbi tájain, hanem északabbra, a Ciróka patak völgyében, Homonna környékén feküdtek. Csaknem velük volt határos a göröginyei kerület egyetlen, fél sessionyi (12 Rfl) földesúri jövedelmet

biztosító faluja, Tavarna. A varannói kerület ugyancsak fél sessiónyi szőlőjét adó faluja, Kelcse, pedig meglehetősen fent északon, az Ondava balpartján feküdt. A két falu kivételes példája sem cáfolhatja azonban, hogy a megye legészakabbi kerületeiben a szőlőművelés ismeretlen volt.

Érdeemes összevetni a szőlőművelés földesúri és paraszti jövedelmezőségére vonatkozó adatokat a hegyaljai települések esetében is. A földesurakra vonatkozó adatok az 1800-i jövedelem összeírásból, a jobbágyokra vonatkozóak az 1776-i dicalis összeírásból származnak.

8. sz. táblázat.

Szőlőből származó jövedelmek részesedése a földesúri jövedelmekből és a szőlődica részesedése a jobbágyi adózásban a Hegyalja településein

	Hegyaljai települések	Összes jöv. / sessio	Szőlő jöv. / sessio	Főúri jöv. %-a	Összes dica	Szőlő dica	Jobb. jöv. %-a
1	Erdőbénye	296	187	63,2	1 256 1/8	512 1/2	40,8
2	Golop	56 5/8	11 1/4	19,9	119 7/8	35	29,2
3	Keresztúr	700	332 7/8	47,6	1 032 5/8	435	44,1
4	Kis Toronya	111 5/8	85 1/8	76,3	116 1/8	31 1/2	27,1
5	Kisfalud	355 1/2	223 1/2	62,9	549 1/2	301	54,8
6	Mád	668	394 3/8	59,0	1 197 5/8	259	21,6
7	Olaszi	96 5/8	31 1/2	32,6	215 1/2	68	31,5
8	Olaszliszka	418 1/4	231 1/4	55,3	1 161 1/4	400	34,4
9	Ond	120	71	59,2	364 1/4	175	48,0
10	Rátka	83 1/8	5 1/8	6,2	343 1/4	145 1/2	42,4
11	Sárospatak	233 1/8	62 7/8	27,0	1 383,7	416,2	30,1
12	Sátoraljaújhely	605 1/8	181 3/8	30,0	1 353 1/2	505 3/4	37,4
13	Tállya	954 3/4	532 5/8	55,8	1 794 3/4	509	28,4
14	Tarcal	496 1/8	295 1/4	59,5	1 380	822 3/4	59,6
15	Tokaj	684 7/8	205 3/4	30,0	1 180 5/8	462	39,1
16	Tolcsva	427 1/2	220	51,5	1 039 1/2	301 1/4	29,0
17	Vámosújfalú	67 7/8	19 7/8	29,3	196 7/8	97 1/2	49,8
18	Zombor	277	110 5/8	39,9	275 3/8	13 1/2	4,9
19	Zsadány	84 5/8	49 1/4	58,2	213 1/8	37 1/2	17,6
	Összesen	6 737 1/2	3 250 5/8	48,3	15 172 5/8	5 528	36,4

A táblázat egyértelműen mutatja a szőlőművelés kiemelkedő jövedelmezőségét a Hegyalja településein. Míg a kerületi felbontásban a szőlőből származó legmagasabb jövedelmek a földesurak jövedelmeinek legfeljebb a felét tudták közelíteni, addig a települési felbontásban arányuk akár az összes jövedelem kétharmadáig

(Erdőbénye, Kisfalud), sőt háromnegyedéig (Kis Toronya) is eljuthatott, hogy további hét településen haladja meg a jövedelmek felét. A minden falu által elért két-számjegyű arányt egyedül a német telepesfalu, Rátka töri meg. Földesura – Trautsohn herceg – jövedelmének mindössze 6,2%-a származott a szőlőből, miközben a jobbágyok adójában 42,4%-ot foglaltak el a szőlő dicák. Utóbbi a földesúri és paraszti jövedelem arányainak összevetésében is a kisebbséghez tartozik. A földesúri jövedelem arányok általában a Hegyalja településein is meghaladták a jobbágyi arányokat. Utóbbiak azonban mégis több (szám szerint hét) faluban lettek magasabbak, mint a kerületi arányok esetében. A szőlőművelés hasznának aránya a paraszti gazdaságokban (legalábbis a dicalis adatok szerint) ennek ellenére általában alatta maradt a földesúri arányoknak. Mindössze két település (Tarczal, Kisfalud) esetében haladta meg az 50%-ot, további öt esetében pedig a 40%-ot.

Az 1800-i jövedelem összeírásból következő számos lehetőség közül még egyet szeretnék kihasználni. Bár a 18. század végén a megye kerületeinek mindössze felében műveltek szőlőt, a szeszes italok (bor, égetett szeszesitalok) árusítása jóval nagyobb arányban képviseltette magát a jövedelemforrások között, mint amit a művelés határai sejtetni engednek. Míg a megye birtokosai jövedelmük 14,7%-át a szőlőből (termesztéséből, eladásából) nyerték, addig a szeszes italok árusításának (educillatio, korcsmáltatás) a haszna még ennél is jelentősebb (18,4%) volt. Az italmérés jövedelmének alakulását mutatom be a 9. sz. táblázatban.

9. sz. táblázat.

A korcsmáltatás jövedelme kerületenként

	Kerületek	Összes jöv. / sessio	Italmérés jövedelme / sessio	Összes jövedelem százaléka
1	Szerencsi	2 604	369	14,2
2	Tokaji	4 396 $\frac{3}{4}$	1 290 $\frac{1}{4}$	29,3
3	Pataki	1 786 $\frac{5}{8}$	343	19,2
4	Királyhelmei	1 020 $\frac{5}{8}$	102 $\frac{5}{8}$	10,1
5	Zétényi	1 260 $\frac{7}{8}$	168	13,3
6	Újhelyi	1 937 $\frac{3}{8}$	390 $\frac{1}{4}$	20,1
7	Gálszécsi	1 519 $\frac{1}{2}$	187 $\frac{1}{2}$	12,3
8	Terebesi	1 669 $\frac{1}{2}$	227 $\frac{1}{4}$	13,6
9	Sókúti	1 039 $\frac{5}{8}$	133 $\frac{1}{4}$	12,8
10	Homonnai	2 590 $\frac{3}{8}$	408 $\frac{3}{8}$	15,7
11	Varanói	1 280 $\frac{1}{4}$	214 $\frac{3}{8}$	16,8
12	Sztropkói	862 $\frac{1}{8}$	151 $\frac{5}{8}$	17,6
13	Göröginyei	906 $\frac{7}{8}$	95 $\frac{1}{8}$	10,5
14	Papini	1 314 $\frac{1}{2}$	343	26,1
15	Szinnei	1 388 $\frac{3}{8}$	277	20,0
	Megyei összes	2 5576 $\frac{1}{2}$	4 699 $\frac{5}{8}$	18,4

A táblázat jól mutatja azt, hogy hogyan növekedett az italmérés jelentősége az egyes földesúri jövedelmek között a megye kerületeiben észak felé haladva. Bár sessioban kifejezett nagysága elmaradhatott a déli kerületek jövedelme mögött, százalékos aránya megközelítette, esetenként meg is haladta az ottani jövedelmeket. Ennek magyarázatát abban találhatjuk meg, hogy míg délen a birtokosoknak a 17 kategória számos rovatában lehetett tekintélyes jövedelmük, addig a szegényebb északi kerületekben az úrbéreseiktől származó szolgáltatásokon kívül szinte egyedül a korcsmáltatásból remélhettek számottevő bevételt.

A korcsmáltatás jövedelmét, és részesedését a földesúri jövedelmek között a hegyaljai településeken a 10. sz. táblázatban mutatom be.

10. sz. táblázat.
A korcsmáltatás jövedelme a Hegyalja településein

	Hegyaljai települések	Összes jöv. / sessio	Italmérés jövedelme / sessio	Összes jövedelem százaléka
1	Erdőbénye	296	39 1/8	13,2
2	Golop	56 5/8	10 1/8	17,9
3	Keresztúr	700	188 3/8	26,9
4	Kis Toronya	111 5/8	8 1/4	7,4
5	Kisfalud	355 1/2	61 1/2	17,3
6	Mád	668	178 1/4	26,7
7	Olaszi	96 5/8	18 3/4	19,4
8	Olaszliszka	418 1/4	73 3/4	17,6
9	Ond	120	10 1/8	8,4
10	Rátka	83 1/8	40 1/2	48,7
11	Sárospatak	233 1/8	50 1/4	21,6
12	Sátoraljaújhely	605 1/8	233 7/8	38,6
13	Tállya	954 3/4	291	30,5
14	Tarcal	496 1/8	131 3/4	26,6
15	Tokaj	684 7/8	340 3/8	49,7
16	Tolcsva	427 1/2	104 7/8	24,5
17	Vámosújfalú	67 7/8	22 1/2	33,1
18	Zombor	277	38 1/4	13,8
19	Zsadány	84 5/8	12	14,2
	Összesen	6 737 1/2	1 853 5/8	27,5

Hegyalja települései között végül két olyant találunk, amelynek földesúri jövedelmei között az italmérés bevétele megközelítette az összes jövedelem felét. Tokaj esetében ezt magyarázhatja, hogy a településnek nem volt szántóföldje, lakosai is elsősorban zsellérek voltak, az úrbéresek szolgáltatásaiból a helyi birto-

kosoknak csak szerény jövedelmük származott. Számukra a szőlőtermelés mellett a bor eladása számított a legfontosabb jövedelemforrásnak. A rátkai kimagasló aránynak kevésbé tudjuk magyarázatát adni. Feltételezhető, hogy a birtokos itt a saját szőlőből származó csekély jövedelmét akarta az italméréssel kompenzálni. Sátoraljaújhely (38,6%), mint megyeszékhely, a politikában és a gazdaságban (vásárolásban, piacozásban) is egyaránt fontos szerepet töltött be, ami – úgy látszik – a borforgalomra is kedvező hatással volt. Az italmérés területén kiemelkedő jövedelmet biztosító két (-három) településsel ellentétben a korcsmáltatás jövedelme két településen nem érte el a 10%-ot sem. Ond számára talán a szomszédos Szerencs mezőváros borárulása jelenthetett konkurenciát. Kis Toronya viszont a hivatalosan Hegyaljának minősített települések közül a legészakabbi volt (ma Szlovákia területén található), bora bizonyára nem versenyezhetett a tokaji vagy pataki kerületből származókkal. Hegyalja többi településén az italmérés jövedelme általában a földesúri bevételek 10–30%-a között mozgott.

A tanulmányomban közölt táblázatok és a bennük felsorolt szám adatok aligha befolyásolhatják Zemplén megye, vagy a zömében területén található Hegyalja szőlőműveléséről és az italmérés kiemelkedő jövedelmezőségéről kialakult ismereteinket. Arra talán mégis jó szolgálatot tehetnek, hogy számszerűen is igazolják a gazdálkodás ezen speciális ágának kiemelkedő hasznát.

PAPP IMRE

A TOKAJIHOZ HASONLÍTOTT BOROK FRANCIAORSZÁGBAN A 19. SZÁZADBAN

A tokaji bor a 19. századra világhírűvé vált, a fejedelmi udvarok, az arisztokrácia és a nagypolgárság kedvelt itala lett. Orosz István egyik tanulmányában a 18. századi geográfust, Bél Mátyást idézte, aki szerint a tokaji „...a világ minden részében eljutott a maga megbecsüléséhez... mert annyi dicsőséggel és jó tulajdonsággal teljes, hogy sehol más bor nem tudja sem ízben, sem nemességben túlszárnyalni...”.¹ Franciaországba valószínűleg a 17. század közepén került először, de csak a 18. század elejére nőtt meg iránta az érdeklődés. Ebben II. Rákóczi Ferencnek is szerepe volt, aki XIV. Lajosnak tokaji aszút küldött ajándékba. A királynak igen ízlett, és a legenda szerint tőle származik a híres mondat: a tokaji „a borok királya és a királyok bora” („C'est le roi des vins, et le vin des rois”).²

A legnagyobb terméssel rendelkező és legtöbb fajta bort termelő Franciaországban a tokaji aszúhoz a nemes édes, magas alkoholtartalmú fehér borokat (gyakran likőrboroknak is nevezték) hasonlították. Ilyen borokat a Mediterráneumban az ókor óta készítettek, így Dél-Franciaországban is. A középkorban szintén érkeztek újabb eljárások keletről. A Közel-Kelettel rendszeres kapcsolatban álló Midi (Délvidék) kikötői közvetítették ezeket az ismereteket.³ A fejedelmi udvarok és az arisztokrácia igényeit a francia és a hispániai likőrborok nem elégítették ki, ezért továbbra sem szűnt meg Velence közvetítésével a malvásiai, a krétai és a ciprusi borok behozatala. A keleti nemes édes borok fogyasztása csak a törökök 16. századi térhódításával szorult háttérbe. A keleti borok helyét többnyire a hasonló itáliaiak, franciaországiak, hispániaiak és portugáliaiak foglalták el.⁴ A növekvő kereslet miatt Franciaországban a kora újkortól az északabbi vidékeken is kezdtek nemes édes borokat készíteni. A szőlőfajták és a borok

¹ Orosz István: A borok királya. A bortermelés szerepe és társadalomformáló hatása Tokaj-Hegyalján a 18. században. In: Benyák Zoltán és Benyák Ferenc szerk.: *Borok és korok. Bepilantás a bor kultúrtörténetébe*. Budapest, 1999. 177.

² Hugh Johnson: *A bor története*. Ford.: Káldos Zsolt és Sóskuthy György. Budapest, 2005. 126.

³ Jean-Claude Martin: *Le vin de Tokaj en France au XIX^e siècle*. In: www.vitisphere.com

⁴ Roger Dion: *Histoire de la vigne et du vin en France des origines au XIX^e siècle*. Paris, 1959. 319–322.

megfelelő leírását tartalmazó ampelográfiai és borászati munkák jó része azonban csak a 19. századra vált megbízhatóvá, ezért a tanulmány elsősorban ezekre támaszkodik.

A nemes édes borok szőlőfajtái és készítésének eljárásai néhány esetben nem a Mediterráneum felől érkeztek Nyugat-Európába. Az elzászi (a Német-római Császárság tartománya, 1648-ban került Franciaországhoz) édes fehérbor története ezt tanúsítja. E szerint 1565-ben II. Miksa császár hadvezére, Lazarus Freiherr von Schwendi elfoglalta Tokaj várát. A hadvezér annyira megkedvelte a tokaji bort, hogy szőlővenyigéket vitetett Elzászba, kientzheimi bortokára, és Colmar környékén is meghonosította. Lehetséges, hogy magyar vincellér családok is települtek ki. Ezzel megszületett az elzászi tokaji (Tokay d'Alcace).⁵

A 18. század végi és a 19. századi francia szőlészeti és borászati irodalom az elzászi szőlőfajták között a furmintot nem említette, azt magyarországi fajtaként tartotta számon. Leírása szerint a Tokay d'Alcace nevű bort Pinot gris (Szürkebarát) szőlőből készítették, amely kétséget kizáróan eredetileg burgundiai fajta volt.⁶ Valószínűsíthető, hogy a tokaji fajták kipusztultak, s helyüket a Szürkebarát foglalta el. A Tokay név használata azonban annyira meggyökeresedett, hogy az elzásziak az új szőlőfajtából készített bort is így nevezték (Tokay Pinot gris).⁷

A szőlőfajtan túl a bor készítésének módja és a bor jellege is eltért a tokajitól. A Tokay Pinot gris egyik fő termőterülete Colmar környéke volt. Tokaj és Colmar egyaránt a 48-ik szélességi foktól egy kicsit északra fekszik, s mindkettő éghajlata mérsékelt kontinentális. A Tokay Pinot gris-t termő régió mikroklímája azonban különbözik. A kései szüretelés, a szemek túlérlelése Colmar környékén is alkalmazott eljárás volt, azonban a szemek nem töppedtek meg rendszeren. Ezért a 19. században ún. szalmabor készitettek. A szalmabor egyik leírását Jean-Antoine Chaptal borász-kémikustól olvashatjuk. Száraz, meleg időben szedik le a fürtöket és cserényekre terítik ki, úgy hogy a fürtök nem érnek egymáshoz. Nappal kiteszik a napra, éjszaka beviszik. Miután a szemek kiszáradtak, darálják és préselik. Többféle módja ismert a szalmán érlelésnek.⁸ A cserény vesszőből font, fakeretbe foglalt tábla volt, amelyet szalmával béleltek. A fürtöket akkor kezdték szedni, amikor a szemek potyogni kezdtek, s a szalmára csak a további töppedésre alkalmas fürtöket rakták, a többiből mustot készitettek. A szalmán négy-öt héttig érlelték, de volt olyan borász is, aki csak februárban darálta le és préselte ki a szemeket. A tömény mustot engedték kiforni, majd ráöntötték a korábban kifortt borra. Két évig hordóban tárolták, majd palackozták. Hat-nyolc év után volt a

⁵ Pap Miklós: *A tokaji*. Budapest, 1985. 58.

⁶ B. A. Lenoir: *Traité de la culture de la vigne et de la vignification*. Paris, 1828. 493.

⁷ Pap: 154.

⁸ *A boroknak természetéről, készítésekről és eltartásokról való értekezés*, melyet frantzia nyelven irt nem régiben Chaptal J.A. Magyarra fordította N. Fábián József. Veszprémben, 1805. 40.

legjobb minőségű. Színe emlékeztetett a tokajira. A Tokay szalmaborról a francia szakírók sosem állították, hogy olyan, mint a tokaji, ezt az azonosítást a termelők és a borkereskedők tették.⁹

A középkor óta ismert, de csak XIV. Lajos korától vált híressé az hermitage-i fehér szalmabor. Egy 1770-ben megjelent burgundiai borászati könyv az hermitage-i szalmabort, minősége alapján, a tokaji aszúval együtt említette.¹⁰ Az hermitage-i dombok a Rhône völgyében, Lyontól 100 km-re délre, Dauphiné tartományban (Drôme megye), Tain kisváros környékén emelkednek. Nevüket a középkorban emelt remetelakról kapták. Az altalaj gránit, a feltalaj löszös. A folyó fölé emelkedő, délre néző teraszokon és dombokon Marsanne és Roussane szőlőfajtákat termeltek, a 19. század közepén kb. 130 ha-on. A Marsanne hosszú, ritka szemű fürtöket termelt, amelyek jól tűrték a késői szüretet, a Roussane tömött fürtű szőlő volt.¹¹

A bort 85% Marsanne-ból és 15% Roussane-ból készítették. Az október közepi szüretkor az összes szőlőt leszedték, de a legérettebb fürtöket szalmára tették és öt hétig még érlelték. Préselés után a szalmán érlelt szőlőmust egy egységét három egység borhoz adták. 1834-ben negyvennyolc napig forrt a szalmabor, míg a többi két hétig.¹² A szalmabort hat évig hordóban érlelték, majd palackozták. Sötét aranyszínű, igen aromás bor lett, alkoholtartalma elérhette a 17%-ot is. Bordeaux-i kereskedők vásárolták fel, egy részét exportálták, nagyobbik hányadát viszont médoci vörösborokhoz keverték.¹³

A klasszikus francia nemes édes borokat délen, Languedoc és Roussillon tartományban készítették, mindössze néhány száz hektáron termő muskotály szőlőből. A már említett neves szakember, Chaptal azt írta, hogy vannak olyan borfajták délen, amelyeket aszalódni („töppedni”) hagyott szőlőből préselnek. Így készül Roussillonban a rivesaltes-i és Magyarországon a tokaji is.¹⁴ Chaptal azonban csak francia leírásokból olvasott a hegyaljai aszúsodásról, de tapasztalatból nem ismerte. Rivesaltes muskotály bora a 19. századra már nemzetközi hírűvé vált. Az apró szemű fehér muskotályról a 18. század végén készült leírás, a neves mezőgazdasági szakíró, Rozier abbé jóvoltából. Valószínűleg még a görögök ho-

⁹ Arsenne Thiebaut de Berneaud: *Manuel théorique et pratique du vigneron français, ou l'art de cultiver la vigne, de faire les vins, les eaux-de-vie et vinaigres*. 3^e ed., Paris, 1827. 307.

¹⁰ Edme Beguillet: *Oenologie ou discours sur la meilleure méthode de faire le vin et de culture de la vigne*. Dijon, 1770. 116.

¹¹ Alexandre-Pierre Odart: *Ampélographie, ou Traité des cépages les plus estimés dans tous les vignobles de quelque renom*. Paris, 1845. 230.

¹² *Annales des sciences physiques et naturelles, d'agriculture et d'industrie*. Publiées par la Société royale d'Agriculture de Lyon. t. X, Lyon, 1847. 288–289.

¹³ Nicolas Delacroix: *Statistique de la Département de la Drôme*. Valence-Paris, 1835. 343–344.

¹⁴ *A boroknak termesztésekről...* 39.

nosították meg, s a borkészítésre használt muskotályok közül ez a legjobb minőségű. Apró szemű, de nem fehér, hanem a világossárgától a vörösbarnaig sokféle lehet. Hosszú tenyészidejű, a 42–43-ik szélességi fok között szeptember végén szüretelik. Bogyója nem hajlamos a pergésre, kedvező időjárás esetén, napfényrel és hajnali párassággal jól aszalódik.¹⁵

V. Rendu ampelográfustól ismerhetjük meg röviden a rivesaltes-i bor készítésének metódusát: a félig aszalt szemekből 20–25 fokos mustot préseltek, amelyet egy hónapig hagytak kiforrni. Az így nyert bort meghatározott, általában egynegyed vagy egyharmad arányban hozzákeverték a nem aszalódott szőlőből nyert muskotály borhoz. Három-négy évig hordóban érlelték, majd palackozták. Tíz-tizenegy éves korára lett a legfinomabb.¹⁶ Az apró szemű muskotály alacsony hozamú volt, s a hozamot a minőség érdekében vissza is fogták. 1865-ben Rivesaltes határában 65 ha-on termelték, és 300 hl bor lett belőle (6 hl/ha).¹⁷

Languedocban, Hérault megyében termelték a legtöbb nemes édes bort. Az apró szemű fehér muskotály egyik fajtájából, a luneli sárga muskotályból készültek. Az érett szemek hamvas sárga színűek és pöttyözöttek lettek. A bor a helyi adottságok miatt enyhén savas, ugyanakkor gyümölcsösebb, illatosabb, aromája erősebb volt, mint a rivesaltes-ié. A legjobb borok Frontignanban, Lunelben, Mirevalban és Saint-Jean-de-Minervois-ban készültek.¹⁸

Közülük a frontignani bor tett szert a legnagyobb hírnévre, amelyhez földrajzi helyzete is hozzájárult. Frontignan kisváros 7 km-re keletre fekszik Sète kikötőjétől, ahonnan olcsón, kevés veszéllyel lehetett a piacokat elérni. A 16. század első felében már a híres költő, Rabelais is szívesen kortyolgatta ezt a muskotályt. A 18. században Voltaire kedvelte, Thomas Jefferson pedig 1787-ben 250 palackot rendelt belőle. Sieur Liger, mezőgazdasági szakíró a 18. század elején szintén dicsérte.¹⁹ A bor különlegessége a szőlő fekvéséből adódott: a tenger és egy dűnék által a tengertől elzárt medence között terült el, így mindkét irányból nedvesség érte. A lankák déli fekvése miatt napfényt is bőségesen kapott. Az elegendő hajnali nedvesség tette lehetővé, hogy a fürtök inkább töppedtek, mint aszalódtak. Október elején szüretelték, 1 ha 8–10 hl bort adott.²⁰ 1827-ben Frontignan-

¹⁵ François Rozier, redigée par: *Cours complets d'agriculture théorique, pratique économique et de médecine rurale et vétérinaire ou dictionnaire universel d'agriculture*. Paris, 1800. 182.

¹⁶ Victor Rendu: *Ampélographie française comprenant la statistique, la description des meilleurs cépages, analyse chimique du sol et les procédés de culture et de vignification des principaux vignobles de la France*. 2^e éd., Paris, 1857. 23.

¹⁷ Pierre Joigneaux, dir. par: *Le livre de la ferme et des maisons de campagne*. t. 2, Paris, 1865. 422.

¹⁸ André Jullien: *Topographie de tous les vignobles connus*. 5^e ed. Paris, 1866 (1^e ed 1816). 315.

¹⁹ Sieur Liger: *La nouvelle maison rustique ou économie générale de la campagne*. t. II, Paris, 10^e ed. (1^e ed. 1721), 1777. 343. és 369.

²⁰ Alain Martinez: *Hérault*. s. I., 2008. 58., Rozier: 115–116. és 182.

ban 490, a másik leghíresebb bort készítő helyen, Lunelben 90 ha-on termelték a muskotályt.²¹ Ha az aszalódás nem volt megfelelő, a gazdák különböző módon próbálták pótolni: vagy odakötözték a fürtöket a vesszőhöz, vagy megcsavarták a fürt szárát, vagy a fürtöket leszedték és a töke tövébe tették, és így hagyták hatnyolc napig.²²

Az Hérault megyei nemes édes muskotály boroknak a 19. század közepén több készítési módja volt. Az említett négy településen az első változatot, az ún. természetes muskotályt, ugyanúgy készítették, mint Rivesaltes-ban. Voltak azonban olyan típusai, amelyeket ún. mesterséges boroknak neveztek, mert a termelők beavatkoztak az erjedés folyamatába. Rossz időjárás esetén a cukortartalmat volt szükséges növelni, mert kevés termelt vagy egyáltalán nem termelt félig aszalt bogyó. Az egyik eljárás során a legjobb minőségű fürtökből készült mustot felforralták és felét elpárologtatták, hogy legalább 30 fokos legyen, majd leszűrték. A sűrítményt egynegyed arányban a természetes úton kiforrt borhoz adták.²³

A másik eljárást is akkor alkalmazták, amikor rossz volt a termés. Mielőtt teljesen kiforrt volna a must, 10% arányban 96°-os borpárlatból készített alkoholt adtak hozzá, hogy meglegyen a szokásos, legalább 13% alkoholtartalmú bor és elég édes is maradjon. Az alkohol leállította a további forrást így a leendő bor cukortartalma sem csökkent tovább. Ezt az eljárást valószínűleg 1299-ben írta le először egy Arnau de Vilanova nevű katalán hallgató, aki a montpellier-i egyetemen tanult. A 13. század végén természetesen az alkohol fokot még nem tudták mérni. A Hérault megyei nemes édes borokat is hordóban érlelték néhány évig, majd palackozták, s tíz éves korukra érték el a legjobb minőséget.²⁴

Hasonló eljárásokkal Provence-ban, a Rhône bal partján (Vaucluse megye), a Coyeux-hegység lankáin is régóta készült nemes édes bor. Legismertebb a Beaume-de-Venise-i muskotály volt, apró szemű fehér muskotályból. Első virágkorát a 14. században élte, amikor a falu az avignoni pápaság birtoka volt, s a pápai udvar fogyasztására termelt. Amikor a pápa visszaköltözött Rómába, a birtokot eladták, a bornak pedig nem akadt megfelelő piaca.²⁵ Hírnevét a 18. században nyerte ismét vissza. A korabeli szerzők igen dicsérték aromáját és erejét, amelyet azzal magyaráztak, hogy a helyi klíma miatt a muskotály szemeit jól lehetett túlérlelni. A 19. század elején egy londoni magazin is ismertette. A magas cukor- és alkoholtartalom (14% körüli) elérése érdekében megszakították a must

²¹ Rendu: 65.

²² Jules Guyot: *Culture de la vigne et vignification*. Paris, 1861. 338.

²³ Guyot: 339.

²⁴ Jean-Baptiste Dumas: *Traité de chimie appliquée aux arts*. t. IV, Paris, 1843. 505.

²⁵ Robert Bailly: *Histoire du vin du Vaucluse: les domaines vinicoles historiques*. Avignon, 1972. 52.

erjedését és itt is 96%-os borpárlatból készített alkoholt adtak hozzá 5 vagy 10%-os arányban. A jól kiérlelt bor aranysárga színű lett.²⁶

A tokaji aszú termelését gyakorta próbálták más országok borászai is meghonosítani. Ez alól a francia borászok sem voltak kivételek. Kísérleteik azonban csak részben lehettek sikeresek. A furmint vesszők, termesztése ismereteinek és a furmint borok készítési eljárásának Dél-Franciaországba kerülése néhány francia borász megszállottságának köszönhető. Furmintot nem termeltek Franciaországban, az 1810-es évekig egyetlen szakkönyv sem említette. A 19. század elején egy Villerasse nevű borász vásárolt először venyigéket Tokaj-Hegyalján, hogy az Hérault megyei Béziers melletti birtokán meghonosítsa. A furmint vesszők elterjesztését egy másik borász, Casimir Portevin Maureillan tábornok is szorgalmazta. A furmint azonban nem terjedt el széleskörűen, csupán néhány tucat birtokos vállalkozott a termelésére. Az édes nemes borral foglalkozók többsége a jól bevált sárga muskotályt részesítette előnyben.²⁷

Az ampelográfus Odart gróf 1835-ben touraine-i (Loire völgye) birtokára 300 furmint vesszőt telepített, de a bora nem lett különös minőségű. Évtizedenként csak egyszer-kétszer töppedtek a szemek rendesen, máskor az erős óceáni hatás miatt inkább rothadtak. Ezért a szüretet korábban kellett kezdeni. Hérault megyei birtokán viszont már sikeresebb volt a kísérlete. Két montPELLIERS-i birtokos polgár, Baumes doktor és a borász Cazalis-Allut, kísérleti gazdaságot alapított, hogy a tokajihoz a lehető legjobban hasonlító aszút készítsen. Cazalis-Allut az Hérault megyei aresquier-i birtokán termelt tokajit. Saját leírása szerint magyar vendégekkel is megkóstoltatta: „Megkínáltam a tokajimmal a magyarokat, anélkül, hogy megmondtam volna milyen bort szolgálok fel. Miután az orruk alá emelték, felkiáltottak: „Hát ez a mi borunk!” Azt gondolom, ez bizonyítja, hogy mennyire tökéletes az azonosság az Hérault megyében készített Tokai és a magyarországi között.”²⁸

Az elbeszélés valós vagy nem valós volta nem állapítható meg. Néhány jó minőségű furmint bor azonban született. Az 1855-ös párizsi bor világkiállításon M. Nourrigat luneli borász furmint aszúja másodosztályú érmet nyert. A francia furmint aszú az 1830-1860-as években keresett volt. Az 1830-as években egy üveg ára 18–20 Frank volt, olyan árú, mint az édes nemes muskotály bor. Ez kb. tizenkétszerese volt egy üveg átlagos minőségű bornak.²⁹

²⁶ http://fr.wikipedia.org/wiki/Muscat_de_Baumes-de-Venise, 3–4., 8–9.

²⁷ Odart: 230.

²⁸ Jean-Claude Martin: *Le vin de Tokai en France au XIX^e siècle. Les débats sur identité des vin.* In: www.vitisphere.com.

²⁹ Geneviève Gavignaud-Fontaine – Gilbert Larguier: *Le vin en Languedoc et en Roussillon. De la tradition aux mondialisations, XVI^e-XXI^e siècle.* Canet, 2007. 143.

Egy másik lelkes borász, Beaume doktor Gard megyében, Saint-Gilles-i birtokán, a furmintnak is kiváló klíma alatt (43-ik szélesség), a Princesse domb déli lejtőire, meszes szilíciumos, enyhén vasoxidos kavicsos talajba ültette a venyigéket. A dombról a borának a Tokay princesse nevet adta, amelynek jó híre és piaca lett. A furmintról, műveléséről, szüreteléséről és a borkészítésről leírást készített, amelyet az ampelográfia is felhasznált.³⁰ A. P. Odart még röviden foglalta össze a furmint bor készítését, viszont V. Rendu már részletesebb és alaposabb leírást adott, egyúttal kétségeket is támasztott a francia és a magyar aszú azonosításával szemben. V. Rendu leírása igen hasonló ahhoz, amelyet Balassa Iván könyvében olvashatunk a 18. század végi – 19. század eleji szerzőktől a furmint szőlőről és az aszú készítéséről.³¹

Beaune doktor még a mászlást is alkalmazta, vagyis az aszú tönkölyére rendes mustot öntött. Mindez arra utal, hogy a dél-francia borászok igyekeztek mindenben a hegyaljai eljárásokat követni. Voltak azért eltérések is, amelyeket a szakirodalom nem hallgatott el. Az éghajlat miatt korábban, október elején szüreteltek, amikor a szemek kb. egyharmada félig megaszalódott. V. Rendu nem vonta kétségbe Beaume doktor borának minőségét, de egyértelműen megkülönböztette a tokajitól. Színében hasonlított, aromája és zamata is kitűnő volt, de eltért a hegyaljaitól. Az okot többek között a töppedés jellegével magyarázta. A dél-franciaországi töppedéshez hiányzott az őszi pára és köd, ezért inkább aszalódás történt. Másrészt a furmintot nem vulkánikus talajba ültették. Harmadrészt a tárolása is eltérő volt: Dél-Franciaországban pincék helyett borházakban történt.³²

A furmint dél-franciaországi termelése egy epizód volt csupán. A filoxéra kikapusztította az ültetvényeket, néhányat ugyan helyreállítottak, de hírnevük már nem lett.

Languedoctól és Roussillontól nyugatra, Béarn tartományban a Pireneusoktól kb. 30 km-re északra is született a 14. században egy kis borvidék, Jurançon, ahol több más fajta mellett nemes édes bort is termeltek. Pau városától délre három-négy kilométeres körzetben elterülő dombvidéken fekszik Jurançon, agyagos, meszes, kavicsos talajon. Éghajlatát a Pireneusok és az óceán határozza meg, nedvesség és napfény egyaránt éri a dombokat. Hosszú napos őszt jellemzi, amely kedvez a szőlőszemek túlérlelődésének. A nemes édes bort egyetlen fajtából az apró szemű Mansengből érlelték.³³ Csak a déli-délnyugati vidékeken ismert fajta, amelynek vesszőit hosszúra, közel két méter magasra eresztették és karóval kitámasztották. Általában csak nyolc rügycet hagytak egy tőkén. Hektáronként átlagban

³⁰ Odart: 233.

³¹ Balassa Iván: *Tokaj-Hegyalja szőlője és bora. Történeti-néprajzi tanulmány*. Tokaj, 1991. 101–109. és 478–499.

³² Rendu: 48–51.

³³ Jullien: 280.

6 hl-t termelt csupán. Igen későn érő fajta volt, a szemek nehezen potyogtak, így a szüret sosem kezdődött október 15-e előtt, de olykor csak novemberben.³⁴

A szüret három egymás utáni szedésből állt: mindig a legérettebb fürtöket szedték csak le, s rögtön mustot készítettek belőle. Miután a többféle must ki-forrt, kiegyenlítették, vagyis összekeverték. Csak hat év elteltével palackozták, de 15 éves korára érte el a legjobb minőségét. Alkohol tartalma általában 15% körüli volt, aromája az ananászra és a fahéjra emlékeztetett.³⁵

Henri d'Albret navarrai király tette igazán ismertté. Egy történet szerint a király, amikor 1553-ban megszületett Henrik unokája (a leendő IV. Henrik francia király), jurançoni fehér bort csöppentett az ajkára és következőt mondta: „Te igazi béarni leszel!”³⁶ Egy másik történet szerint IV. Henrik a jurançoni nemes édest szerette a legjobban, és a párizsi királyi udvarba is szállíttatott.³⁷ A pau-i parlament (legfelsőbb királyi bíróság) már a 17. században osztályozta a borokat, s a jurançonit az első helyre sorolta. Egy Guy Patin nevű orvos a 17. században azt írta róla, hogy egyszerre bor és pálinka.³⁸ A 17. századtól exportálták is: Peyrehorade-ig szekéren, innét az Adour folyón bárkákon szállították Bayonne-ba, ahol holland és francia kereskedők felvásárolták és Északnyugat-Európában eladták. A 19. században valamelyest veszített hírnevéből, a század közepén a nemes édes fehér borok között a második osztályba sorolták.³⁹

A tokaji aszúhoz hasonló világhírnévre a sauternes-i fehér bor tett szert. A világpiacon ez volt mindig a legnagyobb konkurens az aszúnak. A francia borvidékeket 1900-ban végiglátogató magyar borászok közül Baross Károly és Drucker Jenő a következőket írta: „A tokajvidéki ember, ha egyetlen jogosult elleniségét a világpiacon meg akarja ismerni, Sauternes-be menjen.”⁴⁰

A sauternes-i borvidék a bordeaux-i borrhíó délkeleti részén fekszik, a Garonne és a Ciron folyó mentén, Bordeaux-tól 40 km-re délkeletre. A név lankás, kis dombokat jelent. Mindössze öt faluból állt a borvidék: Sauternes, Barsac, Langon, Preignac és Bommes. A vidék altalaja mészkő és gránit, a felszíni talaj pedig a Garonne hordalékából képződött vöröses színű agyagos, kavicsos, igen jó hőtartó. Éghajlata meleg, mérsékelt óceáni, kora ősztől gyakori a hajnali köd,

³⁴ Rendu: 475–477.

³⁵ M. Fondeville: Vins et cépages du Jurançon. In: *Association française pour l'avancement des sciences fusionnées avec l'association scientifique de France. Conférences de Paris. Compte rendu de la 21^e session, 1^e partie. Documents officiels – procès verbaux.* Paris, 1892. 322–323.

³⁶ Jules Michelet: *Histoire de France.* t. 12, Paris, 1877. 278.

³⁷ Ch. Martins: *Essai sur la météorologie et la géographie botanique de la France.* Paris, s. d. (18..?), 194.

³⁸ Dion: 428.

³⁹ Marcel Lachiver: *Vins, vignes et vigneron.* *Histoire du vignoble français.* Paris, 1988. 127.

⁴⁰ Baross Károly és Drucker Jenő: *Franciaország szőlőművelése.* Budapest, 1901. 179.

napközben pedig a napsütés. A Ciron folyó partján lévő erdőben szeptembertől köd képződik, s reggel az egész borvidéken a nedvesség uralkodik. Kora délelőttől a napfény szétteríti a párákat. Az öt falu határában a 19. században 2000 ha körül ingadozott a nemes édes bort termő szőlők területe.⁴¹

A szőlészeti irodalom szerint a 19. század közepén három szőlőfajtát termesztettek: Semillon-t, Sauvignon blanc-t és Muscadelle-t. A meghatározó a Semillon volt, tőkéi a terület kb. 70%-át foglalták el. A Semillon tömött, széles, közep-nagyságú fürtöt termelt. Bogyója közep-nagyságú volt, gömbölyű, hamvas sárga színű. Későn érő fajtaként tartották számon, szeme nehezen pergett le. Páraigényes volt, ha ősszel nedvességet és napfényt egyaránt kapott, kiválóan töppedt. Igen kevés fürtöt hozott, átlagban 8 hl/ha volt a hozama.⁴²

A borvidék középkori eredetű, a Sauternes községben lévő Yquem erőd körül alakult ki a 12. században. Azt azonban nem tudjuk, hogy milyen bort termeltek. Az angolok birtokából 1453-ban került vissza a francia koronához. A sauternes-i nemes édes bor valószínűleg az 1520-as években keletkezett. Meleg tavaszt és nyarat követően esős ősz köszöntött be, amely miatt a gazdák kénytelenek voltak a szüretet halasztani. Amikor ismét kisütött a nap, a szemeket megtámadta a nemes penészgomba (pourriture noble), és a szemek megtöppedtek. Kénytelenek voltak ebből bort készíteni, s csak jó néhány év multával jöttek rá, hogy egy új édes bor keletkezett. Ettől kezdve vált állandóvá a kései szüret.⁴³

Amikor 1593-ban egy bordeaux-i kereskedő, Jacques Sauvage megvette az Yquem birtokot a kincstártól, már ismert volt a bora. 1596-ban kastélyt építtetett. Ez lett a híres Yquem kastély (château d'Yquem). A Sauvage család fellendítette a bortermelést. A hollandok a 17. század elejétől kezdték felvásárolni, hogy Angliában, Északnyugat-Európában és a Baltikumban értékesítsék. A Sauvage család sikeres gazdálkodása és a sauternes-i bor híressé válása vonzotta a szőlőtermelő nemeseket és módos polgárokat, akik egyre több birtokot vettek a környéken. A 18. század folyamán a kastély borászata igen látogatott lett. 1787-ben a likőrborokért rajongó Thomas Jefferson is utazást tett Sauternes-ben. Igyekezett mindent megtudni a bor titkáról, hogy meghonosíttassa Amerikában. A hasonló borok osztályozására, minősítésére is kísérletet tett.⁴⁴ A neves politikus a tokaji furmin-

⁴¹ Paul Joanne, dir. par: *Dictionnaire géographique et administratif de la France et ses colonies*. Paris, 1890–1905. 4471.

⁴² Odart: 102–104.

⁴³ Johnson: 144.

⁴⁴ Lachiver: 257. és 262–263.

tot szintén meg akarta gyökereztetni Amerikában, hogy aszút készíttessen, de a kísérlete nem sikerült.⁴⁵

A 18. század végén a nemessé vált Sauvage család férfi ágon kihalt. Az utolsó Sauvage lány 1785-ben Lur Saluces grófhoz ment férjhez. Ettől kezdve ez a család a kastély tulajdonosa. A 19. század első felében új borházat épített, modernizálta a művelési eljárásokat, a technikai eszközöket és szigorú eljárásokat vezetett be a borkészítésnél. Kimondottan a minőségi bortermelésre berendezkedett modern nagyüzemi gazdaságot teremtett. Az újítások a környező gazdaságokban is meghonosodtak.⁴⁶

A bor különlegességét a 19. században annak tulajdonították, hogy a mikroklíma miatt a sauternes-i Semillon töppedése egyedülálló volt. A sauternes-i fehér termesztésével másutt is kísérleteztek, de nem sok sikerrel, mert a töppedés nem a kívánatos módon ment végbe. A töppedést ugyanaz a nemes penészgomba végezte, mint Tokajban, a *Botrytis cinerea*, de a töppedés más jellegű volt. A mikroklíma miatt jóval intenzívebb volt, mint a Hegyalján: nem csupán a bogyóban fejtette ki hatását, hanem kívül a héjon is, szürke bevonatot, pamacsréteget képezve. A szeme először sárga topáz színt öltött, majd barnult, végül amikor a penészgomba takaróba vonta, szürke lett. A töppedéssel a cukor és a zamatanyagok besűrűsödtek. A töppedt szemek lágyabbak lettek, kevésbé gumisak, mint a Hegyalján. A töppedés szeptemberben kezdődött és novemberig tartott.⁴⁷

Több, általában négy szakaszban szüreteltek, szeptember közepe és november eleje között. Az első szedés akkor kezdődött, amikor potyogni kezdtek a szemek. Nem soronként vagy tökésként szedték le a fürtöket, hanem speciális késsel csak a fürtök túlérett részét vágta ki. Az első szedésből kevés, de 25–30 fokos must lett. A második szedés volt a legbővebb, a harmadik és a negyedik szedésbe pedig már a nem töppedt fürtök is bekerültek.⁴⁸

A három-négyféle mustot külön erjesztették, amely hat hétig tartott, majd hordóba öntötték, s egy-két év múlva a különböző minőségű borokat meghatározott arányban kiegyenlítették. Attól függött a kiegyenlítés, hogy egy vagy kétféle bort akartak. Ezután még két-három évig ismét hordóban érlelték, majd palackozták. A borvidék szabályai szerint a sauternes-i fehér legalább 13%-os volt. Évtizedenként egyszer előfordulhatott, hogy a rossz időjárás (több csapadék esett a szokásosnál) miatt, amikor a must nem érte el a 20 fokot, nem készítettek nemes

⁴⁵ A témával kapcsolatban ld. Lévai Csaba: „A tokaji sokkal jobb annál, mint amit tavaly ezen a néven küldött...”, Thomas Jefferson és a magyar borok. = *Agrártörténeti Szemle*, 2000. 3–4. 429–431.

⁴⁶ Johnson: 145.

⁴⁷ A. d'Armailhacq: *De la culture de vigne et la vignification et des vins dans le Médoc*. Bordeaux, 1867. 597–598.

⁴⁸ Baross-Drucker: 180–181.

édes bort. Egy évtizedre két-három, az átlagosnál jobb termés esett. A 19. század első felében pedig három kiemelkedően jó minőségű termés volt: 1811, 1825, 1847. A jó minőségű sauternes-i az aszúhoz képest egy kicsit sötétebb aranszínű volt. Zamata, aromája kiemelkedett a francia borok közül. Nem savas-édes, hanem kissé keserű-édes ízű volt, mert a töppedés csökkentette a savtartalmat. Rendkívül tartós bor hírében állt, a borászok szerint akár 100 évig is megőrizte minőségét.⁴⁹

A bor minőségét csak a 19. század közepétől lehetett viszonyítani. Jefferson osztályozási kísérlete nem merült feledésbe. 1815-ben egy Abraham Lawton nevű, Bordeaux-ban élő angol ügynök Médoc boraiból 323 termést írt össze, s ebből 51 termést emelt ki. A bordeaux-i borrhégió terméseinek végleges osztályozási rendje az 1855-ös párizsi bor világkiállításra készült el. A bordeaux-i borkereskedők szervezete állított össze egy szempontrendszert, melyet az állam jóváhagyott. A sauternes-i borvidékről 34 termést neveztek be osztályozásra. Ebből egy, az yquemi osztályon felüli, 11 első osztályú, 12 második osztályú besorolást kapott, a fennmaradó 10 bor az ún. polgári minőség szintet kapta, amely közepesen jó bort jelentett. A sauternes-i árai természetesen a minőségtől függően alakultak, de általában a legdrágább borok közé tartoztak. 1847-ben Konstantin orosz nagyherceg egy tonna (900 liter) yquemi nemes édes fehér borért 20 000 frankot fizetett, vagyis literenként 22 frank 22 centime-ot.⁵⁰ 1861–1864 között egy barrique (225 liter) yquemi bor átlagban 6000 frankba került, annyiba, mint a medoci Lafitte kastély bora (26 frank 66 centime/liter).⁵¹

A sauternes-i borvidéktől nem messze, északkeletre a Dordogne folyó jobb partján, Bergerac környéki dombok szőlőiből a 13. század közepe óta készítettek édes borokat, amelyeket Angliába exportáltak. A legjobb minőségűvé a 19. századra a monbazillaci vált. A vidék mikroklímája ősszel kedvezett a szőlőszemek túlérlelődésének. A meszes, agyagos talaj gazdag volt magnézium-és kálisóban. Ugyanazt a három fajtát termesztették, mint Sauternes-ben, s a szüretelés rendje is hasonló volt, általában háromszor szedtek. Házasított bort készítettek: a töppesztett Sémillon adta a cukortartalmat, a Sauvignon blanc a friss, erős jellegét, a Muscadelle az illatát, zamatát. A 6–7 éves korára megérett bor szalma színű volt, méz vagy őszibarack aromájú.⁵²

A Dordogne folyó hajózhatósága miatt a monbazillaci bor piaca biztosított volt. Mint angol birtok, 1453-ig elsősorban Angliába exportált. A 17. század ele-

⁴⁹ Armailhacq: 598–599.

⁵⁰ Lachiver: 365.

⁵¹ Armailhacq: 599.

⁵² Lachiver: 257–258.

jétől a 19. század végéig a hollandok vásárolták fel, akik a magas alkoholtartalmú édes borokat előnyben részesítették.⁵³

A nemes édes borok utolsó két kis vidéke a Loire-völgyben keletkezett: Coteau-du-Layon, Angers-tól délre a Loire bal partján és Vouvray, Tours-tól keletre a Loire jobb partján. A meszes, agyagos, szilíciumban gazdag savas talajon egyetlen szőlőfajtát műveltek az édes bor készítéséhez, a Chenin blanc-t, amely a Pinot blanc egyik változata volt. Magas cukortartalmú, nem túl későn érő fajta.⁵⁴ A régió éghajlata óceáni, a napfénytartam alacsonyabb, mint a délebbi borvidékeken. Az őszi napsütés gyakorta nem volt elegendő a szemek töppedéséhez, ezért nemes édes bort csak kivételesen jó időjárású (meleg nyár és napfényes őszi) évben lehetett készíteni. Máskor a szemek közönséges rothadásnak indultak, ha október első felében nem szedték le. Ezekből a szüretekből közepesen jó minőségű félszáraz és száraz borok születtek. A 19. század első hat évtizedében nyolc alkalommal (1801, 1808, 1822, 1825, 1834, 1846, 1858, 1859) készítettek édes bort. Ebből az 1822-es évszám különösen jó minőségű volt.⁵⁵

Jó évjáráskor a Chenin blanc fűrtjeit október második felétől november elejéig, három szedésben szüretelték, a túlérésnek megfelelően. A három szedésből kiforrt borokat itt is kiegyenlítették. Hat-nyolc év után érett meg teljesen. Topáz színű, erősen aromás, ásványokban gazdag, savas bor lett belőle. Ez utóbbi jegye miatt hasonlíthaták a tokajihoz, s ez adta a különlegességét, mivel Franciaországban igen kevés volt a savas nemes édes bor.⁵⁶

A legenda szerint a vouvray-i borvidéket Tours-i Szent Márton alapította még a 4. század közepén. A torkosságáról is ismert Márton a Marmoutier apátság birtokára szőlőt telepített és többféle bor készítését rendelte el a metódus betartásával. Ő jött rá először, hogy a szőlővesszők rövidre vágása jót tesz a termésnek. A két kis borvidék a 16. századtól lendült fel a Loire völgyben gyakran megforduló királyi udvarnak köszönhetően. Még ennél is nagyobb keresletet támasztottak a holland kereskedők. Coteau du Layon vidékén 1579-ben jelentek meg, s az édes borok legfontosabb felvásárlói lettek. XIV. Lajos háborúi idején a kereskedelem lehanyatlott, de a 18. században helyreállt és a 19. században is a hollandok maradtak a legfontosabb fogyasztók.⁵⁷

⁵³ Dion: 440–442.

⁵⁴ Rendu: 572.

⁵⁵ *Mémoires d'agriculture, d'économie rurale et domestique*. Académie d'Agriculture de France. Paris, 1863. 161.

⁵⁶ Rendu: 376–377.

⁵⁷ Dion: 454.

FÜREDER BALÁZS

A BALASSÁK BORFOGYASZTÁSA A 18. SZÁZADTÓL A 19. SZÁZAD KÖZEPÉIG

A 21. század elején úgy tűnik ismét aranykorát éli a gasztronómia Magyarországon. Kultúrált társaságban illik érteni az ételekhez és a melléjük kínált borokhoz. Teljesen „természetes”, hogy az emberek már nem csupán fehéret vagy vöröset (pirosat) rendelnek az éttermekben vagy vásárolnak a borszaküzletekben, hanem fajta, termőhely, évszám, termelő alapján hozzák meg döntésüket. Ebből adódóan napjainkban egyre inkább kezd elterjedni a minőségi borfogyasztás, szemben a korábbi mennyiségivel. A kérdés az, hogy századokkal ezelőtt is ilyen tendenciák uralkodhattak hazánkban? Milyen borokat fogyaszthattak azok, akik a korabeli úgymond „kultúrált társaság” tagjai voltak, és honnan szerezhették be a nemes italokat asztalukra, pincéjükbe?

EURÓPAI TENDENCIÁK A KORSZAKBAN

A bor évezredek óta megtalálható az európai ember asztalán.¹ A borozgatás a középkorban és ezt követően is szerves része maradt a mindennapi életnek. A fogyasztókat természetesen nagyban befolyásolták a lakóhelyük és a pénztárcájuk

¹ A rómaiak reggelire kenyeret, sajtot és olajbogyót fogyasztottak és mellé mézes bort ittak. (Bajtala István–Marczinek László–Pető Mária: *Római tál*. Bp., 1987. 9.) A mézes bort (*mulsum*) az első lefejtett mustból állították elő, mégpedig úgy, hogy tizenhárom liter musthoz tíz font (1 font = 327,45 g Apicius, Marcus Gavius: *Szakácskönyv a római korból*. Szerk. Orlovsky Géza. Bp., 1996. 34.) mézet kevertek. (Blond, Georges–Blond, Germaine: *Histoire pittoresque de notre alimentation*. Paris, 1960. 107.) Az étkezés vagy csak a szimpla italozás mellett azonban a vallási szertartásokon is viszonylag hamar helyett kapott a bor. Rómában április 23-án tartották a Vinaliá-t, amikor a vidékről felhozott kiforrott borral mutattak be áldozatot Jupiternek. (Maróti Egon: Borfogyasztás, borhamisítás az ókori Rómában. In: *Borok és korok. Bepillantás a bor kultúrtörténetébe*. Szerk. Benyák Zoltán–Benyák Ferenc, Bp., 2002. 47.) A keresztény vallásban is központi szerephez jutott az ital, ugyanis a bor Krisztus véré, a kenyér, pedig a testét szimbolizálta. (Nagy Balázs: Szőlőkultúra és borfogyasztás a középkorban. = *Rubicon*, Magyar bor – bortörténelem. 2003/ 1–2. sz. 106.) Az istentiszteletek alatt a bort egy kis vízzel vegyítették. A víz aránya Nyugat-Európában eleinte 2/3 bor, 1/3 víz, a középkorban 9/10 bor és 1/10 víz, majd a középkor végére ez úgy változott, hogy egy kupa borba egy kiskanálnal vizet tettek. Török József: A bor a keresztény liturgiában. In: *Borok és korok. Bepillantás a bor kultúrtörténetébe*. Szerk. Benyák Zoltán–Benyák Ferenc, Bp., 2002. 67–68.

adta lehetőségek. Hollandia a 17. században óriási mennyiségű bort importált francia, spanyol és német területekről, de ezeket csak a lakosság módosabb rétege engedhette meg magának.² „Közép- és Nyugat-Európában a 16. század elmúltával egyre több bort ittak.”³ azonban a középkorban olyannyira kedvelt nemes, édes vagy édesített borok⁴ helyett a 17–18. században az emberek többsége már nem feltétlenül a minőségi borokkal oltotta szomját.⁵ Igaz, ezen állítás ellenpéldájaként lehet felhozni a portói bor 1703-tól induló britanniai⁶ karrierjét. A Methuen-szerződést követően a Szigetország csak harmad vámösszeggel terhelte a portugál importot, aminek jótékony hatását nem sokkal később már érezték a portugál szőlősgazdák, de az igazsághoz hozzátartozik, hogy végül az angolok sokkal jobban jártak a megállapodással. A portói különlegességét a szőlőfajták (állítólag 77 szőlőfajtából állítják elő), a nagyon alapos taposás és az 1715-től hozzáöntött pálinka adja, aminek következtében a bor az erjedést követően is megőrzi cukortartalmát.⁷

Európa nevezetes borai, borvidékei a 18. század előtt kezdtek kialakulni. Ezek leginkább nem a tökéletes minőségüknek, hanem vízi utak vagy nagyobb települések közelségének köszönhetik hírnevüket. A sorba ezért beletartoznak az andalúziai, portugál, nápolyi vagy akár a bordeaux-i italok is.⁸ A 18. század közepére a tömegborok mellett a márkás német és francia fajborok már név szerint ismeretek Európa szerte, pl. moseli, rajnai, burgundi, champagne-i.⁹ John Hervey suffolki pincéjének összeírása alapján (1690–1740) többek között szerette például a spanyol lucenait, galíciait, az olasz toszkánait, és a portugál portóit. A francia borok kedveltsége felülmulta az összes többit. Az avignoni, burgundi, és a Rhône-vidékről származó Condrieu mellett, több palack illetve hordó bordeaux-it

² Németh István: Italozási szokások a 17. századi Hollandiában. = *História*, Szőlő- és borkultúra Európában a filoxeráig. 1998. XX. évf. 5–6. sz. 64.

³ Hoffmann Tamás: *Európai parasztok II. Az étel és az ital*. Bp., 2001. 326. A nyugat-európai szőlészet, borászat a 16–17. században visszaesett, majd stagnált és csak a 18. századtól kapott új erőt. Égető Melinda: A Kárpát-medence 16–18. századi borkultúrája. In. *Borok és korok. Bepillantás a bor kultúrtörténetébe*. Szerk. Benyák Zoltán – Benyák Ferenc, Bp., 2002. 166.

⁴ A száraz vörösborok elterjedése a 18. századra esik a kontinens nyugati felén (Égető 2002. 167.), és ez az új irányzat vélhetően Angliából indulhatott. Andrásfalvy Bertalan: A vörösbor Magyarországon. Szőlőművelésünk balkáni kapcsolatai. = *Néprajzi Értesítő*, 1957. XXXIX. évf. 57.

⁵ Hoffmann 2001. 326.

⁶ Angliában a természeti adottságok miatt a 17. század végén, a 18. században már nem folyt szőlőtermesztés (Csoma Zsigmond: *Szőlészeti, borászati hagyományok, a megújulás és a közösség kötelékében*. Debrecen-Budapest, 1994–1995. 54), ezért import borokra szorultak a britek.

⁷ H. Balázs Éva: Porto és Tokaj. = *Rubicon*, Magyar bor – bortörténelem. 2003/ 1–2. sz. 50–51.

⁸ Braudel, Fernand: *Civilisation matérielle, économie et capitalisme, XVe–XVIIIe siècle I. Les structures du quotidien: le possible et l'impossible*. Paris, 1979. 201.

⁹ Égető 2002. 166.

is találhatunk a feljegyzésekben (ezen belül Haut-Brion-t, mely az első olyan bor volt a borvidéken, amelyet arról a birtokról neveztek el ahol készült, de az angol nemes kóstolt La Fitte-et, és La Tour-t is). James Brydges Marlborough hercege kortársához hasonlóan nagyra értékelte a nemes borokat. Nála a számtalan francia, spanyol nedű mellett, azonban már tokajit is találhatunk.¹⁰

A minőségi szőlőtermesztést és borkészítést a 18. században meghonosult új technológiák és szemléletmód is generálta. Itt megemlíthetjük a fajtatiszta ültetvények kialakítását, a szőlő trágyázását, újfajta metszési módok bevezetését, a borok fejtését, a tárolási körülmények fontosságát,¹¹ vagy azt, hogy a század elején elkezdődött Európában a mezőgazdasági ismeretek magasabb szintű oktatása pl.: Halléban, Uppsalában vagy Göttingenben.¹² Az újítások bevezetésével sokat javult a borok minősége, de a 19. században sikerült a tartósítást továbbfejleszteni. Pasteur megfigyelte, hogy a borokban mikroszkopikus kórokozók vannak, majd ezt követően azonosította is őket. A kísérletezések során megállapította, hogy ezen élőlények életben maradásához és szaporodásához oxigénre van szükség. A megoldást végül a palackos borok felmelegítése forró vízben – de nem felforralni – jelentette. A bor érése az eljárást követően tovább folytatódik és az eltarthatóságuk is megnő.¹³

BOROK A BALASSA CSALÁD ASZTALÁN

A Balassák borkultúráját a 18. századtól a 19. század közepéig a család levéltárában található inventáriumok, vásárlási listák, családi levelek valamint Balassa Ágnes 1769-es szakácskönyve alapján vázolhatjuk fel. Sajnos ezt – mint minden gasztronómiatörténeti kutatást – nagyban nehezíti az a tény, hogy az ilyen jellegű dokumentumok „megmentésére” a tulajdonosok és úgymond az utódok sem fordítottak kellő figyelmet. Ebből adódóan a fennmaradt források általában különböző településekről származnak, időnként 10–15 év elteltével követik egymást, és az iratok jellege is eltérő lehet. A kutatható anyag másik „hiányossága”, hogy a bor, borok általában „bor”-ként lettek leírva, és elsősorban a mennyiségre valamint az értékükre utalnak a feljegyzések. Eleinte az eredet megjelölésével csak elvétve találkozhatunk és majd csak a század második felében valamint a követ-

¹⁰ Johnson, Hugh: *A bor története*. Bp., 2005. 107, 162.

¹¹ Égető 2002. 166. A fejlődést nagyban segítette, hogy az újításokat a szakemberek publikálták. A francia szőlészeti-borászati szakirodalom a 18. század második felétől kiemelkedett Európában. A századfordulótól, majd a 19. század közepétől a francia felfedezéseket az európai szőlőtermesztők átvették, és rendszeresen alkalmazták. Csoma 1994–1995. 51.

¹² Csoma Zsigmond: *Kertészet és polgárosodás. (Az európai szőlészeti-borászati-kertészeti ismeretek oktatása, szaktanácsadása a Georgikonban és a Keszthelyi Uradalomban, a 18. sz. végétől a 19. sz. közepéig)*. Bp., 1997. 77.

¹³ Johnson 2005. 210.

kező században lesz egyre gyakoribb a konkrét származási hely, esetleg az évjárat feltüntetése. Ennek ellenére úgy gondoljuk, hogy ha teljes egészében nem is, de részleteiben talán sikerül bemutatnunk egy észak-magyarországi nemesi család borhoz fűződő kapcsolatát.

A Balassák 17. századi borfogyasztását alapjaiban még nem ismerjük,¹⁴ viszont a 18. század elején általában helyi, valamint a birtokokhoz közeli vármegegyékből¹⁵ származó borokat: szudi, egri (vörös), patai¹⁶ (Gyöngyöspata), talán váci,¹⁷ és úgymond „egyéb borokat” ittak.¹⁸ Bél Mátyás szerint a szudi és a váci borok a báti, a csejkői, a vinári, a pelsői, a lissói vagy a rakoncai borokhoz hasonlóan¹⁹ sok borkövet tartalmaznak. A borköves borok nem túlságosan édesek, nem is fanyarok és nem is nagyon tüzesek. Színük vízszerű, tiszta és roppant egészségesek, ugyanis tisztítják a vért és hajtják a vizeletet. A szerző azonban az egri vagy a gyöngyöspatai borokról már nincs ilyen jó véleménnyel. Ezen borokat a „meszes” kategóriába sorolta. Szerinte a meszes borok – tisztán fogyasztva –

¹⁴ A feltárt iratokból kiderül, hogy a bor a korszaknak megfelelően (Benda Borbála: Fogyasztási szokások és változásai a 17. századi főúri udvarokban. = *Korall*, 2002. 10. sz. december. 119–122.) előkelő helyen szerepelt a család italkultúrájában, de a származási helyre, esetleg a szőlőre napjainkig nem találtunk utalást. Az ital tárolására, felszolgálására és fogyasztására alkalmas eszközök fajtáit (pincetokok, hordók; kannák, palackok; poharak, kupák) azonban szerencsére elfogadható módon ismertetik az összeírásokban. Füreder Balázs: A Balassa család étkezésszertalain használt eszközök a XVII. században. = *Lymbus. Magyarországtudományi Forrásközlemények*, Bp., 2007. 129–141.

¹⁵ II. Rákóczi Ferenc 1707-es országos borminősítése szerint a Balassa birtokokon és a közelükben lévő szőlőültetvényeken nem a legjobb minőségű borok teremtek: „A harmadik classisban lészen gyöngyösi (Heves m.), váci (Pest m.), báti (Hont m.) és a[z azok] táján levő szőlők, [...] A negyedik és legsoványabb classis a [...] Nógrád vármegyei (kivéven a kozsdi, rádi, és szőlősi hegyeket), korponai, bozóki, devicsei, felsőpalojtai (Hont m.), Trencsén vármegyei csejte, [vág]jújhelyi, verbotai [verbói]”. Szakály Ferenc: Országos borminősítés 1707-ből. = *História, Szőlő- és borkultúra Európában a filoxéráig*. 1998. XX. évf. 5–6. sz. 38.

¹⁶ Magyar Országos Levéltár (továbbiakban MOL) Balassa cs. P 1769, 29. cs. 1721–1723.; P 1770, 4. cs. 1721–1739.

¹⁷ A Balassák kékkői uradalmába a váci vásárról is került bor, melyről feltételezhetjük, hogy helyben termett. MOL Balassa cs. P 1769, 29. cs. 1725–1726.

¹⁸ Az „egyéb borok” elnevezést azon borokra értjük, melyek csupán „bor”-ként szerepelnek az iratokban, például: „Bort P káplány asztra”; „Bort hetvenhat iczet.” (MOL Balassa cs. P 1769, 29. cs. 1708.) Ennél egy kicsit konkrétabb feljegyzésnek számít, amikor legalább a bor korára találtunk utalást, például a kékkői uradalom 1722 júniusi kiadásai között szerepel hat akó óbor beszerzése. (MOL Balassa cs. P 1769, 29. cs. 1721–1723.) Természetesen az ilyen „egyszerű” típusú adatfelvételt nem tekinthetjük egyedi jelenségnek a korszakban, vagy a térségben, mivel például a Zichyek divényi uradalmában sem tudjuk nyomon követni a borok fajtáját, pontos származási helyét, csak a mennyiségét. Szirácsik Éva: A divényi uradalom gazdálkodásának jellege és jövedelmezősége a Zichy seniorátus első száz évében (1687–1787). = *Agrártörténeti Szemle*. 2004/2005. XLVI. évf. 1–4. sz. 146.

¹⁹ Ezek a borok általában Hont és Bars megyében, illetve Vác környékén és a Cserhátban találhatóak. Bél Mátyás: *Magyarország népeinek élete 1730 táján*. Vál. Wellmann Imre, Bp., 1984. 386.

bámulatosan fokozzák a szomjat és másnap fejfájást, ételtől való undorodást okoznak. A panaszok gyógyítására ilyenkor legjobb valami savanyút fogyasztania, például káposztalevet.²⁰ Napjainkban talán érdekesnek tűnhet, hogy az egri bor(ok) alatt a késő középkorban fehérbort értettek a fogyasztók, ugyanis még 1503-ban az egri püspökség számadásaiban is – kilenc év alatt a minden jelző nélkül szereplő hatalmas mennyiségű bor mellett – mindössze két hordó vörösbort említenek.²¹ A változás a város 1596-os török kézre kerülését követően kezdődött,²² de csak a 18–19. századtól beszélhetünk a híres egri vörösborkról,²³ igaz ekkor a zömében vörösbort adó szőlőfajták nagyobbik részéből sillert készítettek, és csak kisebbik hányadából termeltek vörösbort.²⁴

A 18. század derekán az iratok tanúsága szerint²⁵ a család csábi, csábi ürmös és a tokaji borokat fogyasztott.²⁶ A csábit a település földrajzi elhelyezkedéséből (Hont vármegye) adódóan a szudihoz hasonlóan a borköves borok kategóriájába sorolhatjuk.²⁷ Hasonló tendenciát figyelhetünk meg az erdélyi Csákyaknál is. Csáky Kata levelezéséből kiderül, hogy a korszakban a helyi borok (például: lecsméri, serlingi, bilaki, rettegi) mellett ürmös, és tokaji bor²⁸ is került a poharakba.²⁹ A tokaji bor megjelenése a Balassák asztalain feltételezhetjük, hogy nem a 18. század közepéhez köthető, ugyanis ekkor már rég országos, illetve európai hírnévnek örvendett a borvidék. Hazánkban a tokaji bor termelése a 13. századra vezethető vissza. A szőlőművelésnek a tatárjárás után idetelepített olaszok adtak döntő lökést.³⁰

²⁰ Bél 1984. 386–387.

²¹ Solymosi László: Szőlőművelés Magyarországon a középkorban. A honfoglalástól a 14. századig. = *História*, Szőlő- és borkultúra Európában a filoxéráig. 1998. XX. évf. 5–6. sz. 20.

²² Nemes Lajos: Az egri szőlőtermesztés. = *Rubicon*, A magyar bor századai. 2007/ 6–7. sz. 88.

²³ Andrásfalvy Bertalan: Buda és Eger vörösbora. = *História*, Szőlő- és borkultúra Európában a filoxéráig. 1998. XX. évf. 5–6. sz. 49.

²⁴ Gál Lajos: Vörös és fehér Eger szőlővesszein. = *Rubicon*, A magyar bor századai. 2007/ 6–7. sz. 93.

²⁵ Véleményünk szerint a korábban említett helyi borok továbbra is kerülhettek a poharakba, de jelenleg ezen hipotézisünket még nem tudjuk alátámasztani levéltári forrásokkal.

²⁶ Az iratokban szerepel vörösbort is, de a származás feltűntetése nélkül. MOL Balassa cs. P 1776, 13. cs. 1730–1748.

²⁷ Bél Mátyás nem említi.

²⁸ A grófnő férje, Bethlen Miklós leginkább a tokaji édes borokat szerette. Papp Klára: Bethlen Miklósné Csáky Kata erdélyi gazdasága. In. *Memoria rerum. Tanulmányok Bán Péter tiszteletére*. A kötetet szerkesztette Oborni Teréz és Á. Varga László, Eger, 2008. 397–415.

²⁹ „Mindem örömöm elegendő volt bánattal” Csáky Kata levelezése. Összeállította, a szöveget gondozta és a bevezető tanulmányt írta: Papp Klára, Debrecen, 2006. b. 72, 73, 95, 113.

³⁰ Johnson 2005. 126.

A 15–16. század fordulóján a külföldre kerülő borok jelentős hányada Hegyaljáról származott.³¹ A Szerémség pusztulását követően már a 16–17. század fordulójától Tokaj-Hegyalja számít a vezető magyar borvidéknek, amelynek fénykor a 18. század végéig, Lengyelország harmadik felosztásáig tartott.³² A középkortól fogva Tokaj-Hegyalján kialakult egy borcsoport, melynek egyes összetevői más magyar borvidékeken is megtalálhatók, de együttesen csak itt. Ez pedig a következő: közönséges bor (ordinárium), szamorodni (főbor), aszú (aszúszőlőbor, aszúbor), eszencia (nektár). Aszú készítésével hegyalján kívül máshol is kísérleteztek, például: Sopronban, Szentendrén, Szekszárdon, Mátraalján, Mórton, Badacsonyan, Erdélyben és még sok más helyen.³³ Az erdélyi aszúbor-készítési kísérletek eredménye lehet az a több tucat „aszúszőlő bor butéliákban”, amelyet Bethlen Rozália nagyalmási udvarházának pincéjében vettek lajstromba 1794-ben.³⁴

A század második felében született Balassa Ágnes (1769) szakácskönyve, melynek alapján megállapíthatjuk, hogy a bor az étkezőasztalok mellett a konyhában is rendszeresen szerepet kapott. Szakácskönyvében a különböző fogások nyersanyagai között gyakran találkozhatunk borral, vörösborral, borecettel, esetleg musttal, egy esetben pedig aszú szőlőborral³⁵ is. A könyv egy „Édesen maradó ürmösbor” leírást is közöl, melynek az alapja must. Az ürmös³⁶ előállításánál a készítő a fehér- vagy bárányürmöt összevagdálja, és zacskóba teszi. A must

³¹ Draskóczy István: Borkereskedelem a 15–16. század fordulóján. Kassa kiváltságai és borkereskedelme. In: *Borok és korok. Bepillantás a bor kultúrtörténetébe*. Szerk. Benyák Zoltán–Benyák Ferenc, Bp., 2002. 116.

³² Orosz István: A borok királya. A bortermelés szerepe és társadalomformáló hatása Tokaj-Hegyalján a 18. században. In: *Borok és korok. Bepillantás a bor kultúrtörténetébe*. Szerk. Benyák Zoltán–Benyák Ferenc, Bp., 2002. 192. A legnagyobb felvevőpiac elvesztése mellett a 18–19. század fordulóján tovább nehezítette a borvidék helyzetét a fogyasztói ízlés megváltozása. Az édes borok háttérbe szorultak, és kedveltebbek lettek a könnyű, friss borok és a francia pezsgő, amely Poroszországból, Oroszországból, Lengyelországból is teljesen kiszorította a tokaji borokat. Orosz István: Tokaj tündöklő borostyán nedűje. = *Rubicon*, A magyar bor századai. 2007/ 6–7. sz. 35.

³³ Balassa Iván: Az aszú és a szamorodni története. In: *Borok és korok. Bepillantás a bor kultúrtörténetébe*. Szerk. Benyák Zoltán–Benyák Ferenc, Bp., 2002. 189, 190. A miskolci Avason is készül aszú, melyről Podmaniczky Frigyes így vélekedett: „minden tekintetben, még az aszút sem véve ki” vetekednek a Tokaj hegység boraival. Podmaniczky Frigyes: *Egy régi gavallér emlékei*. Bp., 1984. 82.

³⁴ Papp Klára: „Esze, kardja, s házassága után boldogul az ember” Tanulmányok a Csáky család 17–19. századi történetéből. Debrecen, 2006. a. 155.

³⁵ „mikor pedig asztalhoz vészel belőle, aszú szőlő borral elegyítsd.” – „Csipkét becsinálni” című recept. Füreder Balázs: *Balassa Ágnes szakácskönyve a XVIII. század végéről*. Salgótarján, 2006. 92.

³⁶ Az ürmösbor – hasonlóan a csemegeborhoz – természetes borból készített likőrbor, melynek a cukortartalmát sűrített musttal, alkoholtartalmát borpárlattal, ízét élelmiszer-előállítás céljából felhasználható növényi eredetű adalékanyagokkal, esetleg szeszes kivonatokkal adják meg. *Gasztronómiai lexikon*. Szerk. Csizmadia László. Bp., 1993. 96., 451.

negyedrészt megforralja, és a többi musthoz adja, majd egy-két órán át hordóban érleli. Közben a mustármagokat összetöri, kevés égettborral téstává gyúrja, és az örömmel együtt a musthoz adja. Végezetül légmentesen lezárja a hordót és körülbelül három hétig „pihenteti” az italt.³⁷ Fűszeres borokat már az ókori görögök³⁸ és rómaiak is kreáltak,³⁹ mely szokás a középkorban,⁴⁰ kora újkorban⁴¹ sem tűnt el, és napjainkig továbbélt.⁴² Ennek ellenére viszonylag kevés forrás áll rendelkezésünkre a korabeli szakácskönyvekben az ital különböző fajtáiról, elkészítési módjáról. Az ürmösborokat alapvetően két nagyobb kategóriába sorolhatjuk, mégpedig a felöntésükre szolgáló alapborok szerint lehet fehér vagy vörös. A fehér ürmösök között az 1489-ből származó pozsonyi ürmös készítése során a borba mézet, gyömbért, szegfűszeget, fahéjat, mazsolát, szerecsendiót, ámbrát, pézsmát főztek bele és pigment⁴³ bornak is nevezték.⁴⁴ A csáktornyai Zrínyi-udvar szakácskönyvében – „Ürmös bor hogy hamar megtisztuljon” – a következő szerint készült az ital: miután kimosta a hordót, egy rend szőlőt tett bele, majd forgácsot, ürmöt és mustot.⁴⁵ Szintén a 17. századból származó erdélyi recept szerint a bort örömmel, ezerjófűvel, narancshéjjal, citromhéjjal, kálmosgyökérrel, szegfűszeggel, korianderrel, és csillagánizzsal ízesítik. A vörös ürmösborok jeles képviselője a rácürmös. Keletkezési idejét nem ismerjük pontosan, de készítése során az óvörösbort szárított örömmel, tormával, édes valamint keserű mustárliszttel, birsalmaszeletekkel, aszalt és szemezett kadarkaszőlőszemekkel érlelték.⁴⁶

³⁷ Füreder 2006. 90.

³⁸ Johnson 2005. 26.

³⁹ A római borokról Cato (Cato, M. Porcius: *A földművelésről. LXXXIII.* Ford. Kun József, Bp., 1966. 133–135., 171–173., 207–223.) mellett Apicius szakácskönyvében is találunk részleteket. Orlovsky 1996. 39–41.

⁴⁰ Nagy 2003 108.; Kulcsár Zsuzsanna: *A középkori élet.* Bp., 1964. 97.

⁴¹ „A férfiak reggeli ital gyanánt jó finom, édes-csípős ürmösbor is ittanak, s egészségesnek tartották, mert nem vala olyan paszomántos gyomrok, mint az mostaniaknak.” Apor Péter: *Metamorphosis Transylvaniae.* Bp., 1972. 14.

⁴² Sahin-Tóth Gyula: *Italismeret.* In: *Gasztronómia. Étel- és italismeret.* Szerk. Tusor András – Sahin-Tóth Gyula, Bp., 1999. 172.

⁴³ A pigment bor szintén rendelkezik európai gyökerekkel. Az ital nagyon hasonlít a pimenthez, de ehhez vörösbort használtak, és így készült: „Végy hozzá 2 uncia fehér fahéjat és három uncia gyömbért; nárdust is, le pays dun denerer-t, galangát avagy kínai gyömbért, szegfűszeget, önts reá hosszan veresbort, adj hozzá majoránnát, kardamomot, negyedbe tört szerecsenygyiót is paradicsomnak magját [grayne de paradis], mindet porba törve.” Black, Maggie: *Középkori szakácskönyv.* Nyíregyháza, 2005. 120–121.

⁴⁴ Csoma Zsigmond: *Bor és borászat a Kárpát-medencében.* = *Rubicon.* Magyar bor – bortörténelem. 2003. 1–2. sz. 6.; Zolnay László: *Ünnep és hétköznap a középkori Budán.* Bp., 1975. 150.

⁴⁵ *Szakács mesterségnek könyvecskéje. A csáktornyai Zrínyi-udvar XVII. századi kéziratot szakácskönyve és a Tótfalusi Kis Miklós által kiadott kolozsvári szakácskönyv.* Szerk. Király Erzsébet, Bp., 1981. 262.

⁴⁶ Csoma Zsigmond: *Erdélyi ürmösök és aszúk.* = *Rubicon.* Magyar bor – bortörténelem. 2003. 1–2. sz. 49.

A rácürmös technológiája a 20. század elejére csupán némileg módosult. Rézi néni a „1266. Rácürmös készítése” során ürmöt, szegfűszeget, fahéjat, „feketeszemű szőlőt”, repcét és vörösbort ajánl a kísérletező kedvű háziasszonyoknak.⁴⁷ Az ürmös receptek – mint láthatjuk – nem nagyon különböztek egymástól az évszázadok alatt a nyersanyagokban vagy a készítési módokban.

A század vége felé a vásárlási listák mellett az inventáriumok is érdemben segítik a kutatók munkáját, ugyanis a Balassáknál is megjelennek az ital nevével ellátott poharak. Így az összeírásokban rábukkanhatunk: száras tokaji, valamint somlói, ürmös és moseli poharakra is.⁴⁸ Ennek alapján megállapíthatjuk, hogy a borok beszerzése nem csak a közvetlen környezetből valósult meg,⁴⁹ hanem nyitás történt az országos⁵⁰ és lassan az európai borvidékek felé, melyekről idővel a borok mellett szőlőtőkék is érkeztek hazánkba.⁵¹ A poharak változatossága, így a fogyasztott borok sokszínűsége a 19. században tovább bővült. A már használt ivóalkalmatosságok mellett találhatunk egri és bordeaux-i poharat is a Balassáknál.⁵² A jelzett italokon kívül természetesen a helyi termelők borai továbbra is jelen voltak a családnál. Egy 1860-ból származó kékkői összeírásban a következő óborokat vették lajstromba: csábi 1852, 1857, 1858, 1859; balassagyarmati 1858, 1859; kékkői 1859, alsóeszti 1859.⁵³

⁴⁷ Rézi néni: *Igazi magyar konyha. Szegedi szakácskönyv*. Hetedik javított kiadás. Bp., 1901. 446.

⁴⁸ MOL Balassa cs. P 11, 17. cs. 624–638.; P 1815, 14. cs. 22. tétel

⁴⁹ Kiss Boldizsár 1792. április 1-én Csáky Katának írt leveléből világosan láthatjuk, hogy a különböző magyar borvidékeken termelt borok hazai forgalmazása, fogyasztása már teljesen természetesnek mondható: „[...] Magyarországról mindazon minapába megvásárolt borokat hazaszállítottam szerencsén.” A Csákyaknál – a már említett tokaji mellett – a budai és a „budai piros” borok lehettek kedveltek. Papp 2006. b. 274., 275., 340.

⁵⁰ „a XVIII. században a nemes boraink közül a tokaj-hegyaljai asszú-, pecsenye- és szamorodni, a ménesi, még a szerémi, a soproni s a ruszti, a szentgyörgyi borok voltak keresettek és kedveltek. Finom, inkább előkelő asztali borok voltak a somlyói, a csömöri, a tótfalusi, a váli, a villányi, a badacsonyi, a somogy megyei borok, a pozsony megyei diósi és pracsai, a nógrádi penci és váraljai, az ungi szerednyei, az érmelléki, a verseci és fehértemplomi borok. Nevezetesek voltak már ebben a században a Maros és a Küküllő völgyeinek termései is. Vörös borok között elismertek voltak továbbra is a budai és egri, nemkülönbön a szegszárdi, villányi és visontai borok.” Ballai Károly: *Magyar korcsmák és fogadók a XIII–XVIII. században*. Bp., 1927. 36.

⁵¹ Igaz ennek a későbbiekben nem mindenki örült. Eötvös Károly a hazai borok védelmében a következőket vetette papírra: „A magyar gyümölcs sok fajtája fölötté áll a földkerekség minden gyümölcsének. Az erdélyi som és hegyaljai furmint, az érmelléki bakator, az egri kadarka, a budai mézes, a somlyai rakszőlő, a balatonmelléki juhfarkú, bajor és tulipiros föl nem található sehol. Illatos szőlőinkről nem is beszélek. Hol van ezek párja? Miért kellett ezeket a vizenyős ízű francia, spanyol, olasz és rajnai fajtákkal fölcserélni? Azért, hogy behozzák a szőlőferget, a szőlőpenészt, a szőlőnek minden fehér és fekete, minden földalatti és földfeletti betegségét.” Draveczky Balázs: *Balázs Mester az asztali örömök historikusa. Történetek terített asztalokról és környékükről*. Bp., 2002. 222., 224.

⁵² MOL Balassa cs. P 1815, 14. cs. 22. tétel

⁵³ MOL Balassa cs. P 1769, 22. cs. 48. tétel

A változatos borfogyasztás, borkínálat nem tekinthető egyedi jelenségnek. A 19. század elejéről, közepéről fennmaradt fogadói, szállodai itallapok hasonló sokszínűséget mutatnak. Az 1835-ös „Gasthofe zum schwarzen Adler in Ungarisch Altenburg”⁵⁴ italkínálata között az asztali bor mellett megtalálható többek között a somlói, a vörös villányi, és a ruszti bor.⁵⁵ Az 1848-ból származó pesti „Az Arany-kéznél”⁵⁶ már külön ismertetik a fehér (asztali bor, kőbányai, neszmélyi), a vörös (budai, villányi,⁵⁷ egri) és csemegeborokat (tokaji, ruszti, ménesi, de ide tartozik a francia és a magyar pezsgő is).⁵⁸ A szintén pesti, Angol Királynő Szálloda⁵⁹ 1847-es italkínálata egyszerűen lenyűgöző! A számtalan magyar bor mellett (például: neszmélyi, somlói, badacsonyi, villányi, egri, budai, tokaji, ménesi) találhatunk rajnaít (Liebfrauenmilch, Schloss-Johannisberger), moselit (Mosel Muskateller, Brauneberger), franciát (Bordeaux St. Julien, Château Margaux, Château Lafitte) és spanyol nedűket (Malaga 1827, Madeira, Muskat Lunel, Xeres).⁶⁰

EGYÉB BORBÓL, ÉS BORRAL KÉSZÍTETT ITALOK

Az egyéb borból, borral készített italokhoz sorolhatjuk a pezsgőt, az égettbort, a rozsólist, a gyümölcslével ízesített bort valamint a vízzel hígított fröccsöt.

A korszakban – másokhoz hasonlóan⁶¹ – a magyar és az európai borok mellett a Balassa családnál is kezd elterjedni a pezsgőfogyasztás, melyre az inventáriu-

⁵⁴ Sokáig úgy gondolták a szakemberek, hogy a mosonmagyaróvári Fekete Sas fogadó német nyelven írt étlapja az első magyarországi étlap. (Draveczy 2002. 211.) Jelenleg már ismeretes két németül írt balatonfüredi étellista 1786-ból, és Márkus Mihály nyíregyházi vendégfogadós magyar nyelvű étlapja 1834-ből. Csapó Katalin: A vendéglátás korai dokumentumai (I. rész). Étlapok és konyhacédulák. = *Lupe*, 2008. a. augusztus. 13–14.

⁵⁵ Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeum (továbbiakban MKVM) leltári szám: DA 73. 531

⁵⁶ A másodosztályú fogadó az Aranykéz utca sarkán épült és a század elején a magyar színészek kedvelt vacsorázó helyének számított. Csapó 2008. a. 14.

⁵⁷ Villányt és környékét a 19. század második felétől hazánk egyik szőlészeti, borászati innovációs központjának tekinthetjük. A villányi uradalmi borok Bécs közvetítésével váltak ismerté a 18. századtól egész Európában, majd 1840-től már kipróbálhatták az amerikai és brazil fogyasztók is. A század közepén a pesti polgári közönség, a kaszinók látogatói jól ismerték és előszeretettel fogyasztották a villányi vörös borokat. Csoma Zsigmond: Villány a Bélyei Uradalom része. = *Borászati Füzetek*, 2006. XVI. évf. II. sz. 11, 12.

⁵⁸ MKVM leltári szám: DA 70. 30

⁵⁹ A híres szálloda 1839-től 1916-ig volt nyitva, amíg végül 1940-ben lebontották. Gundel Imre–Harmath Judit: *A vendéglátás emlékei*. Bp., 1979. 72, 73.

⁶⁰ MKVM leltári szám: DA 70. 31

⁶¹ A 18. század vége felé a magára valamit is adó hazai fogadók, kávéházak, éttermek kínálatában már előkelő helyen szerepelt az ital. (Draveczy 2002. 225.) A következő században az Angol Királynő Szálloda 1847-es italkínálatában már hat különböző pezsgővel találkozhatunk, köztük a legnagyobb márkákkal is (Jacquesson & fils, Giesler & camp, Perrier & fils, Moët Sillery, Crémant rosé, és magyar pezsgő). MKVM leltári szám: DA 70. 31

mokban összeírt pezsgőspoharakból következtethetünk.⁶² A pezsgőkészítés gondolata először angol kereskedők fejében fordult meg – nagyjából a 15. század végén – hogy a kissé savas champagne-i borhoz kevés melaszt vagy cukrot adjanak, és így palackozzák. 1622-ben már Christoph Merret több oldalon keresztül ismertette, miképpen lehet pezsgő champagne-i bort készíteni. A pezsgőbor feltalálását sokan Dom Pérignon bencés szerzetes nevéhez kötik, aki 1665-től 1715-ben bekövetkezett haláláig a hautvillers-i apátság pincemestere volt. Valójában ő nem a pezsgőt találta fel, hanem azt, hogy különböző alapborokból hogyan lehet mesteri házasítással egy igazán kiváló cuvée-t kapni.⁶³ Az igazán finom pezsgő titka a 18. század első felében szivároghatott ki az apátságból⁶⁴ és ezt követően az üzemszerű pezsgőkészítéssel⁶⁵ a környék borkereskedői kezdtek foglalkozni. Leghamarabb a Ruinart Pere et Fils cég készített „nagyban” pezsgőt 1729-ben, majd 1743-tól a Moët & Chandon, 1772-től pedig Clicquot és a Alexandre Pommery pezsgőgyárak is piacra dobták termékeiket. A században a pezsgőgyártók legnagyobb problémája a palackok felrobbanása volt. A megoldást a montpellier Mezőgazdasági Egyetem tanára Jean-Antoine Chaptal dolgozta ki. Ő rámutatott a cukortartalom és a belőle keletkező alkohol és szénsavmennyiség közötti összefüggésre. Módszerével a készítők az italhoz hozzáadott cukorral szabályozni tudták a keletkező szénsav mennyiségét. Parmentier viszont a cukor helyett sűrített mustot ajánlott, mert az gyorsabban és tökéletesebben keveredik, mint a cukor. Ezen eljárásoknak is köszönhetik a készítők, hogy a pezsgők minősége a gyengébb évjáratokban sem romlott.⁶⁶ Az ital kedveltségét mutatja, hogy 1784-ben XVI. Lajos már 1835 palackkal rendelt az 5230 palack burgundija mellé az udvar számára.⁶⁷ A pezsgőkészítés folyamata a 19. században tisztázódott le teljesen és a champagne-i pezsgők aranykora is a század végére tehető.⁶⁸

⁶² MOL Balassa cs. P 1815, 14. cs. 22. tétel

⁶³ Bichsel Rolf: *Francia pezsgők*. Bp., 2001. 10.

⁶⁴ A 18. században a magyar nyelvű szakácskönyvekben is találhatunk pezsgő leírásokat. A Gundel Károly által közölt, 1753–1758-ból származó „Ételek nemeiről ...” című szakácskönyvben megemlítik a „Sampanyer bort így tsinálj, (hordóban)” és „Champagniai bor készítése.” elnevezésű recepteket. Gundel Károly: *A konyha fejlődése és a magyar szakácskönyvirodalom a XVIII. század végéig*. In: *A magyar vendéglátóipar története. A honfoglalástól napjainkig*. Szerk. Ballai Károly, Bp., 1943. (Reprint: Bp., 1988.) 338.

⁶⁵ Hazánkban az első pezsgőgyár 1825-ben nyitotta meg kapuit Hubert J. E. jóvoltából. Nagyváthy Éva: *Törley 1882–2007*. Bp., 2007. 12.

⁶⁶ A pezsgőt napjainkban kétféle eljárással készítik. A hagyományos champagne-i módszer szerint, a pezsgő palackban erjed, a másik variációnál – egy a tömegtermelés igényeit jobban ki-elégítő változat szerint – az italt nagy úrtartalmú edényekben (tankokban) erjesztik. Csizmadia 1993. 337.

⁶⁷ Strong, Roy: *Lakoma. A dúsan terített asztal története*. Bp., 2006. 222.

⁶⁸ Nizskács Miklós: *A pezsgő*. Bp., 2004. 10–11.

Borból az előbb említett pezsgő mellett, a család égettbor is fogyasztott. A 17. századtól hódítanak Európában a különböző borpárlatok, pálinkák, likőrök és a 18. századra válnak általánossá. A pálinkát eredetileg a bor párolása útján nyerték és gyógyszernek tekintették főleg a döghalál, a köszvény és a rekedtség ellen és csak lassan csúszott ki a patikusok és az orvosok kezéből (XII. Lajos csupán 1514-ben adta meg az ecetgyártók céhének a szeszpárlás kiváltságát.). A tömény szeszes italok elterjedésében Európa északabbra fekvő országai játszottak úttörő szerepet és ezek közül is leginkább Németalföld. Lassacskán mindenütt és szinte mindenféle növényből állítottak elő pálinkát: szőlőből-Cognac, almából-Calvados, cseresznyéből-Kirsch, tönkölyből-Grappa, gabonából-Kornbrand stb. készült.⁶⁹ Hazánkban a magas alkoholtartalmú italok eleinte szintén csak a gyógyászatban kaptak szerepet. Ennek egyik jele, hogy Károly Róbert felesége Erzsébet királyné köszvényét rozmaringos aqua vitae-vel gyógyította.⁷⁰ A 16. századi Magyarországon már kezdenek feltűnni az égettbor-kocsmák.⁷¹ A Balassák égettbor fogyasztása hasonló lehetett a többi nemesi családhoz. A 17. századi iratok rendszeresen említik az ital elkészítéséhez szükséges eszközöket, például: „Égettboros vasfazék minden eszközzel; Borégető fazék; égettboros fazék réz [---] 2”.⁷² A 18. században azonban az égettbor szót egyre kevésbé használták és helyette inkább pálinkának nevezték az italt.⁷³ Az égettbor és a pálinka a 17. században két különböző égetett szeszes italt⁷⁴ jelentett. Az előbbit a bor seprőjéből égették ki, az utóbbit pedig gabonából, főleg árpából főzték.⁷⁵ A szlovákból átvett pálinka szavunk, azonban ezt követően egy ideig együtt élt az égettborral, majd végül kiszo-

⁶⁹ Braudel 1979. 206–209, 211.

⁷⁰ Balázs Géza: *A magyar pálinka*. Bp., 1998. 23. A rozmaringos aqua vitae, más néven Magyar Királyné vize a következő módon készült: „Végy négyszer leeresztett égettbor három rész: Rozmaring virágot (a’ Levele szinte úgy jó) két részt: a’ kettőt tedd egy üvegbe, dugd be szorossan, és tartsd meleg helyen ötven óráig; azután tsepegtesd le Lombikból, mint a’ Rózsavizet, ’s mást szokás. A’ Köszvényesek minden héten 1-szer egy köntinget szoktak belőle bevenni éhgyomorra, és vele minden nap mosdani.” N. Nagyváthy János: *Magyar házi gazdaszszony*. Pest, 1820. (Reprint: Bp., 1986.) 162.

⁷¹ Kisbán Eszter: Táplálkozáskultúra. In: *Magyar néprajz IV. Életmód*. Szerk. Balassa Iván, Bp. 1997. 427.

⁷² Füreder 2007. 137., 140., 141.

⁷³ „egy akó pálinka” (MOL Balassa cs. P 1770, 4. cs. 1721–1739.); „Kékkői pálinkás [...] pálinkaért” MOL Balassa cs. P 1769, 29. cs. 1724.

⁷⁴ Égetett szeszes italoknak (pl.: konyak, pálinka stb.) a kb. 40-60% alkoholtartalmú, borból vagy más egyéb cefréből lepárlással készült italokat nevezzük. Az előbbieknél némileg kevesebb alkoholt tartalmazó, rendszerint magas cukortartalmú és ízesített szeszes italok a likőrök. Balázs 1998. 12.

⁷⁵ Benda Borbála: *Étkezési szokások a 17. századi főúri udvarokban Magyarországon*. PhD-értekezés. Bp., 2004. 272., 273.

rította azt,⁷⁶ és a 18. században már az égetett szeszesitalokat egységesen pálinka néven ismerték⁷⁷ (valószínűleg ez történt a Balassáknál is).

Az „erős” italokkal együtt jelennek meg Európa szerte a likőrök. XIV. Lajos gyakran érezte azt a gyengeséget és életuntságot, amely hatvanéves koron túl oly gyakran fogja el az embert, hogy erősítőket készítsenek neki. A pálinkába cukrot és illatszereket kevertek és ezt a keveréket akkori szokás szerint szíverősítőnek nevezték.⁷⁸ A likőrök közül a legnépszerűbb talán a Procopio párizsi kávéházában is kapható itáliai eredetű rozsólis lehetett. A rozsólis „Általános elnevezése a nem túl erős alkoholtartalmú likőröknek, amelyek édesek és különböző összetevőktől kapják aromájukat: ...”⁷⁹, így készülhetett különböző fűszerekkel (ánizs, barack, fahéj, fenyőmag, szegfűszeg, szerecsendió) vagy virágokkal (rózsa, narancs), pálinkával, nádmézzel és esetenként tiszta vízzel (forrás vagy esővíz) napokon, esetleg heteken keresztül erjesztve.⁸⁰ A 18. századi receptek szerint az ital alapját képező pálinkához (törkölypálinka, seprőpálinka, szilvapálinka, gabonapálinka, égettbor, seprőégettbor, fahéjvíz) viszonylag gyakran öntöttek – nem minden esetben – hígítás, lágyítás gyanánt bort, vizet, illetve tejet. Ennek eredményeként a rozsólis alkoholtartalma receptenként, „házanként” változott. A korábban megemlített fűszerek, ízesítők mellett a korszakban egyre jobban elterjedő, illetve némely már általánosnak mondható nyersanyag (például: vanília, csokoládé, kávé) felhasználása sem ritka a nemes nedű elkészítése során.⁸¹ A Balassáknál egy 1744-es „utazási irat” már bizonyítja az ital ismeretét.⁸² Ezt követően az 1757. július 24-én kelt vásárlási lista tanúsága szerint a kávé és egyéb aromák mellett a család rozsólist is beszerzett.⁸³ Azonban a családi inventáriumokban csak 15 évvel később fedezhetjük fel az ital fogyasztásához szükséges és megnevezett poharakat. A zsigmondháza-i uradalom – 1773–1774 között – német nyelven összeírt ingóságában 24 darab „Rosoli Gläßer mit Stengel”, azaz a

⁷⁶ Balázs 1998. 24.

⁷⁷ Tóth István György: A magyar művelődés a kora újkorban. In: *Magyar művelődéstörténet*. Szerk. Kósa László. Bp., 2000. 164. Ezzel szemben Nagyváthy János 1820-ban a következőket írta: „Égettbornak mind jők azok a’ gyümöltsők, a’ mellyeknek édes levekből valami bort lehet a’ forrás által készíteni. Illyen a’ Szőlő, Szilva, Baratzk, Meggy, Alma, Körtvély, Gabona, Kolompér, és földi bodza termése [...]” N. Nagyváthy 1820. 151.

⁷⁸ Brillat-Savarin, Anthelme: *Physiologie du goût*. Paris, 1965. 294.

⁷⁹ *Dizionario enciclopedia italiano X*. Red. Cappelletti, Vincenzo. Roma, Istituto della Enciclopedia Italiana, 1970. 578.

⁸⁰ Füreder Balázs: „Gróf Schmidegn rosolissa”. Egy régi ital bemutatása. = *Palócföld*, 2003. XLIX. évf. 6. sz. 727.

⁸¹ Füreder Balázs: Rozsólis, a kora újkori likőr. In: *Budapesti Gazdasági Főiskola Tudományos Évkönyv 2007*. Szerk. Majoros Pál, Bp., 2008. 213.

⁸² MOL Balassa cs. P 1776, 13. cs. 8. tétel 1730–1748.

⁸³ MOL Balassa cs. P 1770, 4. cs. 1757.

rozsólisfogyasztására használt száraz ivóalkalmatosság található.⁸⁴ Balassa Ágnes kéziratos szakácskönyvében három rozsólisleírásra bukkanhatunk: „137. Gróf Schmidegn rozsólisa; 146. Pesti rozsólis; 147. Másféle rozsólis”, melyek közül az első felhasznált fűszerek számában és gazdag ízvilágában tűnik ki a többi rozsólis közül. A rozsólis, mint elnevezés az évek folyamán egyre jobban kikopott a receptgyűjteményekből. A 19. században a fűszeres pálinkákat már inkább likőröknek kezdték nevezni, és a rozsólissal csak elvétve találkozhatunk.⁸⁵ Ebből adódóan 18. század végén elterjedt rozsólisos poharakat, a 19. században már likőrös és vermutos⁸⁶ poharakként említik a családi iratok.⁸⁷

A gyümölcslelvel ízesített borra Balassa Ágnes könyvében található egy receptet („Málnából nyári italra valót csinálni”), mely egy befőzött gyümölcs „eszencia”. Előállításakor a málnát össze kell törni, ruhán átszűrni, üvegekbe tölteni és a gyümölcslevet egy éjszakára hűvös helyre, pincébe kell állítani. Másnap az újbóli szűrést követően cukorral együtt folyamatosan kavarva felfőzzük, a keletkező habot leszedjük, majd amikor úgy gondoljuk, hogy elkészült, hagyjuk kihűlni, és üvegekbe töltjük. A recept papírra vetője szerint: „nyárban akár vízbe, akár borba töltheted, igen jó ízt ad. Ribizliből is hasonlót lehet csinálni.”⁸⁸ Ebből adódóan láthatjuk, hogy – vélhetően a kevésbé jó minőségű – borokat gyümölcs-sziruppal ízesítve is fogyasztották a Balassák.

A gyógy- és ásványvizek iránti érdeklődés a 18. században élénkült fel hazánkban. Mária Terézia 1762-ben kiadott rendelete előírta a Habsburg Birodalomban található ásványvizek bevizsgálását és kereskedelmi célú árusítását, majd II. József egészségügyi és fürdőügyi rendeleteinek köszönhetően a korszak végére a fürdőélet virágzásnak indult.⁸⁹ Így a következő században az ivókúrák már általánosnak tekinthetők. A nemesek gyakran keresték fel a különböző fürdőhelyeket, gyógyforrásokat. Ezek egyúttal a társasági élet színterei voltak, ahol sokat beszélgettek a politikáról, gazdaságról. A gyógyvizeket azonban nem mindig it-

⁸⁴ MOL Balassa cs. P 11, 17. cs. 26. 624–638.

⁸⁵ Füreder 2008. 211., 212., 214.

⁸⁶ A vermut szó egyesek szerint a német „Wermut”-ból ered, (*Larousse gastronomique*. Ed. Robuchon, Joël. London, 2001. 1271.) amíg mások a fehér üröm francia nevéből származtatják. Az vermut diadalútja a 18. században kezdődött Torinóban, Carpanónak köszönhetően, aki gyógynövényekből, édesítőanyag és borpárlat keverékéből állította elő az italt. Johnson 2005. 218.

⁸⁷ MOL Balassa cs. P 1815, 14. cs. 22. tétel

⁸⁸ Füreder Balázs: *A „Hosszú reneszánsz konyhakultúra” magyar nyelvű szakácskönyveinek bemutatása és összehasonlító elemzése*. PhD-értekezés. Debreceni Egyetem. Debrecen, 2009. (Beadott kézirat) 120., 176.

⁸⁹ Csapó Katalin: *Fürdőhelyek Magyarországon*. In. *Fürdők – fürdőhelyek. Magyarország fürdői*. Szerk. Csapó Katalin–Haász Gabriella, Bp., 2008. b. 5.

ták tisztán!⁹⁰ Ilyenkor bort töltöttek hozzá, aminek az arányát a helyi szokások és a vendég kapacitása szabályozta.⁹¹ A család gyógyvízfogyasztása az előző századokban is bizonyítható, de a 19. században az előbbieken alapján már feltételezhetjük,⁹² hogy ők is kipróbálhatták a fröccsöt.⁹³ Ilyenkor azonban minden valószínűség szerint, ha hozatták a vizet, akkor hazaival, ha utaztak a vízért, akkor pedig az adott borvidék nedűivel „házásították” azt.

ÖSSZEZÉS

Összességében megállapíthatjuk, hogy – a napjainkban megszokott módon – nem lehetséges pontosan beazonosítani a család által fogyasztott borokat. Azonban az adatok alapján világosan láthatjuk, hogy általában mely településekről, borvidékekről származó italokat részesítették előnyben! A 18. század elején, közepén szinte csak helyi termelők borai kerültek a Balassák asztalaira. Az évszázad második felében, viszont egyre szélesebb skálán kezdenek mozogni a beszerzett nedűk fajtái és ennek köszönhetően a hazai borvidékeken termők mellett, már találkozhatunk külföldi borokkal. A folyamatot a következő század derekáig megfigyelhetjük, ugyanis a nemes borokkal, és egyéb italokkal párhuzamosan a család változatlanul fogyasztotta a saját és a környékükön élő termelők borait (csábi, ballassagyarmati, kékkői stb.). Idővel a termőhely megnevezése mellett, fontosnak tartották az évjárat megjelölését is, mely egyértelműen mutatja a borkezelési technológia fejlődését a család birtokain. A bor felhasználásával előállított italoknál az „alap” eredetére nem térnek ki a források. Feltételezzük, hogy az égett-bort helyi alapanyagokból főzték, és ezeket használták fel a különböző rozsólisok, illetve likőrök készítéséhez, ellenben a pezsgőt már készen vásárolták.

⁹⁰ A 19. században Balatonfüreden „hivatalosan” a gyógyvizet, savanyúvizet önmagában, esetleg juhsavóval (savóivás) keverve, hígítva fogyasztották a betegek, az utóbbihoz viszont előre ki kellett váltani az úgynevezett savójegyet. Katona Csaba: Vendéglátás, étel-ital a 19. századi Balatonfüreden. = *ACTA Tanulmányok II/2*. Székesfehérvár, 2007. 188.

⁹¹ Majdán János: Borkultúra a polgárosuló Magyarországon. = *História*, Szőlő- és borkultúra Európában a filoxéráig. 1998. XX. évf. 5–6. sz. 50.

⁹² A bor és a gyógyvíz keverésére jelenleg még nem találtunk forrást, de például a víz beszerzésére Balassa Ádám 1848. augusztus 26-án kelt gyermekeihez írt leveléből nyerhetünk tanúbizonyságot: „A napokban hozattam Karitnizzáról [Korytnica] vagy 100 üveggel vizet, minek ivását ma reggel meg is kezdém, ha volna kedvetek nektek is élvezni a viznek ismert jóltevő hatását irjátok meg, úgy még egyszer elküldök”. MOL Balassa cs. P 1767, 1. cs. 4. tétel

⁹³ A fröccsfogyasztás „divatja”, ellenben a századfordulót követően teljesedett ki Magyarországon. Draveczy Balázs: *Balázs Mester az asztali örömök historikusa. Újabb történetek terített asztalokról és környékükről*. Bp., 2000. 148.

LÉVAI CSABA

**HARASZTHY ÁGOSTON MINT A „KALIFORNIAI
SZŐLŐKULTÚRA ATYJA”: VÉLEMÉNYEK ÉS VITÁK AZ ÚJABB
EGYESÜLT ÁLLAMOKBELI SZAKIRODALOM TÜKRÉBEN**

Haraszthy Ágoston (1812–1869) régóta ismert alakja a 19. századi magyar-amerikai kapcsolatok történetének. Bölöni Farkas Sándor (1795–1842) nagy hatású útirajzát (*Utazás Észak-Amerikában*, 1834) követően, Haraszthy készítette és publikálta Magyarországon a második reformkori útleírást az Amerikai Egyesült Államokról *Utazás Éjszak-Amerikában* címmel (1844), amely a 19. század közepe harmadában szintén jelentős hatást gyakorolt a magyarországi Amerika kép formálódására.¹ Jelen tanulmányomban nem Haraszthy útleírásának elemzése vagy Bölöni Farkas könyvével való összevetése a célom, amit egyébként több kutató is elvégzett már.² Vizsgálódásom középpontjában Haraszthy életének olyan eseményei állnak, amelyekről Magyarországon megjelent könyvében még be sem számolhatott, amelyek azonban az Egyesült Államokban – de különösen Kaliforniában – a mai napig az érdeklődés homlokterében és heves viták kereszt-tüzében állnak. Arról van szó, hogy hősünk milyen szerepet játszott a kaliforniai szőlőtermesztés és borkészítés megindításában, illetve európai szőlőfajták ottani meghonosításában.

Haraszthy Ágoston 1849-ben érkezett Kaliforniába, ám ahhoz, hogy ottani tevékenységének kulcsmozzanatait megérthessük, röviden meg kell ismerkednünk sorsának addigi alakulásával. Haraszthy életútjának feltárása nem könnyű feladat. Egyrészt azért, mivel életének színterei a mai Szerbia és Nicaragua területe között mozogtak, másrészt pedig azért, mert telve van részben maga által kreált, részben pedig később keletkezett legendákkal. E legendák tisztázása pedig nem egyszerű, mivel a Haraszthy pályafutásával foglalkozó kutatóknak számos nehézséggel kell szembesülniük. A Haraszthy élete iránt érdeklődő magyarországi kutatóknak még manapság is nehézségeket okoz, hogy hazai vizsgálódásait az Egyesült Államok több pontján és Nicaraguában végzett kutatásokkal tegye tel-

¹ Mokesai Haraszthy Ágoston: *Utazás Éjszakamerikában I-II*. Pest, 1844. (továbbiakban Haraszthy 1844.) A mű korabeli hatástörténetére lásd: Závodszy Géza: *Az Amerika-motívum és a polgárosodó Magyarország. A kezdetektől 1848-ig*. Bp., 1992. 232–233. (továbbiakban Závodszy 1992.)

² Závodszy 1992. 233–237.

jessé. Az ilyen érdeklődőnek ráadásul nem csupán a korszak magyar, hanem amerikai történelmét is jól kell ismernie. De nincsenek jobb helyzetben a Haraszthy iránt érdeklődő, magyarul nem beszélő egyesült államokbeli kutatók sem. Őket elsősorban Haraszthy életútjának amerikai vonatkozásai érdeklik, viszont a távolság és a nyelvi nehézségek miatt nehezebben tudják elérni és feldolgozni hősünk életútjának magyarországi vonatkozásait és forrásait. Mindezek alapján azt gondolhatnánk, hogy a legkedvezőbb pozícióban a magyarul is beszélő, de tartósan az Egyesült Államokban élő kutatók vannak, akik számára adott a szét-szórta elhelyezkedő egyesült államokbeli forrásbázis megismerésének lehetősége, s akik magyar nyelvtudásuk és kapcsolataik révén a magyarországi anyagok feldolgozására is vállalkozhatnak. S valóban, amerikai magyar kutatók részéről számos kísérlet történt arra, hogy feltárják Haraszthy életútjának egészét vagy annak egy részletét. Ezek a kísérletek azonban számos esetben mégsem vezettek megfelelő eredményre. Ennek oka az, hogy az amerikai érdeklődők egy része nem szaktörténészként, hanem az egyesült államokbeli magyarság történetének amatőr kutatójaként foglalkozott a témával. Ebből viszont több dolog következik. Egyrészt, annak ellenére, hogy az Egyesült Államokban élnek, nem ismerik szakmaszerűen az amerikai történelmet, minek következtében az amerikai magyarság ahhoz való hozzájárulását sem tudják megfelelő, tárgyilagos keretben értelmezni. Ebből is következően, szemléletmódjukra bizonyos elfogultság jellemző, mivel önkéntelenül is annak igazolására törekednek, hogy az amerikai magyarság milyen fontos szerepet játszott új hazája történetének alakításában. Ez a felfogás, túlzásokhoz és oda vezetett, hogy műveikben éppen nem a Haraszthyval kapcsolatos legendák valóságtartalmának feltárására, hanem a forgalomban lévő mítoszok megerősítésére törekedtek – vagy legalábbis ehhez járultak hozzá. Nem beszélve arról, hogy Haraszthy kaliforniai tevékenységének vizsgálata bizonyos szülőtermesztési ismeretek meglété is megkívánja, amivel ezek az amatőr kutatók sok esetben szintén nem rendelkeztek.

Jelen tanulmányomban nem kívánom részletesen áttekinteni Haraszthy Ágoston életpályáját, hanem annak csak azon részleteire térek ki, amelyek a „Haraszthy legendárium” részét képezik, vagy amelyek vonatkozásában az utóbbi időszak kutatásai újdonságot hoztak. A problémák és ellentmondások Haraszthy szülőhelyének meghatározásával kezdődnek. Fia, Árpád, 1886-ban az Egyesült Államokban tett kijelentése alapján egészen a 20. század végéig úgy élt a köztudatban, hogy Haraszthy Ágoston 1812 augusztusában a Bács-Bodrog megyei Futakon született, amely ma már Újvidék nyugati agglomerációs övezetéhez tartozik. Így szerepel Sente Péter egyébként kiváló – és sokáig hiánypótló – 1978-ban megjelent tanulmányában, de ezt olvashatjuk a *Magyar Nagylexikon* 1999-ben kiadott kilencedik kötetében vagy a 19. századi magyar utazók munkáiból szemelvényeket közlő, 2006-ban napvilágot látott *Amerikától Óceániáig* című

kötetben.³ Pedig az Egyesült Államokban már 1998-ban megjelent az a kötet – az egyébként Haraszthy dédunoka – Brian McGinty tollából, amelyik a szerző Magyarországon végzett kutatásai alapján egyértelműen igazolta, hogy Haraszthy 1812. augusztus 30-án, Pesten született. A kaliforniai kutatónak 1995-ben sikerült megtalálnia a hősünk születésére és megkeresztelésére vonatkozó dokumentumokat a pesti terézvárosi katolikus templom anyakönyvi anyagában.⁴

Haraszthy Ágoston, Haraszthy Károly és Halász Anna egyetlen fiaként, eredetét legalább a 15. századig visszavezető nemesi családba született. Haraszthy Ágoston remek gyakorlati érzéssel rendelkezett, s újvilágbeli életének sikeres megalapozása érdekében életrajzának egyes elemeit erősen eltúlozta, vagy egyenesen kitalált dolgokat. Minden valószínűség szerint ilyen kitalált elem az, hogy 1828-ban, tizenhat éves korában a magyar királyi testőrség tagjai közé került volna. Ezt az állítást – a Haraszthy kijelentéseivel szemben egyébként sokszor szkeptikus – Sente Péter is elfogadta, de Várdy Béla munkájában is szerepel. A már említett Brian McGinty azonban ebben a vonatkozásban is alapos kutatásokat végzett, ám Haraszthy testőrségének semmilyen nyomára sem sikerült bukkannia a testőrök névsorát tartalmazó kiadványban.⁵

Haraszthy testőrségbeli szolgálata azért is érdekes, mivel – megint csak Árpád fia szerint – ennek volt köszönhető, hogy második amerikai tartózkodási helyén Kaliforniában, majd élete végén Nicaraguában ezredesként hívatta magát. Megjegyzendő azonban, hogy ha Haraszthy szolgált volna is a testőrségben, az ezredesi rangot aligha érthette el. 1849 végén, már a kaliforniai San Diegoban arról számolt be egy helyi ügyésznek, hogy 1831-ben, tizenkilenc évesen, az 1830–31-es lengyel függetlenségi küzdelem folyamán, 120 emberből álló önkéntes csapatot szervezett, amellyel, sikerrel csatlakozott az orosz túlerő ellen harcoló lengyel felkelőkhöz. Állítása szerint harcokban is részt vett és meg is sebesült. Erre azonban megint csak nincs egyéb bizonyíték, s igen nagy a valószínűsége annak, hogy amerikai kortársaira akart hatást gyakorolni, hiszen a lengyelek szabadságküzdelmét nemcsak a reformkori Magyarországon kísérték nagy rokonszenvvel, hanem az amerikaiak is saját függetlenségi mozgalmuk eszméinek megtestesülését látták benne.⁶ Szintén az említett San Diego-i ügyésznek beszélt arról, hogy a

³ Sente Péter: Egy elfelejtett Amerikás magyar – Haraszthy Ágoston. = *Századok*, 1978. 1. sz. 112. (továbbiakban Sente 1978.), *Magyar Nagylexikon*. 9. kötet. Bp., 1999. 215. *Amerikától Óceániáig. XIX. századi magyar utazók*. Szerk. Dornbach Mária, Bp., 2006. 41.

⁴ McGinty, Brian: *Strong Wine. The Life and Legend of Agoston Haraszthy*. Stanford, 1998. 4. (továbbiakban McGinty 1998.)

⁵ Sente 1978. 112., Várdy Béla: *Magyarok az Újvilágban. Az észak-amerikai magyarság rendhagyó története*. Bp., 2000. 39. (továbbiakban Várdy 2000.), McGinty 1998. 24–25.

⁶ McGinty 1998. 26–27., Várdy 2000. 39. A korabeli amerikai közvélemény lengyelekkel kapcsolatos szimpátiájára lásd például: Tocqueville, Alexis de: *Az amerikai demokrácia*. Bp., 1993. 415.

reguláris császári hadsereg tagjaként, egy huszárszázad kapitányaként részt vett egy hosszú észak-itáliai menetelésben. E katonai szolgálatokat illetően – Haraszthy saját elbeszélésén túlmenően – semmilyen egyéb bizonyíték nem áll rendelkezésre. S Brian McGinty megjegyzése szerint „ha mindez igaz is lenne, akkor sem hívhatta volna magát ezredesnek”.⁷ A korabeli Egyesült Államokban szokásban volt, hogy a valamilyen katonai múlttal rendelkező, az adott környéken köztisztletnek örvendő „úriembereket” ezredesnek nevezték, függetlenül attól, hogy az illető valójában milyen rangot ért el, s az is előfordult, hogy az ilyen módon megtisztelt emberek nem is szolgáltak a reguláris hadseregben. Igen nagy a valószínűsége annak, hogy Haraszthy – amerikai környezete bizalmát elnyerendő – ehhez a szokáshoz igazodott, amikor magát „ezredessé”, édesapját pedig „tábornokká léptette elő”.⁸

Nem ez volt azonban az első eset, hogy Haraszthy olyan címet használt, amelynek viselésére valójában nem volt jogosítványa. Első egyesült államokbeli tartózkodási helyén Wisconsinban „gróf Haraszthynak” tituláltatta magát, valószínűleg megint csak azért, hogy tekintélyt teremtsen és megnyerje környezete bizalmát. A kifinomult európai rang hierarchiákkal nem rendelkező korabeli Egyesült Államokban az európai nemesi címek valamiféle romantikus, misztikus jelentést hordoztak, s Brian McGinty találó megállapítása szerint ez Magyarországra még inkább igaz volt, hiszen a kortárs amerikaiak számára az „egy rejtélyes ország volt, egy egzotikus királyság, amelyben a keleti potentátok és az ázsiai harcosok illata keveredik, egy ország, amely Európában van, de nem európai”.⁹ Haraszthy erre a hatásmechanizmusra alapozva igyekezett, grófi „tekintélyét” felhasználva vonzóbbá tenni az általa alapított wisconsini telepet. A különféle címek Haraszthy általi ügyes használatára már Sztáray Zoltán és Várdy Béla is rámutatott. Az előbbi szerint, édesapja tábornoki előléptetésével, saját ezredességének jogosságát akarta alátámasztani, az utóbbi pedig arra hívta fel a figyelmet, hogy az ilyen felvett nemesi címek és titulusok használata eléggé elterjedt gyakorlat volt a 19. századi magyar emigránsok körében.¹⁰

Haraszthy korai életének egy másik vitatott eleme, hogy állítólagos testőri szolgálatát követően, József nádor magántitkáráként tevékenykedett volna. Erre azonban megint csak nem utal semmilyen írásos dokumentum. Amint arra Sztáray Zoltán és Sente Péter is rámutatott, ennek semmi nyoma az Országos Levéltár anyagai között. Az is igaz azonban, hogy ha Haraszthy a nádor magántitkáráként

⁷ McGinty 1998. 27.

⁸ Uo. Várdy 2000. 39. 110.

⁹ McGinty 1998. 3.

¹⁰ Sztáray Zoltán: *Haraszthy Ágoston, a kaliforniai szőlőkultúra atyja*. San Bernardino, 1964. 8. Várdy 2000. 39., 109. Várdy Béla egy egész fejezetet szentelt könyvében az Amerikába került magyar ál-grófok témájának: 108–121.

szolgált, akkor a hivatalos iratanyagban ennek nem feltétlenül kell nyomának lennie, a nádori család alicsuti levéltára pedig a második világháborúban elpusztult. A fentebb említett „nagyot mondások” alapján azonban mind Sztáray, mind pedig McGinty arra a következtetésre jutott, hogy Haraszthy nádori titkársága nagy valószínűséggel szintén a legendák világába tartozik.¹¹

Sajnos, Haraszthy magyarországi életéről elég keveset tudunk. Az eredetileg az Ung megyei Mokcsáról származó Haraszthy család valamikor 1825 és 1833 között szerezhetett egy két tagból álló birtokot Bács-Bodrog megye déli részén, Szenttamás, illetve Pacsér községek közelében. A család első ismert bács-bodrogi írásos említése 1833-ból származik, amikor a húsz éves Haraszthy Ágoston Futakon nőül vette Dedinszky Eleonórá, aki a helyi Brunszvik birtok nemesi származású jószágigazgatójának, Dedinszky Ferencnek a lánya volt. A párnak 1835-ig két fia (Géza és Attila) született, s mindegyikük keresztapja Ódry József, a megye alispánja volt. Mindez arra utal, hogy a Haraszthy család a bács-bodrogi nemesi társadalom elfogadott tagja volt, s ezt tükrözhetette az is, hogy Ágostont a megye tiszteletbeli aljegyzőjévé is megválasztották. Ezzel a tisztségével kapcsolatos az a vizsgálat, amely 1837-ben azért folyt ellene, mert a megyei előfogatot két alkalommal, állítólag nem hivatalos ügyben, hanem szórakozás céljából vette igénybe. Az ügy részleteit Sente Péter tárta fel, ám annak nyomára ő sem jutott, hogy a Haraszthy elleni vizsgálat milyen eredménnyel zárult.¹²

Az mindenestre biztos, hogy 1840. március 27-én, Halász Károly nevű unokaöccsével elhagyta Magyarországot, hogy Amerikába utazzon. Azt, hogy Haraszthy milyen ismeretekkel rendelkezhetett az Egyesült Államokra vonatkozóan Sente Péter és Závodszy Géza részletesen feltárta.¹³ Arról viszont, hogy milyen motivációk késztették a családos, jómódú bácskai földbirtokost az utazásra, már jóval kevesebbet tudunk. A később, Magyarországon megjelent útleírásában elutazását azzal indokolta, hogy „elnyomhatatlan láng égett” kebelében „országokat beutazni s azok látása által... tapasztalásokat szerezni”.¹⁴ Sente Péter azonban arra is rámutatott, hogy ugyanezen könyvében azt is megjegyezte, hogy „soha sem jutna eszébe kivándorolni szülőhazájából”. Mindezt azt követően írta, hogy első amerikai útja alkalmából Wisconsinban már földbirtokot vásárolt. Később, 1849-ben, már Kaliforniában Haraszthy azt vallotta, hogy részt vett a magyar országgyűlésben és Kossuth Lajos barátja volt, s hogy melegen támogatta a reformkori liberális ellenzékét. Mindezek miatt üldöztetésben volt része és ez játszotta a fő motívumot kivándorlásában.¹⁵

¹¹ Sztáray véleményét idézi Sente Péter: Sente 113., McGinty 1998. 26.

¹² McGinty 1998. 33–40., Sente 1978. 113–114.

¹³ Sente 1978. 114–115., Závodszy 1992. 230–231.

¹⁴ Haraszthy 1844. I. kötet. 15.

¹⁵ Sente 1978. 114., McGinty 1998. 27–29.

Országgyűlési részvétele vonatkozásában, elutazása miatt csak az 1832–36-os országgyűlés jöhet számításba. Az biztos, hogy nem volt országgyűlési követ, ám az esetleg elképzelhető, hogy az 1832-ben húsz éves Haraszthy az országgyűlési ifjúság soraiba tartozott, s hogy ennek révén az akkor még nem nagyon ismert Kossuthal is kapcsolatba kerülhetett. Mindennek azonban semmilyen írásos dokumentuma nem ismert, ahogyan annak sem, hogy a korábban említett 1837-es vizsgálaton kívül bármilyen politikai „üldöztetésben” lett volna része liberális nézetei miatt. Ami az utóbbiakat illeti, Haraszthy bizonyosan ismerte Bölöni Farkas Sándor munkáját, s nagy valószínűség szerint Széchenyi nézetei is hatottak rá.¹⁶ A magyarországi politikai tevékenységéről és üldöztetéséről Amerikában mondtak azonban megint csak olyan „túlzást” jelenthettek, amelyekkel egyesült államokbeli környezete rokonszenvét igyekezhetett jól kiszámított módon megnyerni. Haraszthy ugyanis 1849 végén, amerikai vallomása idején jócskán tudatában lehetett annak, hogy az egyesült államokbeli közvélemény milyen rokonszenvvel tekintett az akkor már elbukott magyar szabadságharc résztvevőire és vezetőire. Ebben az összefüggésben az, hogy valaki Kossuth törekvéseit támogatta – mi több – barátja volt, mindenképpen pozitív színben tüntette fel az illetőt.¹⁷

Haraszthy, első amerikai útja alkalmával majdnem két évig maradt távol otthonától és 1842 januárjában tért vissza Magyarországra. Az akkori Egyesült Államok majd minden szegletét bejárta és – mint már említettem – Wisconsinban birtokot vásárolt, ami egyértelműen a tartós letelepedés, de legalábbis a visszatérés szándékára utal.¹⁸ Ekkori amerikai tartózkodása legfontosabb eredménye a tanulmányom elején említett útirajza volt, amelynek elemzése nem célja jelen írásomnak, s amellyel már több kutató is részletesen foglalkozott.¹⁹ Haraszthy 1842 őszén, szüleivel és családjával visszatért az Egyesült Államokba, hogy a Wisconsinban vásárolt birtokon telepedjenek le. Amint már szó volt róla, az *Utazás Éjszak-Amerikában* című munka csak két év múlva, 1844-ben jelent meg Pesten, s nem csak az első út, hanem a wisconsini első évek tapasztalatait is tartalmazza.

Haraszthy igazi vállalkozó típus volt, aki Wisconsinban nagyon sokféle tevékenységbe belefogott a fűrészmalomtól a téglagyárig és a vegyeskereskedés nyitásától a kompjárat üzemeltetéséig. Mezőgazdálkodással, szőlő- és komlóter-

¹⁶ Szente 114–115., McGinty 1998. 27–29.

¹⁷ Az 1848-49-es magyarországi forradalom és szabadságharc egyesült államokbeli fogadtatására lásd: Lévai Csaba: Charles Loring Brace és Magyarország képe az Amerikai Egyesült Államokban, 1848–1852. In. Charles Loring Brace: *Magyarország 1851-ben*. Gödöllő, 2005. 293–327., Roberts, Timothy M. – Howe, Daniel W: The United States and the Revolutions of 1848. In. *The Revolutions in Europe 1848–1849. From Reform to Reaction*. Szerk. Evans, R.J.W. és Strandmann, H.P. von. Oxford, 2000. 157–179.

¹⁸ Haraszthy első amerikai útjára részletesebben lásd: Szente 1978. 115–116.

¹⁹ Szente 116–119., Závodszy 1992. 231–237.

mesztéssel is kísérletezett.²⁰ A Haraszthy család mintegy hat esztendeig maradt Wisconsinban, majd – feltehetőleg az időközben kirobbant aranyláz hatására – 1848 végén Kaliforniába költözött, mégpedig egy fáradtságos, a fél észak-amerikai kontinenst átszelő szekérút során.

Nagyon érdekes, hogy Haraszthyék nem a kaliforniai aranylelőhelyek közelében, hanem a déli San Diegóban állapodtak meg. Itt vette kezdetét az a történet, amelynek eredményeként Haraszthy Ágoston „a kaliforniai szőlőtermesztés atyjává” emelkedett. A „Haraszthy legendárium” egyik legfontosabb elemét ugyanis azon állítás jelenti, hogy hősünk honosította meg a szőlőtermesztést és a borkészítést Kaliforniában, mégpedig jórészt Magyarországról importált, legfőképpen tokaj-hegyaljai szőlővesszők segítségével. Ennek hangoztatása főként a régebben keletkezett művekre volt jellemző, de még a közelmúltban született néhány munkában is megfigyelhető. Jelen volt például Pivány Jenő 1926-ban kiadott *Magyar-amerikai történelmi kapcsolatok* című – egyébként úttörő jelentőségű – akadémiai székfoglalójában, amely szerint „Haraszthy volt Californiában (sic!) a szőlőtermelés megalapítója, s Európából, így Magyarországból is, sok szőlőfajt telepített át, amelyek közül a *California Tokay* az egész országban ismertté vált”. Hasonlóan nyilatkozott az amerikai magyarság történetének másik neves kutatója Vasváry Ödön. Mint egyik munkájában megfogalmazta: „Haraszthy volt a kaliforniai szőlőtermelés megalapítója, akinek fia, Árpád szintén a szőlőtermelés és borászat egyik legnagyobb tekintélye volt Kaliforniában”.²¹

Ez a legenda azonban még a második világháború után is jócskán tartotta magát és még napjainkban is él. A *Messzi népek magyar kutatói* című, 1978-ban megjelent kötet rövid Haraszthy életrajzának szerzője például azt állapította meg róla, hogy Kaliforniában „szőlőtermesztéssel és borkészítéssel foglalkozott olyan hatással, hogy »a kaliforniai szőlőkultúra atyja« nevet kapta”.²² De a legendának ezt az elemét az a Várdy Béla is elfogadta, aki „ezredesi” és „grófi” címe vonatkozásában leleplezően nyilatkozott Haraszthyról. Az „észak-amerikai magyarság rendhagyó történetét” feldolgozó vaskos kötetében nem egyszerűen a kaliforniai, hanem az „az amerikai szőlészet megalapítójának” nevezte Harasztyt, aki „az el-

²⁰ Haraszthy wisconsini tevékenységére lásd: Szente 119–120., Závodszy 1992. 231., Pinney, Thomas: *A History of Wine in America. Volume I. From the Beginnings to Prohibition*. Berkeley, 1989. 271. (továbbiakban Pinney 1989.)

²¹ Pivány Jenő: *Magyar-amerikai történelmi kapcsolatok a Columbus előtti időktől az amerikai polgárháború befejezéséig*. Bp., 1926. 30. Nincs semmilyen írásos bizonyíték arra vonatkozóan, hogy Haraszthy tokaj-hegyaljai szőlőket importált volna Kaliforniába. Itt inkább arról van szó, hogy Haraszthy úttörő szerepét egy olyan hungarikummal, a tokaji borral kapcsolták össze, ami az Egyesült Államokban is ismert volt. Vasváry Ödön: *Magyar Amerika*. Szeged, 1988. 187.

²² Sárkány Mihály: Haraszthy Ágoston. In: *Messzi népek magyar kutatói. Az egyetemes néprajz magyar előfutárai és művelői. I. kötet*. Szerk. Ortutay Gyula. Bp., 1978. 151.

ső amerikai szőlészeti kézikönyvet” is publikálta 1862-ben.²³ Sajnos ezeket a pontatlan megállapításokat sok internetes honlap is átvette. Ilyen például a wikipedia magyar nyelvű változata, amely szinte az összes, korábban említett bizonytalan vagy téves állítást tényként prezentálja, a futaki születéstől a testőrségen, a nádori titkárságon, az országgyűlési részvételen és Kossuth barátságán keresztül a politikai üldöztetésig. A cikkben rosszul szerepel Haraszthy útleírásának címe (*Észak-amerikai utazások*) és olyan egyértelműen téves állítások vannak benne, mint hogy 1840-ben már végleg kivándorolt Amerikába, vagy, hogy 1861-es európai látogatása során Magyarországot is felkereste volna. Kaliforniai szőlészeti tevékenységéről pedig az olvasható, hogy neki volt köszönhető „a kaliforniai borkultúra megteremtése”, s hogy „elévülhetetlen érdemeket szerzett a zinfandel szőlő és bor kinemesítésében”.²⁴ Lényegében a magyar wikipedia szövegén alapszik a kifejezetten a hazai diákság szakszerű informálása céljából létrehozott sulinet honlapja, amely így az összes, fentebb felsorolt pontatlanságot és tévedést tartalmazza. Több hasonló honlapot lehetne még említeni, ami egyértelműen arra utal, hogy ezek szerzői nem ismerik az újabb egyesült államokbeli szakirodalom eredményeit.²⁵ Mindez azért is különösen érdekes, mivel az angol nyelvű wikipedia cikk – főként Brian McGinty könyvére alapozva – már tartalmazza ezeket az újabb ismereteket, attól a téves megállapítástól eltekintve, hogy „ő volt az első magyar, aki állandóan letelepedett az Egyesült Államokban”.²⁶

Amint arra már Sente Péter is rámutatott, a Haraszthy életrajz bizonytalanságai és a legendás elemek beépülése a kezdetekhez, a Haraszthy halálával kapcsolatos első magyarországi tudósításokig vezethető vissza, amelyek valószínűleg egy Molitor vagy Molitor Ágoston (?–1883) nevű 1848-as emigránstól származtak, aki San Franciscóban találkozott Haraszthyval. Nagyon valószínű, hogy Molitor adatainak egy része magától Haraszthytól származhatott, más forrásból pedig nem erősített meg. Sente Péter szemléletesen mutatta be, hogy az elsőként a *Vasárnapi Újság* hasábjain megjelent nekrológ téves adatai miként hagyományozódtak egyik szerzőtől a másikig, a *Révay Lexikonon* keresztül a *Ma-*

²³ Várdy 2000. 39–40., 89., *A Magyar Nagylexikon* 9. kötetének cikke összességében visszafogottabb és kiegyensúlyozottabb hangvételű, de még ebben is az olvasható, hogy Haraszthy „megalapozta a világhírű kaliforniai bortermelést”. *Magyar Nagylexikon* 1999. 215.

²⁴ <http://hu.wikipedia.org/wiki/haraszthy>

²⁵ <http://www.sulinet.hu/foci/terkep/haraszth/haraszthy.html>

A <http://hu.metapedia.org/wiki/haraszthy> című honlap szerint például „Megteremtette a tokaj-hegyaljai szőlővesszőkkel a kaliforniai szőlőkultúrát”.

²⁶ http://en.wikipedia.org/wiki/agoston_haraszthy A valóságban már 1842 előtt is jó pár Magyarországról származó ember telepedett le az Egyesült Államokban. Erre vonatkozóan lásd: Várdy 2000. 16–34., Závodszy 1992. 10–118.

gyar *Életrajzi Lexikonig*, s mint láttuk, a fentebb említett nyomtatott és internetes anyagokban a mai napig hatnak és élnek.²⁷

De a Haraszthy legenda nem csak Magyarországon élt és épült, hanem az Egyesült Államokban is. Ennek megalapozásában – mint hamarosan látni fogjuk – nagy szerepet játszott Haraszthy Árpád nevű fia, s a korábban említett amerikai magyar írók. Mindezen hatások eredményeként, Haraszthy Ágoston a hivatalos amerikai közvélemény szemében is a „kaliforniai szőlőkultúra atyjává” vált. 1946-ban bronz emléktáblát avattak a tiszteletére Sonoma város főterén, ahol legjelentősebb szőlészete volt található, s amelynek szövege szerint ő volt a „kaliforniai szőlőkultúra atyja”. Domborműve a San Diego-i Magyar Ház előtt is látható. 1961-ben, Edmund Brown, Kalifornia kormányzója Haraszthy emlékére egy szőlővesszőt ültetett Sacramentóban a kaliforniai törvényhozás épülete melletti parkban, mely utóbbi testület halálának századik évfordulójáról is megemlékezett. Az 1960-ban megjelent *Dictionary of American Biography* című könyvsorozat IV. kötetében pedig azt olvashatjuk róla, hogy 1852 márciusában „ő importálta” az első európai szőlőket Kaliforniába, „amelyek... Tokay és Zinfandel fajták voltak, s amelyeket barátai küldtek neki Magyarországról”.²⁸

Elsősorban a Haraszthy kaliforniai szőlészeti tevékenységével kapcsolatos fenti legendák tisztázására, az ottani működésére vonatkozó adatok pontosítására törekedett az a „revizionista” irodalom, amely az 1970-es évek végétől kezdett kibontakozni az Egyesült Államokban. Ennek eredményei három tudományos monográfiában összegződtek, amelyek ezt a feltérítési szándékot háromféleképpen képviselték. Thomas Pinney, az egyesült államokbeli szőlészet és borászat történetét feldolgozó két kötetes monográfia szerzője volt az, aki a legvehemensebb módon igyekezett lerombolni Haraszthy Ágoston mítoszát. Megértőbb volt Haraszthyval szemben dédunokája – a már említett – Brian McGinty, aki az adatok tárgyyszerű pontosítására törekedett. Elismerte, hogy a kaliforniai szőlőtermesztés megalapozása nem kizárólagosan Haraszthy érdeme, de fenntartotta,

²⁷ Szente 1978. 110–112. A *Magyar Életrajzi Lexikon* Haraszthynak a kaliforniai szőlőtermesztésben játszott szerepéről visszafogottabban nyilatkozott, mondván, hogy „jelentős szerepe volt a kaliforniai szőlőkultúra kialakításában”. A Bács megyei születés mellett tényként szerepel viszont a testőrség és a nádori titkárság. A cikk teljesen téves megjegyzése, hogy Haraszthy az „1830-as években bejárta Amerikát”, hiszen először 1840-ben utazott oda. Kaliforniai szerepe után említi a „Saul City nevű Haraszthy-falva létesítését”. Haraszthy ezt a telepet valójában Wisconsinban alapította és később Sauk Citynek nevezték. *Magyar Életrajzi Lexikon I. kötet*. Bp., 1967. 675.

²⁸ Pinney 1989. 269., Várdy 2000. 110., *Dictionary of American Biography. Volume IV*. Szerk. Johnson, A.-Malone, D. New York, 1960. 236–237. A huszonhárom évvel később kiadott *Encyclopedia Americana* 13. kötete már árnyaltabban és pontosabban fogalmazott, amennyiben azt írta Haraszthyról, hogy „fontos hozzájárulást tett a kaliforniai szőlő- és borágazat fejlődéséhez... Sok külföldi fajtát hozott be, amelyek egyike lehetett a zinfandel”. *Encyclopedia Americana. Volume 13*. Danbury, 1983. 782.

hogy ebben a folyamatban kiemelkedő – ha nem is kizárólagos – szerepet játszott. Egy szűkebb szakkérdés, a nevezetes kaliforniai *zinfandel* szőlő eredetének tisztázása volt Charles L. Sullivan szándéka, aki tárgyilagos szakszerűséggel igazolta, hogy annak kaliforniai meghonosítása nagy valószínűséggel nem kapcsolható Haraszthy nevéhez.²⁹ Lássuk tehát, hogy a „revizionista” irodalom tükrében milyen kép bontakozott ki Haraszthy Ágoston kaliforniai szőlészeti és borászati tevékenységéről. Amint arra Brian McGinty rámutatott, ezzel kapcsolatban a kutatóknak két alapvető kérdést kell megválaszolniuk:

1. Megérdemli-e Haraszthy a „kaliforniai szőlőkultúra atyja” címet?
2. Ő volt-e az első, aki meghonosította Kaliforniában az ottani szőlőkultúrában és bortermelésben emblematikus szerepet játszó *zinfandel* szőlőt?³⁰

Amint arra ugyanő felhívta a figyelmet, az első kérdés megválaszolása nagymértékben attól függ, hogy mit értünk a „kaliforniai szőlőkultúra atyja” kifejezés alatt? Ha abban az értelemben használjuk – mint több fentebb idézett szerző és honlap –, hogy Haraszthy volt az első, aki szőlőt telepített és bort készített Kaliforniában, akkor bizonyosan nem tekinthető a „kaliforniai szőlőkultúra atyjának”. A szőlőtermesztést a Kalifornia területén megjelenő spanyol misszionáriusok honosították meg, akik természetesen bort is készítettek. Amikor Haraszthy 1849-ben Kaliforniába érkezett, a szőlőtermesztés és borkészítés „már majdnem hetvenöt éves múltra tekintett vissza” a területen. Ekkorra már „a fajtakiválasztás javítására is komoly erőfeszítések történtek” és nem Haraszthy volt az, aki elsőként importált európai szőlőveszőket az államba.³¹ Ha viszont mindez így van, akkor milyen értelemben és lehet-e egyáltalán Haraszthy Ágostont a „kaliforniai szőlőkultúra atyjának” tekinteni? E kérdés megválaszolásához röviden át kell tekintelnünk Haraszthy kaliforniai szőlőtermesztő tevékenységét.

Az első kérdés az, hogy Haraszthy mennyire értett a szőlőtermesztéshez és a borkészítéshez? Írásaiban sohasem említette, hogy Magyarországon szőlőtermesztéssel vagy borkészítéssel foglalkozott volna. Brian McGinty szerint ez mégis nagyon valószínűnek tekinthető. Mint már szó volt róla, a Haraszthy család az Ung megyei Mokcsáról származott, amely viszonylag közel feküdt a tokaj-hegyaljai borvidékhez, s arra is vannak adatok, hogy Haraszthy apja foglalkozott szőlőtermesztéssel. S bár későbbi bácskai lakóhelyük nem tartozott a leghíresebb borvidékek közé, Haraszthy ottani tartózkodásakor széleskörűen termesztettek ott szőlőt, s a terület több jelentős bortermelő körzetéhez (Mecsek, Tolna, Szerémség)

²⁹ Pinney 1989., McGinty 1998., Sullivan, Charles Lewis: *Zinfandel: a History of Grape and its Wine*. Berkeley, 2003. (továbbiakban Sulliven 2003.)

³⁰ McGinty 1998. 7–8.

³¹ Pinney 1989. 269., McGinty 1998. 7. A kaliforniai szőlőtermesztés és borkészítés kezdeteire lásd: Pinney 1989. 233–268.

is közel feküdt. Nem beszélve arról, hogy amikor Haraszthy Kaliforniában tapasztalt bortermelőkkel került kapcsolatba, szakértelmét egyikőjük sem kérdőjelezte meg, s az is bizonyos, hogy már Wisconsinban is kísérletezett szőlőtermesztéssel. Mindez pedig arra utal, hogy első szőlőtermesztési és borkészítési tapasztalatait már Magyarországon megszerezte.³²

Úgy látszik, hogy a hűvös Wisconsinnál Haraszthy Kaliforniát a szőlőtermesztés szempontjából sokkal kedvezőbb adottságokkal rendelkező területnek tekintette. S bár Kaliforniában is többféle vállalkozásba fogott, itteni tevékenységét végigkísérte a szőlészet és a borászat iránti érdeklődés. Első kaliforniai szőlészetét San Diego mellett hozta létre, ahol az itteni régi misszió elhanyagolt szőlőkertjéből telepített vesszőket. Állítólag már ekkor, 1851-ben európai vesszőket hozatott az államba, ám ennek semmilyen írásos nyoma sincsen. Még ebben az évben San Diego megye első seriffjévé választották, egy évvel később pedig a helyi lakosok őt küldték az állam törvényhozásába képviselőjükként. Mindez arra utal, hogy Haraszthy nagyon jól érthetett ahhoz, hogy megkedveltesse magát környezetével. A törvényhozás székhelye a San Franciscóhoz közel fekvő Sacramentóban volt, s ez arra ösztökölte Haraszthyt, hogy északabbra költözzön. San Franciscótól délre vásárolt birtokot, amely azonban a szőlőtermesztés szempontjából nem bizonyult igazán jó helynek. Ezért ennek egy részét 1853-ban eladta és egy másik birtokot vásárolt a San Francisco-i félszigeten, ahol mintegy 12 hektárnyi szőlőt telepített. Ez a birtok sem volt azonban igazán jó adottságú, s Haraszthy ezért is határozhatott úgy, hogy más gazdasági vállalkozásokba is belevág. Egy 1848-as emigráns magyarral, Wass Sámuellel (1814–1879) társulva aranyfinomító üzemet létesített, amely a kormányzat számára is végzett megbízásokat. Ezzel kapcsolatban a visszaélés vádja merült fel a magyarokkal szemben, ám a Haraszthy ellen folytatott vizsgálat 1861-ben végül felmentésével zárult.³³

Haraszthy 1855-ben felkereste a San Franciscótól mintegy hatvan kilométerre, keletre fekvő Sonoma völgyet, ahol akkor már kiterjedt szőlőművelés zajlott. Majdani szomszédja és násza, Vallejo tábornok például már egy generáció óta termesztett itt szőlőt. Haraszthy megkóstolta az itteni bort, s elhatározta, hogy fő gazdasági tevékenységként áttér a szőlőművelésre és borkészítésre. Mintegy 230 hektárnyi birtokot vásárolt, amelyet Buena Vista-nak nevezett el. 1857-ben mintegy 27 000 liter bort termelt. A következő évben 57 hektárnyi szőlője volt, ami 1859-re 102 hektárra nőtt. Sonomában tehát már Haraszthy érkezése előtt is kiterjedt szőlőművelés zajlott, de a terület igazi fellendülésére Haraszthy ösztönzésére került sor. Amint Charles Sullivan rámutatott „Mindenki egyetértett azzal, hogy Sonoma egy fellendülésen megy keresztül, s hogy Haraszthy mindenki

³² McGinty 41–44.

³³ Az aranyfinomító üzemmel és a vádakkal kapcsolatban lásd: Sente 120–121., Várdy 2000. 162–163.

másnál nagyobb mértékben járult hozzá ahhoz”.³⁴ Birtokán Haraszthy több pincét is vájatott, amelyek közül az egyik négy méter széles és harminc méter hosszú, a másik pedig mintegy hat méter széles és hetvenhárom méter hosszú volt, s családja számára elegáns villát is épített. 1859-ben boraival első díjat nyert az állami mezőgazdasági vásáron és sikerei hatására a *California State Agricultural Society* (Kalifornia Állam Mezőgazdasági Társasága) felkérte, hogy írjon egy értekezést az állam szőlőtermesztésének és borászatának állapotáról. A jelentés *Report on Grapes and Wine in California* (Jelentés a szőlőről és a borról Kaliforniában) címmel látott napvilágot és „valóban az első kaliforniai ember által írott ilyen jellegű értekezés volt”.³⁵ Charles Sullivan úgy találta, hogy a munkából az tűnik ki, hogy Haraszthyt ekkor elsősorban „a Kaliforniában fellelhető borszőlő fajták érdekelték”, s meg volt győződve arról, hogy a régi, spanyol missziókban ültetett szőlők nem megfelelőek a nagyméretű szőlőtermesztés szempontjából. Arról írt, hogy ő maga 150 szőlőfajtaival rendelkezik, ami Sullivan szerint „egyszerű vásári hangoskodás” volt, mivel Haraszthy „a vállalkozásairól a nyilvánosságnak szánt kijelentéseiben, az amerikai üzleti hagyomány folytatójaként a reményeivel helyettesítette a tényeket”. Thomas Pinney szerint pedig Haraszthy munkájában „semmi különösen új vagy eredeti nem volt”, hacsak az nem, hogy leírta, miként kell tokaji bort készíteni.³⁶

Mint láttuk, Haraszthy demokrata színekben Kalifornia politikai életében is részt vett és a helyi mezőgazdasági társaságban is egyre nagyobb tekintélyre tett szert. Azt is említettem már, hogy 1861 márciusában felmentették az aranyfínomítóval kapcsolatos visszaélések vádjá alól. Valószínűleg ezek a tényezők is szerepet játszhattak abban, hogy 1861 áprilisában John Downey kaliforniai kormányzó állami biztossá nevezte ki Haraszthyt. A kaliforniai törvényhozás ugyanis egy bizottságot hívott életre, amelynek feladata az volt, hogy jelentést készítsen arról, hogy milyen módszerekkel lehetne elősegíteni a szőlőtermesztés fejlődését az államban. A bizottság létrehozását a mezőgazdasági társaság kezdeményezte, az állami törvényhozás pedig egy hangúan hagyta jóvá. A háromtagú bizottság első tagjának feladata az volt, hogy jelentést állítson össze a fennálló kaliforniai állapotokról, a másik kettőnek pedig Dél-Amerikába, illetve Európába kellett utaznia, hogy ott gyűjtsenek tapasztalatokat. Haraszthy e legutóbbi pozíciót kapta meg, s 1861. június 10-én hagyta el Kaliforniát. Július 4-én érkezett New Yorkba, ahol William Henry Seward külügyminisztertől az amerikai külképvise-

³⁴ Haraszthy, Árpád és Attila nevű fiai Vallejo tábornok két lányát vették feleségül. Sullivan 2003. 55., 59.

³⁵ Pinney 1989. 273., 275., *Report on Grapes and Wine of California*. Sacramento, 1859.

³⁶ Sullivan 2003. 55–56., Pinney 1989. 275.

letekhez szóló ajánlóleveleket kapott, a *Harper and Brothers* nevű kiadóval pedig megállapodott arról, hogy az útvjáról készítendő beszámolóját náluk jelenteti meg.³⁷

Haraszthy 1861. július 13-án hajózott el Európába. Hivatalos megbízatása arról szólt, hogy „megfigyelje, felmérje az európai szőlőtermesztési és borkészítési módszereket, s hogy erről jelentést írjon”.³⁸ Ő maga azonban, fő feladatának – a fentiek ellenére – a fajtagyűjtést tekintette. Európai útja előbb Franciaországot, Németországot, majd Svájcot és Itáliát érintette, ahonnan Franciaország déli részén keresztül Spanyolországba utazott. Szeretett volna Görögországba és Egyiptomba is eljutni, ám ez a terve végül nem tudott megvalósulni. Ezért Párizson keresztül visszaindult Kaliforniába, ahová ő maga 1861. december 5-én, az általa vásárolt szőlővesszőkből álló szállítmány pedig 1862. január 23-án érkezett meg.³⁹

Haraszthy 1862 januárjában valóban megtette útvjáról szóló jelentését, amelyben megállapította, hogy Kalifornia nagyon jó természeti adottságokkal rendelkezik a szőlőtermesztéshez. Javasolta, hogy hozzanak létre egy állami mezőgazdasági kísérleti állomást, s egy állami ügynökséget a borkereskedelem szabályozására és a hamisítások elkerülésére. Haraszthy azt a könyvet is megírta, amelyről New Yorkban állapodott meg, s amely *Grape Culture, Wines and Wine-Making, with Notes upon Agriculture and Horticulture* (Szőlőkultúra, borok és borkészítés, jegyzetekkel a mezőgazdálkodásra és a kertművelésre vonatkozóan) címmel jelent meg 1862-ben. Várdy Béla állításával szemben ez a munka egyáltalán nem volt „az első amerikai szőlészeti kézikönyv”.⁴⁰ Egyrészt azért nem, mert ilyen jellegű munkák korábban is jelentek már meg az Egyesült Államokban, másrészt pedig azért nem, mivel jórészt nem szőlőtermesztési szaktanácsokat tartalmazott. Amint Thomas Pinney rámutatott, a mű első felében európai „utazásai naplószerű leírása” olvasható, a második felében pedig szőlőtermesztéssel kapcsolatos európai és amerikai pamfleteket gyűjtött egybe. Kisebbséggel módosításokkal a már említett 1858-as munkájából is jelentős részleteket közölt, s Kaliforniáról és az európai szőlőtermesztési módszerekről alig írt valamit. Nem igazán eredeti műről van tehát szó, amelyről legfeljebb az állapítható meg, hogy „az első országos terjesztésű könyv volt, amit egy kaliforniai szerző a szőlőtermesztésről írt”.⁴¹

Haraszthy körülbelül háromszáz fajtához tartozó százezer vesszőt vitt Kaliforniába és arra számított, hogy azok szétosztását az állam vállalja magára, s hogy az, költségeit is megtéríti. Be is nyújtotta 12 000 dollárra vonatkozó igényét, ám azt 1862 áprilisában elutasították. Pinney és Sullivan egybehangzó

³⁷ Szente 1978. 122., Sullivan 2003. 56., Pinney 1989. 275–276.

³⁸ Pinney 1989. 276.

³⁹ Sullivan 2003. 56., Pinney 276–277.

⁴⁰ Pinney 1989. 277., Várdy 2000. 40., Agoston Haraszthy: *Grape Culture, Wines and Wine-Making*. New York, 1862.

⁴¹ Pinney 1989. 277.

megállapítása szerint ennek két oka volt. Először is – mint azt már korábban említettem – Haraszthy hivatalos megbízatása tanulmányozásra és megfigyelésre, nem pedig szőlővesszők beszerzésére szolgált. A biztosok hivatalos utasításában pedig egyértelműen benne volt, hogy „azok a biztosok, akik elfogadják ezt a hivatalt, nem kérhetnek és kaphatnak semmiféle fizetséget vagy kompenzációt a hivatalukkal együtt járó kötelességek teljesítéséért”.⁴² A jogi helyzet tehát egyértelmű volt, ám Haraszthy kárpótlásának elmaradását Sztáray Zoltán mégis politikai indokokkal magyarázta. Szerinte Haraszthytól azért tagadták meg költségei megtérítését, mivel demokrata volt, s 1862 tavaszára a kaliforniai törvényhozásban republikánus többség alakult ki.⁴³ Haraszthy annak idején valóban demokrata színben került be a kaliforniai képviselőházba, s ott – akárcsak pártjának többsége – az északi és a déli régió egyre jobban elmérgesedő vitájában egyértelműen a déli felet támogatta. Kalifornia politikai hovatartozása az 1850-es évek elején országos viták tárgyát képezte, mivel az 1850-ben frissen megalakult állam területének mintegy fele délre feküdt a harminchatodik szélességi kör harmincadik percétől, s még egy 1820-ban kötött megállapodás szerint, ettől a vonaltól délre rabszolgaszolgálatot kellett létrehozni. A kérdést végül az ún. 1850-es kompromisszum oldotta meg, amelynek értelmében egész Kalifornia szabad államként csatlakozott az unióhoz. A két régió közötti vitában az 1850-es évek közepén megalakult Republikánus Párt képviselte az északi álláspontot. 1862-ben pedig már zajlott a polgárháború, amelyben Kalifornia az északi ügyet támogatta, s ilyen körülmények között az állami törvényhozásban republikánus többség alakult ki. Mint láttuk azonban, Haraszthy a jogi helyzet egyértelműségéből következően, s nem pedig politikai szimpátiái miatt nem kapott költségtérítést.⁴⁴

A jogi helyzettel persze maga Haraszthy is tisztában lehetett, s jól tudta, hogy megbízatása nem szőlővesszők beszerzésére vonatkozott. Felmerül tehát a kérdés, hogy akkor miért szerezte be a hatalmas vesszőállományt? Más válasz erre a kérdésre nem nagyon adható, mint az, hogy anyagi haszonszerzés céljából. Egyértelműen erre utal az is, hogy már elutazása előtt előfizetőket gyűjtött a majdan beszerzendő szőlővesszők megvásárlására. Mindez pedig egyértelműen arra utal, hogy Haraszthy nem politikai intrikák ártatlan és öntudatlan áldozata volt, hanem olyan vállalkozó, aki előre megfontolt szándékkal, anyagi haszonszerzés reményében ment szembe a törvényhozás instrukcióival.⁴⁵

⁴² Sullivan 2003. 57. Az utasítást idézi: Pinney 1989. 279.

⁴³ Sztáray véleményét idézi: Sente 1978. 122.

⁴⁴ Az 1820-as ún. Missouri-kompromisszumra és az 1850-es kompromisszumra magyarul lásd: Sellers, Charles–May, Henry–McMillen, Neil R: *Az Egyesült Államok története*. Bp., 1995. 122., 160–163.

⁴⁵ Pinney 1989. 279–280.

Az amerikai szakirodalomban további vita tárgyát képezi, hogy milyen hatása volt a Haraszthy által importált európai szőlőknek a kaliforniai szőlőtermesztésre? Thomas Pinney és Charles Sullivan is egyértelműen rámutatott, hogy 1861-ben már „semmi újdonság nem volt jó minőségű európai szőlők behozatalában”, mivel az már az 1830-as évek óta folyamatban volt, de különösen 1852 után gyorsult fel. Mindkét szerző arra a következtetésre jutott, hogy Haraszthy 1862-es importjának korántsem volt olyan kiemelkedő szerepe a kaliforniai szőlőtermesztés nekilendítésében, mint ahogyan azt korábban gondolták. Azért nem, mivel a vesszők szétosztására nem jött létre szervezett mechanizmus, mivel az állam nem tartott rájuk igényt. Ebből következően „az a feltételezés, hogy Haraszthy szőlőit szétosztották az államban, azon legenda része lett, amit Árpád (ti. Haraszthy fia – a szerző) konstruált évek múlva”. Ebből is adódóan, a Haraszthy-féle szállítmányban „gyakorlatilag nem volt olyan szőlő, amelyik manapság jelentős lenne Kaliforniában”.⁴⁶

Ekkorra, Haraszthy sonomai birtoka a legnagyobb szőlőültetvényé vált Kaliforniában, amelyről tulajdonosa gyakran úgy nyilatkozott, hogy az a világ legnagyobb szőlőbirtoka. Erre az időre azonban jelentékenyen el is adósodott, s ebből a helyzetből úgy próbált meg kiutat találni, hogy nyolc San Francisco-i üzlettel megalapította a *Buena Vista Vinicultural Society*-t (Buena Vista Borászati Társaság), amelybe birtokát is bevitte. Haraszthy ekkor elsősorban konyakgyártással kísérletezett, s az első évben a társaság megfelelő profitot is hozott. A következő évek azonban rosszul alakultak, s előbb Haraszthy Árpád, majd Ágoston is kivált a részvénytársaságból. A nyughatatlan, örökké mozgékony és újíto Haraszthy egy újabb radikális újrakezdés mellett döntött és családjával – a Kaliforniában maradt Árpád és Attila nevű fiait kivéve – Nicaraguába ment, ahol az ország csendes-óceáni partvidékén cukornád ültetvényt vásárolt, de rumkészítéssel és fűrészmalom üzemeltetésével is foglalkozott. Nem sokkal később, 1869. július 6-án pedig eltűnt. Valószínűleg egy folyóba esett, amikor át akart kelni rajta, s egyes feltevések szerint aligátorok ragadták el.⁴⁷

Hogyan ítéltető meg mindezek alapján Haraszthy Ágoston hozzájárulása a kaliforniai szőlő- és borkultúra fellendüléséhez? Valóban „a kaliforniai szőlőkultúra atyjának” nevezhető? Amint láttuk, abban az értelemben aligha, hogy ő telepítette volna az első szőlővesszőket Kaliforniában, vagy, hogy ő készített volna elsőként bort a régióban. De még abban az értelemben sem, hogy ő importálta volna az első európai szőlőket Kaliforniába. Ha viszont úgy tesszük fel a kérdést, hogy Haraszthy mennyiben járult hozzá a már létező, de még nem túlságosan kiterjedt kaliforniai szőlőtermesztés és borkészítés fellendüléséhez és sikeréhez,

⁴⁶ Sullivan 2003. 57., Pinney 1989. 280.

⁴⁷ Szente 122–123., Várdy 2003. 40–41., Sullivan 2003. 57., Pinney 1989. 282–284.

akkor már jelentősebb szerep tulajdonítható neki. A „revizionista iskola” képviselői ebben egyetértenek, ám véleményük még így sem egyöntetű.

A Haraszthyval szemben legkritikusabb Thomas Pinney egyértelműen úgy látja, hogy a „Haraszthy legenda” három alaptétele egyértelműen hamis. Nem ő kezdeményezte a kaliforniai szőlőtermesztést és borkészítést, nem ő volt az első, aki minőségi szőlőket importált Európából Kaliforniába, és nem ő honosította meg az államban a *zinfandel* szőlőt. Három vonatkozásban azonban ő is elismerte Haraszthy érdemeit: Ő volt az első kaliforniai, aki értekezést írt a szőlőtermesztésről és a borkészítésről, 1862-es könyve nem az első, de nagy hatású reklámja volt a kaliforniai bornak a keleti partvidéken (ti. az Egyesült Államok atlanti-óceáni partvidékén – a szerző), Buena Vista-i szőlészetiének fejlesztése pedig jelentős vállalkozói képességekről tanúskodik. „Valójában egy energetikus, lángoló kezdeményező volt, az idealista és a saját érdekeit szem előtt tartó opportunistakaveréke. Egy érdekes és nagyon kétes figura”.⁴⁸

Hasonlóan, bár Haraszthyval szemben megértőbben nyilatkozott Charles Sullivan. Mint megfogalmazta „Nevetséges volt annak feltételezése, hogy ő volt az ágazat »atyja«, ám nem hiszem, hogy bárki nagyobb mértékben járult volna hozzá annak növekedéséhez és fejlődéséhez. Nagy publicista volt. Ő volt a fiatal ágazat közéleti lelkiismerete, aki a jobb borok készítését jobb szőlők és észszerűbb pincészeti gyakorlat használatán keresztül támogatta. Olyan szőlészeti és pincészeti technikákat alkalmazott az 1860-as években, amelyek az 1880-as évek gyakorlata felé mutattak”.⁴⁹ Ugyanakkor, nevéhez olyan állítások is hozzátapadtak, amelyek egyértelműen hamisnak bizonyultak.

Haraszthy iránt a legmegértőbbnek Brian McGinty bizonyult, aki – mint már említettem – Haraszthy Ágoston dédunokája. Ő is elismerte, hogy nem Haraszthy kezdeményezte a kaliforniai szőlőtermesztést és borkészítést, s hogy nem ő volt az első, aki európai szőlőket hozott be az államba. Az ágazat fellendítésében azonban olyan fontos szerepet tulajdonított neki, ami már-már a „Haraszthy legenda” újrafogalmazásaként értelmezhető. Szerinte a kaliforniai szőlészeti-borászati ágazat még nagyon kezdetleges állapotban volt, amikor Haraszthy oda érkezett. Ő azonban „egy tucatnyi év alatt, példája és szónoklatai erejével Kalifornia – valójában az egész Egyesült Államok – egyik legfontosabb mezőgazdasági ágazatává fejlesztette azt”. McGinty szerint ő volt az első, Kaliforniában kereskedelmi méretekben szőlőt termeszto gazdálkodó, aki felismerte, hogy itt egy világszínvonalú ágazat jöhet létre, s aki tudatosan törekedett annak kiépítésére. Ő volt az első kaliforniai bortermelő, aki tudatosan igyekezett úgy propagálni az államot, mint egy potenciális szőlőtermő vidék, s aki a helyi gazdálkodókat a szőlőtermesztés és borkészítés megfelelő módszereiről instrualta. Saját szőlészetiével

⁴⁸ Pinney 1989. 284.

⁴⁹ Sullivan 2003. 58.

pedig követendő példát és mércét képviselt, nem is beszélve arról, hogy az első kaliforniai volt, aki nagybani szőlőtermesztésre és borkészítésre törekedett. Ha pedig „ebben az értelemben nem Haraszthy volt” az ágazat „atyja, akkor senki sem volt az”. McGinty tehát Haraszthy „atyi mivoltának” átfogalmazott értelemben vett megtartása mellett foglalt állást. A „kaliforniai szőlőkultúra atyja” kifejezést ő is egyértelműen elvetette, s helyette az alábbi titulusokat javasolta Haraszthy tevékenységének jellemzésére: „Az első jelentős kereskedelmi méretű bortermelő Kaliforniában.”

„A kaliforniai szőlőkultúra első úttörője.”

„Kalifornia bortörténelmének nagy alakja.”

„A modern kaliforniai szőlőkultúra atyja.”⁵⁰

Haraszthy tevékenységének ezen átfogó megítélése után feleslegesnek látszhat visszatérni a Brian Mc Ginty által megfogalmazott második alapkérdésre, nevezetesen, hogy milyen szerepet játszott Haraszthy az egyik legjelentősebb helyi szőlőfajta, a *zinfandel* meghonosításában? Úgy vélem azonban, hogy e részletkérdés megválaszolása még ezek után sem érdektelen, mivel segítségével betekintést nyerhetünk a „Haraszthy legenda” kialakulásának mechanizmusába.

A *zinfandel* egy vörös szőlőfajta, amely nagyon fontos szerepet játszott a kaliforniai szőlőtermesztés korai időszakában, s amely a helyi szőlőtermesztő régió egyfajta védjegyévé vált. A szőlőből robusztus vörösbort készítenek, illetve van egy féledes rosé változata is, amelyet *fehér zinfandelnek* neveznek. Érdekes, hogy manapság ez utóbbiból sokkal többet értékesítenek, mint az eredeti vörös borból. A *zinfandel* még ma is a harmadik legelterjedtebb szőlőfajta Kaliforniában, amelyet 2007-ben mintegy 21 000 hektáron termeltek. A *zinfandel* egyfajta „nemzeti intézménnyé” vált a kaliforniai szőlőtermesztők számára, s ezért nem véletlen, hogy származástörténete heves viták tárgyát képezte.⁵¹

Haraszthy az általa termelt vagy importált szőlők listáján sohasem említette a *zinfandelt*. Akkor viszont miért terjedhetett el széleskörűen az a felfogás, hogy ezt a szőlőt ő honosította meg Kaliforniában? Úgy néz ki, hogy e nézet kialakításában Haraszthy Ágoston Árpád nevű fia játszott kulcsszerepet, aki még Magyarországon látta meg a napvilágot. Kaliforniába érkezésük után nem sokkal, apja a keleti partvidékre küldte tanulni Árpádot, aki mérnöki tanulmányait később Párizsban folytatta. 1860-ban azonban, atyja tanácsára áttért a pezsgőkészítés elsajátítására és apjához csatlakozva részt vett annak 1861-es európai körútján, s a következő évben tért vissza Kaliforniába. Árpád maga is jelentékeny szerepet játszott a kaliforniai italgyártás történetében, amennyiben jórészt az ő szak-

⁵⁰ McGinty 1998. 7–8.

⁵¹ A 2007-ben Kaliforniában termelt asztali borok 11%-ka volt fehér és csak 2%-ka vörös *zinfandel*. www.wineinstitute.org, <http://en.wikipedia.org/wiki/zinfandel>,

tudásának volt köszönhető 1866-ban az első kaliforniai „kereskedelmileg is sikeres, üvegben érlelt pezsgő” elkészítése.⁵² Árpád befolyására jellemző, hogy 1878-ban a *California State Vinicultural Society* (Kaliforniai Állami Szőlészeti Társaság) elnökévé is megválasztották. Haraszthy Árpád nagyon közeli kapcsolatban állt Charles A. Wetmore-ral, a *Board of State Viticultural Commissioners* (Szőlészeti Biztosok Állami Bizottsága) egyik vezetőjével, akinek azt mondta, hogy a *zinfandel* apja a nagy, 1862-ben érkezett vesszőimport részeként hozta Kaliforniába, s Wetmore azt az információt belefoglalta a bizottság 1880-as jelentésébe. Ezt követően azonban más kaliforniai szőlőtermesztők felhívták Wetmore figyelmét arra, hogy a *zinfandel* már 1862 előtt is ismerték az államban. Ennek hatására, Árpád most azzal állt elő, hogy Haraszthy Ágoston már 1862 előtt, az 1850-es évek elején is importált európai fajtákat Kaliforniába, s a *zinfandel* is ezek között volt, amelyet apja már Magyarországról ismert. A *zinfandel* vesszőket aztán Haraszthy minden újabb birtokán újratelepítette, s Sonomában készítette el Kalifornia első *zinfandel* borát. Megjegyzendő, hogy az 1850-es évek elején Árpád még csak tíz év körül járt és éppen a keleti partvidéken folytatta tanulmányait. Vagyis a fenti eseményekről legfeljebb apja elmondásából értesülhetett, aki viszont soha, semmilyen formában nem említette a *zinfandel*-t.⁵³

Árpád állításaival szemben, más kaliforniai szőlőtermesztők azonban amellet kardoskodtak, hogy a *zinfandel* valamikor az 1850-es évek elején az Egyesült Államok keleti partvidékéről, s nem pedig Haraszthy közvetítésével Magyarországról került Kaliforniába. A küzdelem egy ideig zajlott a két fél között, ám a háborút végül Haraszthy Árpádnak sikerült megnyernie. Az országosan nagy tekintéllyel és befolyással rendelkező *New York Tribune* című újság 1888-ban egy olyan cikket közölt a Haraszthy családról, amely Haraszthy Ágoston kaliforniai szerepére és a *zinfandel* eredetére vonatkozóan teljes mértékben Haraszthy Árpád álláspontját képviselte. Ezt követően az ellentétes nézet háttérbe szorult és lényegében feledésbe merült. Csak az 1970-es években kezdtek a kérdéssel újra foglalkozni, s lendültek fel a *zinfandel* eredetére vonatkozó kutatások.⁵⁴

Ezek utóbbiak nagy valószínűséggel azt állapították meg, hogy a *zinfandel* az Egyesült Államok keleti partvidékéről került Kaliforniába. Már 1834-ben kiállították a *Massachusetts Horticultural Society* (Massachusetts-i kertészeti Társaság) kiállításán és Andrew Downing *Fruits and Fruit Trees of America* (Amerika gyümölcsei és gyümölcsfái, 1845) című munkájában is szerepelt. Kaliforniában először egy A. P. Smith nevű gazdálkodó állított ki *zinfandel* szőlőt 1858-ban.

⁵² Sullivan 2003. 59–60.

⁵³ Sullivan 65–71., Pinney 1989. 280–281.

⁵⁴ Sullivan 2003. 63–64., 70.

Mindezek alapján, nagyon valószínű, hogy a *zinfandel* 1855 táján kerülhetett Kaliforniába az Egyesült Államok keleti partvidékéről.⁵⁵

De honnan érkezett a *zinfandel* szőlő az Egyesült Államokba? Austin Goheen a *University of California, Davis* professzora figyelt fel 1967-es olaszországi tartózkodása során a pugliai *primitivo* szőlő és a *zinfandel* hasonlóságára. Az 1970-es években elvégzett genetikai vizsgálatok alapján kiderült, hogy az olasz és az amerikai szőlő, hasonló de nem azonos, viszont közös őstől származhatott. 1976-ban olasz kutatók felvetették a *primitivo* és egy horvát szőlő a *plaval mali* közötti kapcsolat lehetőségét. A kérdést a kaliforniai és a zágrábi egyetem közös kutatása próbálta meg tisztázni, ami arra az eredményre jutott, hogy a *plaval mali* nem azonos a *zinfandel*del, viszont a *primitivo* és a *zinfandel* lehetett a *plavac mali* egyik szülője. Ez utóbbi horvát szőlő másik szülőjét a középső dalmáciai partvidék egyik szigetén találták meg horvát szakemberek, ami a *zinfandel* eredete iránt érdeklődő kutatók figyelmét is erre a régióra irányította. Itt fedezték fel végül azt a *crljenak kaštelanski* nevű szőlőt 2001-ben, ami genetikai egyezést mutatott a *zinfandel*del.⁵⁶

De hogyan kerülhetett a *zinfandel* az Egyesült Államok keleti partvidékére? A kutatóknak erre vonatkozóan is sikerült adatokat találniuk. Kiderült, hogy egy George Gibbs nevű Long Island-i kertművelő 1820 és 1829 között többször is importált európai szőlővesszőket a bécsi *Birodalmi Üvegházból* (Royal Nursery), s ezek között lehetett a *zinfandel* dalmáciai őse, hiszen ez a terület (1797 óta) akkor már a Habsburg birodalom fennhatósága alá tartozott. A *zinfandel* Habsburg birodalomból való származását az is megerősíti, hogy William Robert Prince, *A Treatise on the Vine* (Értekezés a szőlőről) című, 1830-ban, Amerikában megjelent könyvében egy „magyarországi fekete *zinfandel*” nevű fajtát emlegetett, amely az egyik Gibbs által behozott szőlőre utalhat. Ez a megjegyzés viszont felveti a *zinfandel* magyarországi származásának lehetőségét, ami mellett – igaz a „dalmát kapcsolat” feltárása előtt megjelent könyvében – Brian McGinty is érvelt.⁵⁷

McGinty arra hívta fel a figyelmet, hogy az Egyesült Államokban a *zinfandel* névnek nagyon sok variációja élt (*zinfenthal*, *zeinfindall*, *zenfenthal*, *zinfindal*, *zinfindel*, *zinthindal*), s a *zinfandel* változat csak az 1880-as évekre kristályosodott ki. Ezekhez az elnevezésekhez pedig nagyon hasonlít a *cirfandli* szőlő neve, amelyet a mecseki borvidéken természetnek. A *cirfandli* elnevezés a *silvaner* vagy *sylvaner* névből származhat, ami arra utalhat, hogy egy eredetileg vadon

⁵⁵ Pinney 1989. 281.

⁵⁶ <http://www.zinfandel.org>, <http://en.wikipedia.org/wiki/zinfandel>, Jellemző, hogy Horvátországban milyen nagy jelentőséget tulajdonítottak ennek a felfedezésnek, s hogy miként igyekeznek azt turisztikai szempontból is kihasználni. A *crljenak kaštelanski* szőlő városának Kaštelának a honlapján magyar nyelven is részletes információ olvasható a helyi szőlő és a kaliforniai *zinfandel* azonosságáról. <http://www.kastela-info.hr/hu/zinfandel>

⁵⁷ www.zinfandel.org

termő szőlő háziasított változatáról lehet szó. McGinty értesülése szerint a *cirfandli* név 1800 körül jelent meg a magyar nyelvben és az 1880-as évekig több mint egy tucat változata (*csirifandli*, *tzirifandli*, *trilifandli*, *cilifant*, *zierfandli*, *cirifandel*) bukkant fel. A magyarba a német *zierfandler* név kerülhetett át, s ez magyarosodott az idők folyamán.⁵⁸

A kérdés az, hogy kimutatható-e valamilyen kapcsolat a kaliforniai *zinfandel* és a magyarországi *cirfandli* között? Brian McGinty szerint Haraszthy Magyarországon termelhetett *cirfandlit*, de legalábbis ismerhette azt, hiszen bácskai lakóhelye nem feküdt messze a Mecsektől. Arra azonban, hogy a két szőlő között valamilyen kapcsolat létezne, vagy, hogy a magyar *cirfandli* került volna Haraszthy révén Amerikába, ő sem talált bizonyítékot. McGinthy – Charles Sullivan és Thomas Pinney egyértelmű elutasításával szemben – elviekben fenntartotta annak lehetőségét, hogy Haraszthynak köze lehetett a *zinfandel* kaliforniai megjelenéséhez, s hogy a *cirfandli* és a *zinfandel* között lehet valamilyen kapcsolat. Ezzel összefüggésben megjegyzendő, hogy a magyar *cirfandli* – a *zinfandel* szemben – kései érésű, a hűvös klímát és a nyirkos talajt kedvelő könnyű fehér szőlő.⁵⁹

A „revizionista szerzők” eredményei alapján egyértelműen elvethető az a mai napig elterjedt felfogás, hogy Haraszthy Ágoston lett volna az első, aki Kaliforniában szőlőt termesztett és bort készített volna, illetve, hogy ő exportálta volna az első európai szőlőket az államba. Úgy néz ki, hogy a *zinfandel* kaliforniai meghonosításában sem volt szerepe. Mindezek feltárásával azonban a „revizionista íróknak” sem az volt a szándéka, hogy minden érdemétől megfoszsják és teljesen a „földbe döngöljék” Haraszthy mítoszát. A kaliforniai szőlőtermesztés fellendítésében játszott jelentős szerepét ők is elismerik. Magyar szempontból pedig, az Egyesült Államokról szóló második magyar nyelvű beszámoló írójaként, a magyar nemességből oly sokszor hiányolt vállalkozói szellem megtestesítőjeként mindig érdekes marad ez a színes, vibráló személyiség, akinek életútja még most sincs teljes mértékben feltárva.

⁵⁸ McGinty 1998. 45.

⁵⁹ McGinty 1998. 45–46., Sullivan 2003. 51–71., Pinney 1998. 280–284.

PAPP IMRE

A FRANCIA SZŐLŐ-ÉS BORTERMELES SZERKEZETI VÁLTOZÁSAI A 19. SZÁZADBAN

„A szőlő a francia mezőgazdaság valóságos gyöngyszeme” – olvashatjuk az 1862. évi összefoglaló mezőgazdasági statisztika bevezetőjében.¹ A megállapítás a gazdálkodásra és a francia társadalom tradícióira vonatkozóan egyaránt találó. A szőlőtermelés és a bor fogyasztása a modern korra a francia civilizáció jellegzetességévé vált. A hagyományos gazdálkodás egyik legintenzívebb ágazatát képezte. A gazdálkodás átlagához képest jóval több munkaerő ráfordítást és szakismeretet igényelt. A szőlősgazda méltán tekintette magát szakképzetebbnak az egyszerű földművesnél. A szőlészet és a borászat ismert tudósa, Jules Guyot 1867-ben azt írta, hogy a bortermelés az egyik legjövedelmezőbb ágazata a mezőgazdaságnak. Másfélmillió gazdának ad munkát és hat millió embert tart el. A növénytermelés évi tiszta hozadékának a negyedét adja, holott a művelt területnek csak egy tizenhatod részét foglalja el, vagyis területi arányához képest négyszer nagyobb a termelési értéke.²

A szőlő és a bor többet jelentett, mint egy intenzív ágazat. A bor Európaszerte a keresztény kultúra egyik szimbólumává vált, de Franciaországban különösen mély gyökeret eresztett. A mindennapi táplálkozásnak, a társasági érintkezésnek és az ünnepeknek egyaránt részese lett. A bölcsőtől a koporsóig elkísérte az embert.³ Nélkülözhetetlen kelléke az istentiszteletnek, de a vendégszeretetnek, az ajándékozásnak, az udvariasságnak és a barátságnak is. Fernand Braudel szerint „egy egész civilizáció.”⁴ Amióta a források megbízhatóan vallathatóak, arról árulkodnak, hogy a bor minden más italt messze maga mögé utasított a fogyasztásban. A franciák a középkor óta Európa legnagyobb borfogyasztói voltak. Át-

¹ *Statistique de la France. Agriculture. Résultats généraux de l'enquête décennale de 1862.* Publiée par S. Exc. le ministre de l'agriculture, du commerce et des travaux publics. t. I, Strasbourg, 1868. 34. (továbbiakban: *Statistique 1862.* t. I, vagy t. II)

² Jules Guyot: *Étude des vignobles de France pour servir à l'enseignement mutuel de la viticulture et de la vinification françaises.* t. I, Paris, 1868. Préface I–II.

³ Daniel Roche: *Histoire des choses banales. Naissance de la consommation dans les sociétés traditionnelles (XVII^e-XIX^e siècle).* Paris, 1997. 254–255.

⁴ Fernand Braudel: *Franciaország identitása.* II. köt. *Az emberek és a dolgok.* Ford.: Mihancsik Zsófia. Budapest, 2004. 233.

lagban egy fő évente a 19. század elején 100 liter (l), a század közepén 130 liter bort ivott. A fogyasztás az 1860-as évek közepe és a '70-es évek eleje között tetőzött, kb. 160 literrel. A filoxéra pusztítása miatt ezután csökkenés következett, de a 20. század elején, ismét elérte a 160 l körüli szintet.⁵

A magas hazai fogyasztás és a jelentős export a föld tulajdonosait arra sarkallta, hogy ahol csak lehet szőlőt telepítsenek. Az eurázsiai borszőlő fajnak (*Vitis vinifera*) a 18. század végére sok száz fajtája terjedt el, amelynek nagy része a talajjal szemben nem volt túlzottan igényes. A fajták terjedésének csak az éghajlat – kb. az 50. szélességi fokig lehetett természetni – és a gazdálkodás szabott határt. Az utóbbi is csak a kenyérgabonának adott elsőséget a szőlővel szemben. Így nem különös, hogy a 18–19. század fordulójára 83 megyéből csak nyolc (Nord, Pas-de-Calais, Seine-Inférieure, Calvados, Orne, Manche, Côte-du-Nord, Finistère) északi-északnyugati megyében és Creuse megyében nem termeltek bort.⁶

A szőlőbirtoklásból szinte minden társadalmi réteg részesedett: az egyház, az arisztokrácia, a nemesség, a városi nagy-és kispolgárság és természetesen a földművesek. A szőlő nagyfokú térhódításában azonban a kora újkortól a paraszti szőlőművelés játszotta a legnagyobb szerepet. A közönséges, olcsó bor iránti tömeges keresletet mindenekelőtt ez törekedett kielégíteni. A népi borfogyasztás mellett az olcsó bor iránti keresletet a borpárlat főzése is fokozta, amelyet a holland kereskedelem lendített fel a 17. század folyamán. A hagyományos módon kiválasztódott minőségi bort adó szőlőfajták döntően a felsőbb társadalmi rétegek birtokain teremtek. A paraszti birtokra igénytelenebb, de nagy hozamú, közönséges bort termő fajták kerültek. Ilyen volt például Île-de-France-ban a gouais, Burgundiában a gamay, a mediterrán vidékeken pedig a morved, a grénache és az aramon. A szőlő országos méretű elterjedése tehát azzal járt, hogy a bortermelésben a közönséges borok aránya erősen megnőtt.⁷

A szőlő- és bortermelés 19. századi változásait (terület, térbeli megoszlás, a borvidékek hierarchiája, a hozamok, a termelés értéke, a szőlőbetegségek pusztításának következményei stb.) a statisztikai felmérések, a korabeli szőlészeti-borászati szakirodalom és természetesen a történeti szakirodalom alapján követhetjük nyomon. Bármennyire is régiiek a szőlőtermelés tradíciói Franciaországban, számbavételére csak a 18. század végén történt az első sikeres kísérlet. Az 1788-as összeírás a termőterületről és a termésről a tulajdonosok bevallásán alapult, s nem tényleges felmérés volt. A modern mezőgazdasági statisztika a direktórium és Napóleon korában tette meg az első lépéseket. François de Neufchâteau bel-

⁵ Jean-Claude Toutain: La consommation alimentaire en France de 1789 à 1964. In: *Économies et Sociétés (Cahiers de l'I.S.E.A)*, t. V, N° 11 novembre 1971. 1972.

⁶ Le Compte (Jean-Antoine) Chaptal: *De l'industrie française*. t. I, Paris, 1819. 177.

⁷ Roger Dion: *Histoire de la vigne et du vin en France des origines au XIX^e siècle*. Paris, 1959. 459–460. és 491.

ügyminiszter 1797-ben a prefektusoknak írott körlevelében hirdette meg a rendszeres felmérések szükségességét a mezőgazdasági termelés minél szélesebb körű megismerése érdekében. 1801-ben a belügyminisztérium felügyelete alatt Statisztikai Hivatalt állítottak fel.⁸

A következő belügyminiszter, Jean-Antoine Chaptal 1801-ben központilag kidolgozott kérdőíveket küldött szét a prefektusoknak, hogy ezután évente készítsenek leíró statisztikát megyéjükéről, alaposan előkészített táblázatok alapján.⁹ A kísérlet azonban nem sikerült, összesen kilenc megyei leírás született, s ebből is csak három volt teljes. 1812-ben és 1814-ben megismételték a kísérletet, jelentősebb sikerrel: 60 megye küldte vissza, amelyből 19 megye anyaga viszonylag teljes volt.¹⁰ A szőlőtermő területek feltárására az említett kísérletekből született leíró jellegű statisztikák azonban nem alkalmasak. A 19. század elején az első használható statisztikai anyag az italadóhoz készített fiskális felmérés volt, a szőlőtermő területre és a termésre vonatkozóan. Az anyag 1813-ban vált nyilvánossá a birodalom állapotáról készített beszámoló révén.¹¹ Ezt használta fel J.-A. Chaptal már idézett munkájában és A. Jullien ampelográfus is, 1816-ban megjelent, és a 19. század folyamán még ötször kiadott művében.¹²

A fiskális számbavétel a termőterületről csak viszonylagos adatokkal szolgál, ahogy minden más kalkuláció is. A kataszteri felmérések ugyan 1807-ben elkezdődtek, de az összes kataszteri lap az ország egész területéről csak 1850-re készült el.¹³ Az 1820-évekből A. Jullien (könyvének 1822-es második kiadásában) és az oenologus J.-A. Cavoleau (1827), 1830-ból A.-J.-Ch. Chabrol de Crousol pénzügyi államtitkár számításai ismertek.¹⁴ 1835-ben új terv született egy minden eddiginél részletesebb, teljesebb és pontosabb adatokat tartalmazó mezőgazdasági statisztika készítéséről. Az elkövetkezendő években kantononként adatfelmérő bizottságokat állítottak fel, hogy településenként végezzék munkájukat. Így ke-

⁸ Bertrand Gille: *Les sources statistiques de l'histoire de France. Des équêtes du XVII^e siècle à 1870.* Paris-Genève, 1964. 122. és 156.

⁹ Marie-Noëlle Bourguet: *Déchiffrer la France. La statistique départementale à l'époque napoléonienne.* Paris, 1989. 68.

¹⁰ *Statistique agricole de 1814.* Ministère de l'Instruction publique et des Beaux-arts. Comité des Travaux historiques et scientifiques. Paris, 1914. Introduction, I-XX.

¹¹ A. Sénac et J. J. Jung, rédigé par: *Bulletin des sciences agricoles et économiques.* t. 14, Paris, 1830. 53-54.

¹² André Jullien: *Topographie de tous les vignobles connus.* Paris, 1866. (5^e ed.)

¹³ René Herben et Alexandre Pebereau: *Le cadastre français.* Paris, 1953. 23-24.

¹⁴ Sénac et Jung: 53.

rült kiadásra 1840-1841-ben az első összefoglaló mezőgazdasági statisztika, amely ha fenntartásokkal is, de használható.¹⁵

Az 1840–1841-es statisztika alapján született meg az ötlet, hogy évtizedenként szükséges egy átfogó, összefoglaló statisztikai felmérés. Kivitelezésére 1852-ben került sor először, majd a század végéig minden évtizedben (1862, 1873, 1882, 1892) megisméltődtek a munkálatok. Az 1840–1841-es statisztika hibáiból okulva nagyobb hangsúlyt fektettek a szakmai tanácsadásra és a korrekcióra. Az évtizedenkénti statisztikák szempontrendszere és módszerei is megközelítőleg azonosak voltak, kivéve az 1873-ast, amely háborús időszak után készült, és viszonylag kevés információt gyűjtött. Az összefoglaló felmérésekkel párhuzamosan 1871-től az évente megjelenő általános statisztikai kötetek is tartalmaztak táblázatokat a mezőgazdasági termelésről, természetesen a szőlőről is. 1892 után megszakadt az évtizedenkénti nagy felmérések sorozata, helyette agrárstatisztikai évkönyvek jelentek meg.¹⁶

Az évszázadok során jelentős számú borvidék alakult ki a maga sajátosságai-
val, szőlőfajtaival, művelési és borászati eljárásaival. A 18. század végén már lé-
teztek azok a borvidékek, amelyek a 19. században is jelentősek voltak, határaik
azonban változtak, ahogy a szőlőfajta, a hozamok az árak és a borok jellege is.
Legalább 28 borvidéket különíthetünk el. Kiterjedésüket a megyékkel tudjuk le-
határolni, mivel a statisztikai táblázatok megyénként adják meg a szőlőtermő te-
rületeket. A borvidékek – néhány kivétellel – csak egy kis részét foglalták el a
megyék területének.¹⁷

1. A Párizs környéki borvidék (Seine, Seine-et- Oise, Seine-et-Marne, Eure-et-Loire megye) a főváros tömegfogyasztásának köszönhette létét. A szőlőtermelés északnyugati határán feküdt.
2. A párizsi szőlőkhöz keleten a champagne-i borvidék (Aisne, Marne, Haute-Marne, Ardennes és Aube megye) kapcsolódott. A két borvidék között nem volt éles határ, de a legismertebb champagne-i szőlők Marne megyében teremtek. Bortermelő körzetei: Montagne de Reims, Epernay, Vallée de la Marne, Côte des blancs, Côte de Sezanne, Troyes, Bar-sur-Aubois, Bar Sequanais.
3. Champagne-tól keletre, a Moselle folyó mentén terült el a lotaringiai vagy más néven a moselle-i borvidék (Moselle, Meurthe megye)

¹⁵ Gilbert Garrier: Les enquêtes agricoles décennales du XIX^e siècle: Essai d'analyse critique. In: *Pour une histoire de la statistique. Institut National de la Statistique et des Études Économiques.* Paris, 1977. 270–271.

¹⁶ Garrier: 271–272.

¹⁷ Victor Rendu: *Ampélographie française comprenant la statistique, la description des meilleurs cépages, analyse chimique du sol et les procédés de culture et de vignification des principaux vignobles de la France.* 2^e ed., Paris, 1857. XVIII.

4. Franciaország legkeletibb, kontinentális borvidéke az elzászi (Bas-Rhin, Haute Rhin megye) volt, amely Marlenheimtől Thannig tartott észak-déli irányban, viszonylag összefüggő területet alkotva (1871-től Németországhoz tartozott).
5. Champagne-tól délre a burgundiai (Yonne, Côte-d'Or, Saône-et-Loire megye) borvidék húzódtott, Dijontól Mâconig. Legismertebb termelő körzetei: Côte de Nuit, Côte de Beaune, Côte Chalonnaise és Mâconnais. A burgundiaihoz szokás sorolni Chablis-t is.
6. Mâcontól a Lyonig termő szőlők borai alkották a beaujolais-i (Rhône megye) borvidéket.
7. A Saône-tól keletre, a Júra lankáin termelt szőlők a júrai (Jura megye) borvidéket alkották. Nem tartoztak a borvidékhez a Júrától északra fekvő Doubs és Haute-Saône megye szőlői, de termelésük jelentős volt.
8. Lyontól keletre, Ain megyében, a Rhône és az Ain folyó között helyezkedett el a bugey-i borvidék.
9. A szavolyai borvidék (Savoie és Haute-Savoie megye) 1861-től tartozott Franciaországhoz.
- 10–14. Nantes-tól, a Loire mentén felfelé, Sancerre-ig a Loire-völgyi borvidékek húzódtak: a nantes-i vagy muscadet-i (Loire-Inférieure megye), az Anjou-samurois-i (Maine-et-Loire megye), a touraine-i (Indre-et-Loire és Loire-et-Cher megye), az orléans-i (Loire-et-Cher és Loiret megye) és a sancerre-i (Cher megye). A Loire vidékhez tartoztak Indre és Nièvre megye szőlői is, de nem sorolták a borvidékekhez.
15. Az ország közepén, Puy-de-Dôme megyében volt az auvergne-i borvidék.
16. Lyonnais-tól délre, a Durance folyó jobb partjáig a Rhône-menti szőlők a Rhône-völgyi (Isère, Drôme, Ardèche és Vaucluse megye) borvidéket alkották. A vidék jelentős számú bortermő körzetből állt. Közülük a legnevezetesebb az ermitage-i, a Beaume-de-Venise-i és a Châteauneuf-du-Pape-i volt.
17. Az atlanti partvidéken a Sèvre folyótól a Gironde torkolatáig, a charente-i vagy a cognaci (Charente és Charente-Inférieure megye) borvidék fekküdt, amely viszonylag homogén volt. A két szomszédos megyét, Vienne-t és Deux-Sèvres-t nem sorolták a borvidékhez, viszont jelentős termőterületük volt.
18. Charente-tól délre, a Dordogne folyó mentén a bergeraci (Dordogne és Corrèze megye) borvidék alakult ki, Bergerac környékén kívül még három bortermelő körzettel (Montbasillac, Rosette, Montravel).
19. A hagyományoknak megfelelően, a 19. századi szakirodalom a Gironde megye területén termő borokat sorolta a bordeaux-i borvidékhez, amely

talán a leghíresebb bortermelő körzetekből állt. A Gironde bal partján, Bordeaux-tól északra, 80 km hosszú és 10 km széles sáv a Médoc nevet kapta. Bordeaux-tól délre, a Garonne bal partján három körzet követi egymást: Pessac-Léognan, Graves és Sauternais. A Gironde és a Garonne jobb partján északról dél felé hat körzet sorakozik: Côtes de Blaye, Côtes de Bourg, Libournais, Entre-deux-Mer, Sainte-Foy és Sainte-Croix du Mont.

- 20–24. A délnyugati borvidékek földrajzilag a bordeaux-i és a mediterrán borvidékek között feküdtek. A 19. században öt ismert borvidék volt: a Lot folyó mentén a cahors-i (Lot megye), délre a gaillaci (Tarn, Tarn-et-Garonne és Aveyron megye), nyugatra az armagnaci (Gers, Haute-Garonne és Lot-et-Garonne megye), délnyugatra Basses-Pyrénées megyében, Pau városától délre a jurançoni, tőle nyugatra a béarne-i. A délnyugati szőlőkhöz sorolhatjuk még az Ariège megyeit a Hautes-Pyrénées megyeit és a Landes megyeit is, amelyeket nem neveztek borvidékeknek, de termelésük jelentős volt.
25. A mediterrán borvidékek közül a legnyugatibb a roussilloni (Pyrénées-Orientales megye) volt, több jelentős bortermelő körzettel (Corbières, Malopère, Limoux, Fitou, Côtes du Roussillon, Collioure).
26. Roussillontól északkeletre a Rhône torkolatáig a languedoci (Aude, Hérault és Gard megye) borvidék ölelte fel a partvidéket, jelentős számú körzettel (Cabardès, Minervois, Saint-Chinian, Faugères, Coteau du Languedoc, Costière de Nîmes stb.)
27. A Rhône deltától keletre, az Alpokig a provence-i (Bouches-du-Rhône, Var, Basses-Alpes Hautes-Alpes és 1861-től Alpes-Maritimes megye) borvidék húzódott.
28. Az utolsó jelentősebb borvidék a korzikai volt. A sziget partvidékét körbeölelte a szőlő. Legismertebb körzete a keleti parton Bastiatól délre a Vin de Corse volt.¹⁸

A borvidékek szőlőfajtáit a korabeli szakirodalom természetesen számba vette, de terjedelmükről statisztikai felmérés a 19. században nem készült, így csupán azt tudhatjuk, hogy egyes fajtái mennyire voltak elterjedtek. A szőlőfajták elterjedését az éghajlat és a termelő társadalom egyaránt befolyásolta: mennyire bírja a hideget, milyen bort lehet készíteni belőle, bő vagy szűken termő, kevesebb vagy több munkát igényel stb. A 19. század egyik legismertebb szakértője, J. Guyot a szőlőfajtákat többek között éghajlat tűrő képességük alapján is csoportosította.

¹⁸ Guyot: t. I. 1–5., Rendu: 1–3.

1. Az északi borvidékeken (Párizs környéki, champagne-i, moselle-i, elzászi) olyan szőlőfajták honosodtak meg, amelyek hidegtűrők voltak, s minőségi bort (pinot noir, morillon noir, pinot meunier, tramini, rizling, pinot gris, vert doré stb.) is adtak. Legelterjedtebbek azonban a bő termésű, közönséges bortermő fajták (fekete gamay, fehér meslier, koraérő sasza, gouais) voltak.¹⁹
2. Az északi vidékekhez szokott fajták délebbre is jól teremtek, a délebbi fajtákat viszont északon nem volt érdemes ültetni. A Loire-völgyi borvidékeken, Burgundiában, Beaujolais-ban és a Júrában még lehetett termelni, s minőségi bort is adott a pulsart, a melon, a trousseau, a kis és nagy szemű pinot blanc, a fekete cot, az apró szemű gamay, a persan és a cabernet sauvignon. Csak közönséges bor volt nyerhető a vörös cot-ból, a mon-deuse-ből, a grollot-ból, a folle-ból és a nagyszemű gamay-ból.²⁰
3. A Rhône-völgyi borvidék északi részein, Szavolyában, a charente-i borvidéken még jól termett a vionnier, a sémillon, a sauvignon blanc, a muscadelle, az apró szemű syrah, a roussane, a marsanne, a mansenc blanc, az arroyet és a mozac. Ezekből minőség bor is készülhetett. Többnyire csak közönséges bornak és borpárlatnak volt jó a nagy szemű syrah, a mollard, a tannat, a chalosse, a jurançon és a fehér picpoule.
4. A Midi és a délnyugati országrész borvidégein érezte magát otthon a braquet, a fuella, a clairette, a fekete picpoule, a fekete teret a carignan és a nemes édes fajborokat adó malvázia, macabeo, manseng, az apró szemű fehér és sárga muskotály. Közönséges bort bőven termő fajta volt az aramon, a morved és a grenache.²¹

Minőségi bort és tömegfogyasztásra szánt közönséges bort egyaránt termelő borvidékeknek lehettek jellegzetes és közös szőlőfajtáik, csak a boraik tértek el, amely elsősorban a borkészítésen és tároláson múlt. A minőségi borairól leghíresebb két északi borvidék, Champagne és Burgundia részben azonos szőlőket termelt. A champagne-i pezsgők alapborait a pinot noir, a pinot meunier és a chardonnat adta. Mindegyik burgundiai eredetű szőlő volt. Champagne-ban azonban termeltek még plant-dorét, vert-dorét és épinette blanche-t is.²² A pinot szőlők és borok igazi hazája Burgundia volt. Legalább tizenöt változatát ismerték, de ezek közül három kiemelkedett: a pinot noir, a pinot blanc és a pinot gris (szürkebarát). Côte-d'Or lankáin a pinot noirból a világ egyik leghíresebb vörös borát készítették. Burgundiában már megjelent a gamay, amelynek a fő termőte-

¹⁹ Guyot: t. III. 611.

²⁰ Guyot: t. III. 612.

²¹ Guyot: t. III. 613.

²² Baross-Drucker: 320.

rülete azonban Beaujolais volt, ahol négy-öt (nagy szemű, kerek szemű, apró szemű, kék szemű, fehér szemű gamay) változatát termelték.²³

A gamay félék az orléans-i borvidéken is uralkodóak voltak. A nantes-i borvidéken a gros plant és a muscadet volt a legelterjedtebb, míg az anjou-i és a touraine-i borvidéken a régi helyi fajták helyébe a pinot félék kerültek. A charente-i borvidék döntő részben a cognachoz készített bort, folle blanche, folle noire, colombar és balzac fajtákból.²⁴ A Rhône-völgyi és a keleti borvidékeken a liztharmatnak jól ellenálló syrah félék (apró szemű, nagy szemű stb.) és a mondeuse lett a legelterjedtebb, de sok helyen természetették a kék szemű és a rózsaszín szemű pulsart, a persant és a roussance-t. Provence legjellegzetesebb fajtája a morved volt, amely szintén jól tűrte a liztharmatot, s jobb minőségű bor készült belőle, mint a másik igen elterjedt fajtából, az aramonból. A déli borvidékeket a rendkívül sokféle fajta termesztése jellemezte, de néhány meghatározó volt közülük. Languedoc a bőven termő fajták (aramon, teret-buret, grenache, morved, clairette) vidéke, de szinte minden fajta megtalálható volt. Elterjedt lett a pinot noire és a cabernet is.²⁵

A délnyugati borvidékeket is a sokféleség jellemezte. A béarne-i és a jurançoni borvidéken a tannat terjedt el, de a mansenc és a picpoul változatait, valamint a pinot noirt is nagy területen termelték. Az armagnaci borvidéken a borpárlatot többnyire épp úgy a folle blanche borából készítették, mint a cognacot. Ahogy Burgundiában a pinot noir borai lettek a leghíresebbek, úgy a bordeaux-i borvidéken a cabernet-sauvignoné, de házasítva a merlot-val vagy más fajtákkal (malbec, verdot). A cabernet-franc, a cabernet-blanc és a cabernet-gris házasított borai sem voltak kevésbé hírnevesek. A sauternes-i nemes édes fehér is házasított volt sémillonból, sauvignon-blancból és muscadelle-ből.²⁶ A szomszédos bergerei borvidéket csak Gironde megye igazgatási határa választotta el a bordeaux-itól: ugyanazok a szőlő-és borfajták voltak a meghatározóak, de Rhône-völgyi (syrah, roussance), burgundiai (pinot noir) és champagne-i (plant doré) szőlőket is ültettek.²⁷

A középkorban és a kora újkorban a piac – különösen a külső piac – a fehér borokat részesítette előnyben. A 19. század a vörös borok térhódítását hozta. Sajnos csak az 1852-es statisztika tüntette fel a fehér s a vörös bor termését külön. A 38 millió hl-es termésemből 25%-kal részesedett a fehérbor, s átlag ára 22%-kal volt

²³ Pierre Joigneaux, sous la direction de: *Le livre de la ferme et maison de campagne*. Paris, 1865. 194., 229.

²⁴ Guyot: t. II. 458., 475. és 610.

²⁵ Guyot: t. I. 217., 250., 258. és 290.

²⁶ Baross-Drucker: 76–83.

²⁷ Guyot: t. I. 525.

alacsonyabb a vörös borénál.²⁸ Loire-Inférieure megye (nantes borvidék) és Elzász termésének 97%-át a fehérbor adta. Gers megyében (Armagnac) 58, a béarne-i borvidéken 50, Champagne-ban 40, a bordeaux-i borvidéken 35, a bergeraci borvidéken 30%-kal részesedett a termésből a fehérbor. Ezen kívül a Loire mentén termeltek az országos átlagnál több fehérbort. Másutt a vörös bor volt az úr.²⁹

A szőlő terjeszkedése már a 17. században elkezdődött, de nagyobb lendületet az 1710–1720-as évektől vett, miután a bor kezdett a mindennapi népi táplálkozás részévé válni, másrészt két hektár (ha) szőlőből egy család megélt, míg gabonából 8–10 ha-ra volt szükség. A szőlőműveléshez nem volt szükség fogatra, csak kétkezi munkára. A folyamatot az állam olyan méretűnek vélte, hogy a gabonatermő területeket féltette. A nagy bortermelő földes uraságok és városi polgárok pedig a túlkínálat miatt a borárak összeomlásától tartottak.³⁰

Így született meg az 1731-es ediktum, amely szó szerint nem tiltotta meg az új ültetést, de engedélyezéshez kötötte. Az illetékes intendánsok csak olyan területen engedélyezhették a telepítést, amely nem volt alkalmas más kultúra művelésére. Természetesen a kivesszett tőkét szabadon lehetett pótolni. A rendelkezés lassította, de nem állította le a telepítéseket. Egyrészt sok tartományban (főleg délen) volt elegendő olyan föld, amely csak a szőlőnek felelt meg, másrészt az ellenőrzés nem volt hatékony. Az 1750-es évektől a kormányzat gazdaságot szabályozó politikája enyhülni kezdett. L'Averdy pénzügyi főellenőr 1756-ban felmérést készíttetett 1731-ig visszamenően, amely azt bizonyította, hogy a szőlő terjedése nem ment a gabonatermelés rovására. Az 1731-es rendelkezést az uralkodó 1759-ben visszavonta. Ezután csak a gazdálkodás rendje, a piacviszonyok és a szőlőbetegségek szabályozták a szőlő- és bortermelést.³¹

A szőlő térhódítása a 19. században is folytatódott, mígnem az 1870-es évek közepétől a filoxéra-vész visszajára nem fordította a folyamatot, módosítva a bortermelés helyét a gazdaságban.

²⁸ Statistique 1852. t. II. 408.

²⁹ Statistique 1852. t. II. 174–180.

³⁰ Marcel Lachiver: Vins, vignes et vigneron. Histoire du vignoble français. Paris, 1988. 331.

³¹ Roger Dion: Histoire de la vigne et du vin en France des origines au XIX^e siècle. Paris, 1959. 601.

*1. táblázat.
A szőlő területi változása*

Év	Terület ha-ban	Összterület ha-ban	Összterületből való részesedés %-ban
1788 ³²	1 572 926	53 700 000	2,80
1808 ³³	1 613 939	53 028 000	3,05
1830 ³⁴	1 852 480	53 028 000	3,49
1840 ³⁵	1 972 340	53 028 000	3,72
1852 ³⁶	2 190 900	53 028 000	4,13
1862 ³⁷	2 320 809	54 308 000	4,27
1873 ³⁸	2 582 716	52 905 000	4,88
1882 ³⁹	2 196 799	52 857 000	4,16
1892 ⁴⁰	1 800 489	52 857 000	3,40
1903 ⁴¹	1 588 274	52 857 000	2,99
1912 ⁴²	1 624 213	52 952 000	3,07

A szőlő legnagyobb kiterjedését 1873-ban érte el, 1808-hoz viszonyítva, 60%-kal volt nagyobb a területe. Ezután a filoxéra 1892-ig 1 462 266 ha-t (56,6%) pusztított el, kb. 5 milliárd Frank (ezután F) értékben.⁴³ A filoxéra, ismeretlen gyökérbetegségként 1863-ban jelent meg a Gard megyei Pujaut községben. Mibenlétét Jules Émile Planchon, montpellier-i botanikus professzor ismerte fel 1868-ban, s

³² Jullien: 532.

³³ Chaptal: 175–176.

³⁴ Sénac et Jung: 55.

³⁵ Statistique de la France. Agriculture. Publiée par le ministre de l'agriculture et du commerce. t. IV, Paris, 1841. 668–671.

³⁶ Statistique agricole de 1852. Statistique de la France. Deuxième série. Publiée par le ministre de l'agriculture du commerce et des travaux publics. t. II, Paris, 1860. 408–409.

³⁷ Statistique 1862. t. I.: LII–LIII.

³⁸ *Statistique internationale de l'agriculture*. Publiée par le Service de la Statistique générale de France. Nancy, 1876. 19.

³⁹ *Statistique agricole de la France. Résultats généraux de l'enquête décennale de 1882*. Publiée par le ministre de l'agriculture. t. I, Nancy, 1887. 141–142.

⁴⁰ *Statistique agricole de la France. Résultats généraux de l'enquête décennale de 1892*. Publiée par le ministère de l'agriculture. t. I, Paris, 1897. 208.

⁴¹ *Statistique agricole annuelle 1903*. Ministère de l'agriculture. Paris, 1905. 55.

⁴² *Statistique agricole annuelle 1912*. Ministère de l'agriculture. Paris, 1914. 62–63.

⁴³ *Statistique 1892*. t. I, 208.

a szőlő gyökerét öt-hat év alatt elpusztító tetűnek a *phylloxera vastatrix* nevet adta. Bebizonyította – más szakemberekkel közösen –, hogy a tetűt az amerikai szőlőfajok hordozták, amelyek gyökerei rezisztensek voltak. Gustave Foëx, a montpellier-i mezőgazdasági főiskola tanára fedezte fel, hogy az ellenálló képesség az amerikai fajok sajátos gyökérszövegeivel magyarázható.⁴⁴ Az amerikai szőlőfajokat régóta ismerték Európában, így Franciaországban is, de széleskörűen nem termesztették mert boraik silány minőségűek voltak. A szakirodalom már az 1840-es években számba vette és leírta az amerikai vesszőket.⁴⁵ Az 1860-as évek előtt a tetveket nem észlelhatték, mert a hosszú tengeri út miatt elpusztultak. A gőzhajó utazási idejének lerövidülésével (9–10 nap) túléltek az átkelést. A lisztharmat idején, az 1850-es években felismerték, hogy egyes amerikai fajtákat (pl. izabella) a gomba nem bántotta, ezért a déli borvidékeken nőtt az érdeklődés irántuk.⁴⁶

A tetvek terjedésével párhuzamosan a védekezés is elkezdődött. Az 1860-as évek végén a Nîmes környéki szőlőkben árasztással sikerült védekezni. Télen hat hétre vizet engedtek a síkvidéki ültetvényekre, hogy a tetvek megfulladjanak. A módszer sokba került (csatornaépítés, árokásás stb. 150–300 F/ha), de ahol lehetett alkalmazták.⁴⁷ Az 1870-es évek elején a Midi partvidéken rájöttek, hogy homokra ültetett szőlő gyökerén a tetű elpusztult, mert a homokszemek között nem tudott mozogni. A homokra telepítést azonban csak a mediterrán és az atlanti partvidék egyes szakaszain lehetett alkalmazni.⁴⁸ A harmadik megoldás a vegyi úton való rovarpusztítás volt. Paul Thénard, kémikus, burgundiai ültetvényes 1872-ben szénkénnel kezelte a gyökérzet körüli talajt, s a tetvek elpusztultak. Később szénkénnel és kénsavas kálium vegyületét is használták. Túl laza vagy túl kötött talajon azonban nem lehetett alkalmazni, másrészt az árasztásnál is drágább volt (200–400 F/ha), így csak a módos birtokosok körében terjedt el. A vegyi kezelést Médocban és Burgundiában még a 20. század elején is alkalmazták.⁴⁹ 1899-ben árasztással 36 200, vegyszeres kezeléssel 49 720 ha-on védekeztek. A homokba ültetett szőlő területe sem volt nagyobb.⁵⁰

⁴⁴ Henry Sagnier: *La reconstitution du vignoble français*. Châteauroux, 1889. 275–276. és 288.

⁴⁵ Alexandre-Pierre Odart: *Ampélographie ou traité des cépages les plus estimés dans tous les vignobles de quelque renom*. Paris, 1845. 119–122.

⁴⁶ Hugh Johnson: *A bor története*. Ford.: Káldos Zsolt és Sóskuthy György. Budapest, 2004. 210.

⁴⁷ Sagnier: 281–283.

⁴⁸ Th. Bauguil, rapporteur: *Enquête sur la reconstitution du vignoble en France et sur les plants américains*. Rapport de la Commission déléguée par le Conseil Général. Constantine, 1892. 58.

⁴⁹ Baross Károly-Drukker Jenő: *Franciaország szőlőművelése*. Borászati Lapok. Budapest, 1901. 22–23.

⁵⁰ Gabriel Désert: La grande dépression de l'agriculture. In: Georges Duby et Armand Wallon, dir. par: *Histoire de la France rurale*. t. III. *Apogée et crise de la civilisation paysanne 1789–1914*. Paris, 1976. 389.

A három módszer hiába volt hatékony, a filoxéra pusztításával nem tudott lépést tartani. Az egyetlen, széleskörűen alkalmazható módszer az amerikai vesszők telepítése maradt. A francia borok minőségének megőrzése érdekében Gaston Fouex, montpellier-i gyógyszerész professzortól származott az ötlet, hogy a rezisztens amerikai fajokat francia szőlőfajtákkal kell beoltani. A kísérletek 1870-ben kezdődtek Gaston Bazille, montpellier-i agronómus vezetésével. Az oltásokat harminc francia szőlőfajtával Amerikában is elvégeztették, sikerrel.⁵¹ A megfelelő amerikai alanyfajok kiválasztásában és elterjesztésében Pierre Viala, Herault megyei agronómusnak volt nagy érdeme. Húsz fokozatú skálán sorolta be a legmegfelelőbbnek tartott amerikai fajokat (Rupestris, Riparia, Jacquez, Vialla stb.). A borász társadalom idegenkedve fogadta a beoltott amerikai fajtaikat, vélt rossz minőségű boraik miatt. Az eredmények azonban kedvezőek voltak, a legtöbb fajtaival sikerült a bor eredeti minőségét visszanyerni vagy megközelíteni.⁵²

Az amerikai vesszők tömeges behozatala 1877-ben kezdődött, de a telepítés kezdetben lassan haladt, 1879-ben csupán 3 830 ha, 1881-ben is csak 8900 ha volt. Az újratelepítés az 1880-as évek közepétől vett lendületet, s ez az 1890-es években is tartott: 1885-ben 75 000, 1899-ben 962 000 ha oltványozott amerikai eredetű szőlő volt Franciaországban, amely a szőlőültetvény területének 57%-át tette ki.⁵³ A fennmaradó területen (43%) a 20. század elején is folytatódott az újratelepítés, mivel több borvidéket (Roussillon, Burgundia, Loire völgye, Champagne) csak a 19. század végén és a 20. század elején érte el a filoxéra. Ez azonban a szőlő összterületének alakulást nem nagyon befolyásolta: a 20. század elején 1,5–1,6 millió ha között állapodott meg a terület, vagyis visszaállt a 19. század eleji szintre. A szőlő megújulásához tehát területcsökkenés párosult. A bor piaci árviszonyai és a külső konkurencia miatt a filoxéra vész előtti terjedelmet soha többé nem érték el a francia ültetvények.⁵⁴

A területnövekedés, majd a csökkenés a borvidékek szintjén is vizsgálendő, mert csak így állapítható meg, hogy az egyes borvidékek között milyen mértékű átrendeződés ment végbe.

⁵¹ Lachiver: 429., Johnson: 212.

⁵² Baross-Drucker: 25–26. és 31.

⁵³ Sagnier: 297., Désert: 389.

⁵⁴ Statistique 1892. t. I, 209., Désert: 388–389.

2. táblázat
A termőterület megoszlása a jelentősebb borvidékek között 1808-ban⁵⁵

	Borvidék	Terület ha-ban	Összterületből való ré- szesedés %-ban
1.	charente-i (cognaci)	192 224	11,91
2.	armagnaci	181 140	11,23
3.	languedoci	173 095	10,73
4.	bordeaux-i	99 231	6,16
5.	burgundiai	85 837	5,33
6.	Rhône-völgyi	78 383	4,86
7.	champagne-i	69 092	4,30
8.	provence-i	68 882	4,27
9.	bergeraci	62 712	3,90
10.	touraine-i	54 891	3,40
11.	nantes-i	50 321	3,13
12.	Párizs-környéki	49 171	3,00
13.	béarne-i	44 483	2,76
14.	gaillaci	43 505	2,71
15.	júrai	42 408	2,57
16.	Anjou-samurois-i	35 395	2,21
17.	sancerre-i	33 454	2,09
18.	orléans-i	32 372	2,00
	A többi borvidék és bortermelő terület	217 343	13,47
	Összes terület	1 613 939	100

Az első négy legnagyobb borvidék nyugat-délnyugaton és délen helyezkedett el, a termőterület 40%-ával. Ha a kisebb nyugat-délnyugati és déli borvidékeket is ide számítjuk, megállapíthatjuk, hogy az említett, egymással többnyire összefüggő régiókban terült el a termőterület 57%-a. A legnagyobb terjedelmű ültetvény (99 231 ha) Gironde megyében volt, de még hét nyugat-délnyugati és déli megyében (Charente-Inférieure, Gard, Hérault, Gers, Lot-et-Garonne, Charente, Dordogne) haladta meg az ötven ezer ha-t a szőlő területe.

⁵⁵ Chaptal: 175–176.

3. táblázat.
A termőterület megoszlása a jelentősebb borvidékek között 1862-ben⁵⁶

	Borvidék	Terület ha-ban	A szőlő összterületén belüli aránya %-ban
1.	languedoci	338 241	14,57
2.	charente-i (cognaci)	310 797	13,40
3.	armagnaci	218 117	9,40
4.	provence-i	148 619	6,40
5.	bordeaux-i	126 220	5,45
6.	burgundiai	111 594	4,80
7.	Rhône-völgyi	106 621	4,60
8.	bergeraci	102 554	4,43
9.	gaillaci	95 575	4,03
10.	touraine-i	66 643	2,88
11.	champagne-i	64 486	2,79
12.	orléans-i	57 631	2,48
13.	cahors-i	55 980	2,43
14.	roussilloni	55 460	2,40
15.	béarne-i	45 468	1,96
16.	sancerre-i	44 502	1,92
17.	júrai	39 022	1,68
18.	beaujolais-i	37 926	1,64
19.	Anjou-samurois-i	31 486	1,36
	A többi borvidék és bortermelő terület	263 897	11,37
	Összes terület	2 320 809	100

1808 és 1862 között 43,8%-kal nőtt a szőlő területe Franciaországban, viszont a nyugat-délnyugati és déli borvidékeken ennél jóval nagyobb arányban. A legnagyobb területűvé a languedoci borvidék vált, 1808 és 1862 között 95,4%-kal nőtt az ültetvények terjedelme. Hérault megyében 1808-ban 69 173 ha, 1862-ben 162.172 ha (+134,4%) szőlő volt. Aude megyében 153%-os volt a bővülés. A provence-i borvidék területe 115,7%-kal, a roussillonié 66,5%-kal bővült. A charente-i is 61,7%-kal nőtt. A bordeaux-i, az armagnaci és a burgundiai szőlők területe viszont az átlagnál gyengébben bővült. Összességében a nyugat-délnyugati és déli borvidékeken helyezkedett el a termőterület 65,4%-a. Ezzel

⁵⁶ *Statistique 1862*. t. II. 108–109.

szemben az északi borvidékek területe csökkent: a Párizs környéki szőlőké 45%-kal, a champagne-ié 7%-kal, a nantes-ié 42%-kal, az elzászié 11%-kal.

Az átrendeződés egyértelműen tükrözi, hogy a közönséges bortermő szőlők a 19. századtól, a szállítási feltételek javulásával és a szállítási tarifák csökkenésével, fokozatosan kezdték elfoglalni a nekik legmegfelelőbb éghajlati adottságú vidékeket. A folyamatot a vasúthálózat kiépülése gyorsította fel. A szőlőtermelés és borgazdálkodás tipikusan piacorientált ágazat volt, amelyre a gazdaságosság tényezői sokkal erősebben hatottak, mint a gabonatermelésre. Az olcsóbban termelő délnyugati és déli régiók éghajlati előnyeiket kihasználva, a tömegfogyasztásban leküzdhetetlen konkurenciát teremtettek a többi régió számára. A minőségi borokat adó szőlő területekre mindez nem vonatkozott.⁵⁷

A filoxéra nyugat-délnyugati és déli pusztítása átmenetileg növelte a többi borvidék súlyát, viszont az újratelepítés ismét a filoxéra vész előtti tendenciát élesztette ujja, de több eltéréssel.

4. táblázat.

A termőterület megoszlása a jelentősebb borvidékek között 1912-ben⁵⁸

	Borvidék	Terület ha-ban	A szőlő összterületén belüli aránya %-ban
1.	languedoci	372 230	22,91
2.	bordeaux-i	136 727	8,41
3.	armagnaci	122 405	7,53
4.	charente-i (cognaci)	106 174	6,53
5.	provence-i	89 750	5,53
6.	Rhône-völgyi	87 222	5,36
7.	burgundiai	81 454	5,01
8.	touraine-i	68 903	4,24
9.	gaillaci	63 358	3,90
10.	roussilloni	62 829	3,86
11.	bergeraci	47 430	2,92
12.	orléans-i	40 022	2,46
13.	beaujolais-i	38 607	2,38
14.	anjou-i	37 411	2,30
15.	béarne-i	28 845	1,84
16.	sancerre-i	26 142	1,61

⁵⁷ Lachiver: 411.

⁵⁸ *Statistique 1912.* 8–9.

	Borvidék	Terület ha-ban	A szőlő összterületén belüli aránya %-ban
17.	nantes-i	25 536	1,57
18.	cahors-i	23 956	1,48
19.	champagne-i	22 104	1,36
	A többi borvidék és bortermelő terület	142 808	8,80
	Összes terület	1 624 213	100

A rekonstrukció folyamán 1862-höz viszonyítva csak három borvidék területe nőtt: a roussillon-i 13, a languedoci-i 10 és a bordeaux-i 8,3%-kal. A Párizs-környéki szőlők gyakorlatilag eltűntek, a champagne-i borvidék területének csupán a 30%-a maradt meg. Annak ellenére, hogy a charente-i, az armagnaci, a bergeraci, a gaillaci és a provence-i borvidékek területük alapján 1912-ben is nagyoknak számítottak, jelentős területcsökkenést éltek át. A charente-i 64, a bergeraci 54, a provence-i 40 és a gaillaci 34%-kal csökkent. Így délen Languedoc súlya tovább erősödött. A három mediterrán borvidék a terület 31%-ával rendelkezett. Herault megyében 183 000 ha szőlő hozott termést, s a megye területének 30%-át foglalta el. A burgundiai, a beaujolais-i és a Loire-völgyi borvidékek területe viszonylag mérsékelten csökkent. A nyugat-délnyugati és a déli borvidékek 1862-höz hasonlóan, 1912-ben is a termőterület 65%-ával rendelkeztek.⁵⁹

A szőlő a mezőgazdaság egyik legingadozóbb hozamú kultúrája volt. Az időjárás változásaira, a betegségekre és a megmunkálásra mind mennyiségben, mind minőségben érzékenyen reagált. A termelés, a hozamok és az árak évente változtak. Kis bortermés és jó minőség, nagy termés és gyenge minőség gyakorta járt együtt, de betegség idején kis terméshez rossz minőség is párosulhatott. Így érdemes évi átlagtermést, hozamot és árat számítani, tíz év termelése és áringadozása alapján, hogy tendenciákat fedezhessünk fel. A század első feléből azonban csak néhány esztendő adatai állnak rendelkezésünkre.

⁵⁹ *Statistique 1912.* 60–63.

5. táblázat.
A bortermelés és a bor árak alakulása⁶⁰

Év	Termés millió hl-ben	Hozam hl/ha	Ár F/hl	Bruttó termelési érték F-ban	1 ha-ra jutó brut- tó termelési érték F-ban
1804–1808	35,5	22,00	19,00	678 750 000	418
1830	40,1	21,67	15,61	626 636 000	388
1840	36,8	18,65	11,40	419 029 000	213
1845	30,1	13,89	13,00	392 589 000	181
1849–1850	40,4	18,48	10,98	443 967 000	203
1851–1860	29,7	13,79	27,98	831 006 000	386
1861–1870	51,7	22,53	28,22	1 458 974 000	636
1871–1880	55,5	20,80	30,10	1 395 200 000	626
1881–1890	29,4	14,80	37,60	1 105 440 000	556
1891–1900	40,0	23,46	27,10	1 039 400 000	603
1901–1910	51,8	31,88	20,60	997 200 000	607

A század első felének hiányos adataiból arra következtethetünk, hogy a hozamok országos szinten nem nőttek különösebben. A bortermelés lassú bővülését a terület növelése (kb. 30%) biztosította. A Napóleon-kori magas árakat az alacsony árak évtizedei követték, alacsonyan tartva a termelési értéket is. A nagy változások az '50-es évektől kezdődtek. 1845-ben az angliai Margate-ben, Canterbury mellett a lugasokon és a melegházakban egy új gombabetegséget fedeztek fel, a lisztharmatot. 1848-ban már Franciaországban is megjelent, de csak az 1850-es évek elejétől kezdte pusztítani a termést, magát a szőlőtőkét azonban nem tette tönkre.⁶¹ Sokféle védekezési módszerrel próbálkoztak, mígnem 1852-ben bebizonyosodott, hogy a kénporral való kezelés a leghatékonyabb: vagy pamacsolással, vagy kézi fújtatóval vitték fel a növényre a kénport. A betegség viszonylag gyorsan visszaszorult, viszont a bortermelésre újabb költség nehezedett. 1 ha szőlő kénezése 30–40 F-ba került, ami 1,5–2 hl átlagos minőségű bor ára volt.⁶²

1851–1860 átlagában az éves hozam 13,79 hl/ha volt. 1854–55–56-ban azonban a lisztharmat miatt rendkívül alacsonyak voltak a hozamok: 1854-ben 4,97, 1855-ben 6,98, 1856-ban 9,81 hl/ha. Az évszázad legkisebb termése az 1854-es

⁶⁰ Chaptal: 175–176., Senac et Jung: 55., *Statistique*, t. IV. 1841. 668–671., *Statistique générale de la France. Annuaire statistique 1912*. Paris, 1913. 43–44.

⁶¹ Phillippe Roudié: *Vignobles et vigneron du Bordelais*. Paris, 1988. 50.

⁶² Lachiver: 408–409.

volt: mindössze 10,8 millió hl a megszokott 40–50 millió helyett.⁶³ A betegség leküzdése után másfél évtizedes virágkor következett. Az 1850-es években a lizstharvat három éve nélkül a hozam 16,63 hl/ha volt. Az 1860–1870-es évek hozamai ehhez képest 20–30%-kal nőttek. 1868–1878 között többször ismétlődtek igen bő termések. Öt alkalommal 50–60 millió hl közötti volt a termés, 1869-ben 70 millió hl bor termett. Az évszázad legnagyobb termése 1875-ben volt: 83,8 millió hl, 35 hl/ha-os hozammal. A nagy termésekhez magas árak párosultak. A lizstharvat idején a kis termések miatt az árak megduplázódtak és a betegség visszaszorulása után sem estek vissza, mivel a kereslet is bővült. A hozamokhoz képest így a bruttó termelési érték sokkal nagyobb mértékben nőtt: az 1860-as évek végén kb. 75%-kal volt magasabb, mint az 1850-es évek elején.⁶⁴ A piac csak az 1873–1878 közötti bő termések következtében telítődött, csökkentve az árakat. A filoxéra terjedése azonban rövid idő alatt visszafordította a folyamatot, és az árak egészen az 1890-es évek elejéig emelkedtek. Az 1860-as évek végén 1 hl átlagos minőségű borért 90 kg búzát vagy 18 kg marhahúst lehetett venni, míg az 1880-as évek végén 142 kg búzát vagy 22 kg marhahúst.⁶⁵

A termőterület és a termelés borvidékek közötti megoszlása természetesen függött egymástól, de nem aránylagosan, mivel a hozamok és a borárak igen eltérőek lehettek. Az aránytalanság különösen akkor érzékelhető, ha nem a termést, hanem a termelési értéket vesszük figyelembe. A terület és a termelés viszonyának vizsgálatára a 3. táblázat és az 1852-es statisztika alapján készített számítások alkalmasak lehetnek. A felmérésben a termelésre vonatkozó 1852-es adatok mellett az átlagtermést is feltüntették.

⁶³ *Statistique 1862*. t. I, 35.

⁶⁴ *Statistique générale 1912*. 44.

⁶⁵ Jean-Claude Toutain: Le produit de l'agriculture française de 1700 à 1958. t. 2, La croissance du produit de l'agriculture entre 1700 et 1958. In: *Cahiers de l'I.S.E.A.* N° 115 juillet 1961. 188–192.

6. táblázat.

*A termelés megoszlása, 1852-ben becsült átlagtermés alapján
a fontosabb borvidékek között⁶⁶*

(sorrendiség a bruttó termelési érték alapján,
csak a 10 millió F-on felül termelők sorrendje)

	Borvidék	Termés hl-ben	Termés hozam hl/ha	Eladási ár F/hl	Brutto termelési érték F-ban	1 ha-ra jutó brutto termelési érték F-ban
1.	languedoci	7 274 656	27,61	9,10	66 767 273	255
2.	bordeaux-i	3 700 474	26,87	16,77	62 056 949	451
3.	charente-i (cognaci)	5 336 421	19,1	9,93	51 638 160	188
4.	burgundiai	2 673 297	25,93	16,97	45 357 195	439
5.	champagne-i	2 199 076	35,66	24,50	43 453 758	713
6.	armagnaci	3 156 609	14,58	10,11	31 047 190	146
7.	Párizs környéki	1 579 628	32,68	16,38	25 436 801	533
8.	Rhône-völgyi	1 991 491	18,37	16,11	25 224 247	294
9.	touraine-i	1 666 753	28,45	13,17	21 735 116	367
10.	júrai	1 102 172	26,49	19,30	20 767 774	510
11.	beaujolais-i	991 260	31,10	19,81	19 676 511	617
12.	orléans-i	942 777	24,90	15,21	14 339 638	379
13.	moselle-i	1 077 704	49,13	16,36	17 631 237	713
14.	provence-i	1 022 245	16,35	12,15	12 726 950	193
15.	gaillaci	1 273 329	14,80	9,91	12 656 476	150
16.	elzászi	934 281	39,63	12,36	11 569 738	490
17.	sancerre-i	797 817	24,16	15,21	11 454 213	318
	Országos termés	48 241 521	22,00	12,90	622 315 620	284

A languedoci borvidék első helyét a hatalmas területe és az átlagosnál magasabb hozamai adták. A 19. század első felében a déli és a délnyugati borvidékek közül csak a languedociban (Hérault megyében) indult meg a hozamemelkedés bő termésű szőlőfajták elterjedésével, a művelési eljárások és a borászat fejlesztésével. Az átlagosnál alacsonyabb árai a közönséges borok döntő súlyát fejezi ki. A bor jelentős hányadát a 19. század közepéig lepárolták. A minőségi borok és a köny-

⁶⁶ *Statistique 1852.* t. I. 174–183., t. II. 216–229. és 408–409.

nyú zamatos borok termelése éppen a század közepétől lendült fel.⁶⁷ Az alacsony hozamú és olcsó bort termelő charente-i és armagnaci borvidéken is a termés jó részét a borpárló üzemek vették meg. A déli és délnyugati borvidékeket – Languedocot kivéve – a filoxéra vész előtt az alacsony hozamok és az olcsó borok jellemezték, a nagyobb mennyiséget a terület növelésével érték el. Egyfajta „extenzív” szőlőtermelés folyt. 1852-ben becslést átlag alapján a roussilloni borvidéken 1 ha szőlő bruttó termelési értéke 211 F (országos átlag 284 F), művelési költsége 71 F, a provence-i Vaucluse megyében 198 és 68 F, Tarn-et-Garonne megyében (gaillaci borvidék) 99 F és 54 F volt.⁶⁸

A bordeaux-i borvidék, területe alapján a század közepén csupán az ötödik helyet foglalta, viszont a bruttó termelési értéke a második volt, amely az átlagnál magasabb hozamokból és árakból fakadt. Az ország déli felében ez volt a legfejlettebb technikát és eljárásokat alkalmazó borvidék, s a 19. század második felében is újította magát. Évszázadok óta a francia borexport legfontosabb régiója volt.⁶⁹

Terület alapján nem, viszont a termelési érték szerint a két legjelentősebb északi borvidék, Burgundia és Champagne előkelő helyet foglalt el. A magas hozamok és a magas bor árak adták a nagy összegű termelési értéket. Ez a többi északi borvidékre is jellemző volt. A Párizs környéki területe alapján nem volt jelentős borvidék, viszont a bruttó termelési értéke a hetedik helyen állt az igen magas hozamok miatt. Az átlagosnál magasabb árak itt nem a bor minőségéből adódtak, hanem a közeli hatalmas fogyasztói piac keresletéből. 1852-ben az 1 ha-ra eső bruttó termelési érték Marne megyében (Champagne) volt a legmagasabb, 1111 F. 600 F felett volt Párizs környékén, a moselle-i és a beaujolais-i borvidéken. A szőlőművelés tehát intenzívebb volt, így a művelési költségek is magas szinten álltak: Elzászban 347 F/ha, Meurthe megyében (moselle-i borvidék) 334 F/ha, Marne megyében 315 F/ha.⁷⁰

A filoxéra a termelésen és a hozamokon az 1870-es évek végétől kezdte éreztetni hatását. 1878 és 1892 között egyszer sem volt 17 hl-en felüli hozam. 1889-ben csupán 23 millió hl bor termett. Az 1880-as évek termései kb. 47%-kal, a hozamai kb.30%-kal voltak alacsonyabbak az előző évtizedhez képest. A bruttó termelési érték viszont csak 20%-kal esett vissza, mivel az árak 25%-kal emelkedtek. A '80-as években az éves átlag árak sosem estek 30 F/hl alá, s 1880-1890 között öt alkalommal elérték a 40 F/hl-t.⁷¹

⁶⁷ Geneviève Gavignaud-Fontaine et Gilbert Larguier: *Le vin en Languedoc et en Roussillon. De la tradition aux mondialisations, XVI-XXI^e siècle*. Canet, 2007. 137.

⁶⁸ *Statistique 1852*. t. I. 177. és 181.

⁶⁹ Roudié: 89–95.

⁷⁰ *Statistique 1852*. t. I. 175.

⁷¹ *Statistique générale 1912*. 44.

Az újratelepítés nem egyszerűen csak pótolta az ültetvényeket francia vészökökkel beoltott amerikai tőkékkel, hanem a telepítési, a művelési és a borászati eljárások változásával, a hozamok újbóli emelkedésével, a művelési költségek növekedésével és a birtokviszonyok módosulásával is járt.

A művelés módszerének átfogó megújítását a szakirodalom már az 1860-as években kidolgozta. A lisztharmat megfékezése után a gazdaságok egy részében alkalmazták is, de széles körben csak a század végén terjedtek el. A szaporításnál a bujtatást az oltvány, a szabálytalan csomókba („dülénybe”) telepítést a sorba ültetés vagy a négyzetes sorba ültetés váltotta fel, hogy ekével lehessen művelni. Médocban a nagygazdaságok már a 18. század végén alkalmazták ezt a módszert. A korábbi szokások alapján új telepítésnél 1 ha földbe 20–40 tőkét ültettek. A század végétől átlagban csak 10 ezer tőke került 1 ha-ba. A közönséges bortermő szőlőkben elterjedt a trágyázás, hogy növekedjenek a hozamok. A hozamokat szolgálták a metszés új eljárásai is.⁷² A borászat szintén elindult a megújulás útján, a tárolás, a fejtés, a szűrés, a derítés stb. szakszerűbb módszereinek meghonosodásával. Terjedt a kézi hajtású bogyózó gép, a bogyózúzó és a prés. A palackozott bor tartósítását szolgáló, a borbetegségeket elpusztító hevítés szintén a század végétől honosodott meg.⁷³

Az átalakulás tetemes összeget emésztett fel: 1 ha szőlő újratelepítése 3–4000 F-ba került. Az egész rekonstrukció 3,5–4 milliárd F-ot nyelt el. A kisgazdaság nehezebben tudta előteremteni a szükséges pénzt, mint a nagygazdaság.⁷⁴ A filoxéra előtt a kisbirtok (1 ha-on aluli) uralta a szőlőtermelést, de a nagyvárosok környékén és a híres borvidékeken ismertek voltak az arisztokrácia és a nagypolgárság tulajdonában lévő nagy ültetvények (20–40 ha, ritkán 100 ha-on felüli) is. A médoci bortermelés a 17. század közepétől többnyire a bordeaux-i parlamenti arisztokrácia és a nagypolgárság nagybirtokaira épült.⁷⁵

A filoxéra kb. 500 ezer kistermelőt tett tönkre. Basse-Languedoc paraszti népességének jó 20%-a az 1880-as években elvándorlásra kényszerült. Az újratelepítéssel viszont részleges visszavándorlás indult. A visszavándorlók zöme azonban szőlőtermelő bérmunkás lett a nagybérleti gazdaságokban. Az újratelepítés a nagygazdaságok elterjedésével járt. A szőlő a domboldalokról a síkvidékre költözött a művelés modernizációja érdekében. A nagy ráfordítási költségekhez elengedhetetlen volt a városi tőke. A Midi borvidékeken született meg a korabeli világ legmodernebb tőkés nagyüzemi bortermelése, tőkés nagyvállalkozókkal, szakképzett borászokkal és bérmunkásokkal. Hérault megyében 1900-ban már kétezer 40 ha-on felüli ültetvény volt. Camargue-ban a Môle de Cabanne szőlé-

⁷² Robert Laurent: *Les vigneron de la Côte d'Or au XIX^e siècle*. Dijon, 1958. 188., Roudié: 90–92.

⁷³ Roudié: 100–102.

⁷⁴ Désert: 390.

⁷⁵ René Pijassou: *Le Médoc. Vignes et vigneron*. Bordeaux, 1990. 13–14.

szet 330 ha volt, amelyet egy részvénytársaság ültetett. A Rothschild és a Fitz-James család Saint-Benezit-ben és Fournequet-ban 200 ha-os ültetvényre társult. A Midi Részvénytársaság 1 100 000 F-ot fektetett újratelepítésbe.⁷⁶ A 274 ha-os Chateau de Villeroy-i gazdaságot a délvidéki sóbánya társaság alapította. Azille község határban a jouarres-i 270 ha-os ültetvény telepítője egy béziers-i bankár volt, akinek évente átlagban 40 ezer hl bora termett. Az Aude megyei Grand Craboules-i gazdaság, Narbonne mellett, 120 ha-os volt, évi átlagban 22 ezer hl-es terméssel.⁷⁷ A déli borvidékeket 1900-ban körbeutazó Baross Károly és Drucker Jenő könyvben számoltak be tapasztalataikról: „Mesés mennyiségeket termelnek szőlők hektáronként, valóságos gyárak, 30–40–50 ezer hektoliter bor szüretelésére berendezett préházak... valósággal úsznak a borban.”⁷⁸

A filoxéra és a gabonaválság a liberális gazdaságpolitika feladásához vezetett. Az állam kénytelen volt tompítani a válság társadalmi következményeit, különösen a kistermelők filoxéra elleni védekezését és az újratelepítést támogatta. 1870-ben a mezőgazdasági minisztérium 20 ezer F-os alapot hozott létre a szőlőbetegségek elleni védekezésre. Ezt 1874-ben 300 ezer F-ra bővítette. 1878-tól a kisgazdák számára társulások (szindikátusok) létrehozását szorgalmazta, hogy együttesen védekezzenek. Több ezer szindikátus alakult, amelyek ha-onként 100 F szubvenciót kaptak.⁷⁹ Az 1879-es törvény értelmében az újratelepített ültetvény három évig adómentességet élvezett. 1887-ben az időtartamot öt évre emelték.⁸⁰

Az 1880–1890-es évektől a termelésbe való közvetett beavatkozás három eszköze született meg: védővámok bevezetése, a vidéki olcsó hitelszervezet és a szövetkezetek kiépítésének támogatása. A védővámoknak az újratelepítés után, a 20. század elejétől volt jelentősége, korlátozva a külföldi konkurenciát, hogy lassítsák a kistermelők tönkremenetelét.⁸¹ A népi takarékpénztárak olcsó, hosszú lejáratú hitelnyújtással az újratelepítés költségeit finanszírozták. A takarékpénztárak kiépítéséhez az állam hitelalapot nyújtott. Az első világháborúig a hitelszervezeteknek azonban még kis szerep jutott a termelés fejlesztésében.⁸² A szövetkezetek is csupán kezdeti fejlődési fázisukat élték. Az elaprózott kistermelői érdekek piaci összehangolást és érvényesítést szolgálták. 1910-ben kb. száz jól működő borszövetkezet volt. Az értékesítési szövetkezetek lerakatokat hoztak létre a nagy fogyasztóközpontokban, pincéket és raktárakat béreltek, hogy ne kényszerüljenek bármi áron megszabadulni készleteiktől. Ezzel mérsékelték az

⁷⁶ Robert Estier: Le temps des dépressions. In: J.-P. Housset, sous la direction de: *Histoire des paysans français du XVIII^e siècle à nos jours*. Roanne, 1976. 303–304.

⁷⁷ Uo.

⁷⁸ Baross-Drucker: 192.

⁷⁹ Lachiver: 427.

⁸⁰ Gavignaud-Lafontaine et Larguier: 150.

⁸¹ Estier: 304.

⁸² André Gueslin: *Les origines du crédit agricole (1840–1914)*. Paris, 1978. 285., 314. és 322.

eladási és a fogyasztó árak közötti réseket. Működtek beszerzési szövetkezetek is, amelyek a telepítéshez szükséges tőkét és a borbetegségek elleni szereket vásárolták be nagy tételekben.⁸³

Az újratelepítés és a termelési eljárások modernizációjának gyümölcsei az 1890-es évek végére értek be. Az 1891–1900 közötti évi átlagtermés 40 millió hl, az 1901–1910 közötti 51,8 millió hl, vagyis átlagban 29%-kal nőtt a termelés, enyhén csökkenő vagy stagnáló terület mellett. A növekedést a hozamok adták, a két említett évtized átlagában 36%-kal emelkedtek (23,46 hl/ha-ról 31,88 hl/ha-ra). A 20. század első évtizedében háromszor volt 60 millió hl-en felüli és négy alkalommal 50 millió hl-en felüli termés. 1907-ben országos átlagban 40 hl bor származott 1 ha-ról. A termelés visszaállt az 1860–1870-es évek szintjére. A termelés regionális vizsgálathoz az 1906-os esztendő a legalkalmasabb: a termés mennyisége és a hozam alig tért el az évtizedes átlagtól, csupán az árak voltak valamelyest alacsonyabbak.

7. táblázat.

*A termelés megoszlása 1906-ban a fontosabb borvidékek között*⁸⁴
(sorrendiség a bruttó termelési érték alapján, csak a 15 millió F-on felüli termelők sorrendje)

	Borvidék	Termés hl-ben	Termés hozam hl/ha	Eladási ár F-ban	Brutto termelési érték F-ban	1 ha-ra jutó brutto termelési érték F-ban
1.	languedoci	14 515 348	36,78	7,16	103 942 281	263
2.	bordeaux-i	4 023 692	29,00	22,00	88 521 224	638
3.	burgundiai	2 638 637	31,66	26,08	68 818 826	826
4.	charente-i	4 665 724	47,73	13,00	60 841 142	622
5.	Anjou- samurois-i	1 620 000	48,20	32,00	51 840 000	1542
6.	champagne-i	849 231	27,26	60,08	51 026 562	1638
7.	touraine-i	1 911 000	40,07	25,00	47 775 000	1002
8.	armagnaci	2 795 086	19,34	13,93	38 947 755	269
9.	beaujolais-i	995 500	24,55	32,00	32 856 000	786
10.	Rhône-völgyi	1 762 120	19,27	17,73	31 233 686	342
11.	gaillaci	2 094 630	27,50	13,73	28 751 908	377
12.	orléans-i	1 639 130	39,45	17,53	28 730 287	691
13.	nantes-i	1 212 600	45,19	23,00	27 889 800	1039
14.	provence-i	2 397 522	24,92	9,31	22 322 238	232

⁸³ Uo.

⁸⁴ Statistique agricole annuelle 1906. Paris, 1908. 58–59.

	Borvidék	Termés hl-ben	Termés hozam hl/ha	Eladási ár F-ban	Brutto termelési érték F-ban	1 ha-ra jutó brutto termelési érték F-ban
15.	sancerre-i	893 660	28,68	24,73	22 100 360	709
16.	roussilloni	1 660 920	25,49	11,00	18 265 720	280
	Országos termés	52 240 910	29,88	16,83	879 275 761	503

1852 óta a legnagyobb termelők hierarchiájában nem történt lényeges változás, csupán módosulás. Languedoc maradt az élen, hatalmas termelési volumennel, magas hozammal, de alacsony árú közönséges boraival, a tömegfogyasztást szolgálva. Az utóbbi jegyek a másik két kisebb déli borvidéket (Roussillon, Provence) is jellemezték. A három mediterrán borvidék a termelés 35%-át koncentrált (1840–1850-es években csak 18%-át), viszont a bruttó termelési értéknek csak 15%-át. A nagy különbség tehát abból adódott, a nagy értékű de kevés minőségi bor alig javított az árakon.

A 19. századi statisztikák sosem különítették el a közönséges és a minőségi borokat. A borászatban és a borkereskedelemben természetesen régóta szokásban volt osztályozni (egységes országos nem volt), ez azonban sokféleképpen történhetett. Így a két kategória elkülönítése viszonylagos volt. Chaptal az 1804–1808 közötti öt év átlaga alapján – a párlatnak szánt évi 5,5 millió hl nélkül – a 30 millió hl-es évi országos termésből csak 800 ezer hl-t (a termés 2,6%-át) tekintett igazi minőségi bornak, amelyből 1 hl átlagos eladási árát 200 F-ra becsülte. Az országos átlagár 19 F/hl volt.⁸⁵

Az éves mezőgazdasági statisztikákban 1909-től jelent meg a „közönséges bor” – „minőségi bor” kategória. Az 1909-es felmérés a megtermelt boroknak csupán 1,6%-át, értéküknek pedig 7,7%-át sorolta a minőségi borok közé.⁸⁶ Az 1912-es statisztika szerint az országos termésnek 2,2%-a volt minőségi bor, a bruttó termelési értéknek pedig a 8,9%-a származott belőle. Valószínű, hogy az utóbbi áll közelebb a sokéves átlaghoz, ezért ezt vesszük figyelembe. 1912-ben országos átlagban a közönséges bor eladási ára 28 F, a minőségi boré 119 F volt hl-enként. Hérault megyében (Languedoc legnagyobb termelője) a megtermelt boroknak, csupán 0,1%-át, a borok értékének 0,3%-át tették ki a minőségi borok. A bordeaux-i borvidék átlagos hozamaival de átlagon felüli áraival, vagyis a magas termelési értékkel foglalta el a második helyet. A termés 15,5%-át, a bruttó termelési értéknek viszont a 30%-át adták a minőségi borok. Burgundiában is nagy jelentősége volt a minőségi boroknak: a termésből 6%-kal, a bruttó termelési értékből 22%-kal részesedtek.⁸⁷

⁸⁵ Chaptal: 176.

⁸⁶ *Statistique agricole annuelle 1909*. Paris, 1910. 69.

⁸⁷ *Statistique 1912*. 60–63.

A charente-i (cognaci) borvidék a 19. század közepéhez képest csak egy helylyel került lejjebb, pedig a területe jelentősen csökkent, s a borok árai is alacsonyok maradtak. Számottevő minőségi bort nem termelt a vidék. Az okot a hozamok megduplázódásában kell keresnünk, amely mögött a szőlőművelés és a borászat nagyfokú megújulása húzódott meg. Az 1840–1850-es évekhez képest a Loire-völgye értékelődött fel leginkább, különösen az Anjou-samurois-i és a touraine-i borvidék. A változást a „hozamforradalom” és az átlagosnál nagyobb értékű borok termelése hozta. A minőségi borok a termés 6,5, a bruttó termelési érték 13%-át adták.⁸⁸ Champagne a termés nagysága alapján csak a tizenötödik borvidék volt, a bruttó termelési érték alapján viszont a hatodik, a nagy értékű borok miatt. A bruttó termelési érték 80%-át a minőség borok adták.⁸⁹

A hozamok emelkedése és a nagyüzemi termelés terjedése a francia fogyasztói piacért folytatott verseny terméke volt. Technikai modernizációval, hatékony üzemszervezettel és magas hozamokkal próbált a francia szőlészet és borászat versenyképes maradni a sokkal alacsonyabb bérekkel termelő algériai, olasz és spanyol gazdaságokkal szemben. A filoxéra utáni termelés költségei az 1850-es évekhez képest megduplázódtak. Az 1852-es statisztika 160 F/ha becsülte a szőlőművelés átlagos költségeit. A borászat költségeit sosem mérték fel a statisztikák.⁹⁰ A napszámok az 1850-es években 2–2,5 F körül ingadoztak, a 20. század elején 3–4 F-ra emelkedtek. A modern bogyózók, bogyózúzó, présgépek, kádak stb. karbantartása is jelentősen növelték a költségeket. Szintén költségemelő tényező volt a borbetegségek elleni védekezés. Az amerikai tőkék új betegséget hoztak: a peronoszpórát. 1878-ban jelent meg Franciaországban, s a lisztharmatnál veszedelmesebb gomba volt, amely tönkretette a termést. Ellenszerét, a vízben oldott rézgálicból és ún. kövér mésztoldatából álló „bordói levét” Alexis Millardet bordeaux-i botanikus és Ulysse Gayon kémikus fedezte fel 1884-ben. Hatékony volt, de szintén költségemelkedést eredményezett.⁹¹

A 19. század utolsó éveitől felfutó termelést a bor árak esése kísérte. 1900 és 1909 közötti tíz esztendőben csak két alacsony termésű évben (1902-ben és 1903-ban) emelkedett a bor ára 20 F/hl fölé. 1901 és 1910 közötti átlag ár (20,6 F/hl) 45%-kal volt alacsonyabb az 1881–1890 közötti átlagárnál (37,6 F/hl). Az 1890-es évek végétől több millió hl-es (olykor 8–10 millió hl-es) túlkínálat alakult ki a francia borpiacon, amelyet a hazai termelés újbóli felfutása, a nagy volumenű import és kisebb mértékben a borhamisítás váltotta ki. Ez utóbbi visszaszorítására 1907-től hatékony törvényeket hoztak. A legnagyobb problémát az import jelentette.⁹²

⁸⁸ *Statistique 1912.* 60–61.

⁸⁹ *Statistique 1912.* 60–61.

⁹⁰ *Statistique 1852.* t. II. 409.

⁹¹ Lachiver: 436.

⁹² Lachiver: 462–463

Franciaország a 19. században – a korábbi századokhoz hasonlóan – a világ legnagyobb bor exportőre volt, s mivel a legnagyobb termelő is, a filoxéra pusztításái a magas fogyasztás ellenére sem volt szüksége jelentős behozatalra.

8. táblázat.
Franciaország borkereskedelme 1855–1904 között
(évente, tíz éves átlagok alapján)⁹³

Periódus	Import			Export		
	millió hl	millió F	F/hl	millió hl	millió F	F/hl
1855–1864	0,24	7,00	29,1	1,79	198,70	111,0
1865–1874	0,33	9,39	28,4	3,14	246,00	78,3
1875–1884	4,59	119,93	26,1	2,87	159,43	55,5
1885–1894	9,69	305,33	31,5	2,14	187,93	87,8
1895–1904	6,60	149,16	22,6	1,80	168,96	77,4

A külkereskedelmet csak a század közepétől lehet nyomon követni. 1850–1853 között az import évi átlaga csupán 3 600 hl volt. 1854-től jött az első ugrás: az import százezer hl fölé emelkedett, s a lisztharmat éve alatt elérte a 600 ezer hl-t is. Ezután 200–250 ezer hl-es szintre esett vissza. Európa legnagyobb borfogyasztó piacán azonban ez jelentéktelen mennyiségnek számított. A behozatal 1878-ban haladta meg először az egy millió hl-t, s 1880-ban már hét millió hl-en felüli volt. 1887-ben és 1888-ban meghaladta a tizekét millió hl-t. A '90-es években mérséklődött, de magas szinten maradt.⁹⁴ Franciaország, Anglia és Németország mellett a legnagyobb borimportőrré vált. Az árak alapján az import döntő része közönséges bor volt, míg az export minőségi borokból állt. A 2–3 millió hl-es export értéke a '80-as évekig sokszorososa volt az importénak. A század végén 1 hl közönséges bor 20–22 F-ba került, viszont az exportra kerülő 77 F-ot ért. 1 hl bordeaux-i hordós pecsenyeborért hl-enként 100–120 F-ot fizettek a külpiacon, palackozott változatáért 200–300 F-ot. A legjobb fajboroknak az utóbbihoz képest is sokszoros volt az áruk.⁹⁵ Az import értéke csak 1885–1894 között haladta meg az exportét. A század végétől az export értéke ismét felülkerekedett, de az 1850–1860-as évek arányai már nem álltak helyre. Az algériai (az import zöme), az olasz és a spanyol bor a belső piacon tartós vetélytárs maradt, amely a francia bortermelést a 20. század elejétől további modernizációra készítette.

⁹³ Toutain: 1961. t. II. 224. és 228., *Statistique 1912*. 324–325.

⁹⁴ *Statistique 1912*. 324–325.

⁹⁵ Baross–Drucker: 10.

OROSZ ISTVÁN

NÉPESSÉG VÁLTOZÁS ÉS TÁRSADALMI ÁTALAKULÁS HEGYALJÁN A 19. SZÁZADBAN

Gróf Teleki Domonkos „Egynehány hazai utazások leírása Tóth és Horváth országoknak rövid esmertetésével” című, 1796-ban Bécsben megjelent munkájában a magyarországi utazásai között Tokaj-Hegyaljáról is szól, s azt írja, hogy nagyon gyönyörködött „a mindenütt különös szorgalmatossággal művelt szőlőkön”.¹ Néhány évvel később azonban a Zemplén megyét jól ismerő Szirmay Antal már Hegyalja pusztulásának okairól értekezett.² Az 1810-es évek második felében pedig arról értesülünk, hogy a tokajiak új irtásaikat nem szőlővel ültetik be, hanem azokon „a mindenféle gyümölcsökön kívül kutya tököt /kompéra/ és babot nagy mértékben termesztnek”.³ Amikor Szirmay Ödön 1848. június 13-ára Erdőbényére tanácskozára hívta a hegyaljai polgárokat, arra hivatkozott, hogy „bel- és kül- szerencsétlen körülmények miatt boraink kelendősége és ára tönkre tétetett...”, s ennek következtében a hajdan világhírű Hegyalja lakosai „annyira elszegényültek, hogy közülök sokan mindennapi kenyerüket sem képesek már megszerezni, – a szőlőhegyek sok helyeken elparlagosodott – sok helyen végkép elhagyott állapotra jutottak, a lakosok – lak- és borházaik pusztulni indultak...”⁴ Nem volt más véleménye annak a szerzőnek sem, aki 1867-ben úgy látta, hogy Hegyalján még ekkor is „számos parlagon heverő szőlő újabb időben szántófölddé változott át, mi addig míg a kül kereskedés virágzásban volt, mint szőlő hajtott nagyobb hasznot”.⁵ Egy 20. század elején készült összefoglalás a hanyatlás okait

¹ (gróf Teleki Domonkos): *Egynehány hazai utazások leírása Tóth és Horváth országoknak rövid esmertetésével*. Bécs, 1796. 3.

² Antonius Szirmay: *Notitia topographica, politica inlyti comitatus Zempliniensis*. Buda, 1803. Magyar fordítása: *Adalékok Zemplén vármegye Történetéhez* (AZT) 1896, 17–20., Uő: *Zemplén vármegye hegyeinek és bortermő helyeinek gazdasági ismertetése*. Buda, 1798. AZT 1905. 28–32, 105–109, 150–152.

³ Tudományos Gyűjtemény, 1832. IV. 21.

⁴ Kemény Bertalan szerk: *Tokaj-hegyaljai Kalendárium* 1990. Miskolc, 1989. A felhívás a kiadvány külső borítóján olvasható.

⁵ Szabó József–Török István szerk: *Tokaj-Hegyaljai Album*, Pest 1867. 26. (továbbiakban Szabó–Török 1867.)

a borhamisításban és az árak csökkenésében látta, ami maga után vonta a szőlőművelés visszaesését már a filoxera pusztítása előtt.⁶

Annak megválaszolására, hogy miként alakult a 17–18. században Magyarország legjelesebb borvidékének tartott Tokaj-Hegyalja sorsa a 19. században, e rövid tanulmányban csak két kérdéssel, a népesség változásaival és a társadalmi átrétegződéssel, illetve e folyamatok lehetséges magyarázatával tudunk foglalkozni.

Tokaj-Hegyalja volt Magyarországon az első zárt borvidék. Már a 18. század harmincas éveiben megyei rendelettel határozták meg azt a 23 települést, amelynek határában termett bort tokajiként lehetett forgalomba hozni.⁷ Ez a zárt borvidék, amelynek területe mintegy 143 ezer katasztrális holdat, azaz 82 630 hektárt tett ki csak a 20. század elején bővült néhány településsel.⁸ A 23 település között 12 mezőváros volt (Tokaj, Tarcál, Mezőzombor, Mád, Tállya, Abaújszántó, Bodrogkeresztúr, Olaszliszka, Tolcsva, Erdőbénye, Sárospatak, Sátorlajújhely). Jelentőségüket a borvidék életében azt mutatja, hogy 1857–1865-ben a lakosság 80,7%-a, a az összterület 75,8%-a, a szőlőknek pedig 80,9%-a volt található a mezővárosokban. A szőlőknek az összterületen belüli aránya is magasabb volt (8,1%) a hegyaljai átlagnál (7,6%). Sőt, ha a Bodrogközben igen kiterjedt határral rendelkező Sárospataktól eltekintünk, a mezővárosi szőlők aránya 10,5%-ra emelkedik⁹. Nem kétséges, hogy a hegyaljai szőlőtermelést a mezővárosok határozták meg, életük alakulása így az egész tájegység sorsát befolyásolta. Közismert, hogy a mezővárosok megkülönböztetésének csak 1871-ig van értelme, az ebben az évben alkotott 18. tc. szerint a volt mezővárosok vagy rendezett tanácsú városokká, vagy nagy- illetve kisközségekké alakultak át.¹⁰ A hegyaljai mezővá-

⁶ Borovszky Sámuel szerk: *Magyarország vármegyéi és városai. Zemplén*. Budapest, 1905. 188. (továbbiakban Borovszky 1905.)

⁷ Bodó Sándor: Tokaj-Hegyalja, egy minőségi borvidék körülhatárolása. = *Ethnographia*, XC, 1979. 480–491.

⁸ 1915-ben Magyarország borvidékeinek statisztikai összesítésekor a Tokaji borvidékhez a korábbi 23-mal szemben 31 települést számítottak. (Bekecs, Bodrogfalasz, Bodrogkeresztúr, Bodrogolaszi, Bodrogzsadány, Erdőbénye, Erdőhorváti, Golop, Újpaták, Károlyfalva, Bodrogkiszfalud, Kistoronya, Legyesbénye, Mád, Mezőzombor, Monok, Olaszliszka, Ond, Rátka, Sárospatak, Sátorlajújhely, Szegilong, Szerencs, Szőlőske, Tállya, Tarcál, Tokaj, Tolcsva, Vámosújfalva, Végardó és Abaúj megyéből Abaújszántó.) 1867-ben még az eredeti 23 települést számították Tokaj-Hegyaljának, bár az ekkor készült Tokaj-hegyaljai Albumba már ekkor is bekerült Monok, Petrahó, Trautshonfalva. Szabó–Török 1867. 26, 50, 52.

⁹ A számítások forrása: Uo. 26–56.

¹⁰ A községek rendezéséről az 1871. évi 18. tc. rendelkezett először, ez módosult az 1886. évi 22. tc.-vel. A törvény szerint a nagyközségekben rendszeres fizetést csak a jegyző illetve községi orvos kapott, a többi tisztségviselő javadalmazásáról a nagyközségek szabályrendeletet alkothattak. Az átalakulást a hegyaljai mezővárosok, Tállya kivételével nem kifogásolták. Tállyán már 1848-ban rendezett tanácsú várossá kívántak alakulni, annak ellenére, hogy ezekben rendszeres fizetést kapott „az előjáróság, a kezelő-és segédszemélyzet valamennyi rendes tagja”.

rosok az átalakulás során nagyközségek lettek és a megye székhelye, Sátoraljaúj-
hely is csak 1898-ban lett rendezett tanácsú város.

A népesség változásait az alábbi táblázat mutatja.¹¹

A lakosság számának alakulása 1787–1910 között

Település	1787	1828	1847	1851	1857	1910
Abaújszántó	2 313	4 468	4 467	4 029	4 142	4 698
Bodrogkeresztúr	1 805	1 746	1 873	1 377	1 400	2 092
Erdőbénye	1 783	2 909	2 860	2 130	2 300	2 413
Mád	3 475	5 644	4 600	3 154	3 441	3 750
Mezőzombor	689	1 045	1 163	788	866	2 302
Olaszliszka	1 680	2 556	2 217	2 017	1 882	2 682
Sárospatak	3 309	5 088	4 180	4 349	3 709	9 427
Sátoraljaújhely	4 023	6 548	6 309	6 526	6 811	19 940
Tállya	4 388	5 408	5 240	3 734	4 002	3 650
Tarcal	2 756	3 127	2 498	2 370	2 461	3 808
Tokaj	2 942	2 713	3 500	2 886	4 131	5 105
Tolcsva	2 210	3 629	3 064	2 753	3 064	3 112
Összesen:	31 373	44 881	41 973	32 084	38 209	62 979

Ami a népesség változásait illeti, az 1787–1910 közötti helyzet áttekintése eléggé ellentmondásos képet mutat. E mezővárosok lakossága a II. József korabeli népszámlálás alkalmával 31 373 fő volt s ez 1910-ig 62 977 főre növekedett. A 100,74%-os növekedés impozánsnak tűnik, mégis alacsonyabb az országos átlagnál, hiszen az mintegy két és félszeres volt 123 esztendő alatt. Vizsgálatainkban nagyobb figyelmet szenteltünk az 1787–1857 közötti hét évtizednek, amelyben változó értékű szám adatok kerültek a fenti táblázatba. Tudomásul kell vennünk, hogy Nagy Lajos 1828-ból és Fényes Elek 1847-ből származó adatai nem

¹¹ A táblázat forrásai: Danyi Dezső–Dávid Zoltán szerk: *Az első magyarországi népszámlálás (1784–1787)*, Budapest, 1960, 272–285. (továbbiakban Danyi–Dávid 1960.) Sárospatak = Nagypatak (2686) és Kispatlak (623) együtt. A hiányzó Abaúj megyei adatok (közte Abaújszántó) Csorba Csaba szerk: *Abaúj-Torna vármegye katonai leírása (1780-as évek)* Miskolc, 1993. 152., Ludovicus Nagy: *Notitiae politico-geographico statisticae incliti regni Hungariae pertiumque eidem adnexarum*. Buda, 1828. 439–440., (továbbiakban L. Nagy 1829.), Fényes Elek: *Magyarország geographiai szótára*. Pest, 1851, I. k. 116., 207, III. k. 34., 54., IV. k. 14., 63., 170., 178., 206–207., 236., 330., Magyarországot illető országos kormánylap VII. évf. I. k. I–XI. darab Buda, 1856, 406, 446. I. Szabó–Török 1867. 26–56.

népszámlálásokon, hanem becsléseken alapulnak, így kevésbé pontosak, mint az 1787, 1851, illetve 1857. évié. Ha ezt nem vennénk figyelembe, nehezen tudnók megmagyarázni, hogy 1887 és 1828 között milyen okok játszottak közre a lakosság növekedésében 31 373-ról 44 881-re (43,05%). Népszámlálási adatok alapján ez utóbbi népességszámot csak 1869-ben haladta meg néhány ezerrel a 12 mezőváros népessége.¹² Az is nehezen magyarázható, hogy 1847-re miért csökkent ez a népesség 41 973-ra (-6,48%), majd 1851-re 32 084-re újabb 23,26%-kal. Ha viszont csak a népszámlálási adatokat tekintjük hitelesnek, 1787 és 1851 között a mezővárosok lakossága több, mint hat évtized alatt mindössze 711 fővel (0,22%-kal) lett több. A forradalom leverése után, többnyire a katonák közreműködésével végrehajtott népszámlálás eredményeit azonban már a kortársak sem tartották hitelesnek, így a feltüntetett adatok közül csak a korszak elejére jellemző II. József féle népszámlást és az 1857. évit tekinthetjük többé kevésbé megbízhatóknak. Bizonyára akkor járunk helyes úton, ha következtetéseket elsősorban ezekhez a statisztikákhoz fűzünk. Hét évtized alatt a tokaj-hegyaljai mezővárosok lakossága 6836-tal (21,8%-kal) nőtt. Magyarországon ugyan az ún. demográfiai forradalom csak a 19. század utolsó évtizedében és a 20. század elején ment végbe, ez a növekedés azonban még a hagyományos társadalom keretei között is igen alacsonynak tűnik, annál is inkább, mert az adott időszakban átlagosan 36%-kal emelkedett a lakosság száma.¹³ A hegyaljai mezővárosok alacsonyabb arányát bizonyára nem a fertilitás vagy mortalitás tényezői, hanem az elvándorlásban jelentkező társadalmi okok magyarázhatják. Közelebb jutunk a magyarázathoz, ha a lakosság száma mellett a területegységre eső népességszámot, azaz a népsűrűséget is figyelembe vesszük.

A népsűrűség alakulása 1787–1910 között

Település	Terület hektárban	Népsűrűség/ km ²		
		1787-ben	1857-ben	1910-ben
Abaujszántó	4 143	55,8	100,0	113,4
Bodrogkeresztúr	2 987	60,4	46,8	70,0
Erdőbénye	4 661	38,2	49,3	51,7
Mád	3 137	110,7	109,7	119,5
Mezőzombor	3 838	17,9	22,5	83,4

¹² 1870-ben a 12 mezőváros népessége 48 520 fő volt, 1880-ban 45 422, 1890-ben 46 101, 1900-ban 57 205. Süli-Zakar István: Tokaj-hegyalja és környékének népmozgalma 1787–1970 között In. *Borsodi Levéltári Évkönyv* III. k. (1985) I. sz. melléklet. (továbbiakban Süli-Zakar 1985.) Népegyenlőtlenség csak a 20. század első évtizedében következett be.

¹³ Orosz István: Magyarország mezőgazdasága a feudalizmus alkonyán In. Orosz István–Für Lajos–Romány Pál szerk. *Magyarország agrártörténete. Agrártörténeti tanulmányok*, Budapest, 1996. 81. (továbbiakban Orosz 1996.)

Település	Terület hektárban	Népsűrűség/ km ²		
		1787-ben	1857-ben	1910-ben
Olaszliszka	3 768	44,5	49,9	71,1
Sárospatak	16 466	20,0	22,5	57,2
Sátoraljaújhely	7 081	56,2	96,2	281,6
Tállya	3 777	116,1	105,9	96,6
Tarcal	5 325	51,7	46,2	71,5
Tokaj	2 753	107,5	151,0	186,0
Tolcsva	1 634	135,2	187,5	190,4
Összesen	59 552	52,7	64,2	105,7

A két táblázat elemzésekor találkozunk olyan jelenségekkel, amelyeket mai ismereteink mellett nem könnyű értelmezni. Láthatóan nagy különbség van az 1787–1857 közötti 70 és az 1857–1910 közötti 53 év között. Míg az elsőben 6836 fővel csak 21,8%-kal nőtt a vizsgált mezővárosok lakossága, a másodikban 24 720 fővel, 64,8%-kal. (Igaz, ekkor is csak az első és utolsó évtizedben). Azt is vélelmezhetnénk, hogy a második szakaszban a népességváltozásokat befolyásoló társadalmi tényezők kevésbé voltak kedvezőtlenek, mint a 19. század második felében, holott ekkor jelentkezett a század utolsó nagy kolerajárványának demográfiai hatása s a filoxeravész is. A tüzetesebb vizsgálatból azonban kiderül, hogy a 24 770 főnyi növekedésből 13 129 (53%) a gyorsabban városiasodó megyeszékhelyre: Sátoraljaújhelyre esik, e nélkül a többi volt mezőváros lakossága a 19. század második felében is csak 11 641 fővel (30,46%-kal) gyarapodott, azaz a hazai „demográfiai forradalom” időszakában is alig gyorsabban, mint 1787 és 1857 között. Ennek az elmaradásnak külső (társadalmi) okai kellett, hogy legyenek. A mezővárosok között vannak olyan települések, amelyek népességnövekedése 1787 és 1910 között (ha eltekintünk a hetvenes évek epidémiájának hatásától) töretlennek mutatkozik. Abaújszántó, Mezőzombor, Sátoraljaújhely és Tokaj lakossága egyenesen nőtt, míg a többieké meglehetősen hullámzást mutat. Ez a hullámzás Tállya esetében a lakosság szám csökkenéséhez is vezet (4388-ról 3650-re, -16,8%-kal), Mád és Bodrogkeresztúron minimális emelkedést (7,9 illetve 15,9%) mutat, míg a többiek esetében, Tolcsva kivételével csak akkor marad az átlag alatt, ha nem számolunk Sátoraljaújhely különleges (az átlagot jelentősen emelő) helyzetével.

A változások hullámzása még élesebb, ha külön választjuk az 1787–1857 és az 1857–1910 közötti évtizedeket. Az első szakaszban Abaújszántó, Mezőzombor, Sátoraljaújhely Tokaj mellett még Erdőbénye (29%), és Tolcsva (38,6%) népessége is átlag felett emelkedik, Sárospatak (12,1%), Olaszliszka (12%) növekedése már erősen átlag alatti, míg Mád stagnálása mellett Bodrogkeresztúr lakossága 22,4%-kal, Tállyáé 8,8%-kal, Tarcalé 10,7%-kal csökkent.

Az összességében lassabb növekedés azért árulkodó jel, mert a hegyaljai mezővárosok területe II. József idején még az ország egyik legsűrűbben lakott vidéke volt. A négyzetkilométerenkénti 52,7 lakos nyugat-európai átlagoknak felelt meg,¹⁴ hazánkban az országos átlag csak 28,8 fő/km volt¹⁵, s csak néhány nyugati megyében érte el a 40 főt négyzetkilométerenként. Tolcsva 135,2-es, Tállya 116,1-es, Mád 110,7-es és Tokaj 107,5-es népsűrűsége magasabb volt, mint olyan nagyvárosoké, mint Miskolc, Debrecen, vagy Pécs.¹⁶ A 19. század derekára Mád és Tállya helyzete nem változott, míg Tokajé és Tolcsváé gyorsan növekedve elérte illetve meghaladta Anglia és Belgium átlagát.

Amint a táblázatból látható 1857-re az átlag elérte a 64,2-et, 1910-re a 105,7-et. Ekkorra azonban már az országos átlag is 78 volt, így a különbség a hegyaljai városok és az országos átlag között csökkent.

Néhány mondattal utalnunk kell Sárospatak különleges helyzetére. Sáros-Nagy-Patak a Bodrog jobb partján, Sáros-Kis-Patak pedig bal partján terült el. A két városnak külön közigazgatása, de egységes határa volt. A 16 466-hektárnyi határból alig másfél ezer volt a jobbparton, de itt volt a szőlők, erdők, de a szántók többsége is. A bodrogközi határrész a vízrendezésekig jórészt kaszáló, legelő és hasznavehetetlen terület volt¹⁷. De ez a terület okozta a két város alacsony népsűrűségét, amely 1787-ben az Alföldre volt jellemző, 1857-ben pedig attól is elmaradt. Igazában a Hegyaljához csak a jobb parti határ tartozott, ami a bal parton volt, csak torzította a hegyaljai városok népsűrűségi mutatóját. Ha Sárospatakot nem vettük volna figyelembe, a népsűrűség átlaga a 11 mezővárosban 65,0 fő lett volna négyzetkilométerenként.

A magas népsűrűség mellett a népesség változásainál nem lehet figyelmen kívül hagyni a területi átcsoportosulást. Ennek legszemléletesebb példája Sátoraljújhely népességének alakulása 1787 és 1910 között. 1787-ben a megyeszékhelyen még csak a 12 mezőváros lakosságának 12,8%-a lakott, de 1857-ben is csak

¹⁴ Franciaország népsűrűsége 1772-ben 45, Itáliáé 58,2, Németországé 36,8, Angliáé a 18–19. század fordulóján 92 fő volt négyzetkilométerenként, de Hollandiáé már 1700-ban elérte a 40-et, Belgiumé 1831-ben a 131-et. Josef Kulischer: *Allgemeine Wirtschaftsgeschichte des Mittelalters und Neuzeit*, München, 1958. II. k. 420., Richard Krzymowski: *Geschichte der deutschen Landwirtschaft*, Stuttgart, 1951. 192.

¹⁵ Danyi-Dávid 1960. 32. 50-nél magasabb a népsűrűség csak Pozsony megyében volt, 40-nél magasabb is csak néhány osztrák határ menti megyében. Orosz 1996. 82.

¹⁶ Danyi-Dávid 1960. 32. Süli-Zakar 1985. 36–37. Orosz István: *Hagyományok és megújulás*. Debrecen, 1995. 162. (továbbiakban Orosz 1995.)

¹⁷ Oláh József: *A sárospataki és regéci uradalmak népessége, alkalmazottai, földesura és pénzforgalma a reformkorban*. Debrecen, 2001. (MTA doktori értekezés, kézirat) A Bodrog jobb partján 1828-ban nem mutattak ki szőlőből származó jövedelmet, nyilván azért, mert ott nem voltak szőlők. 60. Orosz István: Sárospatak külső határa In. Ifj. Barta János és Pallai László szerk: *Emlékkönyv Gunst Péter 70. születésnapjára*. Debrecen, 2004. 186. (továbbiakban Orosz 2004.)

17,8%-a, 1910-ben azonban már 31,6%-a. Aligha tévedünk, ha feltételezzük, hogy e változásokat nem a hegyaljai mezővárosokon belüli tényezők határozták meg. Sátoraljaújhely megyeszékhely volta a 19. század második felében komoly fejlesztő tényező volt, a város új lakóinak többsége nem Hegyaljáról, hanem a város tágabb körzetéből, Észak-Zemplénből, Sáros és Ung megyéből származott. A nagy hagyományokkal rendelkező másik hegyaljai település: Sárospatak csak részben tudta követni Sátoraljaújhely példáját. Népe ssége ugyan 1910-ig több, mint 2,8-szorosára nőtt, és ezzel még Mezőzombor népe sségnövekedésének (3,3-szoros) nagyságát sem érte el, az 1870-es években ugyanúgy megtört, mint a többi mezőváros népe sségfejlődése. De valószínűleg ki tudta használni a bodrogi falvak népe sségfőlségét saját növekedésének megalapozására. A népe sség átcsoportosulásának jellegzetes példája Tállya és Mád helyzetének megváltozása. A két mezőváros 1787-ben népe sségét tekintve a 12 mezőváros között az első illetve harmadik helyen állt. 1857-re visszaestek a negyedik illetve hatodik helyre., 1870-re az ötödikre és hatodikra. 1910-ben pedig Mád a hatodik, Tállya a hetedik volt. Ugyanakkor a második negyedik és ötödik helyen álló Újhely, Patak és Tokaj 1857-ben az első harmadik és ötödik helyen voltak, míg 1910-re az első Újhely mellé Patak feljött a második helyre és Tokaj is megmaradt a harmadikon. A változások mértékét jól mutatja, hogy Tállyának 1787-ben 9%-kal több lakosa volt, mint Sátoraljaújhelynek, de 1910-ben Újhelynek 5,4-szer több lakója volt, mint Tállyának. Hasonló volt a helyzet Mád és Sárospatak viszonylatában is. Mádnak 1787-ben 5,3%-kal több lakosa volt, mint Pataknak, 1910-ben Sárospataknak két és félszer több, mint Mádnak. (Egyelőre ne fűzzünk következtetést ahhoz, hogy a szőlőterület aránya Tállyán az egész határ 21,4%-a volt, Mádon 16,3%-a, Újhelyben viszont 8%-a, Sárospatakon pedig 3,5%-a)¹⁸ A többiek közül nagy előretörést csak Szántó esetében tapasztalunk, amely az 1787-évi hetedik helyről 1857-re feljött a másodikra, majd 1910-ben is megmaradt a negyediken.

A népe sség változásai arra utalnak, hogy ezek egy részét akkor sem lehet demográfiai tényezőkkel (születésszám alakulása, egészségi helyzet, halálozási mutatók stb.) magyarázni, ha ezeket részletesen most nem vizsgálhattuk, bizonyára számításba kell vennünk a gazdaság alakulásától nem függetleníthető

¹⁸ A szőlők aránya az összterületen belül 1865-ben Szabó–Török 1867. 28 skv. 1. A szántóföldekhez viszonyított szőlők aránya 1800-ban Tállyán 168,5%, Mádon 145,1%, de Újhelyben csak 19,5%, Sárospatakon 12,% volt. Orosz 1995. 135. Kevésbé éles a különbség, ha a négy város között a szőlőből származó jövedelmet vesszük figyelembe. Ez ugyancsak 1800-ban Tállyán az összes urasági bevétel 55,8%-a, Mádon 59,0%-a, Sátoraljaújhelyen 30,0%-a, Sárospatakon 27,0%-a volt. ifj. Barta János: Szőlőművelésből és italmérésből származó jövedelmek Zemplén megyében a XVIII. század végén. In: *Nápoje v minulosti a pritomnosti slovenska*. Zostavili: Jozef Bađurik–Peter Konya–Radovan Peknik, Prešov, 2001. 110.

társadalmi mozgásokat is.¹⁹ Ezek között voltak általánosan érvényesülő hatások s olyanok is, amelyek egy-egy mezővárosra voltak jellemzőek.

Már a bevezetésben idézett kortársi megállapítások is azt mutatták, hogy a hegyaljai borexport lehanyagolása, az árak csökkenése, de általában a szőlőtermelés válsága hozzájárult a mezővárosok lakosságának elszegényedéséhez. A 18. század utolsó éveitől kezdve az egész ország hangos volt a lengyel borexport elmaradása miatti kesergéstől. Mária Terézia vámrendelete, majd Lengyelország felosztása és a fogyasztók ízlésének megváltozása egyre nehezebbé tette a tokaji bor értékesítését. Zemplén vármegye közgyűlése 1808-ban nem alaptalanul állapította meg, hogy „... a mostani időkben... a Lengyel Nemzett, avagy pénze nem lett(!) avagy más külföldi Boroknak véltt jobb Izlése miatt tellyességgel ezen kereskedést itten nem folytattya...”.²⁰ A válság miatt azonnal elkezdődött a bűnbak keresés is, s ezt a megye előljárói a borkereskedelmet kézben tartó zsidóságban találták meg. Szabályrendeletek születtek arról, hogy a zsidóknak tilos szőlőt birtokolni, vagy bérelni, aszút vásárolni és aszú szőlő bort készíteni. Ez utóbbit azzal is indokolták, hogy a zsidók azok, akik hamisítják s ezáltal eladhatatlanná teszik a legkiválóbb hegyaljai bort, a tokaji aszút.²¹ A Helytartótanács, de az Országgyűlés is igyekezett a szabad kereskedelem érdekében a megyei törekvéseket meggátolni. Éppen ezért az 1830-as években a megyei tisztviselők és nagy szőlőbirtokosok más utat kerestek vélt, vagy valós érdekeik megvédésére. Úgy tapasztalták, hogy a borexport nehézségei miatt különleges szerepet nyertek a közvetítők, a faktorok a borértékesítésben. E helyzetüket kihasználva magasra sróftolták a közvetítési díjakat. A megye legszívesebben megtiltotta volna a faktorok működését, de ha már ezt nem tehetette, igyekezett rendszabályok közé szorítani tevékenységüket. 1835-ben 15 tagú bizottságot hoztak létre, hogy „a leendő bor faktorokat” kijelöljék.²² A kijelölt közvetítők azonban éppen a vevő és eladó találkozását tudták nehezen megszervezni.

Nem sok eredményre vezettek azok a kísérletek sem, amelyek részvénytársasági alapon akarták megszervezni a borértékesítést, hiszen az export hanyatlásának kiváltó okait nem tudták megszüntetni. 1834-ben Hegyaljai Borkereskedési Társaság néven Mádon részvénytársaság jött létre, amely 200 forintos részvé-

¹⁹ Hasonlóan látja Erdmann Gyula is, aki szerint „a borgazdasági válságot... a népsűrűségi adatok is mutatják”. Erdmann Gyula: Zemplén megye társadalma a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet időszakában. In: *Történelem és levéltár*. Válogatás Erdmann Gyula írásaiból. Gyula, 2004. 146. (továbbiakban Erdmann 2004.)

²⁰ Idézi Balassa Iván: *Tokaj-Hegyalja szőleje és bora*, Tokaj, 1991 597. (továbbiakban Balassa 1991.)

²¹ Uo. 600–617.

²² Uo. 620. Vö. Orosz István: Extraneus birtoklás és borértékesítés Sárospatakon a XVIII–XIX. században. In: Tamás Edit szerk: *A 800 éves város, Patak*. Sárospatak, 2004. 75. (továbbiakban Orosz 2004/a.)

nyekkel a nagy szőlőbirtokosokat kívánta egyesíteni. Merész terveket szőtt egy központi borrház létesítésére előbb Mádon, majd Kesselbauer Károly kassai borkereskedő észrevételei után Eperjesen. E tervek megvalósulásának első lépései is csak 1855-ben kezdődtek meg,²³ de akkor sem vezettek eredményre.

A kivitel minimálisra csökkenésével együtt járt az árak hanyatlása. A borárak már a napóleoni háborúk időszakában sem növekedtek az infláció mértékében, így meglehetősen tágra nyílt az olló a bor és az egyéb mezőgazdasági termékek között. Ugyanakkor az alföldi szőlővidékek gyors növekedése és a tömegborok elterjedése leértékelte a tokajihoz hasonló minőségi borokat. Ráadásul a nem exportált borok, amelyek a tokaji esetében a teljes termés 6–10%-át is elérték, a belső készleteket növelték és alacsonyán tartották az árakat. Így következhetett be az a helyzet, hogy az 1826 és 1836 közötti tíz évben a termésingadozásoktól majdnem függetlenül igen alacsonyak voltak a borárak, a két és fél akós hordó bor ára átlagosan mintegy 11,78 ezüst forint volt. Száz évvel korábban, 1729–1733 között a sárospataki-regéci kettős uradalomban átlagosan 33,1 forintért lehetett egy hordó bort értékesíteni. A 18. század elején 40 forintot is adtak egy hordó borért. Egy évszázad alatt a szekuláris infláció mindenütt érvényesülő hatása ellenére az 1820-as évek végén és a 30-as évek elején harmadára csökkentek a borárak, mint a 18. század első felében.²⁴ A bortermelés jövedelmezőségét az is rontotta, hogy a szőlőmunkák bére kevésbé csökkent, mint a boráraké. 1730 táján a kapások napszámbére, amihez a többi munkák is igazodtak, 18–22 krajcár körül mozgott,²⁵ száz évvel később ennek fele volt. A 18. században még azzal számoltak, hogy a szőlők jövedelmezősége bérmunka alkalmazása mellett is a ráfordítások 50%-át teszi ki évente, a 19. században azonban ennek már csak kis

²³ Uo. 75. Bartha István: A borkereskedés problémái a Hegyalján a 19. század első felében = *Agártörténeti Szemle*, 1974/1–2. sz.

²⁴ Az adatok az „*Adalékok Magyarország nyers termékeinek ártörténetéhez*”. Budapest, 1873. c. kiadványból származnak. Ez ugyan a pesti piaci árakat tartalmazza, de a hegyi borok címszó alatt hegyaljai borok is szerepelhetnek. A pesti vásári jegyzések a 107–118. lapokon szerepelnek. A 18. századra vonatkozó adatok: Jármay Edith–Bakács István: *A regéci uradalom gazdálkodása a XVIII. században*. Budapest, 1930. 66–84., Ravasz János: *A sárospataki uradalom gazdálkodása a XVIII. század első felében*. Budapest, 1938. 92., Orosz István: Rákóczi Tokaj hegyaljai szőlőbirtokainak jövedelmezősége a 17–18. század fordulóján In. *Povstanie Františka II. Rákochiho 1703–1711. (v novšom priblížení). A Rákóczi szabadságharc 1703–1711 (újabb megközelítésben)* Ed. Peter Kónya, Prešov, 2005. 282., Vö. Orosz 2004/a. 76. Hasonló megállapítás: Ulrich Attila: A tokaji uradalom gazdálkodása a XVII. század második felétől a napóleoni háborúk koráig In. Bencsik János szerk. *Tokaj. Várostörténeti tanulmányok IV.* Tokaj, 2003. 123.

²⁵ Hőgye István: Szőlőmunkák és munkabérek Hegyalján a XVII–XVIII. században. In. *Borsodi Levéltári Évkönyv V.* k. 1985. 203–220.

részével számoltak.²⁶ Visszaesést tapasztalunk a Hegyalja legfőbb export termékének, az aszú bornak az árában is. Míg a 18. század első felében egy átalag aszú 72 forintba került, 1835-ben a pesti vásáron szállítási költségekkel terhelten is csak 47,5 forintba. Az aszú ára az 1835 és 1844 közötti évek átlagában is alig haladta meg el a 60 forintot.²⁷

A borárok és ezzel együtt a szőlőművelés jövedelmezőségének csökkenése jelentkezett a szőlőföldek árának visszaesésében. A szőlő a feudalizmus viszonyai között is olyan birtok volt, amely része volt a szabad birtokforgalomnak, akkor is, ha nem terhelték feudális járadékok (szabad szőlő) és akkor is, ha kilencedet és tizedet kellett fizetni utána (dézsmás szőlő). A járadékfizetés kötelezettsége vagy hiánya nem a szőlőtermelő, hanem a szőlőföld jogállását tükrözte, így dézsmaköteles szőlők szép számmal voltak nemes és polgár tulajdonosok kezén. Így volt ez nemes Kozák Károly esetében is, akinek 1832-ben négy (két szabad és két dézsmá adó) szőlőjét árverezték el Tarcalon. Bár a szőlők tavaszi munkáit rendszeren elvégezték, mégis „igen kevés vevő jelentette magát” és a Puskás nevű szabad szőlőt, amelynek becsült ára 1000 váltó forint volt, 480-ért, a Pengő nevű dézsmá adó szőlőt 2700 váltó forint helyett csak 790 forintért, a Szentkereszt nevű dézsmás szőlőt 5500 váltó forint helyett 2350 forintért, a Baksó nevű szabad szőlőt 4400 váltó forint helyett csak 1100 forintért tudták a licitálás során értékesíteni.²⁸ A tarcali árakat aligha lehetett különlegesen tekinteni.

Nem javította Tokaj-Hegyalja népének helyzetét az 1848. évi jobbágyfelszabadítás sem. A személyes szabadságot természetesen minden jobbágy és zsellér elnyerte, a telki állomány is a volt jobbágyok tulajdona lett, a szőlő azonban nem számított úrbéres földnek s így az áprilisi törvénnyel nem szabadult fel. Az elkeseredés nemcsak Hegyalján, de az ország más vidékein is igen nagy volt, főleg azért, mert számos településen (Mádon, Tállyán, Tolcsván, Tokajban) úrbéres szántók alig voltak s a lakosság megélhetésének egyedüli alapja a szőlő volt. A sárospatakiak panaszlevelükben azt állapították meg, hogy a Hegyalján „úrbéri constitutivum (állomány) gyanánt tekintettek a földek és szőlők”,²⁹ s ezért nem értették, hogy a szőlők miért nem szabadultak fel az áprilisi törvényekkel. A Szirmay Ödön olaszliszka-i népképviselő által összehívott erdőbényei gyűlésen, 1848. június 13-án a szőlősgazdák elhatározták, hogy megtagadják a szőlődézs-

²⁶ Keleti Károly szerint a század második harmadában a szőlőtermelés jövedelmezőségét a befektetett tőkéhez képest 7–20%-ra becsülte. Keleti Károly: *Szőlészet I. Magyarország szőlészeti statisztikája 1860–1873*. Budapest, 1875. 202. (továbbiakban Keleti 1875.)

²⁷ Orosz 2004/a. 76.

²⁸ Hőgye István: *Zempléni históriák*. Miskolc-Sátoraljaújhely, 2002. 160–161. (továbbiakban Hőgye 2002.)

²⁹ Magyar Országos Levéltár (MOL) Arch Regn. Lad XX. 22. Fasc. 2A Nro. 123/b

ma fizetését.³⁰ A hegyaljai szőlőbirtokosok problémáira is megoldást jelentett volna az országgyűlés szeptember 15-i határozata, amely szerint azok esetében, akik vagyona nem haladta meg az 500 forintot és nem volt nagyobb jobbágytelkük $\frac{1}{4}$ -nél, állami kárpótlással törölték el a szőlődézmát, mások esetében önmegváltással lehetett a szőlőföld tulajdonosává válni. Ez a megoldás választ adott Kossuth Lajos aggályaira is, aki nagyon jól tudta, hogy a dézsmaadó szőlők nemesi birtokosok, sőt mágnások kezén is lehettek és nem tartotta volna szerencsésnek, hogy az állam fizessen kárpótlást pl. Bretzenheim hercegnek a sárospataki uradalom tulajdonosának azért a dézsmás szőlőért, amely herceg Esterházy birtokában van.³¹ A három hegyaljai választókerület (a mádi, az olaszliszcai és a sátoraljaújhelyi) képviselői (Buday András, Szirmay Ödön és Kazinczy Gábor) részt vettek a szőlődézsma megváltásáról folytatott vitában, de nem azonos módon szavaztak. Kazinczy szeptember 20-án azt a javaslatot is megszavazta, hogy mindenki önmegváltással jusson dézsmás szőleje tulajdonába, míg Buday és Szirmay elutasította. Amikor egy nappal később már arról kellett szavazni, hogy az $\frac{1}{4}$ teleknél kisebb birtokosok állami kárpótlással válthassák meg szőlőiket: Kazinczy ezt is megszavazta, Buday és Szirmay ezt is elutasította.³² Szirmay Ödön szeptember 22-én pontosan tájékoztatta is választókerületét a történetekről.³³ Azt írta, hogy a határozat „reánk nézve fájdalom nem kielégítő, mivel a Hegyalján nagyrészt zsellérek lakván, ezekre nézve megnyugtató. A többiekre nézve pedig a becslés alapjául a föld vétetődvn nem leszen nagyon terhelő”.³⁴ Nem kielégítőnek nyilván a nemesi birtokosok számára tartotta a határozatot, megnyugtatónak a lakosság többségét alkotó zsellérek számára, de nem tekintette terhesnek a negyed teleknél több birtokkal rendelkező jobbágyok számára sem. Arra, hogy miért a nemesi és nem a paraszti érdekeket képviselte szavazatával, nem adott magyarázatot.

³⁰ Uo. Nro. 235/b. A szőlődézsma eltörlése körüli bonyodalmakra Szabó István: A jobbágybirtok problémái 1848–49-ben. In: *Tanulmányok a magyar parasztság történetéből*. Budapest, 1948. 372. (továbbiakban Szabó 1948.)

³¹ Szabó 1948. 374., Orosz István: A jobbágyfelszabadítás és végrehajtása. In: Gunst Péter szerk: *A magyar agrártársadalom a jobbágyfelszabadításától napjainkig*. Budapest, 1998. 204.

³² A képviselők szavazatairól: Pálmány Béla szerk: *Az 1848–49-évi első népképviseleti országgyűlés történeti almanachja*. Budapest, 2002. 1256–59. A szavazási összesítő és a képviselők-ről szóló szöveges beszámoló tartalma között Buday András esetében ellentmondás van. A szöveg szerint Buday „szeptember 20-án a szőlődézsmaaváltság kérdésében ellenezte, hogy minden szőlőbirtokos maga fizesse kárpótlását, s amellet voksolt, hogy akinek $\frac{1}{4}$ teleknél kevesebbje van, ahelyett az állam, akinek többje, az maga fizesse kárpótlását”. Uo. 165. Ha ez volt a helyzet, Buday következetesen választói többségének érdekeit képviselte.

³³ „A szőlődézsma kármentesítéséről a tanácskozások ma befejeztettek, az eredmény a következő: A zsellérenként $\frac{1}{8}$ -ad és $\frac{1}{4}$ -ed telkes, vagy 500 pengőforint értékkel bírókért a kármentesítést az állam vállalja el, a becslés alapjául nem az eddig fizetett szőlődézsma, hanem a szőlőföld értéke fog vevődni. A többi szőlőbirtokosok a kármentesítést önmaguk teljesítik, addig 5% kamatot fizetnek, és 10 év alatt a tőkét letenni tartoznak.” Högye 2002. 176.

³⁴ Uo. 176.

A győztes Habsburg-hatalom azonban Világos után a népképviselési országgyűlés egyetlen intézkedését sem ismerte el és 1849-ben a szőlődézsma fizetését is visszaállította. Az 1853-ban kiadott úrbéri pátens csak annyit ismert el, hogy a szőlődézsma örökváltság útján megváltható, ha a tulajdonos és a dézsmafizető kölcsönösen megegyeznek. Az 1868-ban megalkotott XXIX. tc. ismét eltörölte a szőlődézsma fizetést, de nem az 1848 szeptemberében megfogalmazott elvek alapján. Az állam egyetlen társadalmi csoport esetében sem vállalta magára a kárpótlás díját, így a zselléreknek és az $\frac{1}{4}$ teleknél kevesebb földdel rendelkező jobbágyoknak is maguknak kellett kifizetni a megváltási összeget. Ennek végrehajtásában az állam azáltal működött közre, hogy kötelezővé tette és azonnal életbe léptette a megváltást, előírta az évi tartozások hússzorosában megállapított kárpótlási tőke 22 év alatti törlesztését (a kamatokkal és kezelési költségekkel együtt), és ezeket a törlesztéseket az érintettektől állami adó módjára hajtotta be. Így a kárpótlási díj fizetésére kötelezettek a megváltási tőke 8%-át fizették évente (5% kamat, 2,5% tőketörlesztés, 0,5% kezelési költség).³⁵

Tokaj-Hegyalja népének elszegényedésében a korábban említettek mellett kétségtelenül szerepet játszott a szőlődézsma fizetése két évtizeden keresztül a jobbágy felszabadító törvények megszületése után s az 1868-ban kialakított kárpótlási mód is, amely újabb 22 évre adósította el a szőlőbirtokosokat. A törlesztés 1991-ben járt le. Ekkorra azonban a hazai szőlők jelentős részét elpusztította a filoxera. A hegyaljai mezővárosok lakossága is olyan szőlőket váltott meg, amelyek parlaggá válva egyáltalán nem hoztak termést.³⁶

A filoxera elleni védekezés Hegyalján már néhány évvel a járvány magyarországi jelentkezése (1875) után megkezdődött. 1879-ben bizottságot hoztak létre „a szőlőpusztító rovar elleni óvintézkedések életbe léptetése céljából”.³⁷ A szőlőbirtokosok azonban nem hitték, hogy a pusztulás ezt a tájat is elérheti. Éppen ezért nem is törődtek a védekezéssel, amely 1885 után három év alatt iszonyatos

³⁵ A törvény következtlen volt abban a tekintetben, hogy a járadékot és nem a földet tekintette a megváltás alapjának. 1848-ban azzal indokolták, hogy a szőlő nem szabadult fel az úrbéres földdekkel együtt, mert az áprilisi törvények a járadékokat törölték el, a szőlő esetében pedig azért kellett adózni, mert a föld, amibe a szőlőt telepítették nem úrbéres, hanem allodiális jellegű volt. Szirmay Ödön is erre hivatkozott beszámolójában (Vö. 33. jegyzettel). A sárospatakiak viszont az áprilisi törvények után világosan érveltek: a Hegyalján a csekély szántó és rét miatt „minden gazdaság szőlőből állott és az volt megterhelve adóval és dézmával” nem az úrbériség, ezért kellett volna a felszabadító törvénynek a szőlőkre is kiterjedni. MOL Arch. Regn. Lad XX. 22. Fasc. 2/A Nro. 183/B. Ha a kárpótlás alapja a járadék, érthetetlen, miért nem szabadultak fel a szőlők is az áprilisi törvények alapján. 1868-ban a törvénytervezet vitájában fel is merült, hogy állami kárpótlással kellene a szőlőket is felszabadítani, ezt azonban a kormánytöbbség fiskális okokra hivatkozva elvetette. A törvény megszületésére lásd: Orosz István: A szőlődézsma megszüntetése 1848-ban és 1868-ban. In: Rácz István szerk.: *Szabó István emlékkönyv*. Debrecen, 1998. 321–326.

³⁶ Hasonlóan látja a helyzetet Beck Tibor: A magyar szőlő és borkultúra pusztulása és újjászületése. II. = *Agrártörténeti Szemle*, 2003. 3–4. sz. 323–324.

³⁷ Högye 2002. 245.

pusztítást végzett a szőlőhegyeken. 1885-ben Tarcalon kezdődött a pusztulás, amely a következő évben eljutott Tokajba, Mádra, Tállyára, majd 1887-ben Abaújszántóra, Erdőbényére, Bodrogkeresztúrba, Olaszliszkára, Tolcsvára, Sárospatakra és Sátorajújhelyre is.³⁸ Mértéke a legsötétebb jóslatot is felülmúlta, mert 1890-re a tokaj-hegyaljai szőlőterület 6900 hektárról 860 hektárra (87,6%-kal) csökkent. Ha figyelembe vesszük, hogy az egész országban a szőlők csökkenése mintegy 38%-os volt, akkor láthatjuk igazán a hegyaljai pusztulás mértékét.³⁹ A szőlők pusztulása a szőlőből élő lakosság megélhetésének alapjait szüntette meg.

Az egyes települések közötti különbségek attól is függtek, milyen arányú volt a szőlőtermelés, hiszen a kedvezőtlen hatások (az export megszűnése, a borárak esése, a bortermelés jövedelmezőségének csökkenése, a szőlődézsma megváltása és a filoxeravész) fokozottabban érvényesültek ott, ahol nagyobb volt a szőlő termőterülete és magasabb volt a népességen belül azok aránya, akik jórészt a szőlőtermelésből éltek akár kistulajdonosként, akár napszámosként. Érdemes tehát áttekinteni a szőlő részesedését az egyes mezővárosok határából.

*A szőlő területe a hegyaljai mezővárosok határában (kat. holdban)*⁴⁰

Település	1800	%	1865	%	1873	%	1895	%	parlag
Abaújszántó	?	?	500	6,9	602	8,3	181	2,4	128
Bodrogkeresztúr	1 030	19,8	362	7,0	298	5,7	117	2,2	108
Erdőbénye	578	7,1	600	7,4	482	5,9	355	4,4	345
Mád	1 209	22,4	885	16,3	883	16,2	751	13,6	674
Mezőzombor	343	5,1	400	5,6	333	5,0	159	2,3	155
Olaszliszka	715	10,9	491	7,9	431	6,6	531	8,0	494
Sárospatak	194	0,6	1 000	3,4	945	3,3	95	0,3	55
Sátorajújhely	549	4,4	980	9,8	104	0,8	558	4,6	493
Tállya	1 652	25,1	1 403	21,8	1 599	24,3	1 067	16,6	556
Tarcál	912	9,8	904	9,8	899	9,7	748	8,0	343
Tokaj	634	13,3	1 000	20,8	829	16,3	799	16,2	270
Tolcsva	680	23,9	826	27,5	763	26,9	691	22,6	636

³⁸ A filoxeravészre: Balassa 1991. 335–349., Beck Tibor: A magyar szőlő és borkultúra pusztulása és újjászületése I. = *Agrártörténeti Szemle*, 2003. 1–2. sz. 47–50., 74., Uő: A filoxeravész Magyarországon. = *Rubicon*, 2003. 1–2. sz. 191–198.

³⁹ Frisnyák Sándor–Gál András–Horváth Gergely: *A Zempléni-hegység földrajzi lexikona*. Nyíregyháza–Szerencs, 2009. 96. (A címszó szerzője Frisnyák Sándor, továbbiakban Frisnyák–Gál–Horváth 2009.). Az országos arányokra Balassa 1991. 334., 1895-ig a szőlővel beültetett terület 2 286 kataszteri holdra növekedett (26,62%) a parlag szőlők aránya azonban még mindig 6 296 kataszteri hold. maradt (73,38%). *Magyar Statisztikai Közlemények*, Új Folyam, XXIV. kötet 53.

⁴⁰ A táblázat forrásai: Orosz 1995. 135., Szabó–Török 1867. 28 skv. l., A magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikája I. k. Budapest, 1897. 314., 418., 426., Keleti 1875. 202. skv. l.

Az adatok bizonytalansága ellenére is annyi mindenképpen kitűnik a fenti statisztikából, hogy a szőlő a hegyaljai mezővárosok életében sem mindenütt játszott azonos szerepet. A csaknem monokultúráig fejlődött városokban, Mádon, Tállyán, Tokajban, Tolcsván és a század elején részben Bodrogkeresztúron a szőlőművelés annyira meghatározó volt a társadalom életében, hogy annak termelési zavarai súlyos társadalmi gondokat okoztak. Aligha tekinthetjük véletlennek, hogy a felsorolt városok közül a határának 25,1, 24,1 illetve 21,9%-án, de még a század végén is 16,6%-án szőlőt művelő Tállya a 18. század végén, amikor még virágzott a hegyaljai szőlőkultúra az élen jár a hegyaljai városok között. A népesség 1787 évi számát a későbbiekben soha nem érte el. A hasonló helyzetű Mád lakossága is csökkent az első hét évtizedben és 1870 után is csak stagnált. 1787 és 1900 között Bodrogkeresztúr népessége is változatlan volt, miközben 1870-ig 15%-kal, 1870 és 1890 között pedig 9,7%-kal csökkent. Tolcsva dinamikus növekedését csak az 1857 és 1890 közötti évek törték meg, amikor a lakosság 5,8%-kal lett kevesebb. Tokaj egyenletesen növekvő lakossága is csak 1870 és 1890 között csökkent 3,9%-kal.

Megdöböntő képet mutat a pusztulás mértékéről az 1895. évi mezőgazdasági üzemstatisztika. A 6051 kataszteri hold terjedelmű szőlőterületből még mindig parlag vagy kiirtott volt 4257 hold (70,35%), azaz a rekonstrukció csak az első lépéseket tette meg az 1890-es években. Fel kell figyelni azonban arra is, hogy 1865-höz képest már a filoxera megjelenéséig 9351 holdról 6051 holdra 35,5%-kal csökkent a szőlőterület, azaz a filoxeravész egy hanyatló, területében csökkenő szőlőkultúrát talált a hegyaljai mezővárosokban. Ez a csökkenés 1873-hoz képest is 25,9%-os volt. Mindez igazolja a kortársak véleményét, amely szerint „a haszon csökkenése a rosszabb szituált területek művelésének abbahagyását vonja maga után.” Ezt tapasztalta a Zemplén megyei szőlőművelést elemző cikkíró, amikor megállapította, hogy „Keresztúr, Kisfalud, Bodrog Zsadány, részben Tolcsva és Bénye határaitban is több-kevesebb parlagot lehetett látni, jóval a filoxera-invázió előtt.”⁴¹ Egyben megerősíti azt a korábban említett véleményünket, hogy a szőlődézsma megváltás Tokaj-Hegyalján is hozzájárult a sok évszázados borkultúra hanyatlásához. Óvatosan talán azt is megállapíthatjuk, hogy a 19. század második felében ható kedvezőtlen tényezők: a szőlődézsma megváltás és a filoxera nagyobb csapást jelentettek a művelésre, mint a század elején is érvényesülő alacsony jövedelmezőség, exportkiesés, árcsökkenés. A fenti táblázat azt is mutatja, hogy 1800 és 1865 között még nem érzékelhető a szőlővel beültetett terület csökkenése, legfeljebb bizonyos belső átcsoportosulása.

Ott, ahol a szőlő kisebb szerepet játszott a gazdaságban és a társadalom életében, nyilván a válság hatása sem volt olyan súlyos, mint a monokultúra felé hala-

⁴¹ Borovszky 1905. 188. A rekonstrukció még csaknem két évtizedig tartott. 1913-ban azonban már a hegyaljai szőlők területe ismét 9426 kat. hold volt. *Magyar Statisztikai Évkönyv*, 1913. XXI. k. 95.

dó településeken. A hanyatlás ellensúlyozható volt a tágasabb határ agrártermelésének fokozásával, az iparos és kereskedő népesség tevékenységével, a föld nélküli napszámos réteg más tájakon történő foglalkoztatásával. Ennek megvizsgálása érdekében érdemes áttekinteni a mezőgazdaságból élők, az iparosok és a birtoktalanok (napszámosok, cselédek stb.) arányát a mezővárosokban.

A mezőgazdaságból élők, iparosok, birtoktalanok aránya 1900-ban⁴²

Település	Mezőgazdaságból él (%)	Iparos és kereskedő (%)	Birtoktalan (%)
Abaújszántó	25,8	41,1	65,4
Bodrogkeresztúr	48,7	29,6	83,3
Erdőbénye	68,0	22,6	79,5
Mád	63,5	21,0	80,3
Mezőzombor	82,8	12,4	83,5
Olaszliszka	72,1	15,7	68,3
Sárospatak	54,7	23,2	64,8
Sátorajáújhely	7,0	52,6	84,5
Tállya	65,8	21,0	82,5
Tarcal	73,6	15,0	75,2
Tokaj	30,1	41,1	83,5
Tolcsva	44,8	32,1	67,5

A tanulságos táblázatból jól kiviláglik, hogy a századfordulóra már komoly különbségek alakultak ki a hegyaljai városok között. Ha a városiasodás mértékét az iparos és kereskedő népesség magas arányával és az agrárnépesség alacsony részesedésével mérjük, akkor országos mércével mérve is városias település volt Abaújszántó, Sátorajáújhely, Tokaj és Tolcsva, ahol az iparosok és kereskedők aránya meghaladta a 30%-ot, miközben az országos arány 19,6%-os volt. Zemplén megyéé ettől messze elmaradt, mert csak 12,4% volt.⁴³ A másik oldalon a mezőgazdaságból élők aránya országosan 68,4% Zemplén megyében 70,2%-nak adódott. Az iparosok arányában csak Mezőzombor, Olaszliszka és Tarcal nem érte el az országos szintet (Mezőzomboré a megyeivel volt azonos). Ugyanígy ebben a három településben volt magasabb az agrárnépesség aránya is az országosnál, sőt kettőben (Tarcal és Mezőzombor) a megyeinél is.

⁴² Magyar Statisztikai Közlemények Új sorozat 2. k. A Magyar korona országainak 1900. évi népszámlálása. Második rész. A népesség foglalkozása községenként. 406, 538, 546.

⁴³ Uo. 10., 30.

Történeti örökségként Tokaj-Hegyalján számottevő iparos hagyományok éltek, s ezek részben ráépültek a szőlőtermelésre (pl. kádár mesterség, pincefűrés, mint az építőipar sajátos ága stb.). A mezővárosok Zemplén megyében az arányokból is kitűnően fontos iparos központoknak számítottak, de a korábbi századokhoz képest számottevő előrelépés csak két-három település esetében történt. Egy korábbi vizsgálat szerint a hegyaljai mezővárosokban már a 17. században is 20–25% volt az iparosok és kereskedők aránya⁴⁴ és amint látjuk ennél magasabb arányok 1900-ban is csak öt településen voltak (Sátoraljaújhely, Abaújszántó, Tokaj, Tolcsva, Bodrogkeresztúr). Négyen: Sárospatak, Erdőbénye, Tállya, Mád, őrizték a századokkal korábbi arányokat, míg három városban nem volt számottevő iparos népesség.

A hegyaljai mezővárosok ipara azonban a 19–20. század fordulóján is kézműipar volt. Sátoraljaújhelyben és Sárospatakon volt nem kézműves jellegű ipar és bányászat is (ez utóbbi Bodrogkeresztúrt is jellemezte), Újhely kivételével azonban ez nem volt elégséges a kézművesipar jellegének megváltoztatásához. Úgy tűnik a kisipar és kereskedelem hanyatlása mellett a számottevő háttérrel és felvevő piaccal rendelkező települések megfelelő túlélési technikákat dolgoztak ki a 19. század folyamán. Másoknak azonban ez kevésbé sikerült.

Nem kétséges, hogy Tokaj-Hegyalján az iparos és kereskedő népesség alakulását számottevően befolyásolta a zsidó lakosság, amely a 19. század folyamán növekedett meg az országos arányokat meghaladó mértékben. Lengyelország felosztása után ennek a bevándorlásnak nem volt különösebb akadálya s a hegyaljai mezővárosok, nem függetlenül a borkereskedelemtől, ezt nem akadályozták meg.

A zsidók aránya a hegyaljai mezővárosokban 1828-1910 között a lakosság %-ában⁴⁵

Település	1828	1880	1910
Abaújszántó	30,1	24,3	18,2
Bodrogkeresztúr	14,8	24,6	19,3
Erdőbénye	4,3	16,0	11,1

⁴⁴ Román János: Zemplén megye falusi és mezővárosi iparának termelési viszonyai a XVI–XVII. században In. Makkai László szerk: *Jobbágytelek és parasztgazdaság az örökös jobbágyág kialakulásának korszakában. Tanulmányok Zemplén megye XVI–XVII. századi agrártörténetéből.* Budapest, 1966. 593.

⁴⁵ A táblázat forrásai: Ludovicus Nagy 1829. 10., 139–140. Azok a kritikai észrevételek, amelyek Nagy Lajos népszámlálási adataival kapcsolatban megfogalmazhatók, természetesen a zsidó vallásúak számára is érvényesek. Tájékoztató jellegű arányaink abból a feltételezésből indulnak ki, ha számok nem feltétlenül pontosak, a vallások közötti belső arányok nem feltétlenül torzítanak. Az 1880 és 1910 évi arányok: Frisnyák–Gál–Horváth 2009. 388., A zsidó kereskedők és iparosok szerepére: Erdmann 2004. 171.

Település	1828	1880	1910
Mád	15,0	25,4	19,4
Mezőzombor	7,1	2,9	1,7
Olaszliszka	6,2	17,6	14,4
Sárospatak	8,7	12,7	11,0
Sátoraljaújhely	18,6	35,4	28,7
Tállya	7,7	11,5	7,7
Tarcal	7,0	12,9	8,9
Tokaj	3,9	25,9	21,9
Tolcsva	18,2	35,4	28,7

A korábbiakban már láttuk, hogy Sátoraljaújhely, Abaújszántó, Tokaj, Tolcsva, Bodrogkeresztúr és Sárospatak volt az a hat város, ahol az iparos és kereskedő népesség a legnagyobb arányban szerepelt az össznépelességen belül. Ha ezt összevetjük a táblázatban szereplő arányokkal, kiderül, hogy közülük öt (Sátoraljaújhely Abaújszántó, Tokaj, Tolcsva, Bodrogkeresztúr) mindhárom időpontban szerepel azon városok között, amelyekben a legnagyobb volt a zsidóság aránya. Az első hat között mindig szereplő Mádon is a megyei és országos átlagnál magasabb volt az iparosok és kereskedők arányszáma. Ha még azt is figyelembe vesszük, hogy a nem agrárnépesség tekintetében utolsó két helyen szereplő Mezőzomboron és Tarcalon a zsidóság aránya is a legalacsonyabb volt, nem lehet nem észrevenni a fentebb már feltételezett összefüggést.

A szőlőtermelés társadalmi hatásai azonban nemcsak abban mutatkoztak meg, hogy sajátos iparos és kereskedő réteg kialakulását segítette elő, hanem abban is, hogy évszázadok óta jóval nagyobb volt a számottevő földbirtokkal nem rendelkező, többnyire csak napszámos munkából élő népesség aránya. Ez a jobbágyfelszabadítás előtt úgy jelentkezett, hogy a lakosság döntő többsége nem teljes jobbágy volt, hanem zsellér. Már a 18. században e vidéket a napszámosok és kapások társadalmának tartották a kortársak.

Másik lényeges eleme volt e társadalmi állapotnak az ún. taxás jelleg. A földesurakkal évtizedekig folyó úrbéri perek sem tudták megrendíteni társadalmi állapotuknak azt a sajátosságát, hogy földesúri járadékukat (a borkilenced kivételével) nem természetben, hanem pénzben fizették. Ez a taxa azonban többnyire magasabb volt, mint ami a zsellér állapotból következett volna. Az volt az oka, hogy a zsellérek jelentős hányadának volt néhány száz négyszögöl szőlője, s ennek jövedelmezősége magasabb volt a szántókénál. Ugyanakkor a napszámos munkából is számottevő haszon származott, főként azért mert a szőlő sokkal több állandó munkát biztosított, mint a szántóföld. Egy kataszteri hold szőlő évi munkaerőigényét már a kortársak is 180 napnak számították, szemben egy hold gabo-

navetés 8 napos munkaignyével. Ezért tudta Tokaj-Hegyalja az igen nagy népességű városok napszámos lakosságát munkával ellátni, sőt ezért tudott munkát biztosítani egy 40–60 kilométeres körzet bér munkát vállalóinak is.⁴⁶

A 19. századi birtokviszonyok felületes vizsgálata is azt mutatja, hogy a helyzet a korábbi századokhoz képest keveset változott. A birtokosok és birtoktalanok korábban bemutatott arányai azt tükrözik, hogy a hegyaljai mezővárosok a 19. században sem váltak az erős, életképes parasztbirtokok hazájává. A 12 mezőváros közül négyben 1/3–2/3 volt az arány a birtokosok és birtoktalanok között (Sárospatak, Abaújszántó, Tolcsva, Olaszliszka). Tarcalon 24,8, Erdőbényén 20,5, Mádon 17,7 % volt a birtokkal rendelkezők aránya. A mezővárosok felében viszont alig 1/6-a volt a birtokosok aránya az összes népességen belül. Hasonló helyzetet tapasztalunk, ha csak a szántóföldeket, réteket, kerteket és szőlőket vesszük figyelembe. 1895-ben csak Sárospatakon volt a birtokátlag 31,5 kataszteri hold, 10–15 hold között volt három településen (Mezőzomboron 21,8, Tarcalon 11,4 Bodrogkereszúron 10,7), 5–10 hold között öt mezővárosban, Abaújszántón 8,9, Olaszliszkán 8,1, Sátoraljaújhelyen 7,0, Mádon 6,0, és Erdőbényén 5,8) és 5 hold alatt háromban (Tolcsván 4,0, Tokajban, 3,7, Tállyán, 3,3.).

A korábbiakhoz képest nem változott meg az a helyzet sem, hogy a nagybirtok még e szűk határu településeken is csökkentette a parasztbirtokok lehetséges területét. E városokban volt birtokos a századfordulón Windisch-Graetz Lajos, (4533 hold) ifj. Andrássy Gyula (4102 hold), Waldbott Frigyes (3144 hold), a sárospataki Református Főiskola (2898 hold), Wolkenstein Oszvald (2511 hold), a Szepesi Káptalan (1568 hold), Meczner Gyula (1506 hold). Ha a száz holdon felelő birtokok szántó, rét, kert és szőlő területét levonjuk a fentebb számított területtől, a birtokátlag a törpebirtok, illetve a törpebirtokos napszámosok szintjére süllyed. Egyedül Sárospatakon marad 13,4 holdnak, öt esetben 5 és 10 hold kö-

⁴⁶ 1828-ban a sárospataki és regéci uradalom mezővárosaiban Sáros- Nagy- és Kispatakon, Sátoraljaújhelyen, Tállyán egyetlen telkes jobbágyot sem írtak össze, csak zselléreket. Abaújszántón 84 telkes jobbágy mellett 80 volt a zsellérek száma. Oláh József: A sárospataki és regéci uradalmak adózó népessége az 1828. évi összeírásban. In. Rác István szerk: *Szabó István emlékkönyv*. Debrecen, 1998. 219., 1773-ban Zemplén megyében a tokaji és a pataki járásban, ahol a mezővárosok többsége volt található, a zsellérek aránya 85,4, illetve 59,6% volt. ifj. Barta János: *Zemplén megye parasztsága a XVIII. század végén*. Uo. 236. Zemplén megyében 1804 és 1847 között a zselléreknek és a „nemesek szolgái”-nak aránya a nem nemes családfelek között 53,7 és 58,8% között mozgott. Erdmann 2004. 158. A 17–18. századi társadalmi folyamatokra: Orosz 1995. 63., 137–138. l. A taksás jellegről: MOL E. 157. Kamarai levéltár U. et C. Fasc. 209. Nro. 1 (Nagy -Tolcsva és Erdő Bénye 1880-ban) Fasc. 169. Nro. 10. (Sárosnagypatak, Sároskispatak, Sátoraljaújhely, 1807-ben). A szolgáltatásokról: Takács Péter–Udvari István: *Zemplén megyei jobbágy-vallomások az úrbérrendezés korából*. Nyíregyháza, 1998. III. k. 181–414. A munkalehetőségeket tanúsítja, hogy az úrbérrendezés során 50 szabolcsi falu lakói vallottak arról, hogy a Hegyaljára jártak munkába pénz keresni. Takács Péter: *Úrbéresek vallomása Szabolcsban*. Budapest, 1991. 85.

zöttire csökken (Abaújszántó: 6,7, Olaszliszka: 6,3, Tarcal: 5,9, Mezőzombor: 5,6, Bodrogkeresztúr: 5,1), míg hat településen 5 hold alatt marad (Tállya és Tolcsva: 2,8, Tokaj: 3,2, Sátoraljaújhely: 3,7, Mád: 3,8, Erdőbénye: 4,6).⁴⁷

Tokaj-Hegyalja mezővárosai, amelyek hajdan a zsellérek és napszámosok közösségei voltak, a 19. század második felében is megmaradtak a törpebirtokosok és napszámosok hazájának. A helyzet azonban gyökeresen megváltozott. A törpe szőlőbirtokból, a szőlőben végzett napszámos munkából a 18. században még elfogadható szinten, olykor más tájak birtokos parasztjainál jobban meg lehetett élni. A szőlő pusztulása azonban e széles társadalmi csoport létalapját szüntette meg.

Befejezésül nem kerülhetjük meg, hogy ne vonjuk le elemzéseink tanulságát. Egyértelműen kiderült, hogy a 19. század Tokaj-Hegyalja s benne a mezővárosok számára a hanyatlás évszázada volt. A válságot az életmódot meghatározó szőlőtermelés váltotta ki, amely a virágzás idején a 18. században még lehetővé tette, hogy a vidék Magyarország egyik legfejlettebb régiója legyen. Ez volt a helyzet, noha a mezővárosok népessége a rendi állam kategóriái szerint paraszt módon élő kispapokból jórészt azonban zsellérekkel állt. Ezek a zsellérek, részben szőlőbirtokos voltukból fakadólag nem voltak szegények, de ha nem tudtak szőlőt szerezni s napszámosként éltek, akkor is elég jövedelemre tehettek szert a magas munkabérek és az elégséges munkaalkalom miatt.

Ezt az állapotot változtatta meg a század első felében a lengyelországi borexport lehanyaglása s az, hogy helyette más kiviteli lehetőséget a hegyaljai termelők nem találtak. Tetézte a bajokat, hogy már a napóleoni háborúk alatt a borok ára nem emelkedett az infláció mértékével arányosan, részben a kevesebb munkaráfordítást igénylő alföldi borok olcsósága miatt, részben azért, mert az elmaradt export is a hazai készleteket növelte s ennek is árletörő hatása volt. A 19. század első felében mélyítette a válságot, hogy a nem robotmunkával termelő hegyi szőlők jövedelmezőségét tovább csökkentette az a tény, hogy a bérek nem lettek kisebbek az árakkal arányosan. Mindezek következményeként a korábban jó befektetésnek számító szőlők ára Tokaj-Hegyalján (is) észrevehetően alacsonyabb lett.

Ilyen helyzetben érte Tokaj-Hegyalja mezővárosait a század legnagyobb átalakulását eredményező jobbágyfelszabadítás, amely nemcsak a korábban megváltozott Sárospatak helyzetében nem hozott döntő változást, de a többiek esetében sem, azért mert az életüket meghatározó szőlőföld csak 1848 szeptemberében szabadult fel (részben állami kárpótlással). Ezt azonban a győztes osztrák ha-

⁴⁷ A számításokat az 1895-ben készült mezőgazdasági üzemművelés és az 1911-ben megjelent gazdacímár alapján végeztük. *A magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikája*. I. k. 1897. 314., 418., 426. Rubinek Gyula: *Magyar gazdacímár*, Budapest, 1911. 4., 882., 884., 890–95.

talom nem ismerte el, így a szabadságot csak egy szüreten át élvezhették. 1868-ig tovább kellett fizetni a szőlődézsma, ami önmagában nagy hátrányt teremtett azokkal a vidékekkel szemben, amelynek jobbágysai állami kárpótlással jutottak földjeikhez. A szőlődézsma eltörlése 1868-ban megtörtént ugyan, de nem állami kárpótlással, hanem önmegváltással, 22 évig tartó tőke és kamattörlesztéssel. E súlyos terhek sokakat arra késztettek, hogy felhagyjanak a szőlőműveléssel. Ezért a szőlőterület már a filoxeravész kitörése fokozatosan csökkent.

Amikor a gyökértetű által okozott kór az 1880-as évek közepén elkezdte pusztítani a hegyaljai mezővárosok szőlőit, akkor még javában kellett fizetni a szőlődézsma válságot, s mire a törlesztési idő lejárt, szőlő helyett terméketlen parlagot vehetett tulajdonába a két évtizeden keresztül adóssággal terhelt birtokos. Ráadásul a filoxera minden más vidéknél nagyobb pusztítást végzett, mert a szőlővel beültetett földek csaknem 90%-át elpusztította. Volt olyan, hajdan több száz holdas szőlőhegyekben gazdag mezőváros, ahol mindössze 4 hold szőlő maradt fertőzés nélkül. Ezért a század második felében a válság sokkal erőteljesebbnek tűnik, mint 1848 előtt.

A társadalmi változások valójában reagálások a minden mezővárosban ható válság jelenségeire. Ez a védekezés váltakozó mértékben volt sikeres, vagy kevésbé sikeres. Mivel a válság a szőlővel volt kapcsolatos, fel kellett tételeznünk, hogy ott volt a legmélyebb, ahol a legtöbb szőlő volt s a lakosság nagy része élt bortermelésből. A szőlő aránya – amint láttuk – legmagasabb Bodrogheresztúrbán, Mádon, Tállyán, Tokajban és Tolcsván volt (13,3 és 25,1% között). Közülük négy városban nagyon magas volt a birtoktalan agrárnépesség, azaz a napszámosságok száma (80,3 és 83,5% között). Háromban a népesség vagy csökkent vagy alig növekedett. Tolcsván és Tokajban viszont, ahol nőtt a lakosság, számottevő volt az iparos és kereskedő népesség. Úgy tűnik e réteg magas aránya, amely nem volt független a Hegyalján élő zsidóságtól más városokban is egyik tényezője volt annak, hogy a népesség a válság ellenére is az átlagosnál gyorsabban növekedett (Abaújszántó, Sátorajújhely). Ahol viszont alacsonyabb volt a birtoktalanok aránya, de nem volt magas a az iparos-kereskedő népesség (Olaszliszka, Sárospatak, Tarcal), a lakosság a szőlőtermelés válsága időszakában az agrártermelés más ágában kereste a kiutat. Ezt Sárospatak és Tarcal esetében a viszonylag tágas határ tette lehetővé. Mezőzombor és Erdőbénye mindezt magas birtoktalan réteg mellett is meg tudta tenni. Sátorajújhely társadalmi változásai a 19. század második felében elváltak a többi hegyaljai mezővárosétól, amelynek elemzése szétfeszítette volna e tanulmány kereteit.

A feltételezett megfelelések távolról sem magyarázzák meg minden település társadalmi helyzetének változásait, erre akkor kerülhet sor, ha a városmonográfiák alaposan feltárják ezeket a kérdéseket is.⁴⁸

⁴⁸ Tállya történetében Bencsik János úgy látja, hogy a filoxera kedvezőtlen hatására kerültek súlyos válságba a szőlőművelő családok „s számosan végleg elhagyták Hegyalját”. Bencsik János: Tállya társadalmi és gazdasági fejlődése a századfordulón. In: Frisnyák Sándor szerk: *Tállya*. Tállya, 1994. 200. Boross László–Dobány Zoltán–Horváth Károly úgy látják, hogy „a filoxeravész nemcsak kárt jelentett Hegyaljának, hanem kényszerű lehetőséget arra, hogy a rekonstrukcióval modern alapokra helyezze a szőlőtermesztést.” Boross László–Dobány Zoltán–Horváth Károly: Tállya gazdasági élete. In: Frisnyák Sándor szerk: *Tállya*. 279. Takács Péter, másokkal ellentétben azt is jól érzékelt, hogy „a mezőváros vajdó gondjainak legsúlyosabbika volt 1848-tól a szőlődézma megváltásának elhúzódása”, de pontosan felmérte a filoxeravész általános társadalmi hatását is. Azt írta: „a tragédia nemcsak a szőlőtulajdonosokat, a szőlőművelő-napszámra megélhetésüket építőket sújtotta. Az egész termelési kultúrával összefüggő teljes gazdasági és társadalmi szférát érintette: kereskedők, kézművesek, iparosok, bortároló, szőlőművelő, fuvarozóeszközöket készítő gyárak, mesterek, műhelyek sodródtak a csőd szélére, maradtak megrendelések nélkül.” Takács Péter: *Tállya* (Száz magyar falukönyvesháza) H.é.n. (2001) 91., 97., Takács Péter Tokaj történetében is felfigyelt arra, hogy „a csökkenő szőlőterület, a termelési kedv és a szorgalom hanyatlása mellett összefüggésben van azzal is, hogy 1850–1867 között között sok perpatvart okozott a szőlőföldek feudális járadékának megmaradása.” Megállapítja azt is, ami táblázatainkból is kitűnik, hogy a filoxera pusztításának mértéke nem volt olyan nagy, mint más hegyaljai városokban. Ugyanakkor az elpusztult szőlőkben tengerit és paszulyt termeltek. Takács Péter: A polgárosodó kamarai mezőváros. In: Bencsik János–Orosz István szerk: *Tokaj. Város történeti tanulmányok*. I. Tokaj, 1995. 278. Tarcálnak a többi mezővárostól eltérő helyzetét magyarázhatja, hogy a 19. század elején a bérmunkát vállaló zsellérek aránya nem nőtt, hanem csökkent. Árva Ferenc: Tarcál mezőváros gazdaság-társadalom és eseménytörténete 1711–1849 között. In: Németh Péter szerk: *Tarcál I*. Tarcál, 1996. 83. Mádón a filoxera legnagyobb kártevése „1885 és 1990 közé tehető”. Vinnai Zsuzsanna szerk: *Tanulmányok, adatok és adalékok Mád történetéhez*. Mád, 2001. 104.

EGYED ÁKOS**A FILOXÉRAVÉSZ ÉS KÖVETKEZMÉNYEI
ARAD-HEGYALJÁN**

A 19. század hetvenes éveiben fellépő és a 20. század elejéig tartó filoxéravész gyökeres átalakulást eredményezett Európa-szerte a szőlő- és borkultúrában. Az átalakulás nem csak a régi ültetvények rendkívül nagy arányú pusztulásában és az új fajták elterjedésében mérhető, hanem a szőlőtermelés és borkészítés minőségi változásaiban is. És ne feledkezzünk meg a borkereskedelemben észlelhető következményekről se.

Az Amerikából behurcolt *Phylloxera vastatrix*, azaz a gyökér-szőlőtetű által okozott vészt először Franciaországban észlelték, innen terjedt át Közép-Európába, így Magyarországra is, ahol egy évtized alatt, 1885–1895 közt 164 793 hektárral csökkent a szőlőterület nagysága, különösen nagy kárt okozva a történelmi borvidékeken, ahol korábban a lakosság nem kis részének fő jövedelemforrása a szőlészet és borászat volt.

Röviden a szőlőgyökértetű kártételéről. A kártétel eleinte észrevehetetlen csak akkor látszanak a megtámadott tőkén a pusztulás jelei, amikor a rovar annyira elszaporodott, hogy a gyökérzetben már helyrehozhatatlan károkat okozott. Ekkor a hajtások satnyák, rövidék, a levelek sárgák, a fürtök aprók maradnak s még érés előtt lehullnak. Néhány év alatt a tőke teljesen kipusztul. Mivel Franciaországban jelent meg először ez a pusztító vész, az ellene való védekezést is ott kezdték alkalmazni. Ezért természetes, hogy az európai országokból sokszor fordulnak oda az érdekeltek tapasztalatok szerzéséért, de erről majd bővebben fogunk szólni.

Magyarország történelmi borvidékek közé tartozott az Arad megyében fekvő Arad-Hegyalja néven ismert borvidék is. Ezzel foglalkozunk a következőkben, de természetesen érintenünk kell a megye helyzetét is, hiszen a vész nem csak a hegyvidékre terjedt ki, hanem a sík területeken fekvő ültetvényekre is. Igaz viszont, hogy a síkvidéken a szőlészet-borászat kevésbé volt jelentős, mint a Hegyalján, de mint a mezőgazdaság kiegészítő részét képező foglalkozás, mindenhol hozzá tartozott a családi gazdaságok háztartásához.

Néhány itt következő statisztikai adat képet nyújt a megye szőlőgazdaságának méreteiről. E szerint 1855-ben 5 216 hektár szőlőterületet tartottak nyilván, ezután folyamatos növekedésről szólnak adataink egészen a vész felléptéig: 1864-

ban 6114 ha, 1880-ban 6541 ha szőlőterületről vannak adataink. Ebből 4718 ha Arad-Hegyalján terült el, vagyis a megye egész szőlőterületének 72%-át tette ki.¹ A minőségi borászat szempontjából is jelentős különbségeket jegyeztek fel a korabeli szakíró a síksági, illetve a hegyalji részek között. Ennek kettős okát a talajadottságokban, illetve az éghajlati viszonyok sajátosságaiban találták meg.

A síksági szőlők talaja televényes agyag vagy iszap volt, ez alatt homok és kavicsréteg halmozódott fel. Bár egyes helyeken a lösz is előfordult, a síkság nagy része azonban alluvium. Arad-Hegyaljának talaja változatos, de általában kedvező a szőlőkultúrának. Borossebestől délre negyedkori képletek terülnek el, a 382 méter magas mokrai hegy trachittufából áll. Magyarádon, Muszkán a gránit az uralkodó kőzet, Ménesen és Gyorokon a diorit a túlnyomó, Kovászin (Kovászinc) és a kzeli hegységekben a phyllit az uralkodó. Ami pedig magát a termőtalaj-réteget illeti, elmondható, hogy „hazánkban kevés olyan talaj van, amely a szőlőművelésre, főleg azonban az amerikai alanyon készült szőlőoltványokkal való betelepítésre oly alkalmas volna, mint az Arad-Hegyalja”.² – írta a megye monográfusa Gaal Jenő.

Arad-Hegyalján nem csak a talajviszonyok kedveztek, hanem az éghajlat, ahogy ma szokás mondani: a mikroklíma is. Ezzel kapcsolatban példaként említjük meg, hogy az éghajlat hatására Radnától Kovászincig dioritból vastartalmú vörös agyag képződött agyag a jellemző, máshol a mész került a felszíni talajba, amely elérhette a 30%-ot is, sok helyen elterjedt a televényes lazább talaj.

Az Arad-Hegyalja borvidék a Zaránd hegység nyugati oldalán, Aradtól 25–30 km-re, mintegy 50 km hosszú sávot alkot, ahol 16 jelentősebb településben foglalkoztak szőlőtermesztéssel és borkészítéssel. Ez a történelmi borvidék a Maros és a Fehér-Körös között fekszik. E vidék borászat-történetével az utóbbi időben részletesen és alaposan foglalkozott Csávossy György a *Jó boroknak szép hazája, Erdély* című, 2002-ben megjelent könyvében, amelyben elemzi a kedvező környezeti tényezők hatását a szőlőkultúrára és a vidék történelmét is felvázolja, különösen a szőlőtermesztés hagyományait emelve ki. Ezért e tanulmány a címében közölt tárgyánál marad csak a szükséges összefüggések megvilágítása érdekében terjed ki a szőlészet és borászat más kérdéseire is. Ez alól csak azok a kérdések képeznek kivételt, amelyek Csávossy kötetében nem, vagy csak vázlatosan szerepelnek.

Az Arad-hegyaljai szőlőtermesztésről már a 12. századból vannak adataink aztán hol sűrűbb, hol gyéresebb feljegyzések maradtak ránk folyamatosan a török korig. A török uralom alatt nagyrészt elpusztult a szőlőterület, de, amint Márki

¹ Gaal Jenő: *Arad vármegye és Arad szabad királyi város közigazgatási, közgazdasági és közművelődési állapotának leírása*. Arad, 1898. 422. (továbbiakban Gaal 1898.)

² Az 1862-es londoni világkiállításon a „borok királyá”-nak a tokajit, a „borok királyné”-jának a ménesit ismerték el. Gaal 1898. 245.

Sándor megállapította, a Fehér-Körös túloldalán levő Borosjenőben a vörös borok „továbbra is megőrizték, sőt növelték régi jó hírnevüket.”³ A török kiűzése után Arad-Hegyalja kamarabirtok lett, s a szőlő ismét jelentős helyet kapott a telepített falvak határában.

Az Arad-hegyaljai borvidék települései közül a 19. század második felében a szőlőkultúrában a legismertebbek a következők: voltak: Gyorok, Ménes, Magyarád, Muszka (Moszka), Pankota és Világos, kevésbé nevezetes, de nem jelentélen szőlőművelés folyt Almászegresen, Barackán, Tarnován is. A kortársak gyakran nevezték ezt a területet Ménes-Magyarádi borvidéknek. Arad-Hegyalja északi részén a filoxéravész előtt inkább a fehér, a délebbi részeken viszont a vörös borok terjedtek el, az előbbieken azonban itt is túlnyomó arányt képviseltek. 1882-ben például 67 638 hektoliter közönséges fehérbort s 656 hektoliter csemegebort állítottak elő, szemben a 7056 közönséges és 1397 hl csemege vörös borral.⁴ És mégis, főleg, de nem kizárólag a vörös bor által vált híressé ez a borvidék. Magyarád például a fehér boráról volt híres. Termesztettek itt kadarkát, juhfarkszőlőt, bakatort s ezek keverékéből készítették a bort; melynek „zamatot a kadarka, zöldes-fehér színt a juhfark, ízt pedig a bakator (rózsaszőlő vagy kövidinka) ad”. A juhfark mustjához „édes rózsaszőlő hozzájárulása igen kedves savanykás ízűvé mérsékli a magyarádit, mely már fiatalabb korában is kitűnő asztali bor”, idővel édeskés ízet kap s „finom zamatját és tükörtisztaságát mindvégig megtartja.”⁵ Nem érdektelen az sem, hogy Magyarádon már a filoxéra megjelenése előtt is készítettek sillerbort, mégpedig a vörösfajtáknak a fehérhez való hozzáadása által. A rizling is jelen volt a borkultúrában, de nem jelentősen.

A Hegyalja borkultúrájára vet némi fényt az, hogy innen Svájcba és Franciaországba is exportáltak bizonyos mennyiséget, mert ez országok „a filoxera pusztításai folytán megkevesbedett borkészletét nálunk akarta kiegészíteni” a kereskedelem.⁶ Azért is lehetett még exportálni, mert Arad-Hegyalján eddig nem jelent meg ez a veszedelmes kártevő.⁷

De valószínű, hogy az elért színvonallal a meghatározó termelők elégedetlenek voltak, erre vall az is, hogy 1880 márciusában Aradon tartott borászati értekezleten „az Arad-hegyaljai borvidék érdekelt közönsége” 15 pontból álló javas-

³ Márki Sándor: *Az Arad-Hegyalja északnyugati részén*. Klny. A Kárpát Egyesület Évkönyvei 12. köt. 24. (továbbiakban Márki Klny.)

⁴ Gaal 1898. 242.

⁵ Márki Klny. 15.

⁶ Uo.

⁷ *Az Aradi Kereskedelmi és Iparkamara Jelentése a kerületét képező Arad-, Békés-, Csanád- és Hunyadmegyének, továbbá Arad sz. kir. városnak általános gazdasági kereskedelmi, ipari és forgalmi viszonyairól 1880-ban*. Arad 1881. 61. (A továbbiakban: *Az Aradi Kereskedelmi és Iparkamara Jelentése... 1881.*)

latot dolgozott ki a szőlőtermesztés és borkereskedelem színvonalának javítására és országos szintű szabályozására. Javasolja például mintaszőlészetek, mintapincék, vincellérképezdek felállítását a nagyobb borvidékeken, valamint azt is, hogy Ménesen „rendes vincellérképezde állíttassék fel”. Ezeken túl a pinceszövetkezetek alakításának megkönnyítését kéri a minisztériumtól, valamint a borhamisítás betiltását is, de megjegyzi, hogy Arad megyében a borhamisítás nem fordul olyan nagy mértékben elő, mint külföldön.

Bár a filoxérát 1879-ben még nem találták meg a megyében, 1880-ban viszont Aradon felismerték az egyik kertben a vész jelenlétét,⁸ amely minden óvintézkedés ellenére, ezután már rohamosan terjedt. 1883-ban Világoson 250 holdnyi szőlőben pusztított a fertőzés: 1884-ben Pankotán, 1885-ben Ménesen és Gyorokon, 1886-ban pedig „az egész Hegyalján találtak filoxérát”.⁹ A pusztítás méreteire jellemző adat: 1890-ig Arad-Hegyalján a szőlők 6/10-ed része megsemmisült.¹⁰

Kövessük valamivel részletesebben a filoxéravész elterjedését és az ellene való védekezés kérdéseit az aradi Kereskedelmi és Iparkamara évi jelentései, valamint más források alapján.

A kormány rendeletének eleget téve, 1879-ben Arad megye területét átkutatták, s megállapították, hogy a megye „egész területe (...) teljesen vészmentes”.¹¹ De az öröm korai volt, mert – ahogy az előbbiekben már jeleztük – 1880-ban Aradon „inficiált” szőlőskertet találtak az Orczy utcában, Kövér Gábor tulajdonos kertjében. A védekezést azonnal elrendelték és meg is kezdték, mégpedig szénkénnel, aztán radikálisabb módszerhez folyamodtak, és a vészlepett szőlőt kiirtották. A hír elterjedése a fertőzés megjelenéséről a szőlőtulajdonosokra „leverő hatással bírt” a megyében, ami nem meglepő, hiszen nagyszámú család érdeke fűződött a szőlő és bor termesztéséhez, illetve előállításához, arról nem is szólva, hogy egész megyében az életmód részét képezte a szőlőművelés és borfogyasztás, annak minden fázisával és alkalmával, természetesen ide értve a szüreti szokásokat is.

Látnunk kell azt is, hogy Arad város vezetősége nem késlekedett és nyomban létrehozta a Filoxéra Bizottságot, azzal az utasítással, hogy a város határában mérje fel a kiirtandó terület nagyságát, és tegyen jelentést a helyzetről. Ez megtörtént, de az általános irtás a magas költségek, valamint a tulajdonosok egy részének „ellenállása miatt egyelőre elmaradt.”

A vész jelentkezése és gyors terjedése sokkolta a társadalmat és az intézményeket, így az Aradi Gazdasági Egylet vezetőségét, amely sietett a minisztérium-

⁸ Uo.

⁹ Gaal 1898. 246.

¹⁰ Uo. 247.

¹¹ Az Aradi Kereskedelmi és Iparkamara Jelentése ... 1881. 61.

nak jelenteni a helyzetet, segítséget kérve annak elhárítására. Mozgósította az érdekelteket is és több értekezlet után, 1884. június 30-án már „katasztrófaszerű csapás”-ról írnak, amely Arad-Hegyalját „végpusztulás”-sal fenyegeti. És ez korántsem volt túlzó állítás: Világosan egy oda látogató küldöttség azt észlelte, hogy a szőlőhegyek kopáran állnak, vagy búzával, rozssal, árpával vannak helyenként bevetve. Ezért az illetékes helyi hatóságok és társadalmi szervezetek sürgetik a már tervezett szőlőiskola létesítését, hogy szakértelem növelésével lehessen védekezni a baj ellen. Mivel amerikai fajtákkal kívánták újratelepíteni az elpusztult területet, egy métermázsza szőlőmagot kérnek a megnevezett fajokból az amerikai konzulátusok útján.¹² Ugyanakkor 12 000–15 000 forint segélyre is igényt tartanának, mivel a birtokosok egy jó részének „a szőlő képezvén egyedüli vagyonát”, amely már nem jövedelmez, nincsen lehetősége az elpusztult vagy pusztulásban levő szőlők újratelepítésére áldozni.

A szőlőbirtokosok értekezlete Arad megye törvényhatóságát is felkérte arra, hogy járuljon hozzá az újratelepítés költségeinek fedezéséhez. A pénzüsszeget szénkéneg beszerzésére és felhasználására fordítanák, mert úgy tudták, hogy bizonyos kötött talajokon a szénkéneg alkalmas lehet a szőlőbogár elpusztítására. Ez az Európa nagy részét érintő kérdés nemzetközi összefogásra is serkentette az érdekelteket. 1881-ben Bernben nemzetközi „Filoxéra egyezmény” született, amely szabályokat írt elő a szőlővesszők, szőlőmagvak, valamint a szőlővel való kereskedelemről. Ez útmutatóul szolgált a nemzeti kormányok számára s Magyarország még abban az évben elfogadta.

A Magyar Földművelésügyi Minisztérium nem is késlekedett a segítségnyújtással és jelentős pénzüsszeget, valamint szakértők kiküldését helyezte kilátásba, az azokat igénylők számára.¹³ Aztán 1885-ben Széchényi Pál földművelésügyi miniszter meglátogatta Arad-Hegyalját és a ménesi vincellér iskolát. Látogatása eredményeként az Arad-Hegyalján fekvő Paulis-Barackán 12 holdas, majd 20 holdra kiegészített, államilag fenntartott – amerikai – szőlőtelepet létesítettek.¹⁴

A szőlősgazdák egy része a közös összefogással már ugyancsak 1885-ben szövetkezeti társulatot hozott létre, megfelelő alapszabályzattal. Már az első értekezleten elhatározták egy hat holdas saját szőlőiskola alapítását is. A szövetkezet az Arad megyei Gazdasági Egylet felügyelete alatt működött és mindenben megfelelt a nemzetközileg érvényes szövetkezeti elveknek, amelyeket az alapszabályban rögzítettek. E szerint: „A szövetkezetnek, mely nem nyereszkeségi vágyból, hanem a közérdek előmozdítása végett alakul, célja és a vállalat tárgya a filoxéra által megtámadott, vagy veszélyeztetett szőlők újra beültetéséhez szüksé-

¹² *Az Aradi Gazdasági Egylet Évkönyve. 1883–1885-ről.* Szerk. Gaal Jenő. Arad. 1886. 104. (továbbiakban Szerk. Gaal 1886.)

¹³ Uo. 107–108.

¹⁴ Gaal 1898. 245.

ges alanyok és oltványok tömeges termelése, mi végből egyelőre Gyorok község határában egy amerikai szőlőiskola létesítetik”. Szükség esetén újabb telep létesítését helyezte kilátásba az alapszabály.¹⁵

Ez az összefogás egyébként Gazdakör néven szerepel a forrásokban, és azzal is felhívja magára a kutatás figyelmét, hogy nemcsak az adott súlyos helyzettel foglalkozott, hanem már a jövőre is gondolt. Az alapszabály első paragrafusa a szőlőművelés tökéletesítése érdekében előírta versenyek tartását, a legjobb munkások díjazását, útmutatás adását az okszerű szőlőművelésre, jól kezelt szőlők területi megtekintését és azok vincellérjeinek díjazását, célszerűbb művelési eszközök terjesztését, jelesebb szőlőfajok beszerzésének megkönnyítését, a szakirodalom felhasználása mellett újabb vívmányokkal való kísérleteket, kísérleti szőlők létesítését, és a helyi viszonyoknak megfelelő hegyrendőri szabályok alkotását, s ezekkel a szőlőbirtokosok érdekeinek megvédését.¹⁶

A harmadik paragrafus a borászat emelése érdekében tesz ajánlásokat. Úgynevezett szüretelési szövetkezetek alapítását ajánlja a szüretnek szabályozása, a borerjesztés módjának javítása, a pincészeti eszközök terjesztése, a borkereskedelem fellendítése érdekében.¹⁷

Talán nem érdektelen kitérnünk a szürettel kapcsolatos szokásokra is, amelyek természetesen a szőlő- és borkultúra igen fontos részét képezték. Márki Sándor éppen az Arad-Hegyalján, a nagybirtokosoknál szokásos eseményt írta le a filoxéra megjelenésének s a vész kezdeti károsításának idején. „Költőiségéből rég kivetkőzött a szüret, de tarka képet mutat így is” – kezdi beszámolóját a híres történész. A szüretet jobbra október második felében kezdik meg, de a nagybirtokosoknál: Szulkovszkiak, Bohusok, Atzélknál, a határidőn túl két héttel is később a szüret „midőn a fürtök már jobban összeasztak”, hogy finom, nemes bort nyerjenek. A mustkészítéshez inkább közönséges parasztsajtókat használtak, „csak újabban jöttek divatba a könyöksajtók”. De a taposás sem ment ki még szokásból, hiszen „taposó” legényt is alkalmaztak, akinek a fizetése nagyobb volt az átlagénál.

A fogadott munkások, általában románok, a szomszédos területekről valók s csoportot alkotva végzik a munkát. Napjában többször kijár számunkra a hal és a pálinka. Munka közben énekelnek, „hallatszik a hegyről egyhangú, szomorú énekük, majd a gazda vagy felügyelő szava, mely gyorsabb munkára nógatja őket”. Aztán kitér „a boldogabb időkre, amikor a szőlősgazdák szinte összevesztek azon a fontos kérdésen, hogy melyik hány szál cigányt kapjon meg vendégei és munkásai részére a bandából; ez ma már meghaladott álláspont. Munkaidő ma a magyarádi szüret, nem a vígalom hete”. Kérdés, hogy a piaccgazdaság térhódítása vagy a filoxéra pusztításai játszottak nagyobb szerepet a szokások ilyen drasztici-

¹⁵ Szerk. Gaal 1886. 112.

¹⁶ Uo. 133–134.

¹⁷ Uo.

kus megváltozásában, vagy talán mindkettő? Márki Sándor azonban nem végezheti be a szüret leírását anélkül, hogy ne utalna a még megmaradt foszlányokra is a régi vidám szüretekből. „ebédnél, vacsoránál, sőt a nap más szakaszaiban is összecseng egyik-másik helyütt a pohár, sorra lehet venni a jó ismerősöket”.

Visszatérve a filoxéra kérdéseihez, figyelmet érdemel az Aradi Gazdasági Egylet elnökének, Gaal Jenőnek kitartó erőfeszítése mind a vész megállítása, mind az újratelepítés érdekében. Értekezleteket hívott össze, ahol szakértőket hallgatott meg, nyomon követte az európai eseményeket, és szoros kapcsolatot épített ki a Magyar Földművelési Minisztériummal. Utóbbinak köszönhetően igénybe vehette Arad megye az Országos Filoxéra Kísérleti Állomás tapasztalatait, és sikerült azt is elérnie, hogy állami támogatással szőlőoltási tanfolyamokat szervezzenek.¹⁸ Az állami beavatkozás során Barackán 40 holdas amerikai szőlőtelepet hoztak létre,¹⁹ amelyet egy szakértő bizottság 1890-ben „mintaszerűnek” talált.²⁰

Az Országos Borászati Kormánybiztosság is ajánlásokkal próbálta segíteni az arra rászorulókat. Ezek az ajánlások a következőket tartalmazzák:

1. A filoxéralepett szőlőnek szénkénnel való kezelése.
2. Az európai szőlőknek amerikai ellenálló szőlőtőkékre ojtása.
3. A szőlőnek futóhomokon való újratelepítése.
4. A teljes víz alá borítással való védekezés.
5. A filoxérának ellenálló, direkt termő amerikai szőlők telepítése a kipusztult területeken.²¹

Ezeket rendre mind kipróbálták (csak a vízzel való kísérletre nem találtunk adatot), de amint az előzőekben már említettük, minden óvintézkedés ellenére a vész terjedését és pusztításait nem sikerült megakadályozni, az újratelepítés mégis elkezdődött. Mielőtt erre kitérnék, lássuk a pusztításról és a védekezésről szóló adatokat valamivel részletesebben, az Aradi Kereskedelmi és Iparkamara 1889. évi jelentése alapján.

A filoxéra a legnagyobb pusztítást 1881 és 1889 közt végezte. Erről olvashatjuk a már említett jelentésben a következőket: „Az Arad-hegyaljai szőlő területén a phylloxéra pusztításai már eddig is jelentékenyek voltak. Ha ez így halad tovább, még csak néhány év szükséges és szüretek ott hosszú időre többé nem lesznek. Alig van most már hegyközség, melyben a káros rovar jelenléte nem állapítottatott volna meg.”

¹⁸ Uo. 110.

¹⁹ Az Aradi Kereskedelmi és Iparkamara Jelentése ... 1881. 41.

²⁰ Uo.

²¹ *Az Országos Borászati Kormánybiztosság körlevele a filoxéra elleni védekezés tárgyában.* = Az Aradi Gazdasági Egylet Évkönyve. Szerk. Gaal 1886. 117–118.

Mivel a védekezésben még mindig sok volt a bizonytalanság, az Arad megyei Gazdasági Egyesület küldöttsége az Országos Magyar Gazdasági Egyesület szervezésében Franciaországba utazott, az ottani tapasztalatok tanulmányozására. A küldöttség tagja hazaérkezésük után beszámolókat tartottak.

A tapasztaltakat a küldöttség tagjai „megnyugtatónak” tartották. A franciák sikereiket a már részben itthon is alkalmazott módszerekkel érték el, nevezetesen a szénkéneg felhasználásával, valamint az amerikai szőlőfajokra oltott európai oltványokkal. A hallottak alapján az Arad megyei szőlőbirtokosok újabb lépéseket foganatosítottak, elsősorban nagyobb méretű oltványiskolák létesítésével. Ennek érdekében szövetkezéseket hoztak létre. Itt tesszük szóvá azt is, hogy a filoxeravész súlyosbította az akkor terjedni kezdett betegség: a peronospora viticola, mert ez, amint a Gazdasági Egyesület megállapította: „szőlősgazdáinkra nézve szintén nagy csapás azon állandó kiadás folytán, melyet az ellene folytatandó védekezés maga után von.”²²

Az Arad megyei újratelepítés sikerét az alapozta meg, hogy nem a direkt termő amerikai fajtákat terjesztették nagyobb arányokban, mint például Szilágy megyében,²³ hanem az amerikai ellenálló alanyokba oltott európai fajtákat. Joggal állapította meg Gaal Jenő, hogy „Arad-Hegyalja hazánk összes borvidékei közt az újratelepítés terén a legnagyobb sikert mutatta fel.”²⁴ Ami az újratelepítés utáni szőlőfajtákat illeti, különös figyelmet fordítottak az Olaszrizling, a Sawignon, a Chassellas fajokra. Vörös bort Ménesen, Gyorokon, Opáloson telepítettek (Kadarka, Kékfrankos, Oporto, Kábernet, Malbec). A fehér borok főleg Világoson, Muszkán, Magyarádon, Pankotán terjedtek el jobban. A Hegyalja nevezetessége volt a Bakator, amelyet „ménesi” elnevezéssel árusítottak.

Az újratelepítés nagy befektetést és a korábbiaknál szakszerűbb szőlőművelést igényelt. Nem véletlenül írta Arad megye gazdasági monográfusa: „A rekonstruált szőlők rendezettebbek, szebbek, mint a régiéek voltak. A megmunkálhatóság is belterjesebb, gondosabb és ennek következtében drágább is (...) a gondosabb munka és az oltványok természeténél fogva is sokkal nagyobb terméseket ad a szőlő, mint régebben.”²⁵

Természetesen a szőlőtermesztés és a borászat is jövedelmezőbbé vált az újítások következtében, ezért érthető, hogy „miért igyekszik minden szőlőbirtokos elpusztult szőlőjét mielőbb felújítani, vagy akinek nincs területe, ilyenhez jutni.”²⁶ Az 1890-es évek második felében a felújítás valóban egyre nagyobb mére-

²² Az Aradi Kereskedelmi és Iparkamara Jelentése... 1889. 36.

²³ Egyed Ákos: *A filoxeravész Szilágy megyében és következményei a szőlőkultúrában.* = Emlékkönyv Benkő Samu születésének nyolcvanadik évfordulójára. Kolozsvár, 2008. 67–73.

²⁴ Gaal 1889. 250.

²⁵ Uo. 251.

²⁶ Uo. 252.

teket öltött. Ehhez nem kis mértékben járult hozzá két nagybirtokos: báró Bohus László és Vásárhelyi Béla előbb egyéni, majd részvénytársasági vállalkozás által. Utóbbi segítségével az államtól bérelt területen, mintegy 700–800 holdon új telepítést valósítottak meg, amelyet hamarosan 1100 kataszteri holdra bővítettek. A vállalatnak 100 holdas oltvány iskolája volt, részben öntözésre berendezve, s 100 holdas dugványtelepe, 100 holdas ún. anyaszőlője, ahol „fajtiszta” oltóanyagot állítottak elő. Jellemző e vállalkozás méreteire az, hogy az 1890-es években évente átlag 10 000 000 oltványt állítottak, termeltek fásítással, és évi 2 000 000 zöld oltással. Ménesen Wenckheim Frigyes és Csernovics Diodor fogtak hozzá a szőlőbirtokaik átalakításához, Gyorokon gróf Nádasdy Ferenc létesített oltvány iskolát, hogy annak segítségével véghez vihesse az ottani szőlőjének felújítását. Kuvinban a Kászonyi János oltvány ültetvényét megtekintő szakmai társaság „örömmel győződött meg arról, hogy a nagy fáradtsággal s költséggel bár, de elvégre sikerülni fog a vésszel megküzdve, hegyeinket szőlővel újra betelepíteni”. Világosan a hegyközség alapított felújító telepet. Tovább sorolhatnánk a szőlősgazdák igyekezetét azért, hogy ne hagyják veszendőbe menni a nagy hagyományú szőlő- és borkultúrát, de e helyett álljon itt az Aradi Kereskedelmi és Iparkamara 1890. évi jelentésének következő megállapítása: „Habár nem is oly mértékben, mint kívánatos volna, de a szőlők rekonstrukciója vidékünkön mégis halad már előre. De a filoxéra társadalmi következményei így is súlyosak voltak: „A phylloxera Arad-Hegyalján oly terjedelmet öltött, hogy a túlnyomólag szőlőmunkából élő lakosság rohamosan közeledik a teljes elszegényedéshez” – állapította meg a Kamara 1890-ben.²⁷ Sajnos nem rendelkezünk elegendő adattal, de a felmerülő költségeket ismerve, mégis valószínűnek mondható, hogy a kiscgazdák nagyobb része nem tudta felújítani kipusztult szőlőjét.

Az eredmények azonban mégis a sikeres újratelepítésről szólnak: az újratelepítés következtében a szőlőterület nagysága az 1880 és 1890 között nem csökkent: Kereskedelmi Kamara statisztikája szerint 1882-ben 10 848 kataszteri hold, 1890-ben 10 711 kataszteri holdat tett ki a szőlőterület, s 1911-ben 12 205 hold. Az újratelepített szőlőterületen minden szempontból fejlettebb szőlő- és borkultúra honosult meg a korábnál.

Az elért sikerek több tényezőre vezethetők vissza: a szőlőbirtokosok összefogása jelentette a legfontosabb tényezőt, az állami segítség igénybevétele a másik fontos okot. A borkereskedelem is modernizálódott. A nemes borfajtákat palackozni kezdték, ez volt a korabeli elit kedvelt bora. A vendéglőkben ezeket ajánlották elsősorban és hovatovább ez az igényesebb borfogyasztás a polgári élet része lett.

²⁷ Az Aradi Kereskedelmi és Iparkamara Jelentése... 1890. 40.

HAJDÚ ILDIKÓ

ÜZEMSZERVEZETI FORMÁK A TARCALI SZŐLŐKULTÚRÁBAN

Egyik legnevesebb borvidékünkön Tokaj-hegyalján, kivételes hagyományok, szokások és értékek alakultak ki az évszázadok során. Sajátos kultúra jött létre, amelynek alapját a gazdaság egy speciális szegmense, a régióra jellemző szőlőtermesztés és borászat teremtette meg. A termelésben és értékesítésben megjelenő hagyományokkal, szokásokkal a változatlan, míg a piaci körülményekhez való alkalmazkodással, az újításokkal a fejlődés képviselője. A hegyaljai szőlő- és borkultúra egyszerre az állandóság és a folyamatos változás, megújulás jelenlétének és összeütközésének, színtere. Ez a dualizmus alapjaiban határozza meg a szőlő- és bortermelés, illetve értékesítés átalakulásának irányait, mely évszázadok óta sajátossága Hegyaljának.

A generációkon keresztül öröklődő tapasztalatok akkumulálódása során a szőlészettel, borászattal foglalkozó gazdálkodók felismerték a táji, ökológiai adottságokban rejlő lehetőségeket. Ezeken az alapokon, új termesztési és készítési technológiákkal és eljárásokkal, mint az aszúkészítés innovációjával, a 16–17. század folyamán unikális termék keletkezett. A fellendülő borászat a 19. század utolsó harmadáig a régió húzóágazatává vált, amely az országos átlagnál nagyobb népsűrűség eltartását tette lehetővé. A század végén a filoxéra alapjaiban rengette meg a borászatot és rajta keresztül Hegyalja egész társadalmát. A szőlőtermesztés drasztikus hanyatlása után egy erőtlén fejlődést, majd az I. világháborút követően a stagnálás állapotát tudta csak fenntartani. Ezt az állapotot konzerválta, illetve a korábbi termelési és értékesítési csatornák helyett új irányok kijelölésével drasztikusan átszervezte a szocializmus idősza. A korszakra jellemző szemlélet és gondolkodásmód következményeképp megváltozott a tokaji bor társadalomban és a borra épülő, azzal összefonódó gazdaságban betöltött szerepe. A rendszerváltást követően újabb elmozdulás vette kezdetét. A központosított gazdálkodást ismét felváltotta a piaci kereslet és kínálat által szabályozott gazdasági magatartás, mely az utóbbi két évtizedben újra a törvényi szabályozás és gazdasági érdeklődés figyelmének középpontjába került.

A '90-es években lezajlott rendszerváltás mind a gazdaságban, mind a társadalomban teljes átalakulással járt.¹ A kialakuló feltételek, legfőképp a piac teljes

¹ Harcsa István–Kovács Imre–Szelényi Iván: A posztoszocialista átalakulási válság a mezőgazdaságban és a falusi társadalomban = *Szociológiai Szemle*, 1994. 3. sz. 15–43.

transzformációja, valamint annak a nyugati gazdasághoz való közelítése új stratégiát követelt meg a szőlészet és borászat gazdasági szereplőitől, mind termelési, mind értékesítési szinten. Ennek során gazdasági átrendeződés kezdődött el. Az új irányokban induló fejlődés maga után vonta a hagyományok át-, illetve újraértékelését, mellyel párhuzamosan főként külföldről érkező új eljárások és technológiák,² új típusú borok jelentek meg, a piaci igényekhez igazodva.³ Tokaj-hegyalja ismét a hagyományok és innováció konfliktusának középpontjába került, ahol ahhoz, hogy ismét meg tudja teremteni az egyensúlyt újabb fordulat előtt áll.

A végbemenő átalakulás a gazdálkodás teljes átszervezését maga után vonja. A gazdasági viszonyok vizsgálata, a szőlészettel, borászattal foglalkozó gazdálkodók gazdasági mentalitásában bekövetkezett változások, a helyzetre adott reakciók megfigyelése és értelmezése a gazdasági antropológia keretein belül, megvilágítja a gazdaság működését és annak a társadalomban betöltött szerepét. Érdekes terepét jelenti e területnek a Tokaj-hegyaljai borászat, ahol a termelés és értékesítés egy egyedi termék, az aszú és szamorodni köré szerveződik, melyet a hagyományok és szokások sora sző át. A gazdasági szereplők viselkedésének és döntéseinek leírásával, illetve azoknak a rendszerre gyakorolt hatásának értelmezésével megrajzolható, hogyan kerül kielégítésre a kereslet, a kínálattal való kölcsönös egymásra hatás kontextusában. A gazdasági működés, illetve annak változásai nem vizsgálhatók a termelés és értékesítés folyamataiban megjelenő hagyomány értelmezése és átértelmezése nélkül. Ezen gazdasági és társadalmi változások által generálódó átalakulás példajaként szolgál a hegyaljai Tarcal, ahol az üzemszervezeti formákban lezajló változásokon keresztül nyomon követhető a termelés és értékesítés területén bekövetkező fejlődés, akárcsak a hagyomány és innováció dualizmusa. Jelen tanulmány e téma egy részterületére koncentrál, a rendszerváltást követő politikai-, gazdasági átalakulás következményeként megjelenő egyéni és kollektív cselekvési módok bemutatására, amelyek az üzemszervezeti formákban jelennek meg.

TARCAL SZŐLŐ- ÉS BORGAZDASÁGA

Tarcal a Tokaji-hegy nyugati lábánál, frekventált helyen található, Tokaj és Szerencs között. Gazdasági helyzetét a középkorban meghatározó észak-déli kereskedelmi útvonal megszűnése után, a kelet-nyugati irányú tengely kialakulásával is meg tudta őrizni, földrajzi viszonyainak köszönhetően. Napjainkban Tarcalnak 3376 lakosa van. A hegyközségi adatok szerint borászattal, szőlészettel közel 1000-en foglalkoznak, mint bejegyzett hegyközségi tagok. Ez a szervezet a rend-

² Mint például a reduktív borok készítéséhez használt hűthető-fűthető tartályok használatát.

³ Az átalakuló piaci igények között meg lehet említeni a száraz borok iránti kereslet-növekedést, a reduktív technológiával készülő borokat, vagy a cuvé-típusúakat, melyek készítményükben is eltérő ismereteket, szaktudást és technológiai felkészültséget várnak el a borásztól.

szerváltás óta törvényi keretek között fogja össze a szőlővel rendelkező birtokosokat és felvásárlókat, akik közül a település lakosai alkotják a vizsgálat tárgyát, a tanulmány a velük készített interjúkra épül.

A hegyközség, annak 1994-es, 1995. március 1. napjával hatályba lépett törvényi újraszabályozása⁴ után, olyan érdekképviseleti köztestület, amely egy-egy, a '94-es törvények szerint 50, a 2007-es módosítás⁵ után 500 hektárnyi szőlőterülettel rendelkező bortermő vidék vagy bortermőhely termelőit és felvásárlóit tömöríti, az általuk megtermelt, illetve értékesített bor eredet- és minőségvédelmének biztosítása céljából. Nyilvántartja az árutermő szőlőt művelő termelőket, a borászati feldolgozás céljára szőlőt, vagy nem palackozott bort vásárló felvásárlókat, illetve a 1500 m²-nél kisebb területen szőlőültetvényt megművelő házikerti szőlőbirtokosokat. Tagjai az elvégzett munkafolyamatok, gazdasági tevékenységi körök, illetve annak az egyén gazdasági helyzetében betöltött szerepe szerint, öt gazdasági csoportba sorolhatók.

Termelők

- I.) Csoport: az 1 hektár alatt gazdálkodó termelők, akik csak szőlőtermesztéssel foglalkoznak, melyet saját fogyasztásra termelnek, illetve a szőlőt bogyó, vagy must formájában értékesítik. A szőlőből bort csak 10 hektoliter alatt termelnek.

Termelők és értékesítők

Egyéni vállalkozások, gazdaságok

- II.) Csoport: 1 és körülbelül 3 hektár közötti szőlőültetvényt birtokló gazdák, akik a megtermelt szőlőt bogyó vagy must formájában értékesítik.
- III.) Csoport: körülbelül 3 hektár feletti ültetvénnel rendelkező gazdák, akik a szőlőtermesztés mellett 10 hektoliter felett készítenek bort, amelynek értékesítését is önállóan végzik. Ezen csoporton belül külön alcsoportként érdemes megemlíteni azon borászokat, akik az értékesítést a borturizmuson keresztül valósítják meg.

Társas vállalkozások

- IV.) Csoport: az előbbi csoporttal azonos célokkal, ellenben azokat gazdasági társaságok formájában, több munkavállalót is foglalkoztatva végző hegyközségi tagok.

Értékesítők

- V.) Csoport: azon vállalkozók, akik nem foglalkoznak termeléssel, a megtermelt szőlőt bogyó vagy must formájában továbbértékesítési céllal

⁴ 1994. évi CII. törvény a hegyközségekről

⁵ 2007. évi CLV. törvény

vásárolják meg a helyi termelőktől, amelyet felvásárlási állapotában vagy feldolgozva értékesítenek.

A helyi lakosság közel fele közvetlen vagy közvetett kapcsolatban áll a mezőgazdaság ezen ágával, amelyet így fogalmazott meg az egyik borász: „... itt azért akárki akármit mond, mindenki valamilyen szinten kötődik a szőlőtermesztéshez.”⁶ A szőlő- és borkultúra évszázados hagyományai szinte minden családban generációkon keresztül nyomon követhetők. Ahogy folytatta: „Most ugye lehet, hogy nincs szőlője 20 éve, de az ő dédnagyapjának biztos, hogy volt. Annak, aki itt él, vagy aki elszakadt innen, az is kötődik valahol hozzá.”⁷

Az egyes csoportok közötti különbségtételt sokkal inkább az értékesítésnek, illetve a bortermelésnek a termelők gazdasági tevékenységében betöltött helyzete határozza meg és olyan gazdasági viselkedésminták jellemzik, amelynek gyökerei bár több évszázadra nyúlnak vissza, mégis az elmúlt évtizedek eseményei között keresendők. Minden közösséget saját történelmének kontextusában kell értelmezni, amellyel megválaszolható az a kérdés, hogyan, milyen külső és belső tényezők hatására alakult ki a jelenlegi gazdasági állapot. Hegyalja, illetve jelen esetben Tarcál életét irányító társadalmi és gazdasági folyamatok történelmi változásainak áttekintése hozzájárul a napjainkat jellemző, helyi gazdasági attitűdök, a gazdasági mentalitás és a kialakult gazdasági formák értelmezéséhez.

A TÖRTÉNELMI FOLYAMATOK GAZDASÁGI KÖVETKEZMÉNYEI

Tarcalon az első jelentősebb, a földbirtoklást átrendező intézkedésre a húszas évek elején került sor, 250 kat. holdnak 220 hadirokkant közötti szétosztásával.⁸ Eredményeként az 1930-as évek népszámlálási adatai szerint a teljes lakosságnak (4063 fő) már közel 9%-a rendelkezett földbirtokkal. Az 1945 után bekövetkező földosztások pedig a ma is fennálló gazdasági helyzet kialakulásához, majd az új politikai-ideológiai társadalmi berendezkedéssel annak konzerválásához vezettek. A földosztás törvényi rögzítésével azt a célkitűzést törekedtek elérni, mely szerint „... a feudális nagybirtokrendszer megszüntetése biztosítja az ország demokratikus átalakulását és jövő fejlődését, a földesúri birtokok parasztkézre adása megnyitja a politikai, társadalmi, gazdasági és szellemi felemelkedés útját, az évszázadok óta elnyomott magyar parasztság előtt.”⁹

⁶ SS030905, Tarcál

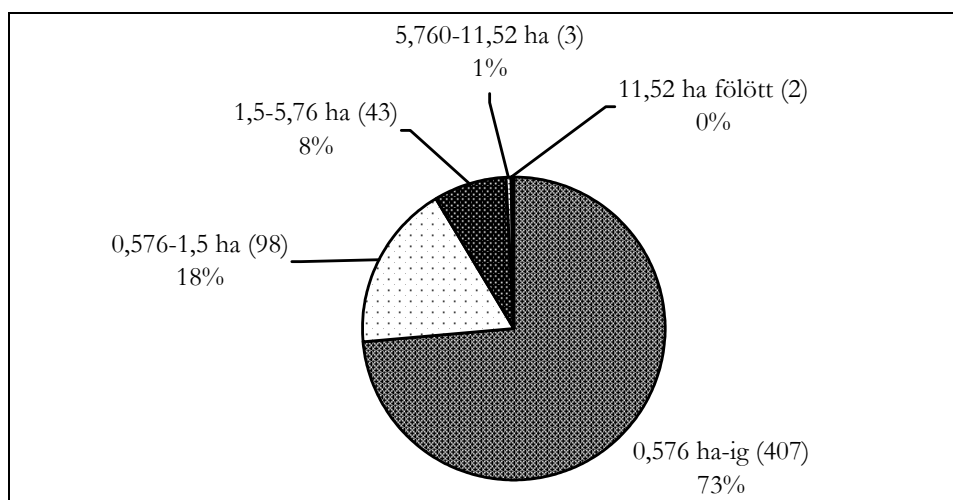
⁷ SS030905, Tarcál

⁸ Dobos Ilona: *Tarcál története a szóhagyományban*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1971. 28–29

⁹ 1945. évi VI. tv. a nagybirtokrendszer megszüntetése és a földműves nép földhözjuttatása tárgyában kibocsátott kormányrendelet törvényerőre emeléséről. 1. §

A törvény értelmében „megváltás ellenében igénybeveendő minden szőlőbirtoknak és gyümölcsöskertnek 20 kat. holdat meghaladó része.”¹⁰ A rendelkezés eredményeként bár megduplázódott a szőlőültetvényel rendelkező gazdák száma, továbbra is a kis területnagyság dominált. A kialakult helyzetet nehezítette a szakértelem hiánya is.

I. diagram.
Tarcal község szőlőterületéről készült kimutatás 1948-ban¹¹



1948-ban a hegyközségek újjászervezéséhez készített felmérés szerint Tarcal 725 katasztrális holdnyi (körülbelül 413 hektárnyi) szőlőültetvényén 553 birtok volt, melynek 73%-a fél hektár alatti, 91%-a 1,5 ha alatti ültetvény nagyságú terület volt. A megyei adatokban a 8640 összes területnagyságon még ennél is jobban eltolódik az arány a 1,5 hektárnál kisebb birtokok száma felé (I. táblázat).¹²

¹⁰ 1945. évi VI. tv. 18. §

¹¹ Forrás: Kimutatás a községek szőlőterületeiről. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár (továbbiakban: BAZML) IX.252. I. 20/1948 (a táblázatban a katasztrális holdban megadott adatok az összehasonlítási alap miatt hektárban kerültek kiszámításra)

¹² Megyei szinten az összes szőlőbirtok 87%-a kisebb fél, 96%-a kisebb 1,5 hektárnál. Az összes terület 3%-a 1,5 és 5,7 hektár nagyságú, míg felcserélődik a két utolsó ültetvény-nagyság aránya, 1% az 5, és 0% (összesen 9 darab) a 11,5 hektárnál nagyobb szőlőbirtokok száma. Forrás: Kimutatás a községek szőlőterületeiről. BAZML. IX.252. I. 20/1948 (a táblázatban a katasztrális holdban megadott adatok az összehasonlítási alap miatt hektárban kerültek kiszámításra)

I. táblázat.
Borsod-Abauj-Zemplén megye szőlőterülete 1948-ban¹³

	0,576 ha -ig	0,576–1500 ha	1500–5760 ha	5760–11520 ha	11520 ha fölött
BAZM	7489	770	218	54	9

Ekkor alakult ki tarcali hegyközség kb. 800 kisparcellájú birtoka, amelyeknek életben maradását az 1950 és 1990 között működő Tokaj-hegyaljai Állami Gazdaság és a termelősövetkezet tette lehetővé.

1950-ben alakult meg a Tokajhegyaljai Állami Gazdaság, amely Hegyalján a legnagyobb állami tulajdonú vállalként működött. A Borkombinát 3100 ha földterületet birtokolt, és mint a legnagyobb felvásárló, több tízezer termelővel állt kapcsolatban. A megtermelt bort elsődlegesen a Szovjetunió, illetve a volt szocialista országok részére értékesítette.

A termelősövetkezet a szőlőültetvényekkel rendelkezőket összefogó szakcsoporti ágazattal együtt 1960-ban alakult meg. Ezen szakcsoport részben érdekvéviselési szervezetként működött: lebonyolította a tagok által megtermelt szőlő értékesítését a Borkombinát felé és részt vett a vele folytatott ártárgyalásokon, a szőlőárak megállapításánál, részben a termelés és feldolgozás folyamataihoz biztosította a tárgyi, technológiai és szakmai feltételeket és ismereteket. A szakcsoporthoz való tartozás nem volt kötelező. Hogy minél több tagot vonjanak be, kedvezményeket¹⁴ biztosítottak számukra, és finanszírozták az utépítéseket és -javításokat. A Borkombinát Tokaj-hegyalján, mint egyedüli állami felvásárló, biztosította a szőlőültetvénnyel rendelkezők megélhetését, a birtokok működőképességét. Mindez a szőlőültetvények egyéni kezelésben maradását is jelentette. Azonban ezek a mezőgazdasági kisüzemek nevezhető egységek „csak a nagyüzemekkel szimbiózisban termelhettek eredményesen,”¹⁵ üzemméretük az önálló működéshez szükséges területnagyság alatt maradt a legtöbb esetben.

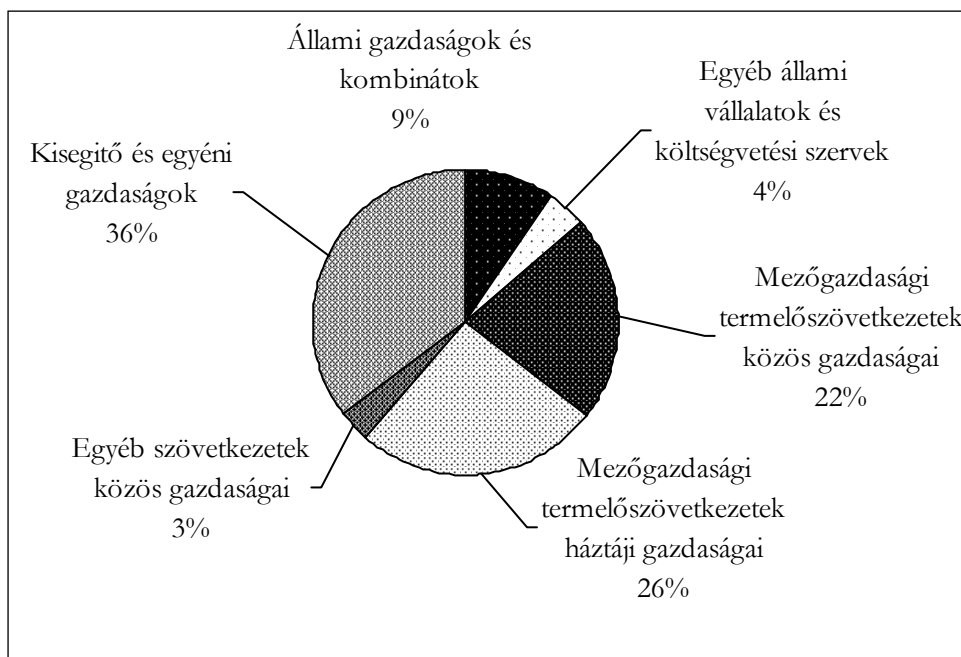
Az országos adatok szerint 1988-ban a szőlőtermesztés 142 ezer hektár területen zajlott. Ebből a „szocialista szektor” tulajdonába 92 ezer hektárnyi ültetvény tartozott, mely az összes szőlőterület 64%-át alkotta. Magántulajdonban mintegy 50 ezer hektár, az összes szőlőterület 36%-a volt. (II. diagram)

¹³ Forrás: Kimutatás a községek szőlőterületeiről. BAZML. IX.252. I. 20/1948 (a táblázatban a katasztrális holdban megadott adatok az összehasonlítási alap miatt hektárban kerültek kiszámításra)

¹⁴ Ilyen kedvezmény volt a nagyüzemi felárból való visszajuttatás 10%-a.

¹⁵ Harcsa István – Kovách Imre: Farmerek és mezőgazdasági vállalkozók. In: *Társadalmi riport, 1996*. Budapest, 1996. 104.

*II. diagram.
A szőlőtermesztés szektorok szerinti %-os megoszlása 1988-ban¹⁶*

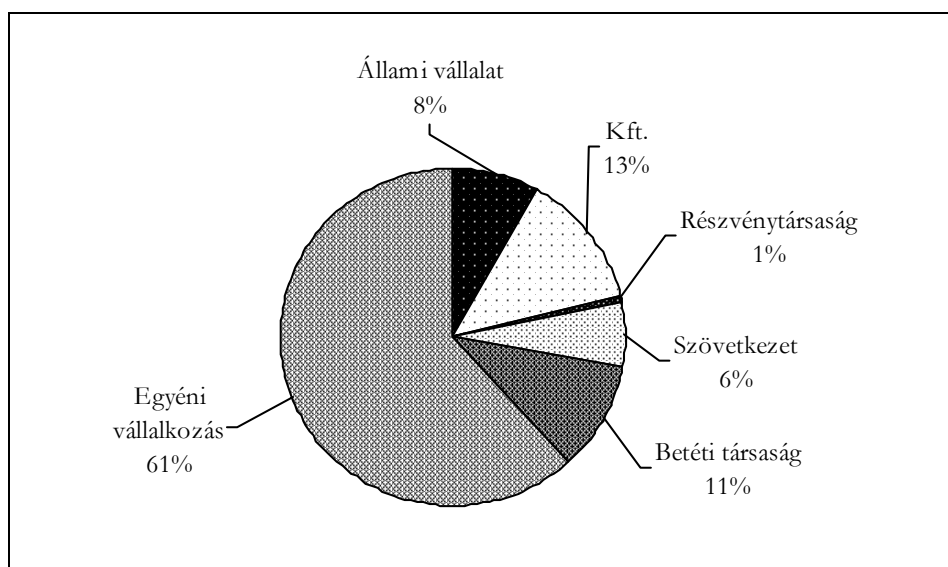


Szerkezetében a tarcali borászat napjainkban is számos tekintetben a szocializmus előtti időszakra jellemző állapotokat mutatja. Tizenöt év változásainak dia-kronikus áttekintésével, 3 évet – 1988, 2001, 2003 – kiválasztva, láthatóvá válik a KSH adatokból a rendszerváltást követően lezajlott társadalmi és gazdasági átalakulás során bekövetkezett teljes gazdasági szerkezetváltozás mértéke és iránya.

A gazdasági szerkezet átstrukturálódásával, a 2003. évi, a teljes mezőgazdaságra vetített KSH-adatok azt mutatták, hogy az egyéni vállalkozások az összes működő vállalkozás 61%-át, míg a társas vállalkozások 39%-át alkották, amelyből már csak 8% maradt állami tulajdonban. (III. diagram)

¹⁶ Forrás: Kozma Pál: *A szőlő és termesztése I. A szőlőtermesztés történeti, biológiai és ökológiai alapjai*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1991. 47.

III. diagram.
A gazdálkodási formák megoszlása a teljes mezőgazdaságban 2003-ban
(KSH 2004)



Összevetve a diagramokat látható, az állami és szövetkezeti tulajdon rohamos csökkenése és az újonnan kialakuló gazdasági formák dinamizmusa. Ezt a folyamatot Hegyalján a Borkombinát rendszerváltás utáni privatizálása, illetve a szövetkezetek felszámolása erősítette fel. Míg ezek az események ösztönözték, illetve segítették a III. és IV. csoport megjelenését és megerősödését, addig az I. csoportba tartozó termelők helyzetét nehezítették.

Az állami vállalat privatizációjával új, magántulajdonban álló gazdasági társaságok és családi pincészetek alakultak, utódvállalata, az 1993-ban létrehozott Tokaj Kereskedőház Rt. mellett. A Borkombinát birtoknagysága Tokaj-hegyalja teljes szőlőterületének majdnem felét jelentette, amelynek körülbelül $\frac{1}{4}$ -e maradt a jogutód szervezet tulajdonában. Bár ez a folyamat növelhette volna a felvásárlásokat, az orosz piac megszűnésével és a KGST felbomlásával olyan gazdasági körülmények keletkeztek, amelyek ellehetlenítették, illetve jelentősen megnehezítették az addig monopol felvásárló szerepét betöltő Borkombinát, majd utódvállalata a Tokaj-Kereskedőház Rt. működését. A piac részleges megszűnésével a Kereskedőház is csökkentette a felvásárlás mértékét, bár még 1994-ben is Hegyalján a kisüzemek által megtermelt szőlő összes termésének körülbelül $\frac{1}{3}$ -

át felvásárolta.¹⁷ A Borkombinát jogutódjaként megjelenő Tokaj Kereskedőház Rt.-vel tehát fokozatosan egyre csökkenő mértékű szimbiózis, majd stagnáló állapot alakult ki, amelyet 2003-ban a Tokaj Kereskedőház Rt. így látott: „...Itt – ti. Hegyalján – körülbelül tízezer olyan kistermelő tevékenykedik, dolgozik, aki csak a saját munkaerejét tudja a kis nyolcszáz négyszögöles szőlőjébe befektetni, nincsen borászati feldolgozása, nincsenek borászati gépei, nincsenek piacismereitei. Hazaszeretete van, szőlőszeretete van ...”¹⁸

Ez a helyzet a 2002-ben összeállított Nemzeti Fejlesztési Tervben olyan gazdasági problémaként jelent meg, amelynek fejlesztése a Terv mezőgazdasági és vidéki térségek mezőgazdaságához kapcsolódó fejlesztési célok között, az Agrár- és Vidékfejlesztési Operatív Programban is szerepelt. Ebben az előzetes tanulmányokat és célkitűzéseket összegző munkában olvasható, hogy országosan az összesen 130 ezer hektárnyi szőlőültetvényre és a gyümölcsültetvényekre – melyből 93 ezer hektáron természetesen szőlőt – az elaprózott birtokszerkezet, a törpebirtok túlsúlya jellemző. Országosan, az összes szőlőültetvénynek a Statisztikai Hivatal szerint a 70 százaléka kisebb fél, 90 százaléka pedig kisebb egy hektárnál, mely az összes földterület 31%-án helyezkedik el.¹⁹ Az országos viszonyok paralel leképzése mutatkozik meg a helyi szőlőültetvény-birtoklásban is.

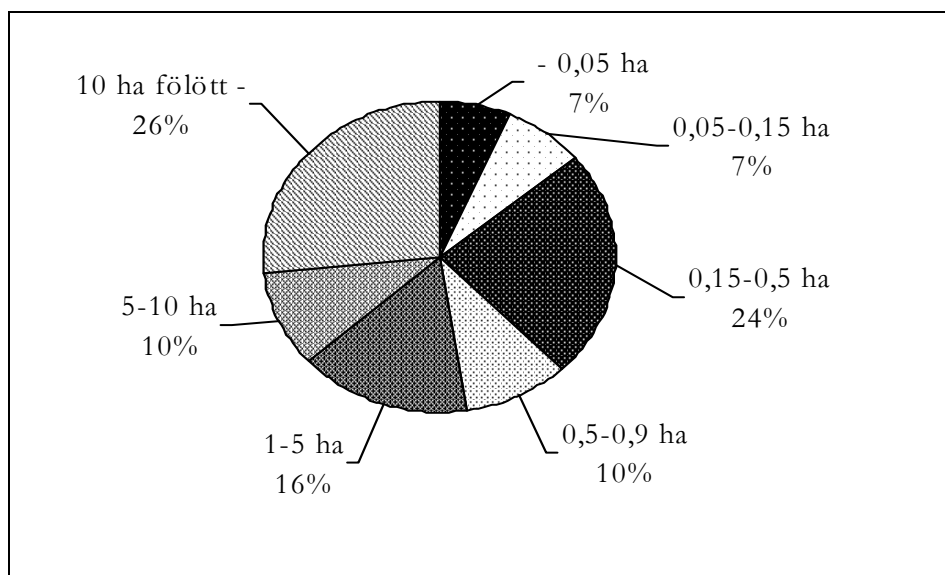
Borsod-Abaúj-Zemplén megye esetében a fél és 1 hektár közötti szőlőültetvények az összes ültetvény 48%-át alkották. (*IV. diagram*) Az összesen 8931 hektárnyi összes ültetvényből 286 hektár, az összes terület 3%-a volt méret alatti, vagyis 500 m² alatti területű. Ezt a területnagyságot mint háztájit, vagy kisüzemet lehet meghatározni, amelyen étkezési célra termelnek szőlőt, illetve saját felhasználásra bort, 10 hektoliter, a jövedéki adó határsávja alatt.

¹⁷ Dr. Boros László: *A Kárpát-medence szőlő- és borgazdaságának történeti földrajza*. Nyiregyháza, 1999. 274.

¹⁸ Haeffler András: Izraelieké lesz-e a Tokaji bor? In: *Kossuth Rádió*, Vasánapi újság. 2003. március 12., 19:32

¹⁹ Agrár- és Vidékfejlesztési Operatív Program 2003: 21–22., KSH 2001.

IV. diagram.
A B.-A.-Z. megyei 500 m² és azt meghaladó (összesen 8645 hektárnyi)
szőlőültetvények ültetvényméret szerinti megoszlása 2001-ben (KSH 2001)



Tovább szűkítve az adatokat, Tarcsl 2007-ig az ötödik legnagyobb szőlőterülettel rendelkezett a hegyaljai települések sorában. A 2007-es hegyközségi törvény módosítása után a Tarcsl Hegyközségbe beolvadt a tokaji, amelynek következtében területe 497 hektárról 657 hektárra, míg tagjainak száma 705 főről 993 főre emelkedett 2008-ra. A 2000. évi mezőgazdasági statisztikai adatok szerint a településen 217,68 hektár fél hektárnál nagyobb szőlőültetvényt tartottak nyilván, amely 384 fő birtokában volt. A tarcsl hegyközségben ugyanebben az évben 825 tag szerepelt. A két számadat közötti különbség, kb. 440 fő azokat a hegyközségi tagokat takarta, akik nem helyi lakosok, csak felvásárlással foglalkoznak, illetve fél hektárnál kisebb területtel rendelkeznek. Ezen utóbbi csoportot a KSH, mint gazdaságméret alatti háztartásokat, más adatokkal összevontan kezel.

GAZDASÁGI SZEREPLŐK

A hegyközségi tagoknak több mint 90%-a csak szőlőtermesztéssel foglalkozik. A rendelkezésére álló szőlőültetvényen a jövedéki adó alá nem eső 10 hektoliter alatt termelnek, és szüretelés után bogyó formájában értékesítik a többletet, a III., IV., illetve az V. csoport tagjainak. Az egy hektár alatti terület azonban a gazdaságossági érték alatt van, ahogy azt egy interjúalany is említette: „... ezeknek –

ti. az egy hektár alatti gazdasági üzemeknek – a gazdaságossága nagyon megkérdőjelezhető. Tudnillik a legtöbb esetben annyi árbevételt tudnak realizálni, amennyi a költsége a termelésnek. Azért tűnik jövedelemnek az, ami képződik rajta, mert a kisebbek nem bér munkával művelik meg a szőlőjüket, hanem a saját maguk két kezével, meg a családtagok besegítésével. Ezt költségként ők nem számolják fel, tehát úgy tűnik, hogy a bevételnek az a része, amely nem megy el gépi munkára, növényvédő szerre, meg kötöző anyagra, mintha jövedelem lenne. De hát ez nem éri meg. Tulajdonképpen az ő munkabérük, amelyet úgy lehet számítani, mintha a saját szőlőjükbe lementek volna napszámba munkát végezni. Körülbelül ennyit tudnak vele megkeresni. Tehát igazából a szőlőtermesztés nem jövedelmező. A legtöbb esetben éppen csak hogy a költségeit fedezi a termésnek.”²⁰

Ezek a kisüzemek a családtagok munkaerejére épülnek, a szőlő megműveléséhez nem vesznek igénybe külső, fizetett segítséget. Emiatt a megtermelt profit nem a tényleges tiszta nyereséget mutatja, abból nem kerül levonásra – mint ahogy kiszámításra sem – a család által elvégzett munka értéke.

Működésükre a rendszerváltás és a Borkombinát megszűnése negatívan hatott, a felvásárlások drasztikus csökkenése, illetve a piaci igények megváltozása miatt. A Tokaj-Kereskedőház Rt. mellett megjelenő új nagy vállalatok felvásárlásai bár kezdetben kompenzálták a Kereskedőház csökkenő felvásárlásait, azok ültetvényeinek termőre fordulásával egyrészt kevesebb, másrészt jobb minőségű szőlőt vásároltak csak fel. A magasabb minőség eléréséhez azonban anyagi, szakmai és technológiai befektetésekre és beruházásokra van szükség, amelyet nem minden termelő képes biztosítani. A piaci kereslet és igények átalakulása miatt „*tehát az igazán kicsik abban gondolkodnak, hogy el kell adni a területüket [...] – és valójában – akinek már 1 hektár szőlője van, az stabil.*”²¹

Az egy hektár feletti területen gazdálkodóknál a szőlőültetvényből származó nyereség már meghaladja a befektetett munkaerő és anyagi eszközök ráfordításait, azonban még itt is főmunkahely mellett jelenik meg a szőlőművelés. Ezen gazdák alkotják elsődlegesen a második csoportot. Bár körülbelül 5 hektárnyi szőlőültetvény-nagyság az a terület, amelyre már önálló gazdasági üzem szervezhető, vannak olyan termelők, akik 6 hektáros szőlőjük művelését továbbra is másodállásban végzik. Ekkora ültetvény-nagyság bár már elég nagy, a csak szőlőértékesítésre épülő diverzifikálatlan üzemstruktúra még nem teremt elegendő bevételt az önálló működéshez. Erre abban az esetben nyílik lehetőség, ha az egyéb tevékenységi körökkel is kiegészül, és azokkal együtt főállású foglalkoztatottja lesz az ültetvény birtokosa. Itt időszakosan már megjelenik a külső munkaerő alkalmazása is.

²⁰ MF040409, Tarcál

²¹ MF040409, Tarcál

A termelők tevékenységüket ezen a szinten horizontálisan és vertikálisan bővíthetik, tehát önálló üzemé fejlesztve az első esetben növelik például a feldolgozottságot, a második esetben pedig új termékek, technológia és bővebb választék alkalmazásával, az eddigi tevékenységi körbe illeszkedő termelési és szolgáltatási ágakat építenek ki.²² Mindennek feltétele azonban a családban örökődő, illetve folyamatosan növekedő szőlőültetvény.

Egy-egy pincével és termelőeszközökkel rendelkező családi borászat több generáció munkájával, illetve a rendszerváltás után a kárpótlásból jött létre: „*Ez ugye komoly hozzáértést, felkészülést igényel. Merőben más dolog, mint csak szőlőtermesztőnek lenni. Onnantól kezdve, hogy borászkodni kezd, ehhez olyan technikai meg anyagi felkészülés kell, amit nem lehet egyik napról a másikra előtéríteni... Akik magánszemélyek vannak ebben, azok általában generációból örökölték.*”²³

A szőlészettel, borászattal foglalkozó gazdáknak ezért csak egy szűk csoportja volt képes önálló vállalkozásba kezdeni, kilépve a szőlőtermesztés háztáji vagy kisüzemi gazdálkodási keretei közül. Néhány nagyobb vállalat mellett, melyek a Borkombinát gazdasági egységeiből jöttek létre főként külföldi tőkéből, körülbelül 20 olyan családi pincészet található a településen, amelyek a nagyvállalatokhoz hasonlóan a termelés, feldolgozás és értékesítés teljes vertikumát megvalósítják gazdálkodásukban, összekapcsolva azt a turizmussal, mint az értékesítés egyik legfontosabb lehetőségével, miközben szembe kellett nézniük azzal a jelenséggel, hogy a külföldi trendek hatására megváltoztak a fogyasztói szokások és a nehéz borokkal szemben, a könnyed, reduktív technológiával készülők nyertek teret. Emiatt a pincészetek hatékony működéséhez elengedhetlenné vált azok gazdasági fejlesztése és a tevékenység diverzifikációja. A már létező borászatot tovább erősítve kibővítették a turizmussal, amelyet vagy megszűnő munkahely után, vagy a meglévő mellett, kiegészítő munkahelyként kezdtek el. Ez a réteg tehát a termelés mértékét növelve a gazdasági tevékenységet kibővítette az értékesítéshez kapcsolódó új szolgáltatásokkal. Itt részben a II. és legfőképp a III. csoport képviselőit kell megemlíteni. Az előbbi tagjai a szőlőt értékesítik boglyó vagy must formájában, míg az utóbbi képviselői az elkészített bort, saját értékesítési csatornákon keresztül. A bortermelők gyakran, ha elfogy, illetve kevésnek ítélik az éves termés, felvásárolnak az I. és II. csoport termelőitől is.

A IV., jelen munka szempontjából lényeges csoportot a gazdasági társaságok alkotják. Ezek a szervezetek Hegyalján nagy tőkebevonással, főként külföldi tulajdonos alapítása által jöttek létre. Indulásuk a rendszerváltás utáni kárpótláshoz és a Borkombinát privatizációjához kötődik. A Borkombinát első, egyben történő

²² Jelen Tibor: A stratégiai tervezés lényege, a stratégia tartalmi elemei. In: *Vállalkozások tervezése*. Szerk. Bodor Szabolcs–Jelen Tibor–Mészáros Tamás–Virág Miklós, Budapest, 1992. 45.

²³ SS040710, Tarcal

privatizációja után a céget 8 kisebb és 3 nagyobb egységre darabolták. Részegységek értékesítése adta a helyi nagyobb gazdasági társaságok alapját is, amelyeknek fő működési helye a településen van. A településen 4–5 nagyobb gazdasági társaság található, amelyeknek Tarcalon, illetve más településeken egyaránt vannak ültetvényeik. Birtoknagyságuk 10 és 100 hektár között változik. Napjainkban ezek a gazdasági társaságok képezik a helyi borásztársadalom egyik legreprezentatívabb, leglátványosabb rétegét mind Hegyalján, mind Tarcalon. Ezek a nagyüzemek megyei szinten az összes szőlőterület körülbelül 1/3-át birtokolják.

Közös jellemzőjük, hogy többségükkel nagy külföldi vagy hazai tőke áramlott be Tokaj-hegyaljára a megvásárolt ültetvények és ingatlanok fejlesztésén keresztül. A külföldi tőke bevonásával létrehozott vállalatoknak számos európai országban van testvérbirtoka, amely az ott szerzett tapasztalatok szempontjából igen jelentős: általuk Hegyalján számos technológiai fejlesztés, újítás honosodott meg. Lobbijaik révén módosították a bortörvényeket és a borkészítés évszázadok alatt kialakult és törvényben rögzített hagyományait is, mely számos esetben – mint például az aszú érlelési idejének lerövidítésénél – ellenérzést váltott ki a termelők közül. Sok helyi gazda a hagyományok „semmibeveteleként” értelmezte a változásokat. Mindemellett a külföldi vállalatok olyan közös vagy kollektív jószágot²⁴ hoztak létre, mely nemcsak a vállalatoknak, hanem a családi vállalkozásoknak is lehetővé tette a pénz forgási sebességének gyorsítását.

AZ EGYÉNI ÉS KOLLEKTÍV CSELEKVÉS SZEREPÉNEK VÁLTOZÁSA

A '90-es években negatív gazdasági tényezők befolyásolták a szőlő- és bortermelést, mind országosan, mind regionálisan. Felbomlottak a szövetkezetek, privatizálták az állami vállalatokat, így Hegyalján a Borkombinátot, miközben jelentősen beszűkültek a korábbi borértékesítési csatornák. A változások eredményeként a szőlőtulajdonosok önálló birtokosai lettek ültetvényeiknek és irányítói szőlő- és borértékesítésüknek, új gazdasági és piaci körülmények közepette.

A szövetkezetek a rendszerváltást követően nagyrészt a tagok között felosztásra kerültek. A szövetkezet a nyugati országokban, napjainkban is, nagy gazdasági szereppel bíró társulási forma, amely a mezőgazdaságban évszázados hagyományokra nyúlik vissza. Az első szövetkezetek Magyarországon is a 19. szá-

²⁴ „Ha egy rétegen vagy csoporton belül bárki részesedik a társulások szolgáltatásaiból, akkor – [...] – egyúttal a csoport vagy réteg minden tagja élvezzi a kérdéses szolgáltatások előnyeit. [...] Általánosítva minden lobbyszervezet, amelynek általános változást sikerült előidéznie a jogszabályokban vagy a szabályozásban, közös vagy kollektív jószágot nyújt ezáltal azoknak, akik hasznot húznak a szóban forgó változásból.” Mancur Olson: *Nemzetek felemelkedése és hanyatlása. Gazdasági növekedés, stagfláció és társadalmi korlátok*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1987. 46.

zad végén és a 20. század elején jöttek létre. A szocializmus keretei között azonban viszonylag későn, 1960-as évek végén, '70-es évek elején alakultak meg. A tarcali szövetkezet, az 1997-ig működő Tokaj-hegyaljai Mezőgazdasági Termelőszövetkezet 1974-ben jött létre, három évvel a Tokaj-hegyaljai Állami Borkombinát után. A rendszerváltás hosszas átmeneti időszakának bizonytalanságát és a gazdasági helyzet képlékenységet mutatja, hogy tovább működött a helyi termelőszövetkezet 1997-ig, amely mellett még két másik szövetkezetet is létrehozta. Rövidebb-hosszabb idő elteltével azonban a külső és belső nehézségek miatt, mindegyiket újjászervezték, majd megszüntették.

Ezek a kollektív cselekvésre épülő intézmények a gazdaság és a vidéki élet strukturális elemei voltak, összefogták a mezőgazdaság különböző ágainak termelőit, így Hegyalján a szőlészet és borászat szakembereit, akárcsak a hegyközségek. A szövetkezetek olyan termelési egységként jelentek meg, amelyek a családi vállalkozásokhoz, valamint a gazdasági társaságokhoz hasonlóan, a termelés, feldolgozás és értékesítés során jutottak szerephez, komplex feladatokat láttak el. Működésük során a tőke és a munka nem vált el egymástól, mindkettőt a tagok adták. Ennek értelmében a kollektív gazdasági cselekvés olyan szabályozott interakció, amely a gazdasági viselkedés egy lehetséges megnyilvánulási formájaként az egyének által önállóan nem vagy csak nagy befektetések révén elérhető célok, nyereség minél könnyebben való megszerzésére irányul. Ezen célok elérésére szerveződő gazdasági tevékenység ugyanakkor nemcsak a gazdasági cselekvésekre jellemző racionális döntés fogalmával jellemezhető, mint ahogy az alábbi interjúrészletből is látható:

Az előző rendszer idején milyen lehetőségek voltak értékesítésre és borkészítésre?

[...] szövetkezeti formák működtek, itt is volt szőlőtermesztő szakcsoport. Aztán ezek valamilyen oknál fogva megszűntek. Általában rossz szájjal szűntek meg, ezért ódzkodnak most ezektől a szövetkezésektől. Ezek úgy működtek, mint amik most az elképzelésekben is vannak. De akkor senki sem gondolt abba, hogy azért mégis helyel-közzel jól működött. Most, mire rájöttek, [...] már a kutyát nem érdekli. 20-30-80, meg 100 termelő tartozott bele. A termés egy részét feldolgozta magának a szakcsoport, lerakták pincébe, nagy részét értékesítették szőlőbogyóként, akkor még a Tokaj-hegyaljai Államgazdasági Borkombinátnak. Akkor még közösen szedték le, vitték, beadták nekik, egy részét feldolgozták, bent volt a pincében a pénz. Tehát maga a pince értéket képviselt a hordóktól a borig. Gyakorlatilag ez megszűnt, mert nem jó ez, mert kommunista elv, meg szocialista elv, meg mit tudom én mi volt, csak jó nem. Széverték és ezek mind 99%-ban rossz szájjal szűntek meg. Nem érdekel most már senkit. Pedig, ha azok akkor megmaradtak volna, akkor most nem volna most semmi probléma. Azóta csodálatosan vagyonosodhatott volna egy ilyen szakcsoport. A termelőnek meg semmi gondja nem volna, csak megtermelje a termését, gondolzza, meg leszüretelje, a

*többi meg a szakcsoport vezetőségének lenne a feladata. Ennyi. Ez ha működne, működne már vagy 30 éve. De hát ugye szétverték, nem megy. Most meg már nincs ember, akít ebbe bele lehetne húzni. Ahol ez jól szűnt meg, mert valami miatt muszáj volt megszűnnie, ott most gyorsan összeálltak, mert látták a lehetőséget. Azt, hogy lehet bármilyen módon értékesíteni, hogy ha együtt vagyunk. Akkor együtt képviseljük és nagy mennyiséggel piachoz tudunk jutni. Állami, meg európai uniós támogatásokat, tudunk közösen igénybe venni, [...]*²⁵

A politikai-ideológiai változásokkal megszűnt a kollektivitás kötelező ereje és az egyéni cselekvés vált meghatározóvá a gazdasági tevékenységekben. A közös együttműködéssel szembeni negatív érzések két területen is befolyásolták a gazdasági viselkedést. Egyrészt megnőtt az egyéni gazdálkodás jelentősége a gazdák szemében, másrészt háttérbe szorult a kollektív cselekvés szövetkezeti formája. Ezen utóbbi területen a közös cselekvés egy új formája, a civil szervezetek nyertek inkább hangsúlyt, főleg abból adódóan, hogy kevesebb kötelezettséget és együttműködést vártak a tagoktól, mint ahogy a külső gazdasági körülmények és azok változásai is az egyéni cselekvés gazdasági szerepét erősítették.

Ahogy a termelésben megszűnt a kollektív cselekvés lehetősége, az értékesítés is egyéni cselekvés formájában folytatódhatott tovább. A Borkombinát privatizációját követően kialakult nagy gazdasági társaságok bár szintén felvásárlóként jelentek meg az első években a piacon, új telepítésű, még nem termő szőlőültetvényeik miatt, azok termőre fordulásával folyamatosan csökken felvásárlásuk. Helyüket a csak értékesítéssel foglalkozó, szőlőültetvényt egyáltalán nem birtokló gazdasági társaságok veszik át. A kis földterülettel rendelkező termelők így a bizonytalanság ellenére, továbbra is ezeken a csatornákon keresztül értékesítették megtermelt szőlőjüket. A legfontosabb változások főként a termelés módjának átszervezésében, a szőlőtermesztés technológiájának megváltoztatásában jelentek meg. Míg az előző időszakban a minőségtől függetlenül vették meg a szőlőt a termelőktől, addig napjainkban már a termelés során a minőségre helyeződik a hangsúly, amely a korábbiól eltérő művelési eljárást követel meg a termelőktől. Helyzetüket jelentősen nehezítette ugyanakkor a közös érdekképviseleti szervezet, a termelőszövetkezet megszűnése.

Drasztikus változásokkal kellett szembenéznie a szőlő- és borértékesítési piacon a borászoknak is és új értékesítési csatornákat kellett keresni. A helyi állami felvásárló intézmény privatizációját követően, a felvásárlás mértékének jelentős csökkenése után, a megváltozott gazdasági környezetben már a borásznak magának kell feltérképeznie azokat a helyeket, ahol a hagyományos technológiával készülő, nehéz tokaji borok is képesek piacot nyerni. A termelők (itt a III csoportba tartozó gazdák) számára a borértékesítési piacon egy új fogyasztói csoport, a turista megjelenése és a turizmus erősödése jelentett új kilépési lehetősé-

²⁵ SS040710, Tarcál

get. Bár korábban is létezett a borturizmus, valódi megjelenése ezen időszakra tehető, amelynek intézményi keretét, a termelők számára, a külföldi példára szervezett Borút Egyesületek adták. A gazdasági stratégiák közül ezen középvállalkozói réteg a turizmus felé orientálódott, amely a vállalkozások további fejlesztését is maga után vonta, horizontálisan bővült működési körük. A megtermelt szőlőt nemcsak feldolgozzák, hanem különböző csatornákon keresztül önállóan értékesítik, elsősorban az átutazó turistáknak.

A turizmusnak a borkultúrával való összekapcsolódását jelenleg általában úgy tekintik, mint amely egyedülálló lehetőséget jelent egy térség gazdaságának felendítésére, a hátrányos helyzetű területek megerősödésére. Ez a szemléletmód olyan pozitív probléma-megoldási stratégiaként jelenik meg, amely a legtöbb település politikáját napjainkban jelentős mértékben meghatározza. Hatására ebben a régióban is létrehoztak számos, a hegyaljai bor értékesítését, a termelőket összefogó, reklámjukat segítő nonprofit szervezetet, mint például 1997-ben a Tokaj-hegyaljai Borút Egyesületet, Tarcál akkori polgármesterének vezetésével. Célja nemcsak a település, de az egész borvidék fejlődésének, fejlesztési irányának kijelölése volt.

PÁRHUZAMOK ÉS ÚJ TENDENCIÁK

A társadalmi-, gazdasági átalakulás új gazdálkodási formákat hívott életre, megváltoztatta az állami és magánszektor részvételét a termelés és értékesítés folyamatában. A kollektív cselekvéssel szemben felerősödött az egyéni gazdálkodás. Ezen átalakulási tendenciák problémák, új kihívások sorát generálták és generálják ma is, melynek során a szőlő- és bortermesztéssel foglalkozó gazdáknak új egyensúlyi helyzetet kell találniuk a hagyomány és innováció állandó összeütközéseinek színterén.

A borászatban bekövetkező változások egyik legfontosabb jelensége volt a gazdasági struktúra módosulása. A korábban viszonylag egyszerű szerkezetű, a szövetségi keretek és a Borkombinát által működtetett borásztársadalomban egy összetettebb rétegződési folyamat indult el a változatos gazdasági társaságok, magánvállalkozási forma és a nonprofit szervezetek megjelenésével. A gazdálkodás mozgató rugója egy új kapitalista szemléletű piac lett, amelynek szereplői ezen összetett változások indikátoraivá váltak.

Ahogy ez Tarcalon megfigyelhető volt, az átrendeződés során sok kis és közepes nagyságú földterülethez jutott kisvállalkozási formában működő termelő jelent meg, akiknek egy csoportja bekapcsolódott a turizmusba is, amelynek kiépítését a gazdasági- mellett kulturális és társadalmi tényezők befolyásolták. Ezen körülmények azonban erős alkalmazkodási képességet igényeltek a borászoktól, és lényeges szakismereti tudást vártak el. A gazdasági cselekvés legfőbb

meghatározója az egyéni cselekvés lett, szemben az előző időszak kollektivitásával, annak ellenére, hogy mind a szőlészet, borászat, mind a turizmus jelenlegi gazdasági helyzete összefogásra is inspirálja a termelőket.

A rendszerváltással felbomló kötelekek megszűnésével, a piac átstrukturálódásával egy aktív szervezői, önszervezői folyamat indult el, mind az állam, mind a gazdák oldalán, amely mint az „útkeresés időszaka” definiálható. A '45 utáni folyamatokhoz hasonló változások mentek végbe a szőlő és bortermelésben. Bár a gazdasági viszonyokban számos azonosság található, a problémák megoldásában ellentétes törekvések figyelhetők meg.

Akárcsak a II. világháború és a földosztás után, a '90-es években is, a bekövetkező események egyrészt a szabadság, önállóság, másrészt a bizonytalanság érzését, légkörét eredményezték. A termelők egyedül találták magukat a megváltozott társadalmi és gazdasági folyamatok közepette egy olyan birtokon, melynek önálló működtetéséről a legtöbben nem rendelkeztek elegendő tapasztalattal és a modernizációhoz szükséges befektethető tőkével. 1948-ban tartott „Hegyközségi nap” értekezletén hangzott el, hogy:

„A felszabadulás után, de előtte is a szőlőtulajdonosok borkészlete megsemmisült. Nem volt mivel kezdeni a termelést, nem volt forgótőke. Különösen a kisgazdák, az újbirtokosok helyzetében van ez. Nem tudja megfelelő tőke befektetéssel művelni a szőlő és gyümölcsöst. [...] Nem visszavenni kell a juttatást ezen kisemberektől, és igen elítélendők az ezzel való ijesztgetések, amelyeknek ismét csak az a következménye, hogy nem termelnek odaadással, hanem támogatni és szaktudásukat fejleszteni kell.

Nem várható az újbirtokosoktól, akit valamikor a szakszerű munkák elvégzésében kiváló, szakképzett szakemberek irányítottak, hogy ma, amikor már a sajátjában gazdálkodik, éppen olyan szakértelemmel gazdálkadjon.

Nem kell hangsúlyozni, hiszen köztudomású, hogy az eredményes szőlő és gyümölcs termelés nagy szaktudást követel a vele foglalkozótól és a szaktudást állandóan fejleszteni kell, korral együtt kell haladnia a termelőnek.”²⁶

A piaci kereslet és kínálat instabilitása szintén az 50 évvel ezelőtti eseményeket idézi vissza: *„Általános észrevétel Tokaj-hegyalján, hogy nincs boreladás. Nincs kereslet. [...] Igen nagy divat – sokszor kényszerből – a bornak, gyümölcsnek zölden, lábon való értékesítése. Ki jár jól, illetve ki járhat rosszul ilyen esetben. Rosszul csak a termelő. Ilyen kényszerértékesítés elé néz a termelő ezen az éven [ti. 1948] is. Nyugodt, kiegyensúlyozott kereskedelmi úton való értékesítésre kevés kilátás van.”*²⁷

²⁶ BAZML. IX.252.1.37/1948

²⁷ Uo.

Ezen problémák sok tekintetben a rendszerváltást követően szinte teljes mértékben megismétlődtek, újra visszatértek. Hasonló alapokon azonban eltérő megoldási stratégiák alkalmazása figyelhető meg. A II. világháborút követő politikai-ideológiai berendezkedés a közös cselekvés erőteljes fejlesztésére törekedett, a nehézségek leküzdésének legjobb módszerét a szövetkezetek létrehozásában és a kollektivizálásban látta: „*Altruista szellemű szövetkezeti értékesítés, amelybe az export is bekapcsolódna hatékonyan, megoldottá tenné ezt a helyzetet.*”²⁸

A kisgazdák szövetkezetben való tömörítését motiválta, hogy ezen intézményi keretek létrehozásával kiiktatható a kereskedelem és nagyobb készletek hozhatók létre, miközben megszüntethető az illegális kereskedelem. Emellett megfelelő termelési eszközök biztosíthatók a termelők számára, amely hozzájárul a minőség javításához, akárcsak a bor szakszerű kezelésében való segítségnyújtás. Ezen érvek ellenére mégis elhangzott a fentebb említett tanácskozáson a következő kérdés: „*Miért nem próbálnak a hegyaljai gazdák szövetkezni, miért nem akarják a szövetkezeti kérdést kezükbe venni?*”²⁹

A kérdésből kiderül, az egyéni cselekvés dominanciája és az együttműködéssel szembeni látenszen mindig jelenlevő negatív attitűd, amelyet a rendszerváltást követő események be is igazoltak. A gazdák a '90-es években, a szövetkezeti keretek között történő együttműködést megszüntették, vagy ha fenn is tartották azt újjászervezve, gyakorlatilag nem tudták eredményes intézményként működtetni, annak ellenére, hogy a fennálló gazdasági körülmények közepette a kollektív cselekvés hatékony stratégiai célkitűzést jelenthetne.

A 20. század végén azok a gazdák, akik a meglevő szőlőültetvény üzemméretét és szerkezeti felépítését nem fejlesztették, a rendszerváltással kialakuló feltételek közepette értékesítési és termelési problémákkal néznek szembe. A Bor-kombinát privatizációs időszakának bizonytalan helyzetét a '90-es évek elején a megalakuló gazdasági társaságok felvásárlásai bár enyhítették, napjainkra újból permanens problémaként jelenik meg a szőlőértékesítés nehézsége. A nagy gazdasági társaságok saját telepítésű, de még nem termő területeinek nagysága előre vetítette azt a jelenleg releváns problémát, mely szerint a felvásárlások során egyrészt fokozatosan csökken a felvásárolt szőlő mennyisége, másrészt a piac igényeihez alkalmazkodva, egyre jobb minőséget várnak el a termelőktől. Ez a helyzet két jelentős problémát generál. Az ültetvények termőre fordulásával párhuzamosan csökkenő felvásárlás túlkínálatot teremt a piacon, és feszültségeket generál kínálat és kereslet által meghatározott piac szereplői között. Ennek következménye a minőségi változás. A kereslet oldalán jelentkező minőségi elvárások a kistermelők szőlőtermesztési technológiájának fejlesztését követelik meg,

²⁸ Uo.

²⁹ Uo.

amely újabb teherként, a termelőktől gazdasági alkalmazkodási képességet igénylő tényezőként jelenik meg.

Az időszerű kérdéssé váló szétaprózottságra és az ebből adódó gazdálkodási nehézségekre azonban nem a kistermelőknél jelent meg az összefogásra irányuló törekvés, mint megoldási alternatíva, hanem egy gazdaságilag aktív rétegnél. A védettséget jelentő hálók helyére újakat kellett építeni, amelyek a bizonytalanság érzésének csökkentésében segítenek. A gazdálkodás újraszervezése, egymás támogatása, a kollektív útkeresés, az értékesítési nehézségek együttes megoldása, mint pozitív lehetőség, a rendszerváltást követően, továbbra is megmaradt, amit a termelőszövetkezetek fenntartására irányuló törekvések is mutattak. Az egyéni gazdálkodással járó nehézségek nagyságát mutatja, hogy az önálló vállalkozásba kezdő borászok látenszen, gyakran továbbra is azonosultak a kistermelőkre jellemző szemléletmóddal, amely az egyéni cselekvés buktatói miatt, a kollektív együttműködés szerepét hangsúlyozza. A folyamatos külső problémák az összefogás és egységes fellépés igényét generálták, amely abban fogalmazódott meg, hogy együttműködve olyan gazdasági bázist hozhatnának létre, amely el tudná érni a jelenleg a kisbirtokok hatékonysága ellen működő helyzet megszüntetését. Ezen szerveződés alatt – a borászok elképzelése szerint – olyan rendszert szeretnének megvalósítani, amely a megtermelt szőlő közös feldolgozásában, raktározásában, palackozásában és elsődlegesen értékesítésében és reklámozásában valósulna meg, ahogy Európában jelenleg is a szövetkezetek működnek. Az egyéni cselekvés irányába való elindulás mellett megmaradt tehát az együttműködés iránti igény, melyet a megszüntetett szövetkezetek helyett létrehozott új szövetkezetek, valamint a megjelenő civil szervezetek példáznak. Ez a vágy mégsem garantálja azok sikerességét, melyet mind külső, mind belső tényezők nehezítenek. Viszonylag nagyobb eredményességet tudnak felmutatni a szintén alulról szerveződő, civil szervezetek, a különböző egyesületek, mint például a Tokaj-hegyaljai Borút Egyesület, a Tállyai Borút Egyesület, vagy a Tokaj Renaissance Egyesület.

A két szervezeti forma, a szövetkezetek és az egyesületek, bár a tagoktól várt hozzájárulás és a tagoknak nyújtott támogatás módjában eltérnek egymástól, céljaikban, vagyis a közös cselekvésben rejlő pozitív lehetőségek kihasználásának fontosságában megegyeznek. Míg az egyesületek a marketing-tevékenységen keresztül próbálják a tokaji borok jobb társadalmi megítélését és ezáltal a forgalom emelkedését elérni, addig a szövetkezetek a közös tárolás, borkészítés és értékesítésben rejlő költségcsökkentés céljával szerveződnek, tehát a termelés, feldolgozás, elosztás klasszikus egységei alapján működnek. Külföldön, így a nyugat-európai országokban ezen utóbbi intézmények jól működő szervezeteknek számítanak, amelyek a tagok összefogása által, a termelési-értékesítési feladatokhoz komplex módon nyújtanak segítséget a gazdaságok működtetésében.

Míg az előbbi jóval nagyobb szerephez jut napjainkban a társadalomban, addig az utóbbi a negatív előítéletek által meghatározott. Bár a gazdák hazánkban is számos, Nyugaton a gazdálkodást befolyásoló tényezőt, gazdálkodási formát átvettek és meghonosítottak, a szövetkezeti keretek között történő működést továbbra is elutasítják. A szövetkezeti együttműködés külföldön levő példái nem gyökeresedtek meg. Okai az előző rendszer társadalmi-, politikai és gazdasági berendezkedésében, illetve a gazdák mentalitásában keresendők. Sokkal inkább a különböző egyesületi formák, mint civil, alulról jövő kezdeményezések terjedtek el, amelyek azonban elsősorban a turizmussal is foglalkozó borászok által szerveződnek, és csak kisebb csoportok összefogásában valósulnak meg.

DR.CSÁVOSSY GYÖRGY–FÜLÖP ISTVÁN

A CSOMBORDI ISKOLA VIRÁGKORA

A KEZDÉS REMÉNYKELTŐ IDŐSZAKA

A nagyenyedi Bethlen Kollégium hagyományai között mindig jelentős szerepet játszott a mezőgazdaság, erre a kollégium birtokában lévő földterület is kötelezte. A két világháború között mindinkább előtérbe került egy gazdasági iskola beindításának szükségessége a kollégium szomszédságában és annak irányítása alatt. Ösztönzőleg hatottak a példák is, mivel Erdélyben már három felekezeti, téli gazdasági iskola működött: a székelykeresztúri unitárius (1931), a radnóti és kézdivásárhelyi katolikus (1931, 1932). A református Bethlen Kollégiumon volt a sor, hogy megszervezze a gazdaiifjak szakmai képzését. Az elgondolás a közeli Csombordon valósult meg, 1935 nyarán alig két hónap alatt került tető alá a modern, emeletes iskolaépület.

A csombordi iskola megszületésének szellemi atyja dr. Szász Pál volt, a Bethlen Kollégium főgondnoka. Szász Pál, gáltói földbirtokos, aranysarkantyús vitéz, Szász József főispán, sárdi birtokos fia, 1937-től az EMGE elnöke, jelentős szervezői és vezetői szerepet töltött be az erdélyi gazdatársadalomban. A bécsi döntés után Dél-Erdélyben maradt, továbbra is kiadatta az Erdélyi Gazda folyóiratot, amely Romániában tizennyolcezer példányban jelent meg, míg Kolozsváron még 30 000-et nyomtattak belőle. A magyarság nagy veszteségére Szászt a kommunista diktatúra letartóztatta és az Ocnele Mari börtönben mártírként éhhalált halt. Emlékét Nagyenyeden kopjafa és a dr. Szász Pál közművelődési ház őrzi.

A csombordi iskola ünnepélyes megnyitása 1935 októberében történt. Dr. Nagy Endre, az iskola igazgatója, a megnyitó ünnepélyen a tanulóknak kihangsúlyozta: „Ne gondoljátok, hogy mi csupán földműves embereket akarunk itt nevelni. Első gondunk lesz megnemesíteni a lelkeket, átítatni a szíveket az ember-szeretet melegével, hitet adni a mai kételkedő nemzedéknek, visszahelyezni trónusára a gyakran ostorral elűzött, kigúnyolt becsületet, mert ezek nélkül nem lehet igazi gazda Erdély földjének népe. Ez új iskola falai közül kirajzó ifjú gazdanemzedéknek nem szabad kétségbe esnie, ha vihar szántja végig eke helyett barázdáit, ha áradat söpri el szénaboglyáit. A nyomor és csüggedés a hitetlenek kenyere, az erős lelkek csak úgy hatnak a megpróbáltatásokra, mint acélra a kalapácsütések. A Bethlen gazdanemzedéknek acélos lélek mellett sziklaszilárd jellemet kell magával vinnie az életbe.”

Dr. Nagy Endre kiváló oktató, nevelő és elismert szakíró volt. Példamutatóan vezette az intézményt apai szigorral, de szeretettel is. A kollégiumi szellemet ő ültette át a csombordi iskolába, amely később a csombordi iskola alapelveként fogalmazódott meg a Mezei–Fülöp vezette „aranycsapat” idején: *munkával munkára nevelni*. A munkában pedig a diákokkal karöltve a tanár is jó példaként buzgólkodott. Munkássága elismeréseként a Földművelésügyi Minisztérium a gazdasági iskolák ellenőrzésével bízta meg. Tanfelügyelői tisztségéről 1947-ben lemondott. Dr. Nagy Endre, mint szakíró is jeleskedett, az Erdélyi Gazda szerkesztőbizottságának tagjaként számos cikket közölt a folyóiratban. Dr. Szász Ferencel 1936-ban jelentette meg a *Gazdatudomány* című népszerű művét, amelynek második kiadása (1946) már ifj. Veress Istvánt is társszerzőként tünteti fel. Az iskola államosítása után négy évvel ment nyugdíjba, de mint óraadó, 1954-ig tanított Csombordon. 1969-ben Székelyudvarhelyen hunyt el. Endre bácsi nemcsak nevében, de Emberként, közösségi cselekedeteiben volt nagy. Egykori igazgatója halála után Veress István így emlékezett meg róla: „Iskolai tevékenységét, kiváló szervezőképességén kívül Istenbe vetett erős hite, rendíthetetlen akaratereje, kitartása, kifinomodott pedagógiai érzéke tették igazán értékké és gazdaggá. Mindenhol, mindig és mindenkit tanított, ifjút, öreget, diákot és tanárt egyaránt. Egész életét annak szentelte, hogy élőszóval és írásaival népe hasznára lehessen.”

Az iskola megindulásakor mindössze négyen voltak állandó tanárok. Dr. Nagy Endre, az iskola ügyeinek állandó intézése mellett növénytermesztést, állattenyésztést és növényvédelmet, ifj. Veress István igazgatóhelyettes és egy személyben bentlakás-felügyelő, könyvtáros, pincemester és gazdaságvezető méhészetet, kertészetet és baromfitenyésztést, Horváth Zoltán földrajzot, növénytant, állattant, románt és magyart tanított. Állandó tanár volt még Balázs Zsiga, míg a helybéli református lelkész óraadóként hittant tanított. Enyedről járt Csombordra id. Veress István, aki a dalkart vezette, Horváth Viktor, aki erdészetet adott elő, Benkő József és Szűcs Elemér, míg Szegő Dénes Gyulafehérvárról jött be tanítani. Demeter József a kerekes mesterségre oktatta a gazdaiifjakat. A háború alatt a pusztakamarási Szász Ferenc állattenyésztést tanított.

Az első évben 30 diák tanult Csombordon, a következőben 74-re, majd 81-re emelkedett a számuk. Az elméleti ismeretek elsajátítása mellett különösen a gyakorlati képzésre fektettek hangsúlyt. A szőlő metszése, oltása, permetezése, az oltványok kezelése, a gyümölcsfák alvó szemzése, az egyes mezőgazdasági munkák szakszerű elvégzése, a háziállatok hozzáértő gondozása szerepelt a gyakorlati oktatásokban és nem utolsósorban a hét négy napjának délutánján három óra hosszat a használandó szerszámok, gépek, felszerelések, készítésével, javításával foglalkoztak. Az intézetnek 35 holdas szőlője és 20 holdas szántója volt. Mindezek mellett már az első évben csemetekertet, gyümölcsfaiskolát, szőlőoltvány-telepet, zöldségeskertet, bolgárkertészetet, valamint gyógynövény-telepet

létesítettek. Az állattenyésztés ugyancsak fontos helyet foglalt el az iskola gazdasági életében.

Csombordra négy elemi után iratkoztak be a gazdálkodók gyerekei, 15 éven felül, de felső határt nem szabtak meg. Az oktatás két éves volt. A nyári hónapokban 2–3-szor egy-egy héten át gyakorlati oktatás folyt. Ugyancsak nyáron a tanárok a tanítványokat meglátogatták otthonukban, ahol szaktanáccsal látták el őket. Ez – a csendőrök örökös zaklatása miatt – nem is volt olyan egyszerű dolog. A két év alatt a diákok elsajátították a gazdálkodás gyakorlatát, de főleg a szőlészeti és borászati szakismeretek minden csínját-bínját. Csombordot éppen ez utóbbi miatt keresték fel szívesen a gazdafiúk, mert ilyen irányú képzés csak itt folyt.

AZ ÚJ TANÁRI NEMZEDÉK

Mezei Sándor, a későbbi kiváló igazgató, 1946 márciusában került Csombordra. Három és fél évtizeden át vezette a tanintézetet, neki köszönhető, hogy Csombord jó húsz éven át viszonylag háborítatlanul élhette virágkorát, miközben másutt már rég folyt az elsorvasztás. Nemcsak szervezésben volt felülmúlhatatlan (jó érzékkel választotta ki munkatársait, az „aranycsapat” tagjait), de volt időszak, amikor csakis az ő – hétfalusi csángómagyarok közül hozott – diplomáciai érzéke volt a megmaradás és az előbbre jutás biztosítója.

Mezei Sándor nem készült tanárnak. Az egyetemen Szász József volt az évfolyamtársa, együtt vonultak be katonának, együtt küzdötték végig a háborút, jobban-rosszban közösen osztoztak. Szász József Szász Pál unokaöccse volt, ő vitte el Mezei Sándort Gáltóre és kérte meg a nagybátyját, hogy nevezze ki a barátját Csombordra. Ez nem is ment olyan könnyen, mert Nagy Endrének más választottja volt, de Szász Pál személyes fellépését követően Mezeit szó nélkül alkalmazta.

Mezei hamarosan tekintélyt vívott ki magának, főleg miután Kun Istvánt, Kun Béla unokaöccsét, a szovjet hadsereg volt hadnagyát móresre tanította.

Fülöp István, a csombordi iskola másik meghatározó egyénisége, 1946 szeptemberében került Csombordra. Az elemi iskolát Sepsibodokon végezte. 1941 őszén a Sepsiszentgyörgyön beinduló ref. tanítóképző I. évfolyamára iratkozott be. A kollégium hagyományt teremtett abból, hogy többszöri falulátogatással a fiatal tanítójelöltekkel megismertesse a falusi életmódot, az ott lakók népművészeti értékeit. A képzősök ezt kulturális műsorokkal hálálták meg és beletanultak a közösségépítés ábécéjébe. 1944 őszén érkezett el a háború viharfelhőket kergető szele. Fülöp István katona lett és megismerte a hadifogság gyötrelmeit is. Tanulmányait csak 1946-ban folytathatta, a szentgyörgyi kollégium felszámolása után a csíksomlyói római katolikus képzőben. A képesítő vizsga után a csombordi ref. egyházközségbe nevezték ki kántor-tanítónak. Nagy Béla tiszteletesnél jelentkezett, ki gégerákban szenvedett és suttogva közölte vele, hogy a szálláshe-

lye a gazdasági iskolánál lesz. Leküldte Nagy Endre igazgatóhoz, aki mosolyogva üdvözölte és közölte vele, hogy segédpedagógus lesz a gazdasági iskolában. Ideiglenesen Mezei Sándorral lakik a kastély egyik szobájában. Így kezdődött Mezei Sándor és Fülöp István egy életre szóló barátsága.

Fülöp István a csombordi és bagói istentiszteletek végzése mellett a falusi élet művelődésének lett kovása. Így kapcsolta össze az iskolát a falu közösségével. Vegyeskórust szervezett, amelybe falusi fiatalokat is befogadott, majd színházi kört és táncgyűttest alakított. A legemlékezetesebb falumunkája a téli, csütörtöki fonóesték megszervezése volt, ahol a résztvevők monológokat, szavakat, énekszámokat és színpadi jeleneteket hallhattak.

A második tanévben Fülöp István már a gazdasági iskolánál szolgált, ahol választ, magyar nyelv és irodalmat, matematikát, történelmet és éneket tanított. Ösztönzésére 1948 tavaszától a gazdasági iskola tanárai és kultúrcsoportja vetítéses előadásokat tartottak a környező falvak gazdáinak, szaktanácsadással egybekötve.

A csombordi iskolát 1948-ban államosították. Igazgatója *Veress István* lett, akit Mezeihez szoros barátság fűzött. Veress István, a későbbi híres professzor, szenvedélyes kertész volt. Csombordhoz nemcsak a kezdet varázsa, házassága, hanem kedvenc időtöltése, a vadászat és a halászat is kötötte. Ezért később is a nyarak egy jó részét – Mezei Sándor vendégszeretete révén – Csombordon töltötte. 1949-ben Kolozsvárra az agráregyetem beinduló magyar szakára nevezték ki a zöldségtermesztés tanárának. A későbbiekben gyümölcsstermesztést, virágkertészetet és szőlőtermesztést is tanított. Kitűnő szakkönyveket írt, amelyek ma is népszerűek. Matuzsálemi kort ért meg, a munka, a hit és a becsület háromsága jellemezte Számos elismert szakembert nevelt, akik hálásan emlékeznek rá.

Veress István igazgatósága alatt (1948–1949) *Mezei Sándor* töltötte be az igazgatói tisztséget. Fülöp Istvánt pedig 1949–1951 között internátusi igazgatónak nevezte ki a minisztérium. Ő 1951-ben felvételizett a Kolozsvári Bolyai Tudományegyetem matematika-fizika karának levelező tagozatára és 1955-ben sikeresen letette az államvizsgát.

Szász József 1949-ben került Csombordra. Szőlészetet oktatott magas szinten és kitűnő gyakorlatot vezető tanárnak bizonyult, aki a tanulókkal gyakran együtt hordta a hátán a magasnyomású permetező gépet. Az ő több évi utánjárásának köszönhető a Kemény-hegyen lévő préház fölött a több mint 400 szőlőfajtából álló ampelográfiai gyűjtemény létesítése, amely számos kutatóállomás hasonló ültetvényénél is gazdagabb volt. Mint szakíró, az első korszerű, széleskörű *Szőlészet* társszerzője. Szász József 1958-ig működhetett Csombordon, mivel földbirtokosi származással csak az 1948 után szerzett diplomával lehetett az oktatásban megmaradni. Így a minisztérium – Mezei Sándor minden próbálkozása ellenére – felmondott Szász Józsefnek, aki ezután a Marosvásárhelyi Állami Borászati Vállalat főmérnöke lett.

Bartók Árpád, Fülöp István földije, 1951-ben Sepsibodokról került Csombordra. Kezdetben, mint pedagógus működött, erélyesen és következetesen. Kitűnő fegyelmet tartott az internátusban, nagyszerű nyomozónak bizonyult, ha valamelyik tanulónak a szekrényéből nagy ritkán eltűnt valami. Bartók a tettes kiderítését egy fél nap alatt kiderítette. Ő is Fülöp Istvánnal együtt felvételizett a Bolyai Tudományegyetem matematika-fizika karára és sikeresen államvizsgázott. 1951 és 1982 között Csombordon fizikát tanított.

A MEZEI-FÜLÖP KORSZAK ÉS AZ ÁLTALUK VEZETETT ARANYCSAPAT

Mezei Sándor és Fülöp István 1982-ig vezették az iskolát. Mezei 1949-től igazgatóként, Fülöp István 1951-től mint aligazgató működött. Mindkettő idővel I. fokozattal rendelkező tanár lett, és érdemes tanári fizetési kategóriát élvezett.

Mezei Sándor borászatot tanított, de legfőbb érdeme a tangazdaság folyamatos fejlesztése, a szőlőterület növelése és az iskola anyagi alapjainak a fejlesztése, valamint az új épületek, (az 1935-ben épült iskola kibővítése, két új iskola és új internátusi épület, sportsarnok, audióvizuális és borászati laboratórium, gépkoocsiszín stb.) létrehozása volt. Több éven keresztül – csombordi igazgatósága mellett – a Földművelésügyi Minisztérium tanfelügyelőjeként ellenőrizte a mezőgazdasági iskolákat. 1962-ben a budapesti mezőgazdasági kiállításon a román pavilon egyik vezetője volt. Emberi értékeit külön feladat lenne felsorolni. Ha kellett itthon a párttitkárnak, Budapesten pedig volt egyetemi kollégájának, a földművelésügyi miniszternek mondott oda. Sosem hátrált meg, fiatalkorában még fizikai támadások elől sem. Ő volt minden tanár baráti tanácsadója, az iskola villámhárítója, az aranycsapat védelmezője. Ezért elismerést soha nem várt. Halála után Enyed díszpolgárává avatták.

Fülöp István igazi nevelő volt. Szerette a fiatalokat, szerette a közösséget és Pista bácsiként fogalommá vált. Az oktatás korszerűsítésében apostolnak számított. Óralátogatásai, tanácsai, állandó jelenléte, a kollégákkal való munkamegosztása óriási jelentőségű volt a csombordi szellem kialakításában. Általa és Mezei Sándor atyai, baráti hozzáállása révén vált a csombordi közösség egy nagy családdá. Közös névnapok, szilveszterek erősítették e kapcsolatot, de családtagnak számítottak a diákok is. A tanárok és a diákok Csombordon lakóközösségben éltek. Ennek következtében az oktatók és a diákok kapcsolata az órák után sem szűnt meg. Az ügyeletes tanár és a két, majd négy felügyelő ébresztőtől lefekvésig ott tartózkodott a diákok körében, biztosította a napi program lebonyolítását, felügyelt, de segítette is a diákokat útbaigazítással, tanácsokkal. Mindenki felett azonban Fülöp Pista gyakorolt felügyeletet. Mindenre kiterjedt a figyelme, mindenről tudott, ami az iskolában történt. A diákok, mint apjukhoz jártak a lakására. Mindenkinek ismerte családi körülményeit, mindenkin segített, de ha kellett,

korholt is. Néha makarenkói pofonokra is sor került, ilyenkor a büntető együtt könnyezett a büntetettel. A kultúrélet bővítésén és az oktatás modernizálásán állandóan fáradozott. Minden szaktanár rendelkezett diavetítővel és epidiaszkóppal, a tanítás kabinetekben folyt.

A nagyteremben mozivetítő-gépet szereltetett fel, a diákok hetente kétszer nézhettek játékfilmeket és minden évben összeállítottak két-három műsoros estét, amellyel bejárták a megyét. Ezek szövegét rendszeresen Csávossy Györggyel íratta meg. Mindez az iskola népszerűsítését szolgálta, de a diákok toborzása végett az aligazgató minden év vége felé kiküldte a szaktanárokat szerte Erdélybe, akik diafilmek vetítésével tartottak ismertetést az iskoláról.

Az iskola audió-vizuális laboratóriumát is az aligazgató hozta létre. Saját fejlődését sem hanyagolta el. 1968-ban a tanfelügyelőségtől matematika-fizika szakos módszertani felügyelői megbízatást kapott. 1963-ban éltanár lett, 1978-tól 1982-ig a megyei tanfelügyelőség vezető tanácsának tagja. Publicisztikai tevékenysége igen gazdag, a közreműködésével szerkesztett könyveket és az általa folyamatosan írt munkákat egy másik fejezetben ismertetjük. Kovász-ember volt és az is maradt. Olyan, aki megéleszti maga körül a közösségi életet. Aki munkáját cipóként teszi mások asztalára. Hogy miként élt és él volt tanulói szívében azt a népdalszerű diáknóta példázza: Csombord volt szülőházam, / ott nevelt Pista apám, / aki őt megbántja / bicska a gyomrába, / ...

Következetesen ápolta a vendiákokkal való kapcsolatot. Minden sátoros ünnep alkalmával körlevelet küldött azokba a helységekre, ahol legalább öt egykori, csombordi diák dolgozott. Sokszor régi fényképekkel örvendeztette meg őket, biztatást és reményt öntött a nehéz időköt átélőkbe, szeretetre és egymás tiszteletére hangolta őket. Ha egyszer évtizedek múlva megemlékeznek róla, az egy rövid tömondatba befér: „Másokért élt.”

Nem hagyható azonban említés nélkül egy lényeges tényező Fülöp István életében. Azt, hogy ki állt állandóan mellette. Nem más, mint hűséges, az ő érdekében olykor kissé kardos felesége, Fülöpné Karácsonyi Ella, az iskola Ella nénije, aki évtizedeken át vezette az iskola titkárságát. Nélküle talán férje se lett volna az, aki lett, Csombord egyik tartóoszlopa.

Az aranycsapat tagjai az iskolánál eltöltött szolgálati évek időtartamának sorrendjében a következők voltak: dr. Csávossy György (1953–1987), Csorba István (1956–1987), Bartók Árpád (1951–1982), Tellár Ágnes (1970–1984), Antal László (1958–1969), Szász József (1949–1958), Horváth Ödön (1954–1960) és Kováts Gábor (1971–1975).

Dr. Csávossy György a minisztérium szolgálati érdekből történő áthelyezésével a Diószegi Szőlészeti Szakiskolától került Csombordra. Főtantárgya a borászat és a szőlészet volt, de tanított vegytant, agrokémiát és géptant is. Az országos hálózat keretében 1954–1963 között vezette a peronoszpóra előre jelező ál-

lomást, mely később 1963–1966 között a kertészeti kártevők és betegségek előrejelző állomásává bővült. Ehhez természetesen meteorológiai műszerekkel ellátott megfigyelőt kellett létesítenie, amelynek adatait a laboráns naponta háromszor olvasta le.

Tevékenységeből elsősorban a borászat terén alkalmazott változtatásokat kell kiemelnünk. Csombordon odajövelekor hagyományos hordóérleléssel készültek a borok, amelyek ugyan magas alkoholfokkal, de erős oxidatív jelleggel rendelkeztek. Kénevezést inkább csak a hordók karbantartására alkalmaztak. Csávossy vezette be a félreduktív, féloxidatív borok készítését, amelyek számos regionális, országos és nemzetközi díjat nyertek. Itt csak a nemzetközi sikereket említjük meg. 1960 és 1972 között az iskola borai (Ljubljana: 1960, 1966, 1968, Szófia: 1966, Bukarest: 1968, Budapest, OIV verseny 1972) egy nagyarany (Plébános 1963, Budapest 1972), négy arany és tizenkét ezüstérmét nyertek. Az 1959-es olaszrizlinget, amely aszús szemekből készült, 2001-ben a Magyar Bor Akadémia különdíjjal tüntette ki. Csávossy a Kemény-kastély alatti boltíves pincében egy népiesen berendezett borkóstolót és egy tízezer palackot meghaladó gyűjteményt, bortékát hozott létre. Ő vezette be Romániában a sherrybor (xerez) készítését, amelyből doktori disszertációját írta. Ezt a bort 1970-ben államilag minősítették. Az általa vezetett szakcsoport diákjai tudományos dolgozataikkal nyolc országos első díjat nyertek. Ezeket a megfelelő fejezetben nevesítjük. Korszerű borászatot és kísérleti munkát nem lehetett a szükséges elemzések nélkül végezni. Ezek érdekében létesített Csávossy egy kellő műszeres felszereléssel rendelkező laboratóriumot, amely úgy az oktatás, mint a szakcsoport kísérleteit szolgálta. Mint borízlelő, korán bekerült abba a nemzeti bizottságba, amely minden évben kiválasztotta az ország összes szőlővidékéről beküldött minták közül azokat a borokat, amelyek a nemzetközi versenyeken részt vehettek.

Csávossy szőlészeti munkássága Szász József távozása után került előtérbe. 1957-ben kezdte el új szőlőfajták előállítására céljából ivaros keresztezéseit. Így született meg több mint tizenöt új fajtajelöltje, vörösborfajtákból az államilag minősített *Alkony*, és a színanyagban gazdag *Herkules*, valamint a fehérborfajták közül a végtelenül illatos *Nauszika* és a *Szilvia*, melyek állami minősítés előtt állnak. A *Nauszika* több erdélyi borversenyen nyert nagyaranyérmét, illetve első helyet.

A szőlészeti munkák bemutatására diafilmeket és 8 mm-es filmeket készített, melyeket az előadásain sikeresen használt és igen megkönnyítette az anyag eljáratását.

Mint kutató, 1957–1958-ban a Kolozsvári Kertészeti és Szőlészeti Kutató Állomás, majd 1969-től 1992-ig a Balázsfalvi Kutató Állomás külső munkatársa volt. Mezei Sándorral együtt elsőként vezették be Romániában a paraffinozott oltványkészítést (1957).

A diákok pihenőidejéhez nem volt megfelelő külső körülmény Csombordon. A Maros part mellett, a híd szomszédságában egy elhanyagolt szilvás, hátrébb, a

lapádi patakig pedig a régi Kemény-park maradványaként öreg fák díszlettek. Csávossy, a diákok közreműködésével a Maros mellé töltést emelt, a szilvafákat kivágatta és Bartók Árpáddal, aki a földmérési munkát és az utak kijelölését végezte, egy fürdőhelyhez hasonló, szemet gyönyörködtető parkot létesített. Volt itt nyílt sétány padokkal és rózsalugasokkal, egy hatalmas, három emeletes szökőkút és két faragott mészkőből készült lépcsősor. Az elülső az új iskolaépülethez, a hátsó a kastélyhoz vezetett. Amíg a szilvás helyén létesült park inkább francia stílusú kertre emlékeztetett, a hátsó öreg fák közötti teret angolkert szerűvé alakították. A két részt egy hársfákkal szegélyezett árnyékos sétány kötötte össze. Mindez rózsák, díszcserjék és fák ültetésével járt – melyek többségét Bartók szerezte be – a munkálatokat Csávossy és Bartók vezetésével a diákok végezték el.

Csávossy 1981–1982-ben a Kolozsvári Agráregyetemen, mint óraadó előadó-tanár, a Borászati Tanszék vezetője és megalapítója volt.

Számos szacikket és tudományos közleményt közölt, továbbá hazai és külföldi tudományos ülésszakokon szerepelt dolgozattal, többek között Kecskeméten (1990) és Keszthelyen (1992). Szakkönyveit a megfelelő fejezetben soroljuk fel. 1965-ben éltanár címmel, 1969-ben munkaéremmel tüntették ki, 1975-ben érdemes tanári fizetési osztályba sorolták. Ma a Nemzeti Borászati Hivatal tagja, a Fehér megyei Borút alapító tagja, valamint a Magyar Bor Akadémia örökös tagja.

Csorba István 1925-ben született, Széken. Az elemi iskolát népművészetéről híres szülőfalujában, a középiskoláit Szamosújváron, az agráregyetemet 1950-től Kolozsváron végezte. Oklevelet itt 1953-ban szerzett. Ennek előtte, a világháború viharát követően, megismerte az orosz fogság keserves hónapjait.

Az egyetem elvégzése után, 1953–1956 között tanársegédként működött a zöldségtermesztési katedrán, Veress István mellett. Csombordra 1956-ban került, ahol zöldség- és gyümölcsstermesztést, valamint virágkertészetet tanított. Szigorú, igényes tanár volt, a munkavégzésben pedig saját példájával járt elől. A gyakorlati oktatást elengedhetetlennek tartotta. Nem volt diák, aki fát ültetni, metszeni, oltani, melegágyat készíteni nem tanult volna meg nála.

Az iskola vezetősége nagyra értékelte, hogy helyi erőforrások kihasználásával és a tanulók segítségével, egy 4 ha-os zöldséges táblát létesített. Ő hozta létre a tantervben előírt gyümölcsfaj- és fajtagyűjteményt. Szuperintenzív, 4 ha-os gyümölcstelepítésen mutatta be a diákoknak a kialakítandó koronátípusokat, úgy a klasszikus, mint a törpegyümölcsös esetében. Nem szemléltető táblaképről, hanem metszőollóval a kezükben tanulták meg a növendékek a szakmát. Hasonló célt szolgált a fűthető növényház megépítése, amely Csorba István egyik időtálló megvalósítása. Ebben ülőhely is volt, 32 tanuló részére, felnyitható padokkal. Így jegyzetelni is lehetett. Az előcsarnok alkalmas hely volt a földkeverékek elkészítésére és a nagyobb növények átültetésére. Több, mint kétszáz virágfaj- és fajta, díszfa és díszcserje állt Csorba István munkássága révén az oktatás szolgálatában, ugyanakkor így biztosította a park csodálatos virágdíszeit is.

1981-ben országos viszonylatban elsőként vezette be a hidegvíz-függönyös móddal működő fóliasátras termesztést, aminek köszönhetően fűtőanyag felhasználása nélkül termesztett télen is zöldséget. Szakkönyveit a megfelelő fejezetben soroljuk fel. 1985-ben éltanár címmel tüntették ki.

Bartók Árpád munkásságát részben nevelői tevékenységének az ismertetésénél valamint a park létrehozásával kapcsolatban, ahol főleg, mint topográfus jeleskedett, a fentiekben már méltattuk. Földméréstani tudását az iskola később is kamatoztatta, jelentős szerepe volt a szentkirályi szőlők telepítésénél, a parcellák, a teraszok kijelölésénél és a tőkesorok kitérésénél. Bár fizikus volt, alapos növényrendszertani felkészültséggel rendelkezett, alig volt vadon termő növény, amelyet rögtön nem azonosított. Ebben gyakori természetjárása is segítette. Szász József és Antal László mellett ő volt az iskola legképzettebb ampelográfusa. Mint ilyen, és a szőlőművelés gyakorlójaként szelektálta a nem rugós Furmint klont a csombordi hegyen, amelyet a szentkirályi Pogyiró dülön szaporított el.

Jó méhésznek is bizonyult, de emellett saját kis pincéjében kitűnő borokat lehetett ízlelni. Sajátságos bora volt az ún. „aromás Sauvignon”, mely 15% Alexandriai muskotályt és a későbbiekben egy kevés Nauszikát tartalmazott. Szenvédélyes vadász volt, amíg a puskáját a hatóságoknak be nem szolgáltatta. Veress Istvánnal együtt járta be a csombordi erdőt, az „urak fája” környékét és a bagói tó vidékét. Farkaskalandjait, mint szépíró, több írásban közölte. Szakíróként az *Erdélyi Gazda* hasábjain szerepelt, s 2000 után számos szőlészeti és borászati szaktanácsot közölt.

Nevelői tapasztalatát, amely egyben az iskola szellemét is tükrözi, a „Volt egyszer egy iskola” című kötetben így foglalja össze: „Volt még valami, ami nálunk szabállyá lett: nemcsak mi neveltünk, nevelte a közösség is önmagát. Volt otthonigazítás és volt diákvezetőség, a hálófelelősök, az otthonfőnökök a reggeli szemlén szigorúbbak voltak a nevelőknél is. Ugyanakkor kiálltak a diákság érdekeiért. Sürgősen be kellett takarítani ősszel a terményt? Az igazgató behívta a diákvezetőséget, lehet-e szó róla? Hát persze – volt a válasz – megyünk a fiúkhöz és megbeszéljük. Amikor visszajöttek bátran kijelentették: megyünk, ha az igazgatóság ilyen vagy olyan „extrát” ad a rohammunkáért. Ilyen volt a diákok öntudata Csombordon. Extra feladatért extra juttatást is mertek kérni”.

Tellár Ágnes Nagyenyeden, kertész családból született és ezt a foglalkozást a melegházas kertjében haláláig folytatta. Munkavégzés közben lett rosszul, utolsó erejével tért vissza a lakásába, ahol rövid szenvedés után elhunyt.

Az agráregyetemet Kolozsváron 1953-ban végezte el. A csombordi iskolánál 14 éven át hűséggel és odaadással munkálkodott, 1970 és 1984 között. Bár elkötelezetten kertész-asszony volt, mivel a fenti ágazathoz tartozó tantárgyakat volt évfolyamtársa Csorba István már évek óta tanította, ő beírta az állattenyésztés és az agrotechnika oktatásával. Közvetlen, gyors beszédű, humorizáló jelenség volt. A tanulók Gicu nénit inkább kedvelték, mint tisztelték. Az iskola vezetésének

megbízásából gyakran kereste fel a szövetkezeti gazdaságokat, hatékony szaktanácsokkal segítve az ottaniakat. A csombordi iskolához is a magyarlapádi kollektív gazdaságtól helyezték át. Az órák közti szünetekben a tanáriban uralkodó jó hangulat megteremtéséhez tréfás, de csípős megjegyzései is hozzájárultak. Volt munkatársai szeretettel emlékeznek rá. Halála után Nagyenyed díszpolgára lett.

Antal László az Arad megyei Dezsőházán született. Tanulmányait a diószegi Szőlészeti Szakiskolában kezdte, s annak megszűnte után Csávossy György áthelyezési évében, 1953-ban jött egész osztályával együtt Csombordra. Itt diákoskodott, s miután befejezte középfokú tanulmányait, a kolozsvári Agráregyetem kerészeti szakán szerzett mérnöki oklevelet. Középiskolás éveiben mindig osztályelsőként vizsgázott, de a sok tanügyi reform miatt hosszú időn át kellett diákoskodnia.

A mesterképző tagozat befejezése után mint gyakorlatvezető technikus működött. A csombordi szőlőben elsőként ő indította be a Moser-féle magasművelést. A fiatal diákból, majd a későbbiek során a tehetséges csombordi tanárból a szorgalom, alaposág, munkaszeretet, s a tudományos munka iránti vágy sem hiányzott.

1958 és 1969 között oktatott Csombordon. Tanári tevékenységének kezdetén a szőlőfajták iránti érdeklődése tette a csombordi iskola egyik legjobb ampelográfusává. Mint szaktanár mindig arra törekedett, hogy az általa vezetett osztályok tanulói elméleti és gyakorlati felkészítése kifogástalan legyen. Ennek érdekében – mint osztályfőnök – vasakarattal dolgozott. Tanulói odaadó figyelemmel hallgatták előadásait, – agrotechnikát (talajtant növénytermesztést és öntözéses termesztést) tanított, s az általa vezetett osztályok fegyelme úgy az órákon, mint a gyakorlati foglalkozásokon példaként szolgált a többi diák előtt. Tanári működésének elején úgy tűnt, hogy Csombordon fogja beváltani a hozzáfűzött reményeket, a magával hozott képességeit és az itt szerzett tudást. De mivel még diákkorából szoros lelki barátság kötötte volt osztálytársához, Lőrinczi Miklóshoz, a zágori állami gazdaság igazgatójához, ennek hívására elfogadta a gazdaság főmérnöki állását. Zágorból később beköltözött Marosvásárhelyre és az ottani Mezőgazdasági Iskolaközpontban dolgozott korai haláláig (1994).

Szász József munkásságát, aki 1949 és 1958 között volt a csombordi iskola kitűnő szőlész tanára a bevezetőben részleteztük.

Horváth Ödön édesapja, Horváth Tibor rövid csombordi tanárkodása és halála után került Csombordra. 1954 és 1960 között tanított itten, főtantárgya az üzemszervezés volt. Ő volt akkori tanítványainak egyik kedvenc tanára, mivel közvetlenségével, humorával, fiatalos lelkületével magához tudta őket kötni, mert elsőként igyekezett ledönteni a konvenciók kemény korlátait, a megmászhatatlan falat pad és katedra között olyan időben, melyben a dogmák szorításában a szabadabb szemlélet magvai csírájukban fulladtak meg. Kedvelte mindenki, mert utálta a nyakkendős kényeskedést, a protokolláris orrfennhordozást, a tudálékos nagyképűséget, a hivatalnokos szörszálhasogatást, a melldöngető pátoszt, a feles-

leges formalitást. Csak a természetességet tartotta emberhez méltónak és a természetet a legfőbb szépnek és igaznak. Gazdász volt a szó régi, nem regényes, de életet, viszonyulást, talán még mozdulatot is meghatározó értelmében. Szerette az esőszagú földet, a kékbe mélyedő erdélyi tájat, amely a szülőföldje volt. Ő volt az a szükséges színfolt a csombordiak nagy családjában, melytől az egész egy teljesebb ragyogást nyert.

Kováts Gábor 1971 és 1975 között, a sors rendelése folytán csak négy évig lehetett az „aranycsapat” tagja. Igaz, tiszta lelkű ember volt. Valódi példakép. Egyenesség, igazságérzet, megértés, következetesség és ugyanakkor nyílt szókimondás jellemezte. Matematikát tanított. Szervezői munkájával hathatósan hozzájárult a matematika kabinet kialakításához. A pontosság, a logika, a rend tisztelője volt. A példás tanár eme elmondhatatlan jellemvonása nála nem szavakban, hanem cselekedeteiben mutatkozott meg.

Súlyos betegen is megjelent osztálya tízéves találkozásánál. Ebben a nehéz órában is eleget tett az erkölcsi hívásnak. Büszkén vallotta csombordinak magát és mindenki idetartozónak érezte. A testi, lelki gyötrelmeket türelemmel viselte. Ez a nagyfokú türelmesség volt másik alapvonása. Érzelemdús, gazdag lélek volt. Hogyne lett volna az, hisz ő a vizek, erdők szerelmesének vallotta magát. Tanár-, halász- és vadásztársai ismerték csak igazán meleg kedélyét, egészséges humorát.

A CSOMBORDI TANÁROK SZAKIRODALMI MUNKÁSSÁGA

A tantestület iskolánál működő, vagy egykor ott tanító tagjai harmincnál több szakkönyvet jelentettek meg, mint egyéni munkát, vagy társszerzős művet. A legtöbb úgy íródott, hogy a csombordi diákok tankönyvként használhassák anyanyelvükön, de később a termelésben is útmutatásul szolgáljon. Nagy Endre munkáit már ismertettük, az „aranycsapat” által az állami mezőgazdasági, később Ceres néven működő kiadó keretében megjelentetett könyvek a következők: Csávossy Gy.–Horváth Ö.–Mezei S.–Szász J.: *Szőlőtermesztés* (348 old.) 1957; Csávossy Gy.–László Gy.–Mezei S.: *Borászat* (427 old.) 1963. A fentiek abban az időben a szakma legkorszerűbb műveinek számítottak. Csávossy Gy.–Székely J.: *Kertészeti növényvédelem* (282 old.) 1975.; Csávossy György: *Jó boroknak szép hazája, Erdély* (szőlészeti és borászati nagymonográfia) Mezőgazda Kiadó, Bp., 2003., az év szerzője címmel kitüntetve; Csávossy György: *A bor dicsérete* (szak- és szépirodalom) Mentor Kiadó Marosvásárhely, 2005; Csávossy Gy.: *Magyarán a borról* (borizleléshez szolgáló útmutatások) Mezőgazda Kiadó, Bp., 2006.; Csávossy Gy.: *Borászat* (egyetemi tankönyv) Mentor kiadó, Marosvásárhely, 2006.; Veress István: *Zöldségmag termesztés* 1950., 1958., Veress I.: *A gyümölcskertész kézikönyve* 1951., Veress I.: *A gyümölcsfák és bokrok metszése* 1952.; Veress I.: *Az almástermésűek és csonthéjasok termesztése, nemesítése* 1954.; Veress I.: *Mezőgazdasági termények és termékek tárolása* 1955., 1961.;

Veress I.: *Szántóföldi zöldségtermesztés* 1956.; Veress I.: *A csiperkegomba termesztése* 1956.; Veress I.: *Héjasok és bogyógyümölcsök termesztése, nemesítése* 1957.; Veress I.: *Zöldségajtatás és metszés* 1959.; Veress I.: *Virágoskert* 1981.; Veress I.: *Gyümölcsfogyasztó emberiség* 1982.; Botár A.–Veress I.–Wagner I.: *A gyümölcssteresztő kézikönyve* 1975.; Csorba I.–Keszi H. E.–Veress I.: *A családi ház kertje* 1975.; Csorba I.–Keszi H. E.–Török S.: *Házikert* 1957; Csorba István: *Zöldséghibrid vetőmag termesztés* 1955.; Csorba I.: *Zöldségajtatás és korai termesztés* 1957.; Csorba I.: *Zöldségtermesztés fólia és üveg alatt* 1996.

Fülöp István a volt tanulók nemzeti és erkölcsi nevelése céljából közölt több könyvet. Igen népszerű számos társszerzővel írt, író, tanár és egykori diák vallo-másait tartalmazó kötete: *A volt egyszer egy iskola* (1996), amely a régi iskola fénykorát és a csombordi szellem kialakulását mutatja be, igen olvasmányosan. Fülöp István további munkái: *Hogyan tovább, erdélyi fiatalok* (antológia, 2003.); *Nemzeti kulturális értékeink szolgálatában* (2006.); *Elődeink hagyatékával a ba-tyuban* (a Bethlen kollégium kicsengetésére 2007. és 2008.).

A fentiekén kívül egyes tanárok szépirodalmi munkásságot is folytattak. Csávossy György hat verseskötetet adott ki, továbbá tizenegy színdarabot írt és minden erdélyi színházban volt ősbemutatója. Málnási Bartók Árpád két kötetrel szerepel az erdélyi szépirodalomban, Csorba István pedig háborús emlékeit kö-zölte a *Művelődés* c. folyóiratban és önálló kötetben is.

A tanárok munkáját, velük teljesen összhangban végezték az iskola pedagógu-sai, akik közül külön meg kell említenünk Csorba Máriát (1964–1984), Madarász Dávidot (1955–1962), valamint Tiutiu Horeát (1971-től végig), akik leginkább biztosították a tanulók nevelésében a csombordi szellem meggyökeresedését.

Az iskola zavartalan működését az adminisztratív személyzet odaadó munkája segítette. A titkárságot Fülöp Ella (1950–1983) vezette. Mindenre kiterjedő fi-gyelme, a tanulók nyilvántartásának pontossága, a tanári karral való harmonikus együttműködés jellemezte munkáját, amelyet két gépíró, Costea Rodica és Székely Piroska segítette. A könyvelőség élén Simon Zoltán főkönyvelő (1950–1983) állt, az iskola vezetőségének harmadik oszlopos tagja. Az anyagi alap fo-lyamatos fejlesztése során adódó nyilvántartást lelkiismeretesen és naprakészen vezette segítőtársaival, Csávossy Magdával és Horváth Magdával együtt.

Az iskola ügyvezetésében említésre méltó munkát fejtett ki Mezei Júlia, aki dr. Nagy Endre idejében titkárnő, majd Mezei Sándor igazgatósága alatt 1963-ig a pénztárosi állást töltötte be. Naponta járt be kocsin forró nyárban és zúzmarás télben az enyedi bankba, ezen csak a gépkocsik későbbi beszerzése enyhített.

A gyakorlati ismeretek elsajátításában nagy szerepet játszottak a tangazdasá-got vezető technikusok. Az osztályfőnökökkel karöltve ők tartották nyilván a ta-nulók teljesítményét, amikor azok javadalmazásért dolgoztak. Ezek a jövedelmek képezték az év végi országos tanulmányi kirándulások anyagi alapját. A fenti

technikusok közül ki kell emelni Kádár József gazdaságvezető, Köble István technikus és Sallai József gazdaságvezető munkáját. Utóbbi 1961-től 1990-ig vezette a csombordi gazdaságot – akkor is, amikor az a kutató állomásokhoz került – szigorúan, nagy szakértelemmel és igényességgel hajnaltól késő estig.

A híres csombordi borok készítésében a pincemesterek: Bartha Gyula (1941–1951), F. Nagy Sándor (1950–1966) és Fejér János (1964-től nyugdíjaztatásáig) jeleskedtek. A naponta szolgálatot teljesítő két tanuló foglalkoztatását és a gyakorlati oktatást a tanár irányítása mellett, azzal közösen végezték. A gazdaságvezetők, valamint a technikusok és pincemesterek – Bartha Gyula kivételével – mind a csombordi iskola végzettjei voltak.

A technikusok a gyakorlati képzést minden ágazatban a naponta szolgálatot végző tanulók számára és a két-három hetes gyakorlatok alatt eredményesen biztosították. A tanárok és a technikusok közötti összhangot a gazdasági bizottság nagy mértékben szolgálta. Az igazgató, a szaktanárok, a gazdaságvezető, a technikusok és a pincemesterek minden este összegyűltek a gazdasági irodában és megbeszéltek a másnapi munkafeladatokat. Ez a megbeszélés biztosította a termelés tervszerűségét, hatékonyságát, a nagy termékek elérését és nem utolsósorban a tanulók gyakorlati képzését. Ezek a megbeszélések rendszerint az iskola pincéjében kedélyes poharazással értek véget.

Az adminisztrációt és gazdaságvezetést nagyban elősegítette, hogy nemcsak a tanárok, de a fenti munkakörökben dolgozók is az iskola területén, vagy a faluban laktak és bármikor, ha szükség volt rájuk, elérhetőek voltak. A csombordi nagy családhoz szoros kötelék fűzte őket.

A csombordi iskola napirendje is a tanulók oktatását és nevelését szolgálta, ugyanakkor a régi kollégiumi hagyományt folytatta. Reggel 6-kor volt az ébresztő, melyet reggeli torna és tisztálkodás követett. Hét és fél nyolc között tartottak szilenciumot, körletrendezést és lustrát. Fél nyolc és nyolc között a tanulók reggeliztek, majd 8 és 14 óra között folyt a tanítás. Délután 15 óráig ebéd és szabadfoglalkozás volt. Utána du. fél 5-ig gyakorlatra, hazafias munkára, szakkörök tevékenységére került sor. Du. 5-től este 7-ig szilenciumot tartottak, ezt követően este 8-ig vacsora és szabadfoglalkozás, majd vacsora után fél 10-ig szépirodalom-, vagy újságotolvasás, levélírás szerepelt napirenden. Fél 10-től 10-ig esti tisztálkodás, majd a tanárok, és nevelők által végzett lustra és villanyoltás zárta a napot.

Szombaton délután 3-tól 5-ig körletrendezés, szennyesek összeszedése, tiszta ruhák kiosztása, ágyneműcsere (két hetente), stb. volt a tanulók feladata, melyet este 9-ig tévénézés, filmek megtekintése, illetve a közkedvelt táncdélután követett. Vasárnap délelőtt 10–12 között került sorra a heti tevékenység kiértékelése. Ezen a napon az ifjúság több szabadidőt élvezett.

A CSOMBORDI TANINTÉZET ISKOLATÍPUSAI, A FEJLŐDÉS ÁLLOMÁSAI

A csombordi iskola 1935 és 1948 között, mint kétéves téli mezőgazdasági iskola működött. A végzettek ezüstkalászos gazda minősítést nyertek. 1948-ban az iskolát államosították és mint 3 éves Szőlészeti Szakiskola szakmunkásokat képezett ki. A tananyag viszont jóval több volt, mint amennyit a végzettség által biztosított állás megkívánt. Ennek a képzésnek az iparban volt elsősorban jelentősége, a mezőgazdaságban a szakmunkásképzés a munkahelyen vagy időszakos tanfolyamok által is megoldható volt. A csombordi végzettek, akiket szakmai tudás és rátermettség jellemezett, hamarosan brigádosnál magasabb állást töltöttek be, egyesek vezetők lettek, vagy magánúton magasabb képesítést szereztek.

A fenti okok miatt a mezőgazdasági szakiskolák egy részét műszaki középiskolákká alakították át. A csombordi iskola ennek az intézkedésnek a révén 1951-ben, mint 4 éves szőlészeti műszaki iskola folytatta tevékenységét. A szakmai és műszaki iskolák csoportosításával alakultak meg a további fejlődés folyamán az iskolaközpontok, amelyek minden szempontból eredményes oktatást biztosítottak. A hazai (romániai) mezőgazdasági szakoktatás egyik legszebb fejlődési korszakát képezték ezek az iskolaközpontok, amelyek fejlett anyagi bázissal, a szakma gyakorlati elsajátításának és a fiatalság erkölcsi arcélét kialakító munka lehetőségével, valamint jól képzett tanszeméllyel rendelkeztek.

A Csombordi Szőlészeti Iskolaközpont az 1955/1956-os tanévben 3 éves szakmai és 3 éves mesterképző iskolával kezdte el működését. A szakmai iskola elvégzése és 3 évi termelési munka után a mezőgazdasági üzemek a legjobb elemeket küldték a mesterképző iskolába. A kihelyezések során az iskola vezetősége ügyelt arra, hogy olyan helyekre ossza be a végzősöket, ahol már dolgozott néhány csombordi öregdiák. Kérés mindig akadt bőségesen, egy helyre nem irányítottak kettő-háromnál többet, hogy mindegyikük számára jusson egy meghódítható „szűzföld”. A többi már az idősebb „testvér” feladata volt. A kihelyezett vendiákok rövidebb-hosszabb előadásokat tartottak az üzemben dolgozó munkások részére szervezett továbbképzések alkalmával.

Az iskola szőlészeti-borászati tagozatának mintegy kétezer végzettjével behálózta egész Erdély területét, ahol felkészültségük révén mindenütt keresettek voltak, előnyt élvezve számos vidéken, akár a helyi szakintézmények végzettjeivel szemben is (pld. Ménesen, Besztercén, Tordán és Kolozsváron).

A szakmai iskolák a szakemberszükséglet bizonyos fokú kielégítése után feleslegessé váltak és ennek következményeként az iskolaközpontokban négy tanéves technikumok alakultak. Csombordon az 1962/1963-as iskolaévtől kezdődően kertészeti-, valamint állategészségügyi tagozat működött és ezzel az iskola

egy új ágazattal bővült. A négy évből három az iskolában végzett oktatásból, egy év pedig termelési gyakorlatból állt.

Ugyanakkor a gazdasági iskolákat termelési egységek mellé rendelték és mintaszzerű tangazdaságukat ezeknek a kezelésébe adták. Mivel az üzemeknél a termelés eredményessége volt elsődleges, termelési periódusaik és munkaerő szükségleteik nem mindig találtak az oktatás igényeivel, a tanulók gyakorlati felkészítését gyakran az alkalmasság, az érdektelenség és a tanárok részéről az eredményekért való felelőtlenség jellemezte. A több napos vagy hetes gyakorlati tevékenység szinte teljesen megszűnt. Mindez a szakoktatás eredményességének és fejlődésének a gátlója lett és jogos bírálatot váltott ki. Következésképpen 1970-től a tangazdaságok egy része ismét az iskolák kezelésébe került és megművelésüket majdnem kizárólag a tanulók munkája biztosította. Megjegyzésre méltó, hogy a csombordi iskola termelési eredményeinek elismeréseképpen a Kolozsvári Kísérleti Állomáshoz került. A tangazdaságot továbbra is az iskola vezetésének elvi irányítása alatt hagyták. Így a csombordi iskola a termelőüzemmel való egyesítésnek viszonylag pozitív oldalát élvezhette.

Az 1966/1967-es tanévtől kezdődően az iskola, mint Csombordi Mezőgazdasági Líceum folytatta működését kertészeti-, valamint mezőgazdasági könyvelési- és áruismereti tagozattal. A líceum végzettjeinek szakérettségi lehetőséget biztosított és ezzel megnyitotta az egyetemi továbbképzéshez az utat. Így a csombordi tanintézet az oktatás minden szakaszán átment és a legmagasabb képesítésű szakemberek képzését is lehetővé tette.

AZ ANYAGI ALAP FEJLŐDÉSE

Az 1935-ben emelt három tantermes, irodákkal, valamint szárny- és emeleti részében internátussal rendelkező épület 1956-ig elégségesnek bizonyult. Kiegészítésként rendelkezésre állt a volt Kemény-kastély, amelyben nagyobb részt tanári lakások, de szükség esetén osztályok és laboratóriumok is helyet kaptak.

1957-ben, az első iskolaépület szomszédságában, újabb négy tantermes részleg épült. 1963-ban, az átrendezett gazdasági udvaron, a két régebbi épülettel szemben készült el az új korszerű iskola, amelyben nyolc tanterem, két laboratórium, egy módszertani kabinet, valamint három irodahelyiség kedvező oktatási feltételeket teremtett. A fejlődés üteme azonban újabb és újabb követelményeket támasztva, szinte állandó építőteleggé változtatta az iskola területét a további évek során. Betonburkolatot kaptak az utak, az iskola előtt pedig tavirózsás medence létesült. 1966-ban épült a száz férőhelyes leányinternátus (alagsorában nagyméretű zuhanyozóval) és a kétszázötven személyt befogadó ebédlő, továbbá az orvosi rendelő, a klubhelyiség, utóbbiak a legelső iskolaépület kiegészítésével.

A fonikus terem építése 1969-ben fejeződött be. Időközben az 1963-ban épült iskola kazánterméhez kapcsolt hálózattal, az iskola összes épületeibe bevezették a központi fűtést. A hideg-meleg vízvezeték, a sártalan utak, a villanyenergia sokrétű felhasználása (saját telefonközpont és rádióhálózat alkalmazása) a csombordi tanulók és a tanárok számára munkahelyükön és otthonukban egyaránt városi kényelmet biztosítottak.

1950-ig az iskola csupán egy tananyag raktárral, ún. „múzeummal” rendelkezett. 1970-ben már hat laboratórium és kabinet, nevezetesen a fizika és géptan, a vegytan, a kertészeti és a borászati laboratórium, a fonikus vetítőterem, (az idegen nyelvek, zenei képzés és osztályfőnöki órák számára), valamint a gépírást gyakorló kabinet szolgálta elmélet és gyakorlat szorosabb kapcsolatát. A biológiai laborban minden tanuló számára külön mikroszkóp állt rendelkezésére, a fizika labor ismerettrögzítő és ellenőrző berendezéssel rendelkezett. A borászati laboratóriumban gazdag műszertár és felszerelés biztosította az elemzési munkák és a mikrobiológiai vizsgálatok elvégzését. A földmérési oktatást is számos optikai műszer szolgálta.

Az anyagi alap fejlesztésének jegyében egy zuhanyozóval ellátott tornaterem létesült. Az iskolai sportpályán a bitumen borítású labdapálya, és a vörös salakos futópálya, melyet zöldellő terasz ölelt körül, szépen illeszkedett az iskola környezetéhez.

A tangazdaság területe Mezei Sándor irányítása mellett évente gyarapodott. Míg az államosításkor alig 35 ha-ral rendelkezett, 1961-ben összterülete már 292 ha-t tesz ki. Közel 60 ha szőlő, 4 ha szőlőiskola, 30 ha gyümölcsös, 1 ha szőlőalany-telep, 10 ha zöldségeskert, 170 ha szántóterület és 20 vagon befogadóképességű borpince állt a tanulók rendelkezésére.

A Kemény hegyen, 1960-ban, míg az a szőlészeti iskola birtokát képezte, a szőlő összterülete 17,26 ha volt. A fajták, a falutól a hegy teteje felé az alábbi sorrendben következtek: Ottonel muskotály, Kis-Plébános, Nagy-Plébános, fajtagyűjtemény (400 fajtából), Olasz- és Rajnai rizling, Sárga muskotály, Sauvignon, Furmint, Neuburgi, Szürkebarát, Új-Plébános (Furmint, Neuburgi, Ottonel muskotály) és Fehér leányka. A szentkirályi hegyen, amelyen a szőlő összterülete kb. 100 ha, az iskola általi új telepítések 1961-ben kezdődtek. 1970 és 1975 között létesült a szentkirályi szőlő legnagyobb része. A Serbán tábla alá olaszrizling és szürkebarát került, majd a Csombord felé kanyarodó út mentén, a Magyar-hegy felső részén Ottonel muskotályt, Szürkebarátot és Olaszrizlinget, az úton alul Ottonel muskotályt és Piros traminit telepítettek. A két Láb nevű táblán Királyleánykát, Fehér leánykát, Olaszrizlinget és Piros traminit ültettek. A Pogyró nevű dűlőn, a falu felett, Olaszrizling, az új fajtagyűjtemény, legfelül pedig a Csávossy keresztezéseiből létrejött új fajták parcellája jött létre.

A tangazdaságot gazdag géppark (traktorok, kombájn stb.) szolgálta. A személyzet közlekedését egy személygépkocsi, egy terepjáró, egy mikrobusz, míg az áru és termény szállítást egy teherautó biztosította.

A GYAKORLATI OKTATÁS CSOMBORDI SAJÁTOSÁGAI

A tanárok és a technikusok munkásságánál már többször kitértünk a csombordi gyakorlati oktatás kiemelt szerepére, amelyet a példaadás jellemzett és amely a csombordi oktatás alapelvét, a „munkával munkára való nevelés” megvalósítását biztosította.

Szükségesnek tartjuk ennek a gyakorlati oktatásnak néhány sajátosságát kiemelni. A fontosabb ismeretek elsajátítása végett a XI–XII-es osztályok számára évharmadonként gyakorlati vetélkedőkre került sor: metszésekben, oltásokból stb. A nyertesek az őket megillető elismerésben részesültek. A tanulmányi kirándulások is a szakmai tudás gyarapodását szolgálták. Pontosán meghatározott munkaterv tartalmazta a meglátogatásra kerülő termelőegységeket, de városokban a felkeresésre érdemes múzeumok és könyvtárak jegyzékét is. Mindezekre általában az utolsó előtti évfolyam két-három hetes országjárása alkalmával került sor, beleértve az üdülési lehetőséget is pl. a tengerparton. A szükséges anyagi alapot az osztály a gazdaságban végzett munkával kereste meg.

A végzős diákok a technikusok mellett részt vettek a termelő munka megszervezésében, irányításában és ellenőrzésében. Naponta minden technikus mellé egy végzős diák volt beosztva, hogy egész napi tevékenységét figyelje, ha kellett a keze alá dolgozzon, s a papírmunka végzését is megtanulhassa tőle. Ugyanezt a célt szolgálta időszakonként egy-két öregdiák meghívása egykori diáktársai közé. A beszélgetések során a gyakorlatukban felmerülő szervező- vezetői gondokról is óhatatlanul szó esett.

A szőlő- és gyümölcszüretek idején a XI-ik osztályosok brigádvezetői felelősséggel dolgoztak. Egy brigádban a vezető négy munkacsoport, 50–60 diák munkáját szervezte meg, irányította, ellenőrizte és jegyezte a teljesítményeket. A csoportmunkában az egyéni teljesítmény is nyilvántartásba került, de a csoport szellem Csombordon elsődleges volt. A IX-es kezdők a nagyobbakkal közös csoportba kerültek, akik testvérükként segítették, igazították útba őket.

Hagyomány volt a tangazdaságban hetente átlag két-öt órai ún. hazafias munka elvégzése is. Minden osztály a szakképesítés lépcsőfokainak megfelelően a szakmában dolgozott. Az iskola gyümölcs- és zöldségekertjében minden tanulóknak bizonyos számú fát, növényt vagy területet osztott ki a vezető tanár, ahol mindenki maga végezte a termelési ciklus összes munkáit. Ez hozzájárult az egyéni felelősségtudat és a megfigyelőkészség fejlesztéséhez, emellett biztosította a tanulók minden munkában való részvételét is.

A borászat – a borívás élvezetének veszélyével – a gyakorlati oktatói munka próbakövének számított. Nem tudunk olyan volt csombordi diákról, akinek a borízlelés lehetősége az erkölcsi romlás előidézője lett volna. Annál általánosabb az

a tény, hogy a csombordi nevelésű borászok munkahelyükön a szakma elismert gyakorlói lettek, helyenként mérnöki feladatot látva el.

A különböző ágazatokban naponta szolgálatot teljesítő diákok gyakorlati felkészítéséről már beszámoltunk. Ez a beosztás, mely naponta ebéd utántól másnap délig tartott, állandó kapcsolatot teremtett az elmélet és a gyakorlat között.

AZ AGROKLUB

A klub 1978 májusában alakult azzal a céllal, hogy a tanulók gyakorlati képzését a kutató munkába való bevonással és a három ágazat egységes irányításával biztosítsa. Valójában a szakcsoportok munkájának a tökéletesítését szolgálta. A kertészeti ágazat, a szőlészeti, borászati és zöldség-, gyümölcsstermesztési köröket foglalta magába, a mezőgazdasági, talajtani, biológiai, állattenyésztési és méhészeti köröket irányította, a mezőgépesítési, traktorkezelési és a mezőgazdasági szerszámokat karbantartó köröket egyesítette.

Mindegyik élén egy-egy szaktanár és három tanuló állt. Az egyes szakkörök munkacsoportjait, általánosságban három-négy különböző évfolyamról toborozták. Minden tanév elején a szakköröket átszervezték. Az új tagok főleg a IX-es osztályokból kerültek ki. Ez még akkor is szükségesnek bizonyult, amikor az illető tantárgyat csak a harmadik vagy negyedik évfolyamon tanulták, mert a szakdolgozatok megírásához, a kísérletek kiértékeléséhez, a megfelelő következtetések levonásához legalább három év eredménye szolgáltatott tudományos alapot.

Szervezett kísérletek már 1955-től folytak. A legeredményesebb szakcsoportot Csávossy György irányította. Jelentős kutatómunka folyt a zöldség-, gyümölcs- és virágtermesztési körökben is, Csorba István vezetésével.

A diákolimpiákon, az országos tanulmányi versenyeken és a szakdolgozatok országos szimpóziúmán nyertes csombordi tanulók névsora az 1963–1985-ös időszakban. Első helyezést nyertek: László István (1963), Giurgiu Tănase (1964), Ștefănuț Ioan (1967), Mărginean Ioan (1971), Tripsa Mariana, Popon Angela (1975), Guzu Veturia és Colesa Cornelia (1976), Dan Sorina (1977), Csabai Mewlinda (1981), Murguly Erzsébet és Bíró Hilda (1985). Második helyezést értek el: Mucsi Mihály (1973) és Neag Mariana (1975)

AZ EGYKORI CSOMBORDI DIÁKOK SIKERES PÁLYAFUTÁSA

Nem az iskolának, hanem az életnek tanulunk – állítja a latin mondás. A csombordi iskola emlékezetes oktatói és nevelői munkája azokkal az eredményekkel mérhető le, melyeket a végzettjei az életben elértek. Ez tükrözi, mint az ízletes bor a szőlő minőségét, az iskola színvonalát. Minden egyes öregdiák sikeres

munkásságát itt nem ismertethetjük, példaként mutatunk csupán be néhány kiemelkedő életpályát.

Ezeket megelőzően meg kell említenünk, hogy egy 2000-ben készült felmérés alapján az egykori csombordi diákok 35%-a végezte el a főiskolát. *Varga István*, a Szilágyság szülőtte, Csombordon fejezte be a szakiskolát, majd a látogatás nélküli tagozaton, 1958-ban a mesterképzőt. 1955-ben került Marosújvárra, az állami borvállalathoz, technikusként. 1959-ben a kétszáz éves Teleki-féle várpincében rendezte be mintaszerűen a borvállalat (Vinalcool) korszerű üzemét. Itt messze-földön ismert borokat készített, melyekkel Erdély-Hegyalja hírnevét öregbítette. Ezt követően hívták vissza szűkebb pátriájába, az állami borvállalatok megyei igazgatójának. Itt a semmiből egy új világot teremtett. Csávossy tanácsára Szilágysomlyón pezsgógyárat létesített. Ezt helyi erőforrásokból, nyugdíjas bányászokkal 3,5 km hosszú, széles alagútnak a sziklába vágásával valósította meg. Mivel a pezsgógyártásnak alapanyagra volt szüksége, a megyei termelő szövetkezetek területén 2000 ha szőlőt telepített. Az alapanyag befogadására átvette a sarmasági szénbánya 1,5 km hosszú vízszintes tárnáját, ahol a kitűnő pezsgő alapborokat tárolta. A *Silvania* nevű somlyói pezsgógyár 3,5 millió palackkapacitással rendelkezett. Klasszikus technológiával készített pezsgői magasan a legjobb hazai (romániai) pezsgőknek számítottak. A szorgalmas, jövőt építő, állandó lelkesedéssel munkálkodó igazgató eközben levelezőként a kolozsvári Babeş-Bolyai Egyetem biológiai fakultásán szerzett egyetemi oklevelet. Nemcsak a pezsgógyártás, hanem a minőségi bortermelés irányítója is volt. Emlékezetes sikert ért el az 1987-ben Vaslui-ban megrendezett országos borversenyen, ahol a szilágysági borok – közöttük főleg Ambrus Ernő szilágyballai mintái – 11 nagy-aranyérmert nyertek és így a megye országos első lett. *Varga István* a rendszerváltás után nem sokáig folytatta vezetői tevékenységét, betegsége miatt visszavonult váralmási családi házába. A Román Kertészeti Szövetség tiszteletbeli tagja.

Barabás József 1958-ban fejezte be a szőlészeti szakmai iskolát és 1963-ban a mesterképzőt. A szakmai iskola befejezése és a mesterképző három év utáni elkezdése közötti termelésben eltöltött időszak igen jól érzékelteti a Csombordon nyert munkaszellemet. A gazdaságok ösztöndíjasokként csak a legjobb elemeket küldték vissza a mesterképzőbe. Jóska, az osztály legjobb tanulója, három más társával együtt a buziási állami gazdasághoz került. Munkásként többet sütkéreztek a napon, mint amennyit a kapát koptatták. Jóska hamar megelégtelt a semmittevést, nem akarta szőlőpásztorként lopni a napot. Bement az irodába. – Adjának munkát – kérte. – Eddig nem adtunk? – kérdezték. – Csak lehetőséget a tekerésre – mosolygott Jóska. Az igazgató jól megnézte: – Tudsz-e a lovakkal bánni? – Már hogyan tudnék. Székely vagyok – volt a válasz. Megtették kocsinak. Ha valaki egy barázdával többet szántott, Jóska másnap ötrel előzte meg. Tehette, lovai kerek voltak, mint a zsemle. Titka volt ennek. Estéknként egy jó vacsoráért és a lovai részére jó adag zabért fekete fuvarrt végzett a falusiaknak.

Ősszel az igazgató megkérdezte a volt szakmai iskolásokat: – Ki ért a cukorfokoláshoz, ki tudja a szőlő érését követni, a szüret idejét meghatározni? – Jóska egyből rávágta, hogy ő. Szüret után rábízták az összes pincét. Két év múlva olyan nélkülözhetetlen lett, hogy nem akarták visszaengedni a mesterképzőbe. Fogta magát és elment Temesvárra a káderosztályhoz. A személyzeti osztály vezetője jóindulatúan végighallgatta és egy ajánló levelet adott neki: – Menjen Barackára – mondotta – adja át ezt a levelet az ottani igazgatónak. Ő az egyetlen, aki esetleg hajlandó lesz segíteni magán. Jóska hajnalban érkezett Barackára. Megtudta, hogy az igazgató már öt óraker bent van a gazdaságban. A kapuban kapta el. Bemutatkozott és átadta a levelet, majd hozzátette: – Ön nem ismer engem. Nem tudhatja, hogy megérdemlem-e az ösztöndíjat, de arra kérem, nemcsak, mint igazgatót, hanem mint embert, segítsen rajtam. – Az ismert szakember végignézte, majd később aláírta a szerződést és saját sofőrjével küldte ki az állomásra. Jóska a nyári gyakorlatokat Arad-Hegyalján, a Barackai ÁG-nál végezte. Fazekas István igazgató igen megkedvelte. A mesterképző elvégzése után rá akarta bízni a gazdaság pincéit. Jóska kéréssel fordult hozzá: – Egy évig munkásként szeretnék dolgozni. Azt akarom, hogy a legkisebb nehézséget is megismerjem.

Így indult Jóska karrierje. Vezetése alatt épült fel a modern borkombinát a legkorszerűbb felszereléssel, melynek tároló kapacitása 1025 vagon. A tartályos részleg mellett a dombba vájt hordós tároló 62 vagon bor érlelését biztosította. Barabás Jóska vezette be a termovinifikációs vörösbor készítést is. Bortékát létesített, a kombinát földszintjén laboratórium működött, az emeleten egy ízléses borkóstoló állt a vendégek, vásárlók, szakemberek fogadására. Mérnökök, vegyészek dolgoztak a keze alatt, bár ő csak technikus végzettséggel rendelkezett, de állandóan képezte magát. A Székelykeresztúrról elszármazott gazdai vadék, mint ember, Arad-Hegyalján is megőrizte ősei jellemvonásait. Szívós, leleményes, tudásra szomjas és jó ízléssel megáldott szakembernek, ugyanakkor lelkes idegenvezetőnek ismerik. Minden oda látogatónak hosszan mesél a vidék történelmi múltjáról, az Árpád-háziak koráról, a világosi fegyverletétel körülményeiről és a világháború eseményeiről. Olvasottsága meglepő. Sokan úgy gondolják, hogy a csombordi iskola végzettjei, bár nagyszerűen értik a mesterségüket, bizonyos fókig szakbarbárok. Barabás József erre az élő cáfolat.

Mucsi Mihály 1974-ben végezte el a csombordi agrárlíceum kertészeti tagozatát, majd a Jászvárosi Agráregyetem kertészeti tagozatára felvételizett sikeresen. Utolsó egyetemi évében megnősült, a felesége egy évvel járt alatta ugyanazon az egyetemen. Mindketten a kézdivásárhelyi Burgonya Kísérleti Állomáson dolgoztak 1980-tól, Mihály mint főmérnök 1994-ig, felesége Éva-Mária, mint kutató mérnök 1996-ig. 1993-ban alakították meg a feleség nevében a Phyto-Farm Kft-t, mely növényvédelmi szereket forgalmazott, majd 1994-ben Misi nevében az Agricom Kft-t, mely termeléssel foglalkozott. Ez öt évig nem fizetett profit adót. Ma a növényvédő szerek forgalma évi 2 500 000 RON, a termelés értéke is több,

mint 3 000 000 RON évente. Közel 280 ha-on gazdálkodnak, amiből 100–110 ha burgonya, a többi 130 ha gabona és 20–25 ha répa. Évente kb. 4 000 t burgonyát termelnek. A vetőgumó termelés több fajtából áll, melyeknek zömét Hollandiából és Németországból hozzák be. Minden évben a terület 60–70%-ára import vetőgumót ültetnek sajátos hollandi technológia alkalmazásával egy éves utánzaporítással és fémzároltan forgalmazzák az ország különböző területein azoknak a gazdálkodóknak, akik étkezési burgonyát termelnek belőle. A déli megyékből a termés már júniusban piacra kerül és a termelők ezt követően leelőlegezik a következő évre a vetőgumó szükségletet. Ha szükséges a vetőgumó tárolását a következő tavaszig Misiék biztosítják, 2 000 t saját tárolókapacitással és 500 t bérelt tároló helyiséggel rendelkeznek. Az étkezési burgonyát különböző kereskedők szállítják, de kb. 1 000 t étkezési burgonyát saját járművel szállítanak a CARREFOUR szupermarket hálózatba ameddig a készlet tart. Ez az árú saját címkéjükkel van ellátva és EUREPGAP, vagy az utóbbi időben GLOBALKAP minősítéssel kerül forgalomba.

A cég önerőből végezte el az első időszakban a szükséges géppark beszerzését, most ennek felújítása és kibővítése SAPARD vagy FEADR uniós projektek által történik. Mucsi Mihály bebizonyította, hogy kellő felkészültséggel és kereskedői bátorsággal az egykori csombordi diák a nagyvállalkozók sorába léphet.

Dr. Orbán Miklós magas tudományos fokozat elérése előtt áll, és egyetemi oktatóként is működött. A kertészeti műszaki középiskolát Csombordon az 1968/69-es tanévben fejezte be. Ezt követően egy évig gyakornokként dolgozott a csombordi pincében. 1971-től 1975-ig a Dohánytermelő és Feldolgozó Vállalatnál Marosújváron kerületi termelési megbízott volt. 1975 és 1979 között egyetemi hallgató a Kolozsvári Agráregyetem agrármérnöki karán, ahol agrármérnöki oklevelet szerzett. Első munkahelyén az illyefalvi TSZ-ben 1979-től 1990-ig üzemvezető főmérnöki állást töltött be. Innen ment át a Kovászna megyei Mezőgazdasági és Élelmiszeripari Vezérigazgatósághoz, ahol 2000-ig privatizációs igazgatóként tevékenykedett. 2000-től kezdődően, mint alapító tag, az illyefalvi LAM alapítványánál felnőtt képzési programvezető és szakelőadó. A LAM alapítvány célkitűzése egy régiófejlesztési program keretében a magángazdaság, valamint a kis- és középvállalkozások megsegítése. Orbán Miklós itteni főbb tevékenységi területe a felnőttképzés és a pénzügyi hitelezés. A felnőttképzést Svájcban és Bajorországban végzett gyakorlat egészíti ki.

Orbán Miklós 1998 és 2005 között konzulens tanár volt a budapesti Corvinus Egyetem nyáradszeredai kihelyezett tagozatán, ahol agrotechnikát tanított. Jelen pillanatban végzős doktorandus a Gödöllői Szent István Egyetem Környezettudományi Doktori Iskoláján. Ennek hozadéka a több mint 30 tudományos közlemény és egy szakkönyv megjelentetése.

1991-től több, mint 100 ha területen gazdálkodik agrármérnök fiával, ifj. Orbán Miklóssal. Azt vallja, hogy a csombordi nevelés, az ún. *csombordi szellem*

szerettette meg vele a földművelést, mely nála nemcsak foglalkozás, de életforma is. Orbán Miklós a magas értelmiségi munkának és a gyakorlati megvalósításoknak az ideális ötvözője.

Lőrinczi Miklós 1951-ben került Csombordra, amikor a Széki Szakmai Iskolát ide helyezték. Ennek elvégzése után beiratkozott a technikumba, ahol két évet végzett. 1955-ben a tanügyi reform következtében mesterképző iskolák alakultak. Lőrinczi Miklós beiratkozott a csombordi mesterképző iskolába, de decemberben behívták katonának. Ekkor levelezés útján folytatta a tanulmányait és leszerelés után mint rendes hallgató a mesterképzőt 1958-ban fejezte be.

Első munkahelye a Zsidvei ÁG volt, ahol, mint mestert alkalmazták. Itt hat évig dolgozott. Ezután a Zágori ÁG-hoz nevezték ki igazgatónak. Ezt az állást tíz évig töltötte be. Ezalatt beiratkozott a Kolozsvári Agráregyetemre, ahol levelezés útján 1965-ben szerzett mérnöki oklevelet. 1967-ben kinevezték a Dicsőszentmártoni Mezőgazdasági Tanács elnökévé. 1968-ban, a rajonok megszűntével visszakérült a Zágori Állami Gazdasághoz igazgatónak. 1969-ben került Marosvásárhelyre az Élelmiszeripari Kombináthoz, mint igazgató. Ez a vállalat rövidesen megszűnt és ekkor kinevezték a Marosvásárhelyi Szőlő- és Borvállalathoz ugyancsak igazgatónak. Innen ment nyugdíjba 1990-ben. Vezetői képességekkel rendelkezett, jó szervező és népszerű munkatárs volt a beosztottjai, többségükben volt csombordi diákok vallomása szerint.

Sike Zoltán tizenöt évesen került a diószegi szőlészeti szakiskolába, mely egy év múlva megszűnt és az osztályt 1953-ban áthelyezték Csombordra. A szakiskolai tanulmányok befejezése után a csombordi iskola mesterképzőjét 1960-ban végezte el és már 1961 februárjában szolgálatba állt a Sárközi Állami Gazdaság halmi részlegénél, ahol egy tönkrement, régi szőlős és gyümölcsös gondozását bízták rá. Főmérnöke, Tudorán Gheorghe csak „Sike bácsinak” szólította, ami a megbecsülés jele volt. Minthogy a farmvezető kertész-mester az avasi magyar faluban, a szőlő és gyümölcsstermesztéséről híres Kőszegremetén született, helyesebb, ha a főmérnökével való kapcsolatát „pretyinségnek” nevezzük, mely ugyan barátságot jelent, de az etnikumközi jó kapcsolatok jelentéstöbbletével bír. Így érthető, hogy mikor Tudorán mérnököt Szinérváraljára helyezték, az állami gazdaság igazgatójának, csak úgy vállalta a megbízatást, ha „Sike bácsit” is magával viheti. 260 ha szőlőt és gyümölcsösöt kellett itt gondozni, és Sike Zoltán volt az igazgató jobbkeze. Rábízta a pincekulcsokat is. A szinérváraljai munka 1963 decemberében kezdődött. A termelőhely tüzes, féledes és száraz borairól volt híres. 1955-ben az országos borversenyen a furmint és a leányka aranyérmert nyert. Ezeket a fajtákat akarta Sike Zoli nagyobb területen elszaporítani, továbbá a Csombordról ismert fajtákat, a Traminit, Olaszrizlinget és az Ottonel muskotályt. Vörösbort adó fajták közül Oportót és Burgundit telepített. A Cabernet itt rosszul termelt, de a három fajta házasításából híres vörösbort állított elő, úgy, hogy a 60-as évek végére a 30 ha-os telepítés már bő szüretet biztosított. De nemcsak

szőlőst, gyümölcsöst is létesített: 50 ha almást, 18 ha cseresznyést és 10 ha szilvást. Híressé mégis borai tették, melyeket volt borász tanára a legnagyobb elismeréssel izlelgetett. A gazdaság tulajdonába ment át a Teleki pince, a kősziklába vájt Demeter pince, valamint a kastély alatti Mándi pince.

A gazdasághoz, annak székelykapuhoz hasonló bejáratához az Erdősi Sylvester János szobráról – aki jeles humanista, újszövetség-fordító, első nyelvszabályozónk volt és 1504 körül született a Szinyérvár alatti oppidumban – a Szinyér pataka mellett betonút vezet. Már innen látszanak a szőlőteraszok, melyeken hatalmas művelés folyik.

Sike Zoltán a rendszerváltás után szembekerült a vállalat vezetésével, mert RMDSZ választmányi tag lett. Így huszonkét év után otthagyta a gazdaságot és a „Prodas” céghez került mint üzletvezető. Ezt a munkakört nem tudta megszeretni és nyugdíjaztatta magát. Sokakban megmaradt kópésága, amivel mindig feltalálta magát. Így született meg a „kijózanító kerítés”, azoknak a megyei elvtársaknak a számára, akik a hideg pincei poharazás után a kinti forróságban colstokként estek volna össze, ha az ajtónál álló „őr” nem akasztja őket gyorsan a kerítés dróthálójára. Igazi közösségi ember volt. A Szinér völgyeibe felkúszó kisváros legtávolabbi zugába is elment győzködni a szülőket, hogy magyar iskolába írassák gyermeküket. Választáskor kocsijával hordta az öregeket szavazni, hogy kellő számban legyen képviselve a helybeli magyarság. Csombordról nagy szeretettel emlékezett meg. 2006-ban hunyt el, két héttel előtte még felkereste az avasújavárosi borversenyen egykori borász tanárát. Csombordról így vallott: a becsületos munka mellett itt ivódott vérünkbe a fejelem.

Szabó Mihály Kárásztelekről került Csombordra, mint számos más falubelije. Kiváló tanuló volt. Misi 1955-ben végezte el a szőlészeti műszaki iskolát. Csendes szavú, nyugodt, szerénynek fellépése mögött határozott, gyors döntésekre képes, kapcsolatteremtő készséggel rendelkező egyéniség húzódik meg. Óriási munkabírási, és szorgalom jellemzi. Pályáját Arad-Hegyalján kezdte, innen került részlegvezetőnek Margittára, a Bihar megyei Borászati Vállalathoz. A margittai Borászati Vállalat kezelésébe került a szerzetesek egykori sajtóháza, mely ikerkosaras sajtóval volt felszerelve, ami a századfordulón a legkorszerűbbnek számított. A mustot a hegyen lévő prэшházból nem edényekben szállították le a község szélétől jó néhány száz méterre lévő pincébe, hanem földbe süllyesztett, zománcozott cserépből készült csővezetéken esés által. Misi a gyümölcstermesztési adottságokra alapozva a Partium egyik legjelentősebb – cefrészővel összekapcsolt – szeszfőzdéjét hozta létre, finomító oszlopokkal felszerelve. Kikísérletezte a melaszból történő szeszfőzést is. Margittához két jeles pince tartozik. A székelyhídi Stubenberg-kastély alatti, valamint a szentimrei udvarházé. A Stubenberg pince műemlékszámba megy. Ez kétszintű járataival, a felső rész oszlopos építményével az Érmellék dicső szőlészeti múltjának emléke. Misi a mennyiség hiányában, a bor minőségét kívánta emelni. Itt született meg a Csomborddal való együttmű-

ködés jegyében a sherrybor készítés. Ebben a pincében a volt csombordi diák, Pakó István dolgozott. Szentimrén a szőlőben fekvő, békebeli időkből való, barátságos verandájú, gyümölcsfákkal árnyékolt udvarház Misi keze alatt tetszetős és kényelmes vendégházzá alakult át. Pincéje, hosszú glédában sorakozó hordóival és azok tartalmával minden látogató számára emlékezetes maradt. A 80-as évek végén a pince mellé korszerű feldolgozót építtetett.

A rendszerváltás után, amikor a margittai hobbi-szőlők gazdát cseréltek, Misi, egy dolgozó élet eredményeként, Tótiban egy kis szőlőnek való területet vásárolt, beültette és családi munkaerővel példás, korszerű kordonművelésbe kezdett a Nagy-hegyen. A tágas pince fölé szemrevaló emeletes, manzárdos villát építtetett. Ha arra gondolunk, hogy Misi megvalósításaiban a saját és felesége keze munkája messzemenően benne van, úgy elmondhatjuk, hogy jól megtanulta a csombordi szőlőpásztor utasítását: Fiúk, fogjátok meg jól a munka végét!

Az állami borvállalatok vezetői közül említsünk meg itt három volt csombordi diákot, akik példás vezetőknek bizonyultak.

Lázár Vilmos 1965-ben végzett Csombordon a kertészeti technikumban. Kézdivásárhelyen lett a helyi borvállalat vezetője, ahol annak megszűnéséig dolgozott. Ismert készítménye a Kovásznai Gin volt. Lánya, Mária is csombordi tanuló lett és 1986-ban érettségizett.

Mezeiné Simon Julianna, aki a csombordi líceumot 1975-ben fejezte be, a gyergyószentmiklósi állami borvállalatot irányította. Később Amerikában telepedett le. Nő létére is erélyes, szakmai szempontból kitűnően felkészült vezetőnek bizonyult. Csombordi végzetek segítették munkájában.

Kovács Mihály, a Csombordon képeztést nyert három Kovács testvér legidősebbike 1976-ban fejezte be a csombordi líceum kertészeti tagozatát, majd Csíkszeredában az állami borvállalat élén tevékenykedett.

Az Antal családot nemzedéki szálak fűzik a csombordi iskolához. *Antal József* 1962-ben végezte itt a mesterképzőt és nyugdíjazásáig a Gernyeszegi ÁG körtvélyfájai farmján, majd a Zágori és Szőkefalvi ÁG szőlőfarmjain dolgozott. Zágorban 1965-ben 40 ha szőlőt telepített.

Antal Endre 1964-ben fejezte be a csombordi technikumot. Friss diplomával és nagy reményekkel kezdte pályafutását, mint kertész-technikus az illyefalvi MTSZ-nél, ahol nyolc hónapot dolgozott. 1965–1967 között a Zágori ÁG-nál szőlész-technikusként, majd 1967 szeptemberétől a dicsőszentmártoni Zöldség és Gyümölcsértékesítő Vállalatnál, mint áruszakértő és főtechnikus működött. A rendszerváltás után, kevés pénzzel, de csombordi akarással és szaktudással a magánszektorban tevékenykedett sikeresen. Fiával, Lehellel 1992-ben megalakították a Korodszentmártoni Mezőgazdasági Társulást 114 ha-ral, melynek első elnöke a fia, Lehel lett. 1994–2004 között Antal Endre volt a társulás elnöke, utána nyugdíjba vonult.

Dr. Antal Lehel apjával 1980-ban ellátogatott Csombordra. Mikor meglátta a tablókön nagybátyja és édesapja fényképét, kijelentette, hogy ő is idejön. Apja próbára akarta tenni és a nyári vakációban elküldte a bátyjához, kapálni, permetezni. Lehel azonban kitartott elhatározása mellett és 1982–1986 között csombordi diák lett a kertészeti líceumban. Az agráregyetemet 1992-ben végezte el Kolozsváron. Lehel volt a korodszentmártoni társulás első elnöke, majd 1992 és 2006 között a Maros megyei Mezőgazdasági Hivatal tanácsosa, a 2006–2009-es időszakban pedig ugyanannak a hivatalnak vidékfejlesztési aligazgatója. 2000-től a Budapesti Corvinus Egyetem konzulens tanára, ahol szőlészetet, majd 2007-től dr. Csávossy György visszavonulását követően, borászatot is tanít. 2009 szeptemberében doktorált a Kolozsvári Agráregyetemen. A Szentmárton Borrend nagymestere.

Seprődi József Kibéden született, ahonnan kibédi Mátyus István az első magyar nyelven megírt borászat (1792) szerzője származott. 1973-ban került a csombordi kertészeti líceumba és 1977-ben érettségizett. A Budapesti Kertészeti és Élelmiszeripari Egyetem kertészmérnöki szakát Nyáradszeredán, 1999-ben végezte el. Mesteri fokozatot borászati marketing és menegement tanulmánya alapján a Bukaresti Agrártudományi és Állatorvosi Egyetemen nyert 2004-ben, „Minőség és eredményesség a borkészítésben és értékesítésben” c. munkájával. 2006-ban minősített borkóstolói szakvizsgát tett le Bukarestben. 1977-től szőlészetben és főleg borászatban dolgozik. Munkahelyei: a Marosvásárhelyi Szőlészeti Borászati Vállalat Dicsőszentmártoni Egysége, ahol pincemester, majd egységvezető. Ezt követően a Marosvásárhelyi Marisia Szőlészeti Borászati cég ákosfalvi pincészetének vezetője, majd a Vámosgálfalvi Borház technikai igazgatója. Jelenleg a Dicsőszentmártoni Good Vin cég tulajdonosa és vezetője. Borai az évek során számos borversenyen nyertek arany- és ezüstérmet. Tagja a Küküllőmenti Borrendnek.

A magyar kisebbség érdekében politikai szerepet is vállalt, de emellett jelentős művelődési munkát fejtett ki. Oszlopos tagja volt a dicsőszentmártoni Nép-színháznak és emlékezetes alakítást nyújtott számos főszerepben. Kritikusok szerint hivatásos színész lehetett volna. Rövid ideig vezette a dicsőszentmártoni Sipos Domokos Művelődési Egyesületet is. Seprődi József életpályája, másokéhoz hasonlóan, a csombordi iskola sokoldalú felkészítését bizonyítja, azt, hogy az iskola gazdagon feltarisznyálta a végzősöket, amikor útra bocsátotta őket.

Gáspár József 1955-ben kezdte tanulmányait a csombordi mesterképző iskolában, de közbejött a katonai szolgálat és így a mesterképzőt a látogatás nélküli tagozaton fejezte be, 1958-ban. Öccse, Lajos is csombordi diák volt, aki technikusként dolgozott a szilágysomlyói 12-es farmon, amíg 1988-ban szívinfarktusban el nem hunyt. József menyee, Bartha Hajnal is Csombordon tanult, 1985-ben végezte el a kertészeti technikumot, ezt követően pedig 1993-ban a Kolozsvári Mezőgazdasági Egyetemet. Gáspár József 1958 ősztől a zilahi borbegyűjtő köz-

pontnál dolgozott, később a pálinkafőző üstök ellenőre lett. 1960-tól a Szilágy-somlyói ÁG technikus a híres Magurán. Itt értékesítette mindazt, amit Csombordon tanult. 1962-ben kézi erővel készítették a Magura déli lejtőjén teraszokat, ahova Fehér leánykát, Királyleánykát, Olaszrizlinget és Ottonel muskotályt telepítettek, hogy visszanyerjék a magurai bor hírnevét, mely már 1902-ben kivitelre került. Sikerült is nekik jó minőségű borokat készíteni. Ezek egy részét külföldön értékesítették. 1980-ban százhat ha teraszos szőlőtelepítésre kapott beruházást. Bebizonyította, hogy 45–50%-os lejtőn is lehet gépesített szőlőtelepítést kialakítani, jó eredménnyel. Ez a környezetkímélő művelés nagyon megváltoztatta a Magura arculatát. A kecskelegelő, bokrok és gödrök helyett négy-ötsoros huzalos, félmagas törzsű szőlők díszlenek a teraszokon.

Sajnos a rendszerváltás után a tudatlan emberek lerontották a teraszokat, kivágták a szőlőket, nem gondoltak arra, hogy mindez a nép keserves munkájának az eredménye. 1991-ben Gáspár József munkáját értékelő emberek felkeresték Krasznahorvát községből, hogy mentse meg a huszonegy hektáros gyümölcsöst. Vállalta a munkát, az eredmény: 40 t/ha almatermés. A földtulajdonosok jutalékként 1 800 000 lej (ma 180 RON) értékű almát kaptak hektáronként. 1995 októberében Somlyóújlak kiöregedett népe kérte meg, hogy vegye bérbe a hat éve parlagon álló földjüket. Mindent megtett annak érdekében, hogy a föld szakszerűen legyen megművelve, a tulajdonosok megalégedésére.

Mivel a családban három agrármérnök van, családi farmgazdaságot akarnak létesíteni a saját földjükön, mert azt vallja, nem szabad elhagyni a szülőföldet, mert akié a föld, azé az ország is.

Kolozsvári Attila 1956-ban végezte el Csombordon a szőlészeti szakiskolát, majd 1960-ban a mesterképzőt. Ezt követően a Kolozsvári Mezőgazdasági Főiskolán szerzett mérnöki oklevelet. Első állomáshelye a Nagydemeteri ÁG volt, ahol igen jó minőségű félszáraz, félédes borok teremtek. A szőlők egykor a szászok kezén voltak, ezek kivándorlása után az állami gazdaság úgy újította fel a szőlőket, hogy a karós szőlők között tíz soronként két méteres utat vágott a permetezőgépek számára. 1962-ben az állami gazdaság, amelynek főmérnöke Kolozsvári Attila volt, 30 ha szőlőt telepített Fehér leányka, Ottonel muskotály, valamint kisebb arányban Tramini, Szürkebarát és Chasselas fajtákból, melyeket huzalos támaszon, egyeskoronként műveltek. Ma már nincs szőlő Nagydemeteren.

Kolozsvári Attila Csicsómihályfalván folytatta tevékenységét. Itt az állami gazdaság 1985-ben huzalos támaszon kettős kordonművelésű szőlőt telepített a következő fajtákból: Királyleányka (10 ha), Ottonel muskotály (6 ha), Chasellas (1 ha), vegyes ültetvény (1 ha). Ma nyugdíjasként, három fiával folytatja tevékenységét.

Fábián Tibor 1971-ben érettségizett a csombordi kertészeti szaklíceumban. A Bihar megyei Borvállalat palackozójában kezdte működését, innen került 1972-ben a cég szentimrei borászati üzeméhez, ahol olyan borokat készített, mint az

1973-as Szürkebarát, mely 17 v.v.% alkoholt és 60 g/l maradék cukrot tartalmazott. A katonai szolgálat után 1975-től a borvállalat bihardíószegi részlegén, mint technológus dolgozott és italkülönlegességeket (vermutot, bitterset, aperitifeket, rumot, konyakot) készítettek és palackoztak. 1993-ban privatizálták az üzemet, melynek technikai igazgatója lett. 2000-ben elvégezte Kolozsváron az Agrár-egyetem kertészeti fakultását és 2001–2005 között a Bihar megyei Állami Borvállalat vezérigazgatója volt. Ekkor kisebbségi léte miatt lemondott állásáról és betegnyugdíjba ment.

Ma 10 ha szőlő tulajdonosa, korszerű feldolgozója segítségével kitűnő minőségű borokat készít, melyekkel a megyében rendezett borversenyeken érmekeket nyer.

Fülöp István a csombordi szakiskolát 1952-ben, a mesterképzőt 1960-ban fejezte be. A szakiskola után a Marosszentkirályi ÁG-nal kezdte pályafutását, ahol egy 3 ha-os elhanyagolt szőlőt tett rendbe. Ennek eredményeként kinevezték a Régeni ÁG-hoz, ahol egy 46 ha-os szőlőültetvényt bízták rá. Ezt úgy vállalta el, hogyha elvégezheti a mesterképzőt. Új korszerű szőlők telepítését követően egy 75 ha-t kitevő szőlőfarm főtechnikusa lett. Munkája elismeréseként háromszor tüntették ki. Évről évre gyarapította a termést, volt évjárat, amikor ha-ént egy vagon terméshozamot ért el. Munkájának legszebb eredménye egy 45 ha-os domboldal átformálása és szőlővel való betelepítése. Harminckét évi szolgálat után a régeni vállalattól ment nyugdíjba.

Berekméri Bálint 1961-ben végezte Csombordon a kertészeti mesterképzőt. A Bátosi ÁG-hoz kapott kinevezést. Már az első években tíz ha törpetörzsű almást telepített. 1962-ben 68 ha gyümölcsöst létesített a vajolai részlegen. Ugyanitt 1963-ban 50 ha szuperintenzív, majd 78 ha középtörzsű ültetvényt telepített. 1968-ban a Régeni ÁG-ban 400 ha gyümölcsöst hozott létre, mint farmfelelős. Mikor a farmot kettéválasztották, az 5-ös farmon maradt 200 ha területtel. Rekord terméseket ért el, így 1993-ban 33 t gyümölcsöt szüretelt. Bátosi farmfelelős volt a csombordiak közül még Füstös Károly, Szász János és Albert Lajos.

Fodor Zoltán a mesterképző iskolát 1964-ben végezte el. Kinevezését a Kolozsvári Kísérleti Állomásra kapta. Itt öt évig a gyümölcs- és rózsafa szaporító iskolát vezette. Újabb öt éven át a feleki hegyen egy 600 ha-os gyümölcsösnek a területrendezését és ültetését irányította. Három évtizedet töltött el becsülettel a gyümölcsösben.

Dávid János 1965-ben fejezte be a csombordi technikumot. A Kolozsvári Kísérleti Állomásnál dolgozott, melyet Palocsy Rudolf hozott létre. Itt a virágtermesztő farm vezetője lett. Tapasztalatszerzés céljából részt vett az amszterdami és belgrádi virágkiállításon. 1973–74-ben kezdődtek a vállalat kapcsolatai a magyarországi kertészekkel. Ez lehetővé tette új szaporítóanyag beszerzését és a modern technológia elsajátítását. Része volt a *Hortensia* szaporítására vonatkozó új technológia elismertetésében, az *Azalea* termesztési módszerének javításában, valamint a *ciklámen Sport* új hibrid létrehozásában.

Szilágyi Márton a harmadik egykori csombordi diák, aki a Kolozsvári Kísérleti Állomásnál dolgozott. A technikumot 1966-ban végezte el. A kísérleti állomáson a virágtermesztésben tevékenykedett, ahol az új rózsza- és kardvirág fajták előállításához járult hozzá. Leépítés folytán, 1987–1990 között a kolozsvári zöldövezetbe került, mint technikus, majd 1991-től a kolozsvári botanikus kertben töltötte be ezt az állást. Dávid János és Szilágyi Márton munkássága a csombordi virágkertészet eredményes oktatásának élő bizonyítéka.

Tóth Csaba 1967-ben került a csombordi liceumba és azt 1972-ben fejezte be. Kezdetben nagy nehézséget okozott a román nyelvű oktatás, ott is akarta hagyni az iskolát, de az aligazgató biztatására maradt. Egy szombat délután Basa László, Fejér János pincemester segédje, önkéntes jelentkezőket keresett préház és pincetakarításra. Ettől kezdve, amíg Csombordon tanult, állandó besegítő lett a pincemunkákban. A Csávossy által vezetett szakcsoportban sajátította el a borászat mesterségét. 1972-ben a sepsiszentgyörgyi állami pincéhez került, ahol a Csombordon végzett Kiss Gyula technikus elismerését vívta ki. 1974 nyarán magához hívatta Isten szolgája, Márton Áron püspök, aki a következőket mondta: „Fiam, fiatalságod és a munkában eltöltött kevés idő ellenére, de az iskolában szerzett tanulmányaid és jó magaviseleted eredményeként úgy döntöttem, hogy rád bízom a püspökség gazdasági vagyoniának kezelését.” Büszke volt iskolájának hírnevére és örömmel töltötte el, hogy Gyulafehérváron, különböző egységeknél, 15 volt csombordi diák töltött be vezetői állást. A gazdaságban elhatározta, hogy a szőlészeti munkák egy részét gépesíteni fogja. Ezért minden második sort kivágatott és áttért a huzalos művelésre. Hét hektárt újratelepített, saját kezűleg jelölte ki a teraszok méretét, az utak és ösvények vonalát, valamint a tőkék helyét. A mai érsekség leghíresebb bora még a 20. század óta a Rózsamáli, mely a hasonló nevű dűlőn terem. A mai tábla korszerűsített ültetvény, melynek fajtaösszetételében Szürkebarát, Fehér leányka, Járdovány, Kövér, Ottonel muskotály és Olaszrizling szerepel. Az érsekség tulajdonában 12 ha szőlő van, ebből a Rózsamáli 7 ha és a Csillagda 5 ha. Tóth Csaba készíti a főegyházmegye kedvelt miseborát is. Ugyanakkor szilvacsemetéket ültetett és zöldségeskertet létesített, melyet fóliaházzal bővített ki.

Az érsekség hatalmas pincéjének szomszédságában található Tóth Csaba tulajdon pincéje is. Sárdon 1,2 ha saját szőlővel rendelkezik és emellett kisebb területet bérel. Évente kb. 3000 liter bort készít. A legutóbbi Kárpát-medencei borversenyen Budapesten két bora ezüst érmet nyert. Tóth Csaba a szórvány magyar közéletben is tevékenykedik. Az RMDSZ városi elnöke és a megyei választmány tagja.

Az alma mater szomszédságában több volt diák tevékenykedett. *Gábor János* 1958-ban végezte el a szőlészeti mesterképző iskolát. Az Enyedi ÁG fugadi farmjánál technikusként irányította a növénytermesztési, szőlészeti és állattenyésztési részlegeket. Az ő vezetésével telepítettek 70 ha szőlőt. 1964-ben az enyedi alegységhez helyezték át, ahol 103 ha-os szőlőültetvényt létesített. Rekord

terméseket ért el, így 1994-ben 11 tonnát hektáronként. Egyenesség, következetesség és szervezőképesség jellemzi.

Jenei Albert 1950-ben a hosszúaszói gazdaságban brigádosként irányította a 32 ha-os szőlő munkálatait. 1956-ban a mesterképző iskola tanulója, majd 1967-ben a fugadi részleg farmvezetője volt, itt 67 ha szőlő, 3,25 szántó, 500 ha kaszáló, 120 szarvasmarha és több, mint 1000 juh gondozását bízták rá. 47 évi szolgálat után vonult nyugdíjba. Magyarlapádon ma is kitűnő borokat készít.

Kádár Károly a csombordi iskola egyik legképzettebb borásza, 1959-ben végezte el a mesterképzőt. Az Enyedi ÁG-nál lett főborász, a kézi munkával működtetett pince felszerelését fokozatosan korszerűsítette és kiváló, külföldön is (Budapest 1962, Ljubljana 1963, Bukarest 1968) díjazott borokat készített. A termés növekedése következtében még két volt csombordi diákot Tóth Györgyöt és Póka Mártont alkalmazták a városban levő pincékhez.

A rendszerváltás után vissza kellett adni a pincéket a volt tulajdonosoknak, ezért a Rétes nevű dűlő alatt egy hatalmas bortárolót építettek, melyben 2–3 vagonos polstif tartályokat helyeztek el. Kádár Károly ma nyugdíjasként enyedi vilájának pincéjében készít izletes borokat.

Lukács János 1960-ban végezte el a csombordi mesterképzőt. Ő is az Enyedi ÁG-nál működött pincemesterként. Később a zöldség- és gyümölcsbegyűjtő központnál, technikusként folytatta munkáját. 1990-ben az enyedi LOGOS kft. pincemestere, ahol jó minőségű hordóérelésű borokat palackoznak.

Tamás András 1955-ben fejezte be a szőlészeti műszaki középiskolát. Negyedszázadon át az enyedi zöldség- és gyümölcsefeldolgozó üzem létrehozója és vezetője volt, ahol sokaknak biztosított munkalehetőséget. A Japánba is exportált, igen keresett kiviteli cikként ismert műméz gyártásának az atyja. Kiváló szervezőnek, segítőkész kollégának, alkotó típusú szakembernek ismerték. Korai halála nagy vesztesége a szakmának.

Turzai Tibort 1959-ben, mint mesterképzőt végzett szakembert, 1971-ben ki nevezték farmvezetőnek az Enyedi ÁG-hoz, itt dolgozott 1988-ban bekövetkezett haláláig. Szigorú, pontos, az elveiből nem engedő ember volt, akinek sikerült egy jól menő farmot létrehoznia. Kötelességtudását bizonyítja, hogy nem vonult betegnyugdíjba, illett rá a mondás: a fák állva halnak meg.

Andó József 1947-ben kiváló eredménnyel végezte el a téli mezőgazdasági iskolát. Csaba fiát is Csombordra íratta be, aki 1972-ben érettségizett a líceumban. Nagyiratoson apa és fia egy nagy földterülettel rendelkező, traktorokkal és kombájnnal felszerelt Agrocáritas nevű társulást szervezett. 1995-ben már 5,5 tonna búza, 5 tonna kukorica és 3 tonna napraforgó termést értek el hektáronként. Rend, termelési biztonság jellemzi munkásságukat, mellyel jólétet teremtenek.

Péterfi Sándor 1964-ben fejezte be a szőlészeti technikumot és később Erdőszentgyörgyön a líceumot. A Zágori ÁG-nál szőlőbrigádosként és beszerzőként

tíz évig dolgozott. 1977-től a marosvásárhelyi borászati vállalatnál 400 vagon bor kezelését irányította. 1984-ben oklevelet szerzett a Kolozsvári Agráregyetem látogatás nélküli tagozatán. Ő készített almaborból habzó bort, melyet szabadalmaztatása után Marisia névvel forgalmaztak. A vállalatnál több volt csombordi diákkal dolgozott, név szerint Kui Balázssal, Koós Vilmossal, Gergelyfi Annával, Dobai Ferencsel, Jakab Sándorral és a segesvári részlegen Barabás Györggyel.

Balogh Gyula 1965-ben végezte el a szőlészeti technikumot. Éveken keresztül a kelementelki MTSZ elnöke volt. Ezt a rendszerváltás után társulássá alakította át, mely ma is eredményesen működik. Mint magáncég tulajdonos növényvédelmi szereket forgalmaz. A kelementelki kastély alatt, ahol Petőfi Sándor is megszállt, egy tágas pincét, rendezett be, mely a Szovátára utazó vendégek által rendszeresen felkeresett hely és így a borturizmus ügyét szolgálja. Saját szőlőterülettel is rendelkezik Kelementelkén, a Balavásárra vezető főút jobboldalán. A kastély alatti pincét ma Péterfi Sándorral közösen működtetik.

A *Kovács testvérek* oroszhegyi származásúak. Közülük négyen végeztek a csombordi líceumban, Mihály 1976-ban, Dénes 1979-ben, Pál 1981-ben és Endre 1986-ban. Kovács Mihály, Pál és Dénes Biró Józseffel – aki 1981-ben érettségizett kitűnően Csombordon – közös kereskedelmi céget alapítottak Székelyudvarhelyen. Kezdetben Pali ásványvizet, üdítő italokat szállított a közeli és távolabbi üzletekbe. Később fokozatosan bővítették az italválasztékot alkoholtartalmúakkal, és később élelmiszereket is forgalmaztak. Több évi munka után lerakatot is építettek. 2009-ben megvették a Küküllő vendéglőt Székelykeresztúron, amelyet egy volt csombordi diáklány, Simon Edit vezet.

Ifj. Köble István a volt csombordi gazdaság technikusának fia, 1983-ban érettségizett a kertészeti líceumban. Szőlész, borász, gyümölcsfa- és rózsatermesztő. Közel 3 ha szőlőt művel és minőségi borokat tárol saját enyedi pincéjében. Az enyedi piacon mezőgazdasági vegyszereket forgalmazó üzlete van.

Cozma Ferenc 1976-ban fejezte be a csombordi kertészeti líceumot. A Maros megyei mezőkölpényi gazdaság igazgatója. Ez a brassói Prescom vállalat tulajdona. Több gyümölcs farmmal, nagyobb szőlőterülettel és egy korszerű pincézzel rendelkezik, amely borokat is palackoz és forgalmaz.

Ambrus Ernő 1965-ben végezte el a csombordi technikumot. A szilágyballai állami borászati vállalat vezetője volt hosszú éveken át, ő készítette a legjobb borokat a Szilágyságban, amelyekkel az 1987-ben megtartott országos borversenyen több nagyaranyérmét szerzett. Saját szőlőt is vásárolt a ballai Csipkés dűlőben és az MTSZ-ek feloszlata után magánpincét építtetett. Boraival Magyarországon is sikert aratott, ezeknek köszönhetően lett a Magyar Bor Akadémia külső tagja.

Székely István tudomásunk szerint az egyetlen volt csombordi diák, aki fontos közéleti szerepet tölt be. Tanulmányait a nagyenyedi Bethlen Gábor Középisko-

lában végezte 1968–1977 között, majd 1980-ban a csombordi líceumban érettségizett. 1980-tól 1990-ig a Fehér megyei, majd a Kovászna megyei Növényvédelmi Felügyelőségnél dolgozott, mint laboráns. 1991–1995 Budapesten, az ELTE Állam és Jogtudományi Kar politológiai szakát végezte el, miközben 1992–1993 között a Századvég Politikai Iskola hallgatója is volt. 1995-től 1997-ig az RMDSZ ügyvezető elnökségén, Kolozsváron politológus. 1997–1999 között önkormányzatokért és területi szervezetekért felelős ügyvezető alelnök. 1999-től 2001-ig a Sapientia Tudományegyetem beindítását segítő, Felsőoktatás-fejlesztő Programiroda vezetője. 2001-ben a Magyar Igazolvány program országos vezetője. 1995–1999 között a *Magyar kisebbség* című folyóirat szerkesztője, majd 1999-től főszerkesztője. Társadalmi tisztségei: a kolozsvári Jakabffy Elemér Alapítvány elnöke, valamint a budapesti Szülőföld Alapítvány, Kulturális, Egyházi és Média Kollégium tagja.

Volt csombordi diák Erdély-szerte található, de a legtöbb Arad megyében, illetve a ménes-magyarádi borvidéken dolgozott, ahol minden jelentős szőlész és borász állást ők töltöttek be, noha a Ménesi Kertészeti Iskola e borvidéken működött. Adott időben 41 egykori csombordi növendék tevékenykedett Arad megyében. Ez nagyrészt Fazekas István igazgatónak köszönhető, aki sokra becsülte a csombordiakat, valamint Barabás Józsefnek, aki évről évre ide hívta a csombordi végzősöket. Az alábbiakban néhányan az életpályájukat ismertetjük.

Tornáczki Dénes 1951-ben a szakmai iskolába iratkozott be, egy év múlva az átalakult technikumba, melyet a harmadik év elvégzése után felszámoltak, így a katonai szolgálatot követően 1961-ben végezte el a látogatás nélküli tagozaton a mesterképzőt. Kezdetül, 1995-től, az aradi Borkereskedelmi Vállalatnál dolgozott, ahol 1990-ig maradt a vállalat hatáskörébe tartozó egységekben: Pankotán, Karánsebesen és 1963-tól Lippán. A lippai kirendeltséghez tartozott Arad-Hegyaljának a fele, Gyorok, Ménes, Ópálos, Radna és az egész Marosmente Zámig. Ebben az időszakban hatalmas fejlődés volt ebben az ágazatban. A kiöregedett szőlőterületeket újratelepítették. Tornáczki, a lippai részleg vezetője, Gyorokon és Ménesen korszerű és gépesített szőlőfeldolgozót létesített. Csak a ménesi régi Grassalkovich pincében 110 vagon bort tároltak, amelyet Aradon palackoztak le és a java részét exportálták. A megmaradt borokat pezsgőgyáraknak adták el. Gyorokon az 1963–1978 közötti időszakban 50–60 vagon jó minőségű fehér és vörösbort készítettek és tároltak. Mária-Radnán a volt pálinkafőzőt felújították és a cefretároló befogadóképességét 50 vagonról 250 vagonra növelték. Évente több mint 500 vagon gyümölcscefrét és 100 vagon borseprőt pároltak le. A Slibovica nevű szilvapálinkából kb 50 vagon Németországba került kivitelre.

Az 1975-ös árvíz után a szeszfőzdét átépítették és folytonos működésű főzőtoronnyal látták el, amelyik ekkor Románia legkorszerűbb főzője volt. Ezen borpárlatot is készítettek, melyet palackozva forgalmaztak. A csombordiak közül mellette dolgozott Póta István, aki 1964–1979 között Ménesen volt pincemester,

továbbá Bartha István rövid ideig Radnán, Kati Géza pedig Gyorokon egy évig. A csombordi összetartozás itt is eleven maradt.

Póta Antal és öccse, Póta István, aki Tornáczki keze alatt Ménesen dolgozott betegnyugdíjaztatásáig, 1965-ben végezték el Csombordon a kertészeti technikumot. Póta Antal a Barackai ÁG gyoroki farmját vezette, melynek szőlőterülete 1989-ben még 105 ha volt. Póta Antal a Temesvári Agráregyetemen szerzett mérnöki diplomát, sajnos szép pályafutását korai halála 2005-ben ketté törte.

Bárdi Mihály 1972-ben végezte el a csombordi líceum kerészeti tagozatát. A Barackai ÁG aradkői 4. sz. farmjának lett a vezetője, mely a 90-es években még 65 ha szőlőterülettel rendelkezett festői, egy szép tavat is magába foglaló környezetben. A farm kitűnő vörösbor alapanyagot termelt Merlot, Pinot noir és Nagyburgundi fajtákból. Bárdi Mihály sógorával, Póta Antallal együtt szerezte meg a Temesvári Agráregyetemen a mérnöki oklevelet.

Szellelki János 1964-ben lett a csombordi technikum végzettje. A mérnöki oklevelet ő is Temesváron szerezte meg. Az aradi Vinexport cégnél dolgozott nyugdíjazásáig. Ezután elsőnek nyitott Aradon egy szépen berendezett és kitűnő borokat forgalmazó üzletet.

Besenyi Gyula, aki 1978-ban fejezte be a csombordi líceumot, a barackai gazdaság ópálosi pincéjében volt pincemester, ahol nagy mennyiségű vörösbort érleltek hordókban és ahol Barabás József több tízezer palack tárolására alkalmas bortéka létesített. A gazdaság magánosítása után, jelenleg ugyancsak az ópálosi Vine Princess cég pincemestere, a tulajdonos jobbkeze.

Szanda Antal 1962-ben végezte el a mesterképzőt. Mérnöki oklevelét a Temesvári Agráregyetemen szerezte. Kisiratoson üvegházi, hajtatószós zöldségtermesztéssel foglalkozik.

Belényesi András 1950-ben fejezte be a csombordi szőlészeti szakiskolát. A későbbiekben kitűnő gyümölcsstermesztőnek bizonyult, a budapesti Corvinus Egyetem nyáradszeredai kertészeti fakultásán volt a gyakorlati oktatás vezetője 2003-ban bekövetkezett haláláig.

A torockószentgyörgyi *Szakács család* több tagja is Csombord neveltje. Szakács János 1966-ban fejezte be a csombordi technikumot. Katonaszolgálat után hátat fordított a mezőgazdaságnak és új szakmát választott, mely a virágkertészet csodálatos világába vezette. Családi kertjében fóliaházakat állított fel, és az év első tulipánjai, jácintjai, valamint nárciszai akkor fűrésztlik szirmaikat a februárvégi napfényben, mikor kint még fehér a világ és a természet téli álmát alussza. Lánya Emese is virágkertész lett. Csombordon kezdte középiskolai tanulmányait, de a Bethlen Kollégiumban folytatta azokat. A falu központjában több fóliaházban termeszt a szezon igényei szerint főleg egyéves virágokat, gyönyörű muskátlikat és messzi városokba szállítja azokat. A legeredményesebb azonban János fia, Nimród és keresztúri származású felesége, lánynevén Lukács Márta. Mindketten

1988-ban végezték el Csombordon a kertészeti líceumot. Ezt követően a Kolozsvári Agráregyetemen folytatták tanulmányaikat, Nimród az élelmiszeripari, Márta a közgazdasági szakon, ahol 2006-ban nyertek oklevelet. Márta jelenleg doktorandus. 13 éve működtetik tejipari kisüzemüket, melyben hagyományos módon előállított tejtermékeket gyártanak. Naponta kb. 10 000 liter tejet dolgoznak fel. Termékeik: trapista jellegű félkemény sajt, juhtúró, feta sajt tehén és bivalytejből, tejföl, tehéntúró, natur nyers tehénsajt és vaj. Ezeket az igen keresett és kedvelt termékeket Fehér, Kolozs és Hargita megyében árusítják. Márta irányítja a technológiát, Nimród feladata a gépsorok és az autópark karbantartása, valamint a termékek eladása. Az elnyert engedélyek alapján az EU-ban is forgalmazhatják termékeiket, természetesen az uniós szabályok betartásával. Jelenleg egy 12 000 literes mobil laborral ellátott hűtőcisztenával gyűjtik be naponta a tejet, a kész árút öt hűtőberendezéssel ellátott gépkocsival szállítják. Sikeresen pályáztak egy teljesen új tejgyár létesítéséért. A projekt összértéke 3 000 000 euró, ebből 1 000 000 euró az Európai Unió hozzájárulása. De a korszerű laboratórium szükségessége miatt a beruházás meghaladja a pályázati összeget.

Mivel a globalizálódó világban nem lehet a gazdasági tevékenységet csak a tejipari termékek gyártására alapozni, az az ötletük támadt, hogyha volna egy panziójuk, az agroturizmus révén már két lábon állnának és megélnének bármilyen szigorúak is lesznek a követelmények. Torockószentgyörgynek gyönyörű fekvése van a Székelykő aljában és rengeteg turista keresi fel. Nimród megálmodta és megtervezte a panzió épületét, Márta keresett egy konzultáns céget és 2004-ben letették pályázatukat a SAPARD-nál, mely nyertesnek bizonyult. 2007 nyarán nyílt meg a gyönyörű Székelykő Kúria nevet viselő panzió, szemet gyönyörködtető környezetben. A vendéglő konyhája részére minden szükséges nyersanyagot megtermelnek a faluban. Sajt és borkóstolókat tartanak egy ízlése-sen, népiesen berendezett kóstoló teremben. A vendégszobák berendezését festett torockói bútorok képezik, szőttek és varrottasok díszítik, az ágynemű pedig csipkés és keményített a helyi hagyomány szerint. A Szakács házaspárt egy fiúval és egy lánnyal áldotta meg az ég, így lesz aki folytassa a szülők tevékenységét, mely az életrealitásnak nagyszerű példája.

Az egykori csombordi diákok közül néhány román nemzetiségűnek is ismer-tjük sikeres pályafutását. *Trif Dorel* 1972-ben végezte el a csombordi líceumot és 1976-ban a Iasi Agráregyetem Kertészeti Fakultásán szerzett mérnöki oklevelet. 1993 és 1995 között, majd 1999-től 2002-ig a szilágysomlyói Silvania pezsgőgyár igazgatója volt. 1995-ben doktorált a Iasi Agráregyetemen. Disszertációjában a szilágysomlyói pezsgőgyártás technológiáját ismertette. Egészségi állapota miatt 2002-ben Moldvába költözött, ahol jelenleg a Vaslui Polgármesteri Hivatalban dolgozik. Az egykori csombordi diákok közül technikusként dolgozott a Silvania pezsgőgyárban Basa László, Mates Gheorghe, Mates Traian és Hristea Augusta.

Ardelean Ioan Szilágy megyében 1995-től 2002-ig az állami borvállalat megyei igazgatója, felesége Negru Marioara pedig 1992–1995 között, korai haláláig megyei főmérnök volt.

Georgiu Ioan 1978-ban érettségizett a csombordi líceumban, a Kolozsvári Agráregyetem Kertészeti Fakultásán 1983-ban szerzett mérnöki oklevelet. 1983 és 1999 között a rékási ÁG borászati üzemének a vezetője. 1998-ban alapította a „Vintner Transylvanian S. R. L.” nevű céget, ez megvásárolta az ÁG szőlőt és borászati üzemét, mely ma is termel. Alapítója és társtulajdonosa a „Cramele Recas Prod” cégnek, mely a szőlőtermeléssel foglalkozik, valamint részvényese a „Cramele Recas S. A.” részvénytársaságnak, amely bort forgalmaz. 1994 és 1999 között a Temesvári Agráregyetem Kertészeti Karán a borászat óraadó tanára volt.

Dr. Popa Dorin 1976-ban fejezte be a csombordi kertészeti líceumot, majd 1982-ben a Kolozsvári Agráregyetem Kertészeti Fakultását. Így a középiskolában és az egyetemen is Csávossy tanította borászatra. 2007-ben a Nagyvárad Egyetem oktatókat továbbképző tagozatán master diplomát szerzett. A Bánáti Agráregyetemen, Temesváron, 2008-ban lett a mezőgazdasági tudományok doktora. 1982 és 1995 között a nagyvárad állami borvállalatnál termelési igazgató. 1995-től 2000-ig az Exeget Consulting cég igazgatója. 1997-et követően öt éven át a Nagyvárad Egyetem Környezetvédelmi tagozatán társult tanerő, majd 2002-től a mai napig a Borászati Katedra tanszékvezetője. Negyvenhat tudományos közlemény szerzője, 2001 és 2002-ben a „Revista vinurilor” folyóirat kiadója és főszerkesztője, mely sajnos kitűnő tartalma és mutatós külalakja ellenére anyagi okok miatt csak 5 számot ért meg. Hasznos útmutató a „Cartea vinului” c. kötet (társszerző C. Dusa), melyet az Exeget Promotion srl. adott ki Nagyváradon 2003-ban.

A debreceni és a nagyvárad egyetem közös tudományos ülészekain több dolgozatot ismertetett. A Romániai Hivatásos Borízlelők Egyesületének (ADAR) alelnöke, a Nemzeti Szőlészeti és Borászati Hivatal (ONV), valamint a Magyar Bor Akadémia tagja.

A volt csombordi diákok közül egyesek jelenleg külföldön folytatják munkásságukat. *Kótai Csaba* a Szatmár megyei Halmiból került Csombordra, ahol a másodéves diákok vették az újonnan jötteket pártfogásukba. 1979-ben érettségizett. Bevallása szerint a csombordi négy év gyakorlati szempontból többet jelentett számára, mint az egyetem, melyet 1984-ben Kolozsváron végzett el. Itt ismerkedett meg feleségével, aki a kertészmérnöki, míg Csaba az agrármérnöki kar hallgatója volt. 1984 őszén Szilágyperben a zöldségtermesztési telepen kezdte el pályafutását. 1998-ban áttelepedett családjával Magyarországra és a szegedi Gabonatermesztési Kutató Intézetben kaptak állást. A felesége itt kutatómérnök, Csaba a termelési igazgatóságot vezeti. A Kecskeméti Kertészmérnöki Főiskolán meg-

szerezte, a növényvédelmi és tápanyag gazdálkodási diplomát, majd 2008-ban a Szegedi Közgazdasági Egyetemen a MBA diplomát.

Hunyadi Mihály 1960-ban fejezte be Csombordon a mesterképző iskolát. Ő Ausztriában telepedett le német feleségével, ahol kertészmérnöki diplomát szerzett. Saját tulajdonban lévő gyümölcsfeldolgozó üzemet vezet, ahol főleg gyümölcsleveket készítenek.

Rosian Mircea 1975-ben végezte el a csombordi líceumot és ugyanabban az évben sikeresen felvételizett a Jászvárosi (Iasi) Agráregyetem Kertészeti Fakultásán, melyen 1979-ben szerzett mérnöki oklevelet. A Dealul Bujorului Kísérleti Állomáson lett farmvezető. Itt a Csombordon tanult vízfűrés módszerrel ültetett 3 ha szőlőt és a megtakarított pénzzel kibővítette a farm központját. 1984 és 1990 között a Balázsfalvi Kísérleti Állomáson dolgozott a növényvédelmi osztályon, mint kutató mérnök. Négy tudományos dolgozatot közölt, melyek közül kiemelkedik eredetiségével a *Calepitrimerus vitis* biológiai úton történő leküzdése. Szász nemzetiségű feleségével Németországban, Wiehlben telepedett le, ahol előző munkásságát folytatja sikeresen.

A MEZEI-FÜLÖP KORSZAK UTÁNI HELYZET ÉS ANNAK ELŐZMÉNYEI

Sajnos az iskola aranykorát követően a csombordi szakoktatás hanyatlásnak indult. Minden nemzeti elfogultság nélkül megállapítható, hogy ez a magyar nyelvű oktatás megszűntével vette kezdetét. A 60-as évektől az iskolát fokozatosan elrománosították. Tipikus hazai módszer szerint először a magyar iskolában létesítettek román tagozatot, majd egy évre rá a román iskola működött rövid ideig magyar tagozattal. A román nyelvű oktatás 1964-től lett kötelező. Mezei Sándor ennek ellenére még egy évig magyar nyelven folytattatta a magyar osztályokban az oktatást, míg egy minisztériumi ellenőrzés ennek véget nem vetett. 1964-től nemzetiségileg vegyes osztályok alakultak, de a csombordi szellem mindenkit baráttá alakított. Sosem volt a diákok között nemzetiségi okból összetűzés.

Mezei Sándor nyugdíjba vonulása után az új román igazgató Toma Ana lett. Ő 1982–1990 között vezette az iskolát, mely a régi lendület következtében, még megőrzött valamit az aranycsapat idejéből. 1990 után következett a fokozatos hanyatlás. Ez odáig ment, hogy a csombordi agrárlíceumot összeolvasztották az enyedi mezőgépezés líceummal, majd rövid ideig a szentkirályi fogyatékosok intézetével, végül a mai napig a csombordi elemi iskolával. A kertészeti tagozatot, mely az iskola büszkesége volt, teljesen felszámolták.

Ma az internátus betört ablakai vakon merednek az égre, a falakról hull a vakolat, a kastélyban lévő díszterem széksorait feltűzelték, a parkot felverte a

gyom. Beteljesedett Bartók Árpád jóslatnak beillő kérdése, melyet a park létesítésekor Csávossyhoz intézett:

– Vajon eljön az az idő, mikor minket, mint idegeneket ide be sem engednek? A nemzedéki találkozót már nem az iskolában, hanem a csombordi református templomban tartják a vendiákok, akiknek elszorul a szíve a régen virágzó alma mater láttán. Így volt ez 2009 májusában, mikor a református temetőben a volt magyar tanárok emléktábláját állították fel.

A csombordi iskola szívet melengető emlékét a „Volt egyszer egy iskola” című emlékkönyv eleveníti fel.

Sic transit gloria scholae.

A KÖTET SZERZŐI

BALOGH JUDIT	egyetemi adjunktus, Miskolci Egyetem Történettudományi Intézete (Miskolc)
BÁRSONY ISTVÁN	egyetemi docens, Debreceni Egyetem Történelmi Intézete (Debrecen)
BARTA JÁNOS	egyetemi tanár Debreceni Egyetem Történelmi Intézete (Debrecen)
CSÁVOSSY GYÖRGY	agrármérnök, tanár, nemzetközi hírű borász, a mezőgazdasági tudomány doktora (Nagyenyed)
EGYED ÁKOS	akadémikus, Erdélyi Múzeum Egyesület (Kolozsvár)
FÜLÖP ISTVÁN	nyugalmazott matematikatanár, a híres csombordi mezőgazdasági iskola egykori aligazgatója
FÜREDER BALÁZS	főiskolai adjunktus, Kodolányi János Főiskola, Turizmus Intézet (Budapest)
HAJDÚ ILDIKÓ	PhD hallgató, Debreceni Egyetem Néprajzi Tanszéke (Debrecen)
JENEY-TÓTH ANNAMÁRIA	egyetemi adjunktus, Debreceni Egyetem Történelmi Intézete (Debrecen)
KÓNYA PÉTER	egyetemi tanár, Eperjesi Egyetem Történelmi Intézete (Eperjes/Prešov)
LÉVAI CSABA	egyetemi docens, Debreceni Egyetem Történelmi Intézete (Debrecen)
OROSZ ISTVÁN	akadémikus, professzor emeritus, Debreceni Egyetem Történelmi Intézete (Debrecen)
PAPP KLÁRA	egyetemi tanár, Debreceni Egyetem Történelmi Intézete (Debrecen)

PAPP IMRE	egyetemi tanár, Debreceni Egyetem Történelmi Intézete (Debrecen)
PÓSÁN LÁSZLÓ	egyetemi docens, Debreceni Egyetem Történelmi Intézete (Debrecen)
TÓZSA-RIGÓ ATTILA	tanársegéd, Miskolci Egyetem, Történettudományi Intézete (Miskolc)
ÜLRICH ATTILA	főmúzeológus, Jósza András Múzeum (Nyíregyháza)
VINKLER BÁLINT	PhD hallgató, Debreceni Egyetem, Történelmi Intézet (Debrecen–Budapest)